

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱԿՄԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

*(բուհական դասագիրք «Աշխարհագրություն»
մասնագիտությամբ սովորողների համար)*

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2022

ՀՏԴ 911(075.8)

ԳՄԴ 26.8g73

Պ 876

*Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ գիտական խորհուրդը:*

Մասնագիտական խմբագիր՝

աշխ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Ավագյան

Գրախոսներ՝

աշխ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Կարինե Դանիելյան

աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Վոլոդյա Մանասյան

Պոտոսյան Ա. Հ.

Պ 876 Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական
աշխարհագրություն/Պոտոսյան Ա. Հ.: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2022,
546 էջ:

Դասագրքում, ըստ բուհական ուսումնական ծրագրի, փաստական և վիճակագրական նորագույն տվյալների հիման վրա տրված է ՀՀ տարածքի, սահմանների, աշխարհագրական դիրքի, բնառեսուրսային ու ժողովրդագրական ներուժի, տարաբնակեցման համակարգի, տնտեսության ճյուղային ու տարածքային կառուցվածքի, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական կապերի սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական նկարագիրը:

Դասագիրքը նախատեսված է «աշխարհագրություն» մասնագիտությամբ սովորող ուսանողների համար: Այն կարող է օգտակար լինել նաև «տնտեսագիտություն», «սերվիս», «քարտեզագրություն և կադաստրային գործ», «երկրաբանություն», «ժողովրդագրություն», «պատմություն» և այլ մասնագիտությունների ուսանողներին, մագիստրանտներին, ասպիրանտներին, ինչպես նաև ՀՀ տնտեսության զարգացման ու տարածքային կազմակերպման խնդիրներով զբաղվող մասնագետներին ու կառավարման համակարգի աշխատողներին համար:

ՀՏԴ 911(075.8)

ԳՄԴ 26.8g73

ISBN 978-5-8084-2546-0

© ԵՊՀ հրատ., 2022

© Պոտոսյան Ա. Հ., 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	6
ԳԼՈՒԽ 1	
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ	
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	10
1.1. Տարածքը, սահմանները և աշխարհագրական դիրքը.....	10
1.2. Պետական կարգը, վարչատարածքային բաժանումը և տարածքային կառավարումը	17
ԳԼՈՒԽ 2	
ՀՀ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԵՎ ԲՆԱՌԵՍՈՒՐՄԱՅԻՆ ՆԵՐՈՒԺԸ.....	23
2.1. Մակերևույթի բնույթը և տարածքի ռեսուրսային գնահատականը.....	23
2.2. Կլիմայական պայմանները և ռեսուրսները	33
2.3. Ընդերքի ռեսուրսները	42
2.4. Հողային ռեսուրսները	51
2.5. Ջրային ռեսուրսները	58
2.6. Կենսաբանական ռեսուրսները.....	66
2.7. Ռեկրեացիոն-գրոսաշրջային ռեսուրսները.....	75
2.8. Բնօգտագործումը և շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրը.....	82
ԳԼՈՒԽ 3	
ՀՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՄՆԵՐԸ	110
3.1. ՀՀ տարածքի բնակեցման պատմաաշխարհագրական ակնարկ.....	110
3.2. ՀՀ տարածքի բնակեցման գործոնները, տարաբնակեցման ձևավորումը	119
3.3. Բնակչության թվի շարժնթացը, վերարտադրությունը	125

3.4. Բնակչության մեխանիկական շարժը	135
3.5. Բնակչության կազմը, կառուցվածքը և աշխատանքային ռեսուրսները.....	141
3.6. Բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները.....	154
3.7. Տարաբնակեցումը	165
3.7.1. Քաղաքային տարաբնակեցումը.....	168
3.7.2. Գյուղական տարածքները և տարաբնակեցումը	181
ԳԼՈՒԽ 4	
ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	198
4.1. Տնտեսության ձևավորման և զարգացման պատմաաշխարհագրական ակնարկ	198
4.2. ՀՀ Ժամանակակից տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը.....	206
4.3. Արդյունաբերության ընդհանուր բնութագիրը	211
4.4. Վառելիքաէներգետիկ տնտեսությունը.....	216
4.5. Մետաղաձուլությունը	230
4.6. Մեքենաշինությունը	236
4.7. Քիմիական արդյունաբերությունը	241
4.8. Շինանյութերի արդյունաբերությունը	246
4.9. Թեթև արդյունաբերությունը	252
4.10. Սննդի արդյունաբերությունը.....	257
4.11. Արդյունաբերության նորագույն ճյուղեր.....	266
4.12. Գյուղատնտեսությունը	270
4.13. Տրանսպորտը	308
4.14. Տնտեսության ոչ արտադրական ոլորտը	327
4.15. Զբոսաշրջային ինդուստրիան	349

ԳԼՈՒԽ 5

ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ.....	359
5.1. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական շրջանացումը	359
5.2. Արագածոտնի մարզը	369
5.3. Արարատի մարզը	383
5.4. Արմավիրի մարզը	396
5.5. Շիրակի մարզը	409
5.6. Լոռու մարզը.....	424
5.7. Կոտայքի մարզը	438
5.8. Գեղարքունիքի մարզը.....	453
5.9. Սյունիքի մարզը	468
5.10. Վայոց ձորի մարզը.....	485
5.11. Տավուշի մարզը.....	496
5.12. Մայրաքաղաք Երևանը	508

ԳԼՈՒԽ 6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	529
Օգտագործված գրականություն և սկզբնաղբյուրներ	541

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն» բուհական դասընթացը «Աշխարհագրություն» մասնագիտության հիմնարար և առանցքային առարկաներից է: Այն ուսանողներին զինում է մեր երկրի տարածքի, սահմանների, աշխարհագրական դիրքի, վարչատարածքային կառուցվածքի և տարածքային կառավարման, բնառեսուրսային և ժողովրդագրական ներուժի, բնակչության ու բնակավայրերի (տարաբնակեցման համակարգի), տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքի, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական կապերի վերաբերյալ սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական հիմնական գիտելիքներով: Դրանց լիարժեք տիրապետումը հնարավորություն կտա ճշգրտորեն գնահատելու ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման առկա իրավիճակը, հնարավորություններն ու հեռանկարները, որոշելու ՀՀ տեղն ու դերը տարածաշրջանային և համաշխարհային զարգացման գործընթացներում, ինչպես նաև լիարժեք պատկերացում ունենալու ինչպես ՀՀ ամբողջ տնտեսության, այնպես էլ նրա առանձին բաղադրիչների՝ արտադրական և ոչ արտադրական ոլորտների, բնակչության ու բնակավայրերի տարածքային համակարգերի վերաբերյալ: Ձեռք բերված գիտելիքների միջոցով հնարավոր կլինի վեր հանել ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի միտումները և բացահայտել հեռանկարային զարգացման ուղիները: Այդ իմաստով սույն առարկան ունի նաև կիրառական կարևոր նշանակություն, քանի որ այն հնարավորություն կտա տիրապետելու ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք են բնառեսուրսային և ժողովրդագրական ներուժի օգտագործման, բնապահպանական, տարաբնակեցման համակարգի և տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման ու տարածքային կազմակերպման

հիմնախնդիրները: Դասընթացի միջոցով վեր կհանվեն նաև ՀՀ մարզերի սոցիալ-տնտեսաաաշխարհագրական առանձնահատկությունները, դրանց տեղն ու դերը ՀՀ միասնական տնտեսական համալիրում, ինչպես նաև առկա տարաբնույթ հիմնախնդիրները:

Անկախության անցած երեք տասնամյակի ընթացքում ՀՀ-ում տեղի են ունեցել հասարակական-քաղաքական, ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական և այլ կարգի նշանակալից փոփոխություններ, որոնք իրենց անմիջական և միջնորդավորված ազդեցությունն են թողել ՀՀ սոցիալ-տնտեսաաաշխարհագրական նկարագրի վրա: Սույն դասագրքի գլխավոր խնդիրներից է նաև ցույց տալ այդ գործընթացների ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության զարգացման և տարածքային կազմակերպման վրա՝ բացահայտելով ՀՀ սոցիալ-տնտեսաաաշխարհագրական նկարագրի վրա այդ գործընթացների ազդեցությունն ու առկա հիմնախնդիրը:

Դասագրքի ստեղծման համար հիմք են ծառայել վերջին ավելի քան երկու տասնամյակի ընթացքում մեր կողմից կատարված գիտահետազոտական աշխատանքների նյութերը, վիճակագրական տարբեր տեղեկագրերի և ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի հրապարակած և էլեկտրոնային նյութերի տվյալների հիման վրա կատարած մշակումների արդյունքները (դրանց սկզբնաղբյուրները՝ մարդահամարների տվյալներ, ՀՀ բնակչության և բնակավայրերի վերաբերյալ տարբեր վիճակագրական ժողովածուներ, ՀՀ վիճակագրական տարեգրքեր, շրջակա միջավայրի վերաբերյալ վիճակագրություն, ՀՀ տնտեսության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ վիճակագրական սկզբնաղբյուրներ և այլ նյութեր, տրված են գրականության ցանկում), Հայաստանի սոցիալ-տնտեսաաաշխարհագրական հարցերին նվիրված, նախկինում հրատարակված դասագրքերը, ուսումնական ձեռնարկները և այլ նյութեր: ՀՀ ժամանակակից սոցիալ-տնտեսաաաշխարհագրական պատկերի վերլուծությունը իրականացվել է հնարավորինս թարմ

վիճակագրական տվյալների հիման վրա և համեմված է տարածաժամանակային համեմատական-աշխարհագրական վերլուծությամբ: Դասագրքի նյութն ավելի ընկալելի և խորությամբ յուրացնելու համար բոլոր բաժինները հազեցած են փաստական, աղյուսակային, գծապատկերային և քարտեզագրական հարուստ նյութերով: Ուսանողների ինքնուրույն աշխատանքներն ավելի բովանդակալից դարձնելու համար դասագրքում՝ յուրաքանչյուր ենթագլխից հետո, մեծ կարևորություն է տրվել նաև հարցերին և առաջադրանքներին: Բացի այդ, քանի որ «ՀՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն» առարկան բովանդակային առումով անընդհատ զարգանում և փոփոխություններ է կրում, ուստի ժամանակին համընթաց գնալու համար խորհուրդ է տրվում լայնորեն օգտագործելու նաև ընթացիկ վիճակագրական նոր տվյալները, կատարելու համեմատություններ, վերլուծելու նոր իրողությունները ու կատարելու եզրահանգումներ: Այդ ամենը հնարավորություն կստեղծի ստեղծագործաբար յուրացնելու դասագրքի նյութը:

Հարկ է նաև նշել, որ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միջև եռակողմ համաձայնագրի ստորագրումից հետո մեր երկիրը հայտնվել է աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակում, որը, անկասկած, իր ազդեցությունն է թողնելու առաջիկա տարիներին ՀՀ սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական նկարագրի և այլ գործընթացների զարգացման վրա: Ուստի պետք է հաշվի առնել նաև նշված իրողությունները և դրանց ազդեցությունը ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործընթացների վրա:

Դասագրքում օգտագործված 8-11-րդ, 14-րդ, 16-րդ, 18-րդ, 21-րդ քարտեզները մեր հեղինակությամբ են, 2-4-րդ, 15-րդ, 17-րդ, 22-23-րդ, 28-րդ, 32-րդ քարտեզները՝ Վ. Մխիթարյանի, 12-13-րդ, 19-20-րդ քարտեզները՝ Վ. Պոտոսյանի, իսկ 36-45-րդ

քարտեզները վերցված են «Հայաստանի ազգային ատլասից» (Ա հատոր, Եր., 2007): Դասագրքում ներառված բոլոր նկարները վերցված են համացանցից, 7-րդը՝ ըստ Է. Աղջոյանի, 1-ինը՝ asbarez.com-ի: Օգտագործված բոլոր նկարները համացանցից են:

Դասագրքում կիրառվել են հետևյալ հապավումները.

1. ՀՀ – Հայաստանի Հանրապետություն
2. ԱՀ – Արցախի Հանրապետություն
3. ԱԱԲ – աշխատանքի աշխարհագրական բաժանում
4. ԱՄԱԲ – աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանում
5. ԱՀԱ – արդյունաբերության համախառն արտադրանք
6. ԳՀԱ – գյուղատնտեսության համախառն արտադրանք
7. ԳԱԱ – Գիտությունների ազգային ակադեմիա
8. ԳՏՀ – գիտատեխնիկական հեղափոխություն
9. ԳՏԱ – գիտատեխնիկական առաջընթաց
10. ԽՍՀՄ – Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
11. ԽԵԿ – խոշոր եղջերավոր կենդանիներ
12. ՄԵԱ – մանր եղջերավոր անասուններ
13. ՄԱԿ – Միավորված ազգերի կազմակերպություն
14. ՀՆԱ – համախառն ներքին արտադրանք
15. ՀՏԿ – հասարակության տարածքային կազմակերպում
16. ՀԱԷԿ – Հայկական ատոմային էլեկտրակայան
17. ջէկ – ջերմաէլեկտրակայան
18. ջրէկ – ջրաէլեկտրակայան
19. ՏԱԴ – տնտեսաաշխարհագրական դիրք
20. ԵԱՏՄ – Եվրասիական տնտեսական միություն

ԳԼՈՒԽ 1

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1.1. Տարածքը, սահմանները և աշխարհագրական դիրքը

Տարածքը և սահմանները: Հայաստանի Հանրապետությունը զբաղեցնում է 29.743 կմ² տարածք: Տարածքի մեծությամբ ՀՀ-ն զիջում է հարևան չորս երկրներին: Մեր երկրի ժամանակակից տարածքը կազմում է պատմական Հայաստանի ընդամենը 1/9 մասը: Այն հավասար է Եվրասիա մայրցամաքի 0,076 և աշխարհի ցամաքային տարածքի 0,028 %-ին: ՀՀ-ն ընկած է հյուսիսային կիսագնդի միջին լայնությունների հարավային հատվածում (հս. լայնության 38°50' և 41°18' միջև) և արևելյան կիսագնդի առաջին և երկրորդ քառորդների սահմանում (արլ. երկայնության 43°27' և 46°37' միջև), երրորդ ժամային գոտում¹:

ՀՀ-ն ընկած է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածում և ընդգրկում է Արաքս գետի միջին հոսանքի ձախափնյա մասը՝ Փոքր Կովկասի կենտրոնական ու հարավարևելյան լեռնային շրջանները: ՀՀ տարածքի ձևն անկանոն է: Այն ունի հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ 360 կմ ձգվածություն, կենտրոնական մասում՝ արևմուտքից արևելք ուղղությամբ՝ 200 կմ լայնություն: Դեպի հարավ-արևելք տարածքն աստիճանաբար նեղանում է և առաջացնում ելուստ, որի ամենանեղ մասում լայնությունն ուղիղ գծով չի հասնում 30 կմ-ի [28]: ՀՀ-ն ներկայիս պետական տարածքը և սահմանները ժառանգել է

¹ Քանի որ դեռևս 1930 թ. նախկին ԽՍՀՄ-ում մտցված էր դեկրետային ժամանակ, և ժամացույցի սլաքը գոտիական ժամանակի համեմատությամբ մեկ ժամ առաջ է տարված, ՀՀ-ում ժամանակի տարբերությունը Գրինվիչից ոչ թե երեք, այլ չորս ժամ է:

Խորհրդային Հայաստանից, որը կազմավորվել էր Առաջին հանրապետության տարածքի մի մասում: Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի թելադրանքով գծվեցին Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայկական ԽՍՀ-ի սահմանները: Հայաստանը չստացավ Սևրի պայմանագրով նախատեսված Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները, որոնցով ելք էր ստանում դեպի Սև ծով: Մեր երկիրը մեծ կորուստ ունեցավ նաև 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով, երբ առանց Հայաստանի մասնակցության Թուրքիային հանձնվեցին **Կարսի մարզը** և **Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառը**, որոնք մինչև 1918 թվականը գտնվում էին Ռուսաստանի տիրապետության տակ: ՀՀ այժմյան տարածքը ձևավորվել է ցարական Ռուսաստանի մեջ մտնող հետևյալ միավորներից՝ **Երևանի նահանգը**՝ առանց Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառների, **Ելիզավետպոլի նահանգի** Զանգեզուրի և Ղազախի գավառների մեծ մասը, **Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառի** մեծ մասը և **Կարսի մարզի** ծայրարևելյան փոքրիկ հատվածը (Ախուրյան գետի և ներկայիս պետական սահմանի միջև) [33]:

ՀՀ-ն դեպի ծով անմիջական ելք չունի: Նրա հեռավորությունը ուղիղ գծով Սև ծովից 163 կմ է, Կասպից ծովից՝ 193 կմ, Միջերկրական ծովից՝ 750 կմ, Պարսից ծոցից՝ մոտ 1000 կմ: ՀՀ տարածքի երկրաչափական կենտրոնն ընկած է Երևանից արևելք՝ Գառնի գյուղի մոտ, ըստ որի էլ կատարվում է երկրի տարածքի տրոհումը հորիզոնի կողմերի նկատմամբ: **ՀՀ սահմանների** երկարությունը կազմում է մոտ 1431 կմ: Հյուսիսում սահմանակցում է Վրաստանին (211 կմ), արևելքում՝ **Ադրբեջանին** (893.6 կմ, որից 190.7-ը՝ Նախիջևանի հետ) և **Արցախի Հանրապետությանը** (380 կմ), արևմուտքում՝ **Թուրքիային** (289 կմ), հարավում՝ **Իրանին** (37 կմ) և հարավ-արևմուտքում՝ Նախիջևանին: Թուրքիայի հետ

սահմանն անցնում է Ախուրյան և Արաքս գետերով, Իրանի հետ՝ Արաքս գետով:

«Պետական սահմանի մասին» ՀՀ օրենքի 19-րդ հոդվածի համաձայն՝ պետական սահմանագծից ՀՀ տարածքի խորքը, մինչև 5 կմ լայնությամբ ծավալվող տարածքը կոչվում է **սահմանային գոտի**, իսկ դրա՝ պետական սահմանին հարող մի մասը՝ մինչև 1 կմ լայնությամբ՝ **սահմանային շերտ**: ՀՀ սահմանային գոտին ձգվում է 9 մարզերի տարածքով(Բացառությամբ Կոտայքի): Սահմանամերձ շերտը կազմում է 1431 կմ², իսկ սահմանային գոտին՝ 7155 կմ² կամ ՀՀ տարածքի 24 %-ը [27]:

Աշխարհագրական դիրքը: Մեզ նման աշխարհաքաղաքական իրավիճակում գտնվող երկրների համար առանձնահատուկ դեր ունեն տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական դիրքերը, որոնք յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական և քաղաքական զարգացման վրա ազդող արտաքին կարևորագույն գործոններից են: Մեր երկրի համար լայն առումով **բացասական հանգամանք** է այն, որ երկիրը գրկված է ծովային արտաքին հաղորդակցության էժան ու կարևորագույն միջոցից և չի կարող օգտվել օվկիանոսի բարիքներից: Տնտեսաաշխարհագրական առումով **աննպաստ** է նաև այն, որ ՀՀ-ն համեմատաբար հեռու է ընկած զարգացած երկրներից և հզոր տնտեսական կենտրոններից: Այդ հանգամանքը որոշակիորեն խոչընդոտում է ՀՀ տնտեսության զարգացումը: Աննպաստ է նաև **ՀՀ հարևանային աշխարհագրական** դիրքը, որը ՏՄԴ-ի կարևորագույն բաղադրիչներից է: Անկախացումից հետո ստեղծված նոր իրավիճակում ՀՀ-ն դիվանագիտական պաշտոնական հարաբերություններ ունի հարևաններից Վրաստանի ու Իրանի հետ, որոնց տարածքով էլ իրականացվում է արտաքին ցամաքային հաղորդակցությունը: Իսկ Ադրբեջանն ու Թուրքիան իրականացնում են ՀՀ տնտեսական ու տրանսպորտային շրջափակումն ուժեղացնելու գործըն-

թացներ: Բացասական է նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ-ն անմիջական սահման չունի ռազմավարական ու տնտեսական գլխավոր դաշնակից Ռուսաստանի հետ:

Ներկայումս առանձնակի կարևորություն ունի ՀՀ ռազմավարական (ռազմաաշխարհագրական) դիրքը, այսինքն՝ դիրքը հնարավոր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում (ՌԳԹ), ինչպես նաև ռազմական խմբավորումների, հակառակորդների և հենակետերի նկատմամբ: Թեև մեր օրերում գերժամանակակից ռազմական տեխնիկան որոշակիորեն նվազեցրել է ռազմական գործողությունների ժամանակ աշխարհագրական դիրքի դերը, սակայն այն կարևոր դեր ունի դրանց կազմակերպման ու ռազմավարական ու մարտավարական խնդիրները լուծելիս: Բարենպաստ ռազմավարական դիրքը ստեղծում է հնարավորություններ՝ նպատակին հասնելու համար, անբարենպաստ դիրքը նպաստում է վտանգի առաջացմանը: Այսպես՝ ՀՀ ցամաքային երկիր լինելու հանգամանքը նրան զրկում է ամբողջ ուժով օգտագործելու իր ռազմական ներուժը: Բացի դրանից՝ պատերազմական երկարատև գործողությունների ժամանակ թշնամի կամ հակառակորդ երկրների կողմից խոչընդոտներ են ստեղծվում՝ երկրի տնտեսական, հետևաբար նաև ռազմական ներուժը թուլացնելու համար: Արդեն երեք տասնամյակից ավելի է՝ Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից իրականացվող տրանսպորտային շրջափակման գլխավոր նպատակը ՀՀ տնտեսական և ռազմական ներուժի թուլացումն է՝ Արցախի խնդիրն իրենց նպատակահարմար ձևով լուծելու համար: Հետևաբար առանձնակի նշանակություն ունի ՀՀ և ԱՀ սահմանային տարածքների ռազմաաշխարհագրական իրավիճակի ճիշտ գնահատումը՝ հաշվի առնելով այդպիսի տարածքների ռելիեֆի և տեղային ռազմավարական դիրքի առանձնահատկությունները: Ասվածի վառ ապացույցներն են 2016 թ. ապրիլյան և 2020 թ. հուլիսյան հայ-ադրբեջանական կարճատև

պատերազմները: Երկու դեպքում էլ թշնամին ձգտում էր բարելավել ռազմավարական դիրքը և շահավետ իրավիճակ ստեղծել հետագա գործողությունների համար:

ՀՀ ՏՄԴ-ն առանձնանում է նաև **դրական** որոշ կողմերով: Հայաստանն ընկած է Եվրոպան Կենտրոնական ու Հարավային Ասիային, Ռուսաստանը՝ Մերձավոր ու Միջին Արևելքին կապող միջազգային ուղիների խաչմերուկում, որը պատմական անցած ժամանակաշրջանում դրական դեր է կատարել Հայաստան աշխարհի տնտեսական զարգացման վրա: **Հայաստանի տարածքով էին անցնում արևմուտքից արևելք և հյուսիսից հարավ անցնող միջազգային նշանակության առևտրական մի շարք կարևոր ճանապարհներ:** Լինելով ցամաքային և լեռնային բարդ ռելիեֆ ունեցող երկիր՝ **պատմական Հայաստանում** առավել կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհները ցամաքային էին, իսկ նրանց ուղղությունները և հարմար լինելը մեծապես կախված էին տվյալ շրջանի ռելիեֆից ու տեղական պայմաններից: Պատմական Հայաստանի մի զգալի մասն էլ՝ Արցախ, Սյունիք, Գուգարք, Սասուն, Մոկք, Չորրորդ Հայքի որոշ շրջանները և այլն, գրեթե զուրկ են եղել հաղորդակցության հարմար ուղիներից [35]: Իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանը եղել է կապող օղակ և կամուրջ Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի և Սև ու Միջերկրական ծովերի, ինչպես նաև Միջագետքի և Սև ու Կասպից ծովերի միջ: Այժմ էլ **ՀՀ տարածքը, կախված աշխարհաքաղաքական իրավիճակից, կարող է կապող օղակի դեր խաղալ՝ տարածաշրջանային տարբեր մակարդակներով հաղորդակցություն ապահովելու համար:**

Հարկ է նաև նշել, որ անցած դարաշրջաններում Հայաստանի խաչմերուկային-տարանցիկ դիրք ունենալն իր դրական կողմերով հանդերձ թողել է նաև բացասական ազդեցություն, քանի որ Հայաստանի՝ որպես ռազմավարական և տնտեսական խոշոր

նշանակություն ունեցող օբյեկտի տարածքը մշտապես եղել է պատերազմի թատերաբեմ աշխարհակալ պետությունների միջև: Հայոց աշխարհը մի բնական խոշոր միջնաբերդ էր, որն իշխող դիրք ուներ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Ոչ ոք չէր կարող ապահով կերպով նվաճել Միջագետքը, Պարսից ծոցը, Ասորիքը, Փոքր Ասիան՝ առանց նախօրոք Հայկական լեռնաշխարհում ամրանալու [35]: **Մեր օրերում ևս ՀՀ-ն ամբողջ Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի հետ միասին գտնվում է Ռուսաստանի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Թուրքիայի և Իրանի տնտեսական ու քաղաքական շահերի բախման կիզակետում:** Վերջինս իր անմիջական և միջնորդավորված ազդեցությունն է թողնում մեր երկրի տնտեսական զարգացման ու քաղաքական գործընթացների վրա:

ՀՀ ՏԱԴ-ի առանձնահատուկ կողմերից մեկն էլ այն է, որ մեր երկիրը գտնվում է արևմուտքի ու արևելքի քաղաքակրթությունների փոխազդեցության ու շփման գոտում:

Ցանկացած տարածքի կամ օբյեկտի ՏԱԴ-ն արտահայտում է վերջինիս զարգացման հնարավորությունը, հավանական ուղղությունը: Այսինքն՝ **ՏԱԴ-ն ունի ներուժայնության հատկանիշ: Առանձին երկրների, տարածքների կամ բնակավայրերի ՏԱԴ-ը օժտված է որոշակի քանակական ներուժով:** Վերջինիս «մեծությունը» պայմանավորված է առաջին հերթին աշխարհագրական տվյալ օբյեկտի ժողովրդագրական ներուժով և ՀՆԱ-ի մեծությամբ: Հետևաբար **չպետք է բացարձակացնել այս կամ այն օբյեկտի բնականորեն առկա նպաստավոր կամ աննպաստ ՏԱԴ-ը,** այն գործառույթ է՝ կախված օբյեկտի զարգացումից, այդ զարգացման ուղղությունից, կարող է բարելավվել և հակառակը: Այս իմաստով **ՀՀ ՏԱԴ-ի բարելավման գործում, բացի աշխարհաքաղաքական հանգամանքներից, կարևորվում է նաև ՀՀ ՏԱԴ-ի քանակական ներուժի մեծացումը:** Այսինքն՝ առաջիկա տարիներին **ՀՀ տնտեսական արագ զարգացումն ու ժողովրդագրական ներու-**

Ժի ավելացումն իրենց դերը կունենան ՀՀ ՏԱԴ-ի քանակական ներուժի մեծացման գործում. կնպաստեն ՀՀ ՏԱԴ-ի և ռազմաաշխարհագրական դիրքի բարելավմանը, ինչը շատ կարևոր է:

2020 թ. 44-օրյա պատերազմից հետո ՀՀ-ն հայտնվել է աշխարհաքաղաքական միանգամայն նոր իրավիճակում, և ՀՀ ՏԱԴ-ն իր բաղադրիչներով կրել է որոշակի փոփոխություններ, որոնք իրենց ազդեցությունը կունենան մեր երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքաաշխարհագրական և այլ գործընթացների հետագա զարգացման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերլուծե՛ք ՀՀ ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքը մակրոմակարդակով, մեզոմակարդակով և միկրոմակարդակով:

2. Վերլուծե՛ք Հայաստանի երրորդ հանրապետության պետական տարածքի ձևավորման գործընթացը:

3. Կատարե՛ք ՀՀ սահմանների վերլուծություն: Տվե՛ք ՀՀ հարևանային աշխարհագրական դիրքի գնահատականը:

4. Գնահատե՛ք ՀՀ քաղաքաաշխարհագրական և տրանսպորտաաշխարհագրական դիրքերը:

5. Կազմե՛ք ՀՀ աշխարհագրական դիրքը բնութագրող քանակական և որակական ցուցանիշների գծապատկերը:

6. ՀՀ ՏԱԴ-ի դիրքի քանակական ներուժի մեծացման ի՞նչ հեռակար եք տեսնում:

7. Կատարե՛ք ՀՀ ռազմաաշխարհագրական դիրքի և ռազմաաշխարհագրական իրավիճակի վերլուծություն:

1.2. Պետական կարգը, վարչատարածքային բաժանումը և տարածքային կառավարումը

ՀՀ պետական անկախության հռչակագիրն ընդունվել է 1990 թ. օգոստոսի 23-ին, անկախության հռչակման հանրաքվեն՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին: Նույն թվականի դեկտեմբերի 21-ին ՀՀ-ն դարձել է ԱՊՀ, 1992 թ. մարտի 2-ին՝ ՄԱԿ-ի, 2001 թ. հունվարի 25-ին՝ Եվրախորհրդի, 2003 թ. փետրվարին՝ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամ: 2015 թ. հունվարից ՀՀ-ն ԵԱՀԿ անդամ է: 2017 թ. նոյեմբերին ՀՀ-ի և ԵՄ-ի միջև ստորագրվեց համագործակցության համաձայնագիր:

Ըստ պետական կարգի՝ մեր երկիրը **հանրապետություն** է, ըստ պետական կառուցվածքի՝ միասնական պետություն: ՀՀ-ում պետական լեզուն հայերենն է, ազգային արժույթը դրամն է, որը շրջանառության մեջ է դրվել 1993 թ. նոյեմբերին:

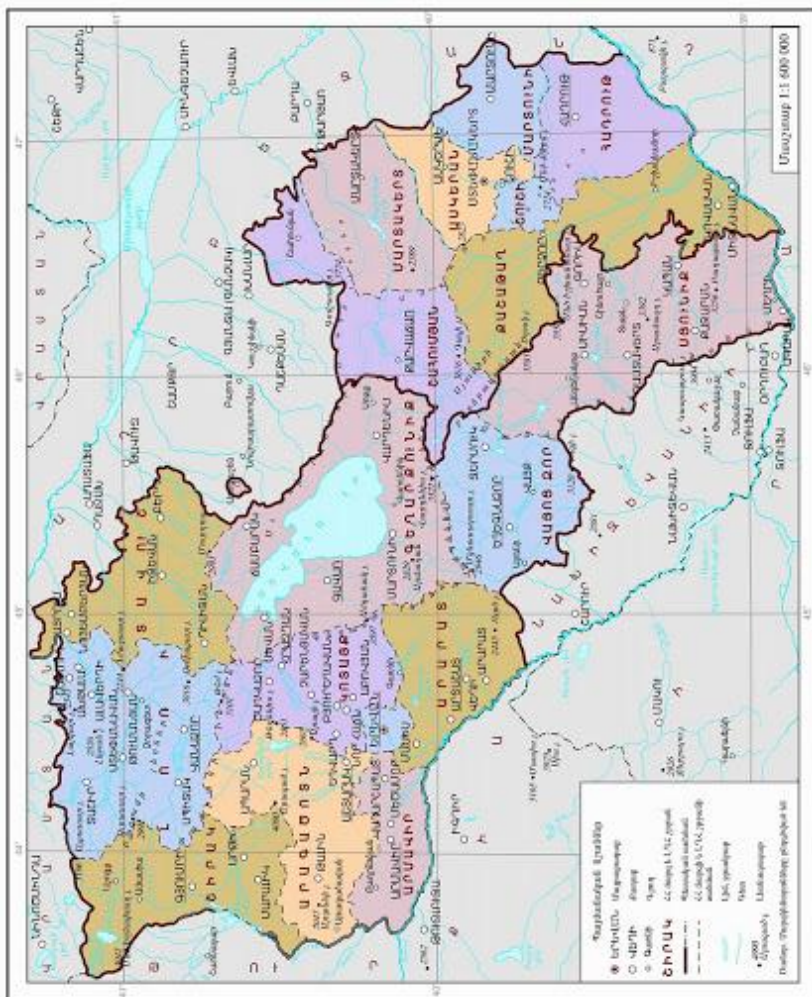
ՀՀ-ն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն է: ՀՀ-ում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: **ՀՀ-ն խորհրդարանական հանրապետություն է:** ՀՀ օրենսդիր իշխանության բարձրագույն մարմինն Ազգային ժողովն է, որն ընտրվում է հինգ տարի ժամկետով: Բնակչությունն իր իշխանությունն իրականացնում է ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով՝ սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան:

Երկրի տարածքային բաժանման միավորները պետք է լիովին համապատասխանեն երկրի առջև ծառացած տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական, պաշտպանական և համապետական այլ խնդիրների արդյունավետ լուծմանը:

Պետության ներքին բաժանումը կարող է լինել **տարած-
քային-քաղաքական** (երբ երկիրը դաշնային է) կամ **վարչատա-
րածքային**, եթե պետությունը միասնական է: ՀՀ ներքին բաժա-
նումը վարչատարածքային է, քանի որ այն միասնական պետու-
թյուն է: Յուրաքանչյուր երկրում տեղի ունեցող հասարակական-
քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններին հա-
մապատասխան՝ վարչատարածքային բաժանումը կարող է են-
թարկվել բարեփոխման, քանի որ այն ածանցյալ է վերը նշված
գործընթացներից և կոչված է նպաստելու դրանց իրականացմա-
նը: Հարյուրամյակների ընթացքում ՀՀ տարածքը, հայտնվելով
տարբեր պետական-քաղաքական իրավիճակներում, կրել է վար-
չատարածքային բաժանման համակարգի զգալի փոփոխություն-
ներ:

Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին գոր-
ծում էր **նահանգ-շրջան-գյուղ** վարչատարածքային բաժանման
համակարգը: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ 1921
թ. հուլիսի 20-ին ընդունված դեկրետով ՀՀ-ում հաստատվեց **գա-
վառ-գավառամաս** (գավառակ) - **գյուղ համակարգը** (առանձնաց-
վեցին 9 գավառ և 38 գավառակ) [28]:

1929-1930 թթ. ԽՍՀՄ-ում անցկացվեց վարչատարածքային
ռեֆորմ, որը նպատակ ուներ երկրի վարչատարածքային բաժա-
նումը հարմարեցնելու նոր ձևավորվող համայնավարական հա-
սարակարգի պահանջներին: Վարչատարածքային միավորների
առանձնացման ու սահմանազատման գլխավոր պայմանը տա-
րածքի բնական, ժողովրդագրական, էթնոմշակութային, տնտե-
սական հատկանիշների և տրանսպորտային ապահովվածու-
թյան բազմակողմանի հաշվառումն էր:



Քարտեզ 1. Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության վարչական քարտեզ

1929 թ. հուլիսի 26-ի որոշմամբ հանրապետությունը բաժանվեց 5 գավառի (օկրուգի), 31 շրջանի և շրջանի կարգավիճակ ունեցող մեկ քաղաքի: Շրջանացման ստորին աստիճանը (միավո-

րը) բնակավայրն էր (քաղաք, գյուղ): 1930 թ. օգոստոսի 5-ի որոշմամբ գավառները վերացվեցին, և հաստատվեց վարչատարածքային բաժանման երկաստիճան համակարգ՝ շրջան և գյուղական (քաղաքային) խորհուրդ [28], որը պահպանվեց մինչև 1995 թվականը: Մինչ այդ ՀՀ-ն բաժանված էր առաջին կարգի 59 միավորի (37 գյուղական վարչական շրջան և իրավական առումով դրանց հավասարեցված հանրապետական ենթակայության 22 քաղաք): Երկրորդ աստիճանի միավորները գյուղխորհուրդներն էին (թվով 479), շրջանային ենթակայության քաղաքները (5) և քաղաքատիպ ավանները (31), Երևանի (8) և Գյումրիի (2) քաղաքային շրջանները՝ ընդամենը 525 միավոր [19]:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանում անկախության վերականգնումը, սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական նոր հարաբերությունների հաստատումը վարչատարածքային ռեֆորմը դարձրին անհրաժեշտություն: **1995 թ. դեկտեմբերի 4-ին ընդունված օրենքով ՀՀ-ն բաժանվեց վարչատարածքային նոր միավորների՝ մարզերի:** Ստեղծվեցին վարչատարածքային առաջին կարգի տասնմեկ միավորներ՝ տասը վարչական մարզեր, իսկ Երևան քաղաքը դարձավ տասնմեկերորդ միավորը և ստացավ վարչական մարզի կարգավիճակ (2009 թ. մայիսից Երևանն ունի համայնքի կարգավիճակ): Երկրորդ կարգի վարչական միավորները գյուղական և քաղաքային համայնքներն էին: ՀՀ-ում ստեղծվեցին 866 գյուղական և 48 քաղաքային համայնքներ: 2006 թ. Այրում բնակավայրը գյուղականից դարձավ քաղաքային համայնք: Վերջին տարիներին ՀՀ-ում իրականացվում է համայնքների խոշորացման գործընթաց, որի պատճառով փոփոխվում է վարչատարածքային երկրորդ կարգի միավորների՝ համայնքների թիվը: Համայնքների խոշորացման գործընթացը պայմանավորված է ստեղծված բազմաթիվ համայնքների միջև մարդկային, ֆինանսական, տարածքային և այլ ռեսուրսների մեծ տարբերություններ-

րով և մաժամանակ դրանց հավասար լիազորություններով օժտվածությամբ: Դրա հետևանքով հանրապետությունում մեծ թվով փոքր գյուղական համայնքներում հանրային ծառայություններ իրականացվում էին ցածր մակարդակով կամ չեն իրականացվում [27]: Համայնքների խոշորացման առաջին փուլը սկսվել է 2015 թ. ընդունված և 2016 թ. ուժի մեջ մտած ՀՀ համապատասխան օրենքով [նույն տեղում]: Ըստ այդմ՝ ձևավորվեցին Թումանյանի (7 բնակավայր), Դիլիջանի (7 բնակավայր) և Տաթևի (8 բնակավայր) բազմաբնակավայր համայնքները: Համայնքների խոշորացման 2-րդ և 3-րդ փուլերը իրականացվել են 2016 և 2017 թթ.՝ զուգակցելով փնջային ու շրջանային մոտեցումները:

Մեր կարծիքով Արարատյան հարթավայրի, Շիրակի և Լոռվա դաշտերի, ինչպես նաև հարթավայրային մակերևույթ ունեցող այլ տարածքներում, համայնքների խոշորացումը կարելի է համարել նպատակահարմար, եթե չկան դրան խանգարող տեղային առանձնահատկություններ, և բնակավայրերի բնակչությունը դեմ չէ: Մյուս կողմից հարկ է նաև նկատել, որ լեռնային և սահմանամերձ տարածաշրջաններում, հաշվի առնելով տեղային աշխարհագրական առանձնահատկությունները, համայնքների միավորման շրջանային տարբերակը նպատակահարմար չէ: Այդպիսի տարածքներում առավել նպատակահարմար է համայնքների խոշորացումն իրականացնել առավելապես փնջային մոտեցմանը:

2021 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ համայնքների խոշորացման վերջին փուլը, և դրանց թիվը դարձավ 78, որից 71-ը խոշորացված, 6-ը՝ ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված գյուղեր և Երևանը: ՀՀ-ն ունի 1003 բնակավայր՝ 49 քաղաք, 954 գյուղ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ծանոթացե՛ք ՀՀ Սահմանադրության այն հոդվածներին, որոնք վերաբերում են ՀՀ պետական կարգին, կառուցվածքին, օրենսդիր և դատական մարմինների ձևավորմանը:

2. Ինչպիսի՞ վարչատարածքային կառուցվածք ունի ՀՀ-ն, երբևէ՞նի՞ց է այն գործում և ի՞նչ միավորներից է բաղկացած:

3. Պետական տարածքային կառավարման ի՞նչ համակարգ է գործում ՀՀ-ում:

4. Տեղական ինքնակառավարման ի՞նչ համակարգ է գործում ՀՀ-ում:

5. ՀՀ կառավարման համակարգում ի՞նչ գործառույթներ են իրականացնում մարզերն ու համայնքները:

6. Կազմե՛ք ՀՀ մարզերը բնութագրող աղյուսակ-սխեմա՝ նշելով տարածքի չափը, դրանց մեջ մտնող տարածաշրջանները, բնակչության թիվը, քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի թիվը, համայնքների թիվը, քաղաքային բնակավայրերը, ուրբանացման մակարդակը, բնակչության խտությունը, գյուղական բնակչության խտությունը: Կատարե՛ք աղյուսակ-սխեմայի վերլուծություն:

7. Ինչպե՞ս եք գնահատում վերջին տարիներին ՀՀ-ում իրականացվող համայնքների խոշորացման գործընթացը, նշե՛ք դրա դրական ու բացասական կողմերը: Ձեր մարզի կամ տարածաշրջանի օրինակով բերե՛ք խոշորացված համայնքների օրինակներ և կատարե՛ք համապատասխան վերլուծություն:

ԳԼՈՒԽ 2

ՀՀ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԵՎ ԲՆԱՌԵՍՈՒՐՄԱՅԻՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

2.1. Մակերևութի բնույթը և տարածքի ռեսուրսային գնահատականը

ՀՀ-ն հարակից տարածքների նկատմամբ ավելի բարձր դիրք ունի: ՀՀ տարածքի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից ավելի քան 1800 մ է: Այն տիպիկ լեռնային երկիր է: ՀՀ-ում դաշտավայրեր չկան, և տարածքը գրեթե ամբողջությամբ ընկած է ծովի մակարդակից 375 մ-ից, իսկ ավելի քան 41 %-ը՝ 2000 մ-ից բարձր (Աղ. 1):

ՀՀ տարածքի մակերևութի հաջորդ կարևոր առանձնահատկությունը բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերություններն են: Ամենաբարձրը Արագած լեռն է՝ 4090 մ, ամենացածրը՝ 375 մ՝ Դեբեդի հովիտը ստորին հոսանքում և Արաքսի հովիտը՝ Մեղրու շրջանում: Այսինքն՝ բարձրաչափական նիշերի տարբերությունը կազմում է 3715 մ: ՀՀ տարածքի ընդամենը 10.4 %-ն է գտնվում ծովի մակարդակից մինչև 1000 մ բարձրության վրա, իսկ կեսից ավելին (58 %-ը) ընկած է 1400-2500 մ բարձրությունների վրա: Ավելի բարձրադիր գոտուն (2500 մ-ից բարձր) բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքի ավելի քան 17 %-ը: «Եթե վերանանք մասնավոր դեպքերից, ապա ՀՀ աշխարհագրական լայնություններում մարդու կյանքի և աշխատանքի համար առավել նպաստավոր պայմաններ կան մինչև 1400 մ բացարձակ բարձրություն ունեցող գոտում, որից հետո դրանք նկատելիորեն վատանում են: Սկսած 2000 մ-ից՝ այդ պայմանները դառնում են անբարենպաստ: Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Վալենյանը, երևան են գալիս նաև ար-

տաղրական բնույթի դժվարություններ¹: Սակայն ժամանակակից ԳՏՀ պայմաններում մարդու կյանքի և տնտեսական գործունեության կազմակերպման համար համեմատաբար բարենպաստ հնարավորություններ կարելի է ստեղծել նաև ՀՀ տարածքի ծովի մակարդակից 1400 մ-ից բարձր շրջաններում:

Լեռնային տարածքներում մակերևույթի բնույթը բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է նաև **հարաբերական բարձրությունը**: Վերջինս արտահայտվում է մակերևույթի **ուղղաձիգ կամ խորքային մասնատվածությամբ**: ՀՀ տարածքի մոտ 2/3-ում խորքային մասնատվածությունը գերազանցում է 100 մ-ը՝ որոշ դեպքերում հասնելով մինչև 900 մ-ի, և միայն տարածքի 1/3-ում է այդ ցուցանիշը հաշվվում տասնյակ մետրերով: Բավական մեծ են նաև հորիզոնական մասնատվածության ցուցանիշները: Ցամաքային տարածքի շուրջ 90 %-ի վրա այդ ցուցանիշը գերազանցում է 400մ/կմ²-ը, իսկ տարածքի մոտ 30 %-ի վրա այն կազմում է 1000 մ/կմ² [41]: Այդ ամենի հետևանքով ՀՀ-ում մշակելի հողերի մոտ 60 %-ն ունի մինչև 5հ ա մակերես (Եղեգնաձորի, Կապանի և Մեղրու տարածաշրջաններում՝ 70 %-ը): Հողատարածքների նման կառուցվածքը դժվարացնում է դրանց մշակումը, մեքենայացումը և ինտենսիվացումը, ինչպես նաև հաղորդակցությունը բնակավայրերի և մշակելի հողատարածքների միջև: Տարածքի այդպիսի մասնատվածությունը խոչընդոտում է նաև տեղական ինքնակառավարման կազմակերպմանը:

Տեղանքի մակերևույթը բնութագրող քանակական և որակական ցուցանիշների շարքում առանձնահատուկ դեր ունեն նաև մակերևույթի **թեքությունները և դիրքադրությունները**: Դրանք զգալիորեն դժվարացնում են արտադրության կազմակերպման, ճանապարհաշինության, կապի և հեռահաղորդակցության սար-

¹ Տե՛ս Լ. Ն. Վալեսյան, Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, 1988, էջ 22:

քավորումների տեղադրման ու շահագործման աշխատանքները: Մակերևույթի թեքությունը, պատճառական կապի մեջ գտնվելով տարածքի ֆիզիկական մյուս հատկանիշների հետ, որոշ իմաստով բնութագրում է նաև այդ հատկանիշները, ուստի թեքությունների գնահատականը տնտեսության վրա նրա ազդեցության տեսանկյունից որոշ իմաստով կարող է դիտվել որպես տարածքի մակերևութային պայմանների ամփոփիչ ընդհանրական գնահատական [28]:

Աղյուսակ 1

Հայաստանի Հանրապետության տարածքի բարձրաչափական գոտիների մակերեսները¹

Գոտիները՝ ըստ ծ. մ. ունեցած բարձրության (մ)	Բարձրաչափական գոտու մակերեսը	
	(կմ²)	%-ով
մինչև 400	30,0	0,1
400-600	240,00	0,8
600-800	337,34	1,2
800-1000	2347,46	8,3
1000-1200	1774,64	6,2
1200-1400	2348,44	8,3
1400-1600	2687,08	9,4
1600-1800	2961,10	10,4
1800-2000	3653,22	12,8
2000-2250	4148,98	14,6
2250-2500	3034,95	10,7
2500-2750	2106,85	7,4
2750-3000	1511,56	5,3
3000-3250	877,70	3,1
3250-3500	269,82	1,0
3500-3750	88,42	0,3

¹ Տե՛ս Դ. А. Погосян, Сельскохозяйственная оценка природных ресурсов территории Арм. ССР, Изд-во АН Арм. ССР, Е. 1986, с. 16:

3750-1000	37,39	0,1
4000- ից բարձր	9,35	0,0
Ընդամենը	28464,30	100

- Առանց Սևանա լճի մակերեսի՝ 1278,29 կմ² (4,3%)

Աղյուսակ 2

ՀՀ տարածքի բաշխումը՝ ըստ բարձրության գոտիների և դրանց համեմատական գնահատականը՝ մարդու կյանքի և հասարակական արտադրության կազմակերպման տեսանկյունից (ըստ՝ [28]-ի)

Գոտիների բացարձակ բարձրությունը (մ)	Տարածքը		Համեմատական գնահատականը
	հազ. կմ ²	%	
375-500	0,02	0,1	առավել բարենպաստ
500-800	0,53	1,8	
800-1000	2,37	8,0	
1000-1400	4,33	14,5	
Ընդամենը՝ 375-1400	7,25	24,4	
Ընդամենը՝ 1400-2000	10,40	35,1	բարենպաստ
2000-2500	7,29	24,5	անբարենպաստ
2500-3000	3,80	12,6	ծայրահեղ անբարենպաստ
3000-4090	1,00	3,4	
Ընդամենը՝ 2500-4090	4,80	16,0	
Հայաստանի Հանրապետություն	29,74	100,0	

Քարտեզաչափական նյութերի և տնտեսության տարբեր ճյուղերի կողմից տարածքի յուրացմանը ներկայացվող պահանջների բազմակողմանի հաշվառման հիման վրա ՀՀ տարածքում, ըստ թեքությունների աստիճանների, առանձնացվել են գրադացիաներ, և տրվել է դրանց տնտեսաաշխարհագրական ընդհա-

նուր բնութագիրը¹: 1. **Տափարակ և մեղմաթեք հարթություններ կամ մինչև 3⁰ թեքություն ունեցող տարածքներ**: Սրանք կազմում են ՀՀ ցամաքային տարածքի ավելի քան 18 %-ը: Այսպիսի տարածքներում մակերևութային պայմանները տնտեսության պահանջների տեսանկյունից համարվում են լավագույնը: Սակայն, տեղանքի բարձրության հետ մեկտեղ, պայմանները վատանում են: Առավել բարենպաստ և բարենպաստ բնական պայմաններ ունեցող բարձրության գոտիներին (մինչև 2000 մ) բաժին է ընկնում հարթությունների կեսից ավելին միայն, մնացածը, գտնվելով 2000 մ-ից բարձր, մասամբ է միայն ընդգրկված տնտեսական շրջանառության մեջ և օգտագործվում է իբրև սեզոնային արտադայր:

2. **Մեղմաթեք լանջեր (3⁰-8⁰)**: Սրանք գտնվում են նախալեռնային և լեռնային սարավանդերի վրա: Զբաղեցնում են ՀՀ ցամաքային տարածքի ավելի քան 26 %-ը: Տնտեսական օգտագործման և տարաբնակեցման համար պայմաններն ընդհանուր առմամբ լավ են, սակայն դժվարանում են գյուղատնտեսական մեքենաների օգտագործումը, արդյունաբերական և տրանսպորտային շինարարության պայմանները: Այս տարածքների 47 %-ն ընկած է 2000 մ-ից բարձր՝ անբարենպաստ բարձրադիր գոտիներում, որի հետևանքով նվազում են դրանց օգտագործման հնարավորությունները:

3. **Միջին թեքության լանջեր (8⁰-16⁰)**: Սրանց օգտագործման և յուրացման պայմանների ընդհանուր գնահատականը բավարար է: Կազմում են ՀՀ ցամաքային տարածքի 26.6 %-ը: Այսպիսի տարածքներում տարածված են բավականին ինտենսիվ երոզիոն գործընթացները: Տնտեսական նպատակներով օգտագործելու

¹ Թեքությունների գրադացիաները և գնահատականները տրված են ըստ Լ. Վալեյանի առանձնացրած սխեմայի: Տե՛ս Լ. Վալեյան, Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, 1988, էջ 27-30:

համար կարիք ունեն մեծ ծախսեր պահաջվող միջոցառումների: Նախորդի համեմատությամբ աչքի են ընկնում ավելի փոքր հողակտորներով: Սահմանափակ են տարաբնակեցման հնարավորությունները: Նկատի ունենալով ՀՀ սահմանափակ հողային ռեսուրսները՝ ժամանակակից տեխնիկայի օգտագործման պայմաններում հնարավոր է մինչև 16⁰ թեքության լանջերն ընդգրկել տնտեսապես նպատակահարմար արտադրական օգտագործման ոլորտ:

4. Զառիթափ լանջեր (16⁰-30⁰): Սրանք միայն մասամբ են պիտանի մասսայական բնակեցման և բազմակողմանի արտադրական օգտագործման համար: Զբաղեցնում են ՀՀ ցամաքային տարածքի 25 %-ը, ընդ որում՝ դրա կեսն էլ գտնվում է 2000 մ-ից բարձր գոտիներում: Խիստ սահմանափակ են գյուղատնտեսության զարգացման հնարավորությունները, վտանգավոր չափերի են հասնում հողմահարման, էրոզիայի և տեղատարման գործընթացները: Առավել պիտանի են խոտհարքների ու արոտների համար:

5. 30⁰-ից բարձր թեքություններ: Պիտանի չեն ո՛չ բնակեցման և ո՛չ էլ մասսայական կապիտալ շինարարության համար: Օգտագործվում են միայն արոտների, մասամբ նաև խոտհարքների համար, սկսած 40⁰ թեքություններից՝ դրանց հնարավորությունները ևս բացառվում են: Միայն հարավահայաց լանջերին, որոնք բնութագրվում են բարձր ջերմաստիճանով, խրամատային դարավանդների և բնային եղանակի միջոցով կարելի է զբաղվել խաղողագործությամբ և ջերմասեր պտղաբուծությամբ: Առավել նպատակահարմար է զարգացնել թարմային խաղողագործությունը: Սրանք զբաղեցնում են ՀՀ ցամաքային տարածքի 4.5 %-ը:

ՀՀ բնակչության կեսից ավելին (մոտ 55 %-ը) ապրում է 801-1000 մ բարձրության գոտում, որտեղ ընկած են ՀՀ հարթավայ-

րային հիմնական տարածքները: Նշված գոտում 0-3⁰ թեքությունները գրավում են ամբողջ տարածքի ավելի քան 62 %-ը (Աղ. 3):

Այսպիսով՝ տեղանքի թեքությունների, մասնատման խորության և խտության, հարաբերական բարձրությունների պատճառով ՀՀ տարածքի տնտեսական յուրացման և բնակեցման պայմանները փոփոխվում են: **ՀՀ-ում արտադրության կազմակերպման ու տարաբնակեցման համար առավել նպաստավոր, նպաստավոր և բավարար պայմաններ ունեցող տարածքը սահմանափակվում է մոտավորապես 16⁰ թեքությունների և մինչև 2000մ բացարձակ բարձրությունների սահմաններում, որը կազմում է 1.2 մլն հա կամ ՀՀ տարածքի 42 %-ը [6; 28]:**

Տարածքի մակերևույթը բնութագրող ռելիեֆային հաջորդ գործոնը **դիրքադրությունն է: Այն հողատարածքների տնտեսական օգտագործման և տարաբնակեցման բնույթի վրա ազդում է ոչ թե անմիջականորեն, այլ միջավայրի մյուս բաղադրիչների՝ արեգակնային ռադիացիայի, խոնավության հաշվեկշռի, հողաբուսական ծածկի, մակերեսային ջրերի հոսքի, տեղատարման և այլ գործոնների միջոցով:** Վերջիններիս կախվածությունը դիրքադրությունից նկատելի է դառնում սկսած 5⁰ թեքությունից: Հանրապետության տարածքի 22 %-ը կազմում են հարթությունները: Մնացած տարածքի բաշխումն ըստ դիրքադրությունների ունի հետևյալ պատկերը՝ հյուսիսային լանջեր՝ 10.5 %, հարավահայաց՝ 11.6 %, արևելահայաց՝ 6.1 %, արևմտահայաց՝ 8.6 %, հյուսիսարևելյան՝ 10.0 %, հյուսիսարևմտյան՝ 9.0 %, հարավարևելյան՝ 11.2 %, հարավարևմտյան՝ 10,5 % [41]: Լանջերի նման դիրքադրման պատճառով տարբեր են դրանց ջերմային ռեժիմը և ագրոկենսաբանական մյուս պայմանները: ՀՀ-ում, նկատի ունենալով նրա աշխարհագրական լայնությունը և դրանով պայմանավորված արեգակնային ճառագայթման մեծությունը, ֆիզիկաաշխարհագրական տարրերի համալիրը մարդու համար ա-

ռավել նպաստավոր բնական կենսապայմաններ է ստեղծում հյուսիսային և դրան մոտիկ (հյուսիսարևելյան և հյուսիսարևմտյան) համեմատաբար խոնավ և բուսական ծածկով հարուստ դիրքադրության լանջերում, որոնք զբաղեցնում են ՀՀ ընդհանուր տարածքի մոտ 29.5 %-ը: Առավել չորային և մարդու կենսագործունեության համար պակաս նպաստավոր կենսապայմաններ ունեցող հարավահայաց և դրան մոտիկ լանջերը կազմում են հանրապետության տարածքի 30 %-ը [28]:

ՀՀ-ում տնտեսության զարգացումը և հատկապես կապիտալ շինարարությունն ուղղակիորեն կապված են նաև տարածքի ճարտարագիտակերպաբանական ու սեյսմիկ հատկանիշների հետ: Հայաստանի տարածքն ամբողջովին գտնվում է 8-9-բալանոց սեյսմիկ գոտում: Տարածքի 1/4-ը, որտեղ կենտրոնացված է ամբողջ բնակչության 1/3-ից ավելին, սեյսմիկ տեսանկյունից համարվում է վտանգավոր: Այդ տարածքը մտնում է 8-բալանոց գոտու մեջ: Սեյսմիկ ակտիվությամբ աչքի են ընկնում Շիրակի դաշտը, Արարատյան գոգավորությունը, Փամբակի լեռնաշղթան և Զանգեզուրը: Միայն XX դարի ընթացքում ՀՀ-ում տեղի են ունեցել ավերիչ ուժի մի քանի երկրաշարժեր (1926 թ.՝ Գյումրիի, 1931 թ.՝ Զանգեզուրի, 1937 թ.՝ Երևանի և 1968 թ. Քաջարանի երկրաշարժերը): Ընդգրկած տարածքով (ՀՀ տարածքի 10 %-ը) և կործանարար հետևանքներով աննախադեպ էր 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի երկրաշարժը, որը իսկ ավելի քան 25000 մարդկային կյանք, ավերակույտերի վերածվեցին Սպիտակ և Գյումրի քաղաքները, լիովին ավերվեց 58 գյուղական բնակավայր: ՀՀ տարածքի առանձին շրջաններում տնտեսության զարգացման և տարածքային կազմակերպման համար անբարենպաստ պայմաններ են ստեղծում **սողանքները, սելավները, երկրի մակերևույթին մոտ գտնվող գրունտային ջրերը և ակտիվորեն գործող ֆիզիկաաշխարհագրական այլ գործընթացներ:**

Աղյուսակ 3

ՀՀ տարածքի, բնակավայրերի և բնակչության բաշխումը ըստ բարձրության գոտիների [26]

(յ) մմզդ -վտսն դոմթւսմզմոթ	Բնակչության բաշխումը. %-ով			Բնակավայրերի բաշխումը						Բնակչության խտությունը		միտդ -մժոմոմոյր դվձվյր վմզմ -մոիոմիտդմ դվմժոմոմթ	
	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն	Միսն
Միսն 800	2.1	2.7	1.8	4.0	51	5.3	5	10.2	46	5.0	137.0	82	1078
801-1000	8.3	54.5	67.2	34.9	208	21.6	11	22.5	197	21.6	732.0	184	2190
1001-1400	14.5	14.7	13.0	17.3	165	17.2	13	26.5	152	16.7	112.0	52	1402
1401-1800	19.8	17.0	13.7	22.3	288	30.0	12	24.5	276	30.3	95.0	49	996
1801-2000	12.8	8.8	4.1	15.9	152	15.8	7	14.3	145	15.9	75.0	54	1355
2001-2250	14.6	2.3	0.2	5.5	93	9.7	1	2.0	92	10.1	17.0	16.0	737
2250-2500	10.7	0.0	-	0.1	4	0.4	-	-	4	0.4	0.6	0.6	428
2500-ից >	17.2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը	100	100	100	100	961	100.0	49	100.0	912	100.0	100.0	43.0	38686

Կատարված մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ ՀՀ-ում տարածված բազմաթիվ սողանքները և փլվածքները առաջանում ու զարգանում են ակտիվ տեկտոնական խզվածքային գոտիներում՝ մեծ թեքությունների լեռնալանջերում: Ողջաբերդի լեռնաշղթայի, Ուրծի, Վայոց ձորի, Վարդենիսի գառիթափ լեռնալանջերի ստորոտներում տեղադրված բազմաթիվ գյուղական բնակավայրեր դարերի և տարիների ընթացքում տուժել են սողանքային երևույթներից, նրանց մի զգալի մասը տեղափոխվել է ավելի ապահով վայրեր՝ թողնելով հրենց բնակավայրերի ավերակները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մակերևույթի ո՞ր հատկանիշներն են ազդում ՀՀ տարածքի բնակեցման և տնտեսական գործունեության վրա:
2. Կատարե՞ք ՀՀ տարածքի բարձրության տարբեր գոտիների տնտեսա-աշխարհագրական վերլուծություն և գնահատում:
3. Տվե՛ք ՀՀ տարածքի լանջերի թեքությունների տնտեսական գնահատականը:
4. Տվե՛ք ՀՀ տարածքի դիրքադրությունների տնտեսական գնահատականը:
5. Առանձնացրե՛ք ՀՀ տարածքի առանձին միավորներ, կատարե՛ք դրանց մակերևույթի տարրերի վերլուծություն ու գնահատում:

2.2. Կլիմայական պայմանները և ռեսուրսները

Մարդու կյանքի և տնտեսության տարբեր ոլորտների ու ճյուղերի ձևավորման, զարգացման և տարածքային կազմակերպման վրա կլիմայի ազդեցությունը դրսևորվում է օդի ջերմաստիճանի և խոնավության, մթնոլորտային տեղումների, քամիների, մթնոլորտային ճնշման և օդերևութաբանական այլ տարրերի միջոցով:

ՀՀ-ն կլիմայական հակադրությունների երկիր է: Այստեղ ամենափոքր տարածքների վրա անգամ նկատվում են կլիմայի զգալի տարբերություններ: Տարածքի փոքրության պատճառով ՀՀ ծայրիյուսիսային և հարավային շրջանների միջև արեգակի բարձրության, ինչպես նաև օրվա տևողության տարբերություններն այնքան չնչին են, որ կարելի է անտեսել: **Տարվա ընթացքում արեգակի բարձրությունը հորիզոնի նկատմամբ ՀՀ-ում տատանվում է 27°27'-ից (դեկտեմբեր) մինչև 74°04' (հունիս):** Դրանով պայմանավորված՝ փոխվում է նաև ցերեկվա տևողությունը՝ համապատասխանաբար 9 ժամ 33 րոպեից 15 ժամ 9 րոպե (Դեբեդաշեն օդր. կայան) [10]:

ՀՀ-ն ունի մերձարևադարձային գոտուն բնորոշ արևոտ, չոր ցամաքային կլիմա, որը, սակայն, լեռնային ռելիեֆի պատճառով զգալիորեն փոփոխվում է: Արևափայլքի տարեկան միջին տևողությունը ՀՀ-ում տատանվում է 1924-ից (Իջևան) 2779 (Մարտունի) ժամի սահմաններում: Կլիմայի արևոտությունը բնորոշող կարևոր բնութագիր է նաև անարև կամ ամպամած օրերի թիվը: ՀՀ-ում տարվա ընթացքում ամպամած օրերն ամենից շատ են Իջևանում (64 օր), իսկ նվազագույնը՝ Մարտունիում (18 օր) [նույն տեղում]:

Հայաստանում **արեգակնային էներգիայի լարվածությունը մեծ է և աճում է ըստ բարձրության:** Գործնական տեսանկյունից կարևոր են գումարային ճառագայթման մեծությունները (ուղիղ և ցրված ճառագայթման գումարը): Դրանց նվազագույն մեծությունը տարեկան կազմում է 120, առավելագույնը՝ ավելի քան 160 կկալ/սմ² [նույն տեղում]:

Արեգակնային էներգիայի առատությունը ՀՀ տարածքում բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում գյուղատնտեսական արժեքավոր մշակաբույսերի աճեցման համար, սակայն միայն ոռոգման պայմաններում: ՀՀ-ում բարենպաստ պայմաններ կան արեգակնային էներգիայի անմիջական օգտագործման համար, հատկապես, եթե հաշվի առնենք արեգակնային էներգիայի օգտագործման ժամանակակից տեխնիկական հնարավորությունները: Արեգակնային էներգիայի առատությունը կարևոր նախադրյալ է նաև առողջարանային ու ռեկրեացիոն գործի զարգացման տեսանկյունից:

Լեռնային ռելիեֆը պայմանավորում է ՀՀ կլիմայի տարրերի՝ ջերմաստիճանի, խոնավության, տեղումների և ձնածածկույթի խայտաբղետություն:

Հայտնի է, որ առանձին տարածքներում բնական համալիրի առանձնահատկությունների ձևավորման համար առաջնային նշանակություն ունեն ջերմությունն ու խոնավությունը: Դրանց տարբեր գույակցությունները որոշիչ դեր ունեն լանդշաֆտի առաջացման գործընթացում: **ՀՀ տարածքում ամենաբարձր տարեկան միջին ջերմաստիճանը 14.3⁰ է (Մեղրի), ամենացածրը՝ -2.7⁰ (Արագած բարձրլեռնային կայան, բլ/):** Օդի ամենացածր ամսական միջին ջերմաստիճանը (հունվարին՝ -12.9⁰) դիտվում է Արագած բ/լ կայանում, սակայն լեռնային գոգավորություններում նույնպես այն բավական ցածր է լինում: Պաղակնում՝ Վերին Ախուրյանի գոգավորությունում (2027 մ), հունվարին միջին ջերմաստիճանը -12.5⁰ է: Հունվարյան ամենաբարձր միջին ջերմաստիճանը՝ 0.6⁰, դիտվել է Դեբեդաշենում [10]: ՀՀ-ում օդի առավելագույն ջերմաստիճանի և տեղանքի՝ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության միջև կապն ավելի ցայտուն է: Ամենաբարձր ջերմաստիճանը՝ +43.6⁰, դիտվել է Արաքսի հովտի ցածրադիր մասում (Մեղրիում), իսկ բարձր լեռնային գոտում առավելագույնը եղել է 21⁰ (Արագած բ/լ)[10]: 2020 թ. ՀՀ-ում միջին հունվարյան ջերմաստիճանը կազմել է -5.4⁰C (շեղումը 1961-1990թթ.՝ +1.4⁰C), հունիսյան միջինը՝ +15.6⁰C, շեղումը 1961-

1990 թթ.՝ $+2.2^{\circ}\text{C}$ [44]:

ՀՀ-ում ամենացածր ջերմաստիճանը՝ -42° , դիտվել է Պաղակնում, Արագածի բարձր լեռնային կայանում՝ -39° : Այսպիսով՝ **ՀՀ-ում բացարձակ առավելագույն և բացարձակ նվազագույն ջերմաստիճանների լայնույթը կազմում է 85.6°** , որն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում տնտեսության տարբեր ոլորտների, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման և տեղաբաշխման վրա:

Օդի ջերմաստիճանի արտադրական նշանակություն ունեցող հատկանիշներից կարևոր են **միջին օրական ջերմաստիճանների 0° -ից անցնելու ժամկետները և 0° -ից բարձր միջին օրական ջերմաստիճանը**: Այս իմաստով ամենաբարենպաստ պայմաններն առկա են ՀՀ ծայրիյուսիսարևելյան և ծայրիարավարևելյան ցածրադիր շրջաններում, որտեղ նշված ցուցանիշը տևում է հունվարի վերջից կամ փետրվարի սկզբից մինչև դեկտեմբերի սկիզբը: ՀՀ տարածքի մեծ մասում՝ 800-2000 մ բացարձակ բարձրության գոտում, այն տևում է 7-8 ամիս (մարտից նոյեմբեր), բարձր լեռնային գոտում՝ 4-5 ամիս (մայիսի վերջից մինչև հոկտեմբերի կեսը) [28]:

Գյուղատնտեսական և արտադրական տեսանկյունից շատ կարևոր են օդի միջին ջերմաստիճանների 10° -ից անցնելու ժամկետները: Վերջինս ՀՀ-ում զարնանը սկսվում է ապրիլի (հովտային շրջաններում) կամ մայիսի վերջերին (բարձր լեռնային գոտում), իսկ աշնանը՝ համապատասխանաբար հոկտեմբերին և սեպտեմբերին: Այսպիսով՝ **10° -ից բարձր միջին օրական ջերմաստիճաններով ժամանակաշրջանը ՀՀ-ում տևում է յոթից երեք ամիս [նույն տեղում]**:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ **ՀՀ-ում զարնան «բարձրացումը» դեպի լեռները տեղի է ունենում յուրաքանչյուր 3-4 օրը 100 մ արագությամբ, իսկ օդի 0° , 5° , 10° և 15° միջին օրական ջերմաստիճաններով օրերի տևողությունը յուրաքանչյուր 100 մ-ի վրա կրճատվում է 5-10 օրով [28]**:

Հայաստանի նման լեռնային մակերևույթ ունեցող երկրներում,

հատկապես գյուղատնտեսական արտադրության համար կարևոր նշանակություն ունի **սառնամանիքային ժամանակաշրջանի** կանխագուշակումը: Յրտահարությունների սկսվելու և վերջանալու ժամկետները, հետևաբար նաև առանց ցրտահարությունների ժամանակամիջոցի տևողությունը զգալիորեն կախված են նաև ռելիեֆի ձևից:



Քարտեզ 2. ՀՀ կլիմայական վերընթաց գոտիները

Սովորաբար ռելիեֆի գոգավոր ձևերում՝ փակ և բաց հովիտներում, բաց լանջերի համեմատությամբ առաջին սառնամանիքները դիտվում են շուտ, իսկ վերջիններում՝ ուշ: **Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը ՀՀ-ում տատանվում է 66-ից (Արագած բ/լ) -253 (Մեղրի) օրվա սահմաններում [10]:** Վաղ սառնամանիքները բարձր լեռնային գոտում միջին հաշվով լինում են սեպտեմբերի առաջին, ցածրադիր գոտում՝ նոյեմբերի երկրորդ տասնօրյակում:

Սառնամանիքները ցածրադիր գոտում դադարում են մարտի երրորդ, միջին լեռնային գոտում՝ ապրիլի երկրորդ տասնօրյակում, բարձրադիր գոտում՝ հունիսի վերջերին [նույն տեղում]: **Ցրտահարությունները գրեթե ամեն տարի զգալի վնաս են հասցնում ՀՀ գյուղատնտեսությանը:**

Բացի օդի ջերմաստիճանից՝ կարևոր ցուցանիշ է նաև **հողի ջերմաստիճանը**, որը բնութագրում է ոչ միայն բույսի միջավայրը, այլև սառեցման կետն անցնելիս ազդում է նաև շինարարական աշխատանքների վրա: ՀՀ ծայրհարավարևելյան և ծայրհյուսիսարևելյան հովտային շրջաններում ամբողջ տարին հողը գործնականում չի սառչում, միջին լեռնային գոտում այն սառչում է 2-3 ամիս՝ կես մետր խորության վրա, բարձր լեռնային գոտում՝ 6 ամիս (1.5 մ խորության վրա) [28]:

ՀՀ տարածքում մեծ տատանումների է ենթակա **օդի խոնավության ցուցանիշը**, որը որոշակի դեր ունի ինչպես մարդու ու բուսական օրգանիզմների, այնպես էլ որոշ արտադրությունների համար: **ՀՀ-ում օդի բացարձակ խոնավության ընթացքը համընկնում է ջերմաստիճանի ընթացքին.** այն, ըստ բարձրության, նվազում է և համեմատաբար քիչ է կախված ռելիեֆի ձևերից: Բացարձակ խոնավության միջին ամսական մեծությունները հուլիսին տատանվում են 7.4-ից (Արագած բ/լ) 17 մբ (Մեղրի), հունվարին՝ 1.9-4.8 մբ սահմաններում [10]:

ՀՀ-ում հարաբերական խոնավության տարեկան ընթացքը հակառակ է ջերմաստիճանի ընթացքին և մեծապես կախված է վայրի բարձրությունից ու ռելիեֆի բնույթից: Այն մեծ է միջին ու բարձր լեռնային

գոտիներում և գիշերվա ժամերին հասնում է 80-90 %-ի: Ամռանը ցածրադիր գոտում, հատկապես ցերեկվա ժամերին, հարաբերական խոնավությունը մեծ չէ՝ 40-50 %, հաճախ՝ 30 %-ից էլ ցածր, առանձին դեպքերում այն իջնում է մինչև 10 % [նույն տեղում]: Վերջինս արդեն շատ ցածր ցուցանիշ է և անբարենպաստ է մարդու առողջության համար:

Հայաստանն ընդհանրապես չորային երկիր է: ՀՀ-ում առավելագույն տեղումներ թափվում են Արագածի ու Ջավախքի լեռնավահանների և մյուս լեռների արևմտյան բարձրադիր լանջերին՝ 900-1000 մմ, նվազագույնը՝ 200 մմ, թափվում են Արարատյան գոգավորության ամենացածրադիր մասերում [10]: Ըստ բարձրության գոտիների՝ տեղումների բաշխումն ունի հետևյալ պատկերը՝ ցածրադիր գոտի՝ 200-300 մմ, միջին բարձրության գոտի՝ 300-600 մմ, բարձր լեռնային գոտի՝ 600-1000 մմ: 2020 թ. ՀՀ-ում տեղումների միջին քանակը կազմել է 538 մմ, շեղումը 1961-1990 թթ.՝ -54 մմ[44]:

ՀՀ տարածքի **իրական խոնավացման պատկերը**, բացի մթնոլորտային տեղումներից, պայմանավորված է նաև գոլորշունակությամբ, որը տարածքի մեծ մասում գերազանցում է թափվող մթնոլորտային տեղումներին, որի հետևանքով դիտվում է խոնավության պակաս: Գոլորշունակության մեծությունը ՀՀ տարածքում փոփոխվում է ըստ բարձրության: Վերջինս մեծ է հատկապես ցածրադիր ու նախալեռնային գոտում: Բարձր ջերմաստիճանների հետ մեկտեղ դրան նպաստում են նաև քամիները: Տեղումների քանակն ավելանում է ստորոտից դեպի բարձրադիր գոտիները, մինչդեռ գոլորշունակությունն աճում է հակառակ ուղղությամբ: **Հետևաբար տեղանքն ինչքան ցածրադիր է, այնքան ավելի մեծ է խոնավության պակասը [28]:** Բարձրադիր գոտում գոլորշունակությունը 600 մմ-ից պակաս է, տեղումների առավելագույն քանակը՝ 800-900 մմ, միջին լեռնային գոտում գոլորշունակությունը հասնում է 700-800 մմ-ի, տեղումների քանակը՝ 400-500 մմ-ի: Ստորին գոտում գոլորշունակությունը հասնում է առավելագույնին՝ 1000-1250 մմ-ի, տեղումների քանակը՝ նվազագույնին՝ 200-300 մմ-ի: **Խոնավու-**

թյան առումով ՀՀ-ում գյուղատնտեսության համար ամենաանբարենպաստ պայմաններն առկա են ստորին գոտում, որտեղ առանց ոռոգման անհնար է երկրագործությամբ զբաղվել [նույն տեղում]:

ՀՀ-ում գյուղատնտեսության համար կարևոր հանգամանք է նաև մթնոլորտային տեղումների բաշխումը տարվա ընթացքում: Այն ընդհանուր առմամբ գնահատվում է որպես բարենպաստ: **Տեղումների առավելագույնը թափվում է մայիսին, իսկ նվազագույնը՝ օգոստոսին:** Աշնանը (հոկտեմբեր-նոյեմբերին) նկատվում է տեղումների երկրորդ առավելագույնը: Գարնանային և ամառային տեղումները մեծ մասամբ տեղատարափ բնույթ ունեն և ձնհալքի հետ համընկնելու դեպքում հաճախ առաջացնում են վարարումներ, հաճախակի է կարկուտը, որը զգալի վնաս է պատճառում գյուղատնտեսությանը: Ամռանը ՀՀ-ում ամենուրեք տեղումները թափվում են անձրևի ձևով, իսկ տարվա ցուրտ կեսին՝ ձյան: Որոշ վայրերում (3500մ բարձր) ռելիեֆի նպաստավոր ձևերում ձյունը մնում է ամբողջ տարին [10]:

Ցածրադիր վայրերում, կախված ռելիեֆի բնույթից (մինչև 1000-1200 մ), հաստատուն ձնածածկույթ առաջանում է ոչ ամեն տարի, ընդ որում՝ ձյան շերտի հզորությունը ՀՀ տարբեր մասերում տատանվում է 5 սմ-ից մինչև ավելի քան 2 մ-ի սահմաններում: Ձնածածկույթով օրերի առավելագույն թիվը դիտվում է բարձր լեռնային գոտում (մոտ 270 օր), նվազագույնը՝ ցածրադիր գոտում (50 օր): Որոշ վայրերում մշտական ծածկույթ չի գոյանում [10]: Ձնածածկույթի աճն ըստ բարձրության կարևոր է գյուղատնտեսության համար. այն խոնավության բավարար պայմաններ է ստեղծում լեռներում, հատկապես անտառային ու ալպյան գոտիներում: Մյուս կողմից առատ ձնածածկույթը նկատելի դժվարություններ է հարուցում շինարարության համար և որոշ լեռնանցքներում տրանսպորտային հաղորդակցության համար ժամանակավոր ընդհատման պատճառ է դառնում:

ՀՀ լեռնային ռելիեֆի անհավասարաչափ տաքացման պատճառով սկիզբ է առնում օդային զանգվածների տեղական շրջանառություն:

Դրանք տիպիկ են արտահայտվում տարվա տաք կեսին, հատկապես ներքին գոգավորություններում: Լեռնային քամիները փչում են գիշերները դեպի գոգավորություններ, հովտային քամիները՝ ցերեկը և հակառակ ուղղությամբ: Լեռնահովտային քամիները շատ լավ են արտահայտված Արարատյան գոգավորությունում և հասնում են առավելագույն արագության՝ մինչև 20 մ/վրկ:

ՀՀ մեծ մասում քամիների արագությունը չի գերազանցում 7.5 մ/վրկ-ը: Սակայն շատ շրջաններում հաճախակի են 10-15մ/վրկ արագության ուժեղ քամիները: Սիսիանի լեռնանցքում այդպիսի քամիները լինում են մոտ 86 օր, Երևանում՝ 67, Սևանում՝ 28, Գյումրիում՝ 22 օր և այլն [28]:

Առանձին երկրների կամ տարածքների կլիմայական պայմանների և ռեսուրսների առավել ամբողջական բնութագրման համար պետք է իրականացնել **կլիմայի համալիր գնահատում**, ստացված արդյունքների հիման վրա՝ **տարածքի կլիմայական շրջանացում**: Վերջինս հնարավորություն կտա գնահատելու երկրի կամ նրա առանձին տարածքների կլիմայական պայմաններն ու ռեսուրսները մարդու կյանքի և տնտեսական գործունեության վրա կլիմայի ազդեցության տեսանկյունից: Առ այսօր ՀՀ տարածքի կլիմայական պայմանների և ռեսուրսների համալիր գնահատում չի իրականացվել, թեև կան արտադրության առանձին ճյուղերի և մարդու կենսագործունեության առանձին կողմերի պահանջների համար այդպիսի շրջանացման առանձին սխեմաներ, օրինակ՝ պրոֆեսոր Ռ. Մկրտչյանը կատարել է ՀՀ տարածքի ագրոկլիմայական շրջանացում:

ՀՀ տարածքն աչքի է ընկնում տարվա բոլոր եղանակների ցայտուն արտահայտվածությամբ, որը պայմանավորված է ՀՀ միջին լայնություններում գտնվելու հանգամանքով: **ՀՀ-ում տարվա ընթացքում դիտվում են ցուրտ, չափավոր ցուրտ, զով, չափավոր զով, չափավոր տաք, տաք, շատ տաք և շոգ եղանակային պայմաններ**: Ձմռանը ՀՀ տարածքի մոտ 62 %-ն ունի ցուրտ և չափավոր ցուրտ եղանակային

պայմաններ, 38 %-ը՝ չափավոր տաք և տաք եղանակային պայմաններ: Գարնան ընթացքում տարածքի 52 %-ն ունի զով, 40 %-ը՝ չափավոր տաք և տաք, 8 %-ը՝ ցուրտ պայմաններ: Ամռանը տարածքի 59 %-ն ունի չափավոր տաք և տաք, 17 %-ը՝ շատ տաք և շոգ, 2 %-ը՝ զով եղանակային պայմաններ: Աշնանը ՀՀ տարածքի 78 %-ն ունի չափավոր տաք և տաք, 19.5 %-ը՝ զով, 2 %-ը՝ ցուրտ, 0.5 %-ը՝ շատ տաք եղանակային պայմաններ (ցուցանիշները հաշվարկվել են ըստ թիվ 28 գրականության Ադ. 3-ի տվյալների):

Այսպիսով՝ ՀՀ կլիման բնութագրող օդերևութաբանական ցուցանիշները խիստ բազմազան են և իրենց անմիջական ու միջնորդավորված ազդեցությունն են թողնում մարդկանց կյանքի, հասարակական արտադրության ձևավորման ու զարգացման և ողջ հասարակության տարածքային կազմակերպման տարբեր կողմերի վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ է ՀՀ-ն համարվում կլիմայական հակադրությունների երկիր:
2. Տվե՛ք ՀՀ կլիմայի օդերևութաբանական հիմնական տարրերի ռեսուրսային գնահատականը:
3. Ինչպե՞ս են արտահայտվում տարվա եղանակները ՀՀ-ում և տարածական ինչպիսի՞ բաշխվածություն ունեն:
4. Կատարե՛ք ՀՀ առանձին մարզերի ագրոկլիմայական ռեսուրսների վերլուծություն և գնահատում:
5. Տվե՛ք ՀՀ կլիմայական ռեսուրսների ռեկրեացիոն բնութագիրը:
6. Կատարե՛ք Ձեր մարզի, տարածաշրջանի, բնակավայրի կլիմայական պայմանների և ռեսուրսների վերլուծություն և գնահատում:

2.3. Ընդերքի ռեսուրսները

ՀՀ տարածքն աչքի է ընկնում երկրաբանական կառուցվածքի բարդությամբ և մետաղային ու ոչ մետաղային հանքային հանածոների տարածման բացառիկ բարենպաստ պայմանների առկայությամբ: **ՀՀ բնական ամենաբազմազան հարստություններից տնտեսական առավել խոշոր նշանակություն ունեն մետաղային օգտակար հանածոները, որոնց թվում առաջատար տեղ են զբաղեցնում գունավոր, հազվագյուտ, սև ու ազնիվ մետաղները:** Մետաղների որոշ տեսակներ (պղինձ, կապար, ցինկ, երկաթ, ոսկի) հայերի և նրանց նախնիների կողմից օգտագործվել են դեռևս հնագույն ժամանակներից:

ՀՀ-ում հայտնաբերված են 30 տարբեր մետաղների ավելի քան 900 հանքավայրեր և երևակումներ, որոնք գրեթե բոլորն էլ առավել կամ պակաս չափով տնտեսական արժեք են ներկայացնում [28]: Հայտնաբերված են պղինձ, ալյումինի հումք (նեֆելինային սիենիտներ), կապար և ցինկ, մագնեզիում, սև մետաղներից՝ երկաթ, քրոմ, մանգան, հազվագյուտ մետաղներից՝ մոլիբդեն, վոլֆրամ, տիտան, անագ, վանադիում, մկնդեղ, ծարիր, սնդիկ, կոբալտ, նիկել և այլն, հազվագյուտ և ցրված մետաղներից՝ ռենիում, սելեն, թելուր, կադմիում, բիսմութ և այլն, ազնիվ մետաղներից՝ ոսկի, արծաթ, պլատին և այլն:

Գունավոր մետաղներից ՀՀ-ում հատկապես շատ տարածված են **պղինձի** հանքավայրերը (շուրջ 40), որոնք գտնվում են գլխավորապես Զանգեզուրում (պղնձամոլիբդենային) և Դբեդդի ավազանում (պղնձահրաքարային): **Պղնձամոլիբդենային** հանքավայրերին բաժին է ընկնում ՀՀ պղնձի պաշարների ավելի քան 80 %-ը (նույն տեղում): Խոշորագույններից են Քաջարանի և Ագարակի հանքավայրերը: Մասամբ պահպանվում է նաև Դաստակերտի հանքավայրի դերը: Պղնձահրաքարայիններից հայտնի են Կապանի, Ալավերդու, Շամլուղի հանքավայրերը: Պղնձի հանքեր կան նաև Հանքավանում:

ՀՀ ընդերքը շատ հարուստ է նաև **մոլիբդենի** պաշարներով: Խոշորագույններից են Քաջարանի, Ագարակի Լիճքի և Թեղուտի հանքավայրերը, մասամբ՝ Դաստակերտը: Այս հանքավայրերում, բացի մոլիբդենից, հանդիպում են նաև պղինձ, ոսկի, հազվագյուտ և ցրված մետաղներ: Մոլիբդենի հեռանկարային պաշարներ են հայտնաբերվել նաև Հանքավանում, Եղեգիսի վերնագավառում և Վարդենիսի լեռնաշղթայում:

ՀՀ գունավոր մետաղների շարքում կարևոր դեր ունեն **բազմամետաղային՝ կապար-ցինկային հանքավայրերը**: Այդպիսիք երբեմն պարունակում են որոշ քանակությամբ պղինձ, արծաթ, ոսկի: Հայտնի են Շահումյանիներ, Ախթալայիներ, Ղազմայիներ (Եղեգնաձորի տարածաշրջանում) [24]:

ՀՀ-ն **ունի նեֆելինային սիենիտների** հարուստ հանքավայրեր: Դրանցից լավ ուսումնասիրված են **Թեժ լեռան** խոշորագույն հանքավայրը, որի լեռնահանքային և տրանսպորտային պայմանները բարենպաստ են՝ արդյունավետ շահագործում կատարելու համար: Մակայն բնապահպանական նկատառումներով այս հանքավայրի շահագործումն առայժմ նպատակահարմար չէ: Հեռանկարում արդյունաբերատնտեսական կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ Մեղրու շրջանի Շվանիձորի հանքավայրը [նույն տեղում]:

ՀՀ-ում հայտնաբերված **ազնիվ մետաղների** շարքում առանձնակի նշանակություն ունեն Սոտքի և Մեղրաձորի ոսկու արմատային հանքավայրերը: **Արծաթի ու պլատինի** պաշարները ՀՀ-ում աննշան են: Դրանք հանդես են գալիս համալիրային հանքավայրերում: Արծաթը հանդես է գալիս բազմամետաղների, պղնձի, մոլիբդենի և այլնի հետ միասին, իսկ պլատինի որոշակի նշաններ նկատվում են սև մետաղների ուսումնասիրված հանքավայրերում [24]:

Մեր երկրի ընդերքը հարուստ է նաև **հազվագյուտ և ցրված** մետաղներով: Դրանցից ՀՀ-ում կան ռենիումի, կադմիումի, սելենի, թելու-

րի, սկանդիումի, բիսմութի, գերմանիումի, գալիումի և ինդիումի հանքավայրեր:

Ընդհանուր առմամբ **ՀՀ մետաղային հանքերը համալիրային են**. հանքանյութում, հիմնական մետաղից բացի, կան նաև մեծ արժեք ներկայացնող ուղեկից տարրեր: Հանքանյութի համալիրությամբ աչքի են ընկնում Կապանի, Քաջարանի, Ագարակի, Շամլուղի, Ախթալայի գունավոր մետաղային հանքավայրերը:

ՀՀ-ում հայտնաբերված են նաև **սև մետաղների՝** երկաթաքարի մի քանի հանքավայրեր, որոնք մետաղի պարունակությամբ, պաշարներով և շահագործման հնարավորություններով համարժեք չեն: Դրանցից արդյունաբերական նշանակություն ունեն **Կապուտանի, Հրազդանի և Սվարանցի հանքավայրերը [1, 28]:** Երկաթաքարի պաշարներ կան նաև Մեղրու տարածաշրջանում, Բագումի լեռնալանջերին, Նոյեմբերյանի տարածաշրջանում և այլ վայրերում:

Բացի երկաթաքարից՝ ՀՀ-ում հայտնաբերված են նաև **մանգանի և քրոմի** պաշարներ: Մանգանի պաշարներ կան շատ վայրերում, սակայն արդյունաբերական նշանակության հանքավայրեր դեռևս հայտնաբերված չեն: Համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված Կարմրաշենի, Մարտիրոսի, Մեղրուտի, Սվարանցի, Սևքարի, Սարիգյուղի, Ղալաչայի, Կոթիի հանքավայրերը [24]: Մանգանի պաշարները հայտնաբերված են նաև Սևանի ավազանում և այլ վայրերում: Հայտնաբերված քրոմի երկու տասնյակից ավելի հանքավայրերից և երևակումներից գործնական նշանակություն կարող են ունենալ Զիլի ու Շորժայի հանքավայրերը:

ՀՀ ընդերքը հարուստ է ոչ մետաղային հանածոների ամենաբազմազան տեսակներով: Դրանցից բնական շինանյութերը, քիմիական և ինդուստրիալ հումքը ՀՀ-ում ներկայացված են խոշոր և միջին չափերի բազմաթիվ հանքավայրերով: Առավել մեծ տարածում ունեն քարանյութերի տարբեր տեսակները, որոնք գրեթե ամբողջությամբ համատարած շերտ են կազմում ՀՀ ողջ տարածքում: **ՀՀ-ում կան գիտությանը**

հայտնի համարյա բոլոր քարատեսակները: Միայն XX դարի ընթացքում ՀՀ-ում հայտնաբերվել են տարբեր տեսակի քարանյութերի ավելի քան 700 հանքավայրեր [24]:

ՀՀ քարանյութերի ընդհանուր պաշարների մեջ իրենց նշանակությամբ առանձնանում են **տուֆաքարերը**, որոնք ունեն ֆիզիկամեխանիկական և դեկորատիվ լավագույն հատկանիշներ: Դրանց երկրաբանական պաշարները գնահատվում են 2-2.5 մլրդ մ³ [նույն տեղում]: **ՀՀ-ում հայտնաբերված են տուֆաքարերի ավելի քան 110 հանքավայրեր:** Առանձնացվում են հանքավայրերի 14 դաշտեր ու խմբեր, որոնցից են Արթիկինը, Թալինինը, Անիպեմզայինը, Բյուրականինը, Ագարակինը, Մերձերևանյանը և այլն: **Գերակշռում են վարդագույն, կարմրավուն, դեղնադարչնագույն և սև տուֆերը:** Զգալի են նաև **ֆելզիտային տուֆերի** պաշարները (Նոյեմբերյան, Եղեգնաձոր և այլուր): Իրենց պետրոգրաֆիական և ֆիզիկամեխանիկական հատկանիշներով **Հայաստանի տուֆերը բաժանվում են Արթիկի, երևանյան, անիական, Բյուրականի և ֆելզիտային տիպերի:** ՀՀ տուֆի հանքավայրերի մեծ մասը գտնվում է անմիջապես երկաթուղուն մոտ կամ դրանից 10-20 կմ հեռավորության վրա, ապահովված է խճուղային ճանապարհով [28]: Պակաս նպաստավոր չեն նաև լեռնարդյունահանման վերգետնյա աշխատանքային պայմանները, որոնք ապահովում են հանքավայրերի օգտագործման շահավետությունը:

ՀՀ-ում հրաբխային ապարատեսակներից ամենալայն տարածումն ունեն **բազալտները և դրանց տաքատեսակները:** Դրանք հզոր շերտով տարածված են ՀՀ հյուսիս-արևմուտքում, Գեղամա լեռնաշղթայում, Արագածի լանջերին, Վարդենիսի լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան մասում և Որոտան գետի ձախափնյա ավազանում: Երկրաբանական պաշարները (անդեզիտների և անդեզիտաբազալտների հետ միասին) գնահատվում են 125 մլրդ խմ [28]: **Բազալտն** արժեքավոր շինանյութ է, ձուլման միջոցով նրանից ստանում են նաև էլեկտրական մեկուսիչներ, հրակայուն անոթներ: Այն անհիշելի ժամանակներից Հայաստանում

օգտագործվել է բնակավայրերի, անառիկ բերդերի, պարիսպների, եկեղեցական շինությունների կառուցման համար: ՀՀ-ում ընդարձակ տարածում ունեն (Անիի, Արգնու, Կապուտանի, Մեղրուտի, Վանաձորի, Խնձորուտի) նաև **անդեզիտներն ու անդեզիտաբազալտները**, որոնք բազալտներից տարբերվում են համեմատաբար թեթևությամբ, ծակոտկենությամբ և բարձր թթվայնությամբ:

Հայաստանի քարանյութերի շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն **գրանիտները**, որոնց պաշարները գնահատվում են ավելի քան 30 մլն խմ [24]: Հայտնի են **Փամբակ-Ղեբեղի ավազանի, Մեղրու, Կապանի, Սիսիանի, Հրազդանի տարածաշրջանների հանքավայրերը**: Շահագործվող խոշոր հանքավայրը Փամբակի հանքավայրն է, որի գրանիտը դասվում է բարձրորակ դեկորատիվ գրանիտների շարքին: **Հեռանկարային մեծ նշանակություն ունի Լեւոնտոսովի գրանիտի հանքավայրը**: Հնուց ի վեր գրանիտը Հայաստանում օգտագործվել է հուշարձանների պատրաստման համար: Ներկայումս դրանք լայնորեն օգտագործվում են նաև շինարարական նպատակների համար:

ՀՀ քարանյութերի շարքում ուրույն տեղ ունեն **մարմարները**: Սրանք դեկորատիվ և ֆիզիկամեխանիկական հատկությունների շնորհիվ յուրահատուկ տեղ ունեն բնական քարանյութերի մեջ և հանդիսանում են գեղազարդային արժեքավոր շինանյութ: **Հայտնի են Աղվերան-Արգաքանի հանքավայրերը**, որոնց մարմարը բնութագրվում է բազմերանգ գույներով (սպիտակ, վարդագույն, դեղնավուն) [1]: Բարձրորակ և նրբագեղ մարմարով աչքի է ընկնում **Խորվիրապի հանքավայրը**, որի պաշարները համեմատաբար փոքր են: Արժեքավոր են նաև **օնիքսանման մարմարները**, որոնք հանդիպում են Մարմարաշեն, Արևշատ (Արտաշատի տարածաշրջան) և Հանքավան գյուղերի մոտ [1]: Այժմ գործնական նշանակություն ունեն Արարատի, Խորվիրապի, Իջևանի, Ենոքավանի և Աղվերանի հանքավայրերը: Հայկական մարմարը լայնորեն օգտագործվել է Երևանի, Մոսկվայի և Խորհրդային Միության բազմաթիվ խոշոր քաղաքների ճարտարապետական շատ կառույցներ

րի ներքին հարդարման համար: Բացառիկ շինանյութ է նաև ներքին հարդարման աշխատանքներում օգտագործվող **հայկական կոնգլոմերատը**: Առավել հայտնի է Իջևանից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող հանքավայրը:

Հայաստանը հարուստ է տարբեր տեսակի և որակի **կրաքարի** պաշարներով: Մեծ նշանակություն ունի **Արարատի հանքավայրը**, որի հումքի վրա հենված են ՀՀ-ում ցեմենտի, կրի ու կարբիդի արտադրությունները: Նշանակալից են **Ջաջուռի, Սպիտակի, Հրազդանի և Իջևանի հանքավայրերը**:

ՀՀ տարածքը հարուստ է նաև հրաբխային ծագման թեթև լցանյութերի՝ հրաբխային խարամների, պեմզայի ու պեռլիտների պաշարներով: ՀՀ-ում հայտնաբերված և հետազոտված են հրաբխային խարամների 30-ից ավելի հանքավայրեր [24]: Հայտնի են Ախուրյանի, Բաղրամյանի, Թալինի, Արթիկի, Գորիսի, Սիսիանի, Վայքի, Գավառի տարածաշրջանները: Շահագործվող հանքավայրերից խոշորագույնը **Կարմրաշենին** է: Նշանավոր են նաև Քարահունջի, Շինուհայրի, Գավառի, Լճաշենի, Պեմզաշենի ու այլ հանքավայրեր: Հրաբխային ժայթքման արդյունք է նաև **պեմզան**: Այն լայն կիրառություն ունի նաև կաշվի, ռետինի, ապակու, ճենապակու արդյունաբերության մեջ:



Քարտեզ 3. ՀՀ օգտակար հանածոները

Տարբեր բնագավառներում օգտագործվում է նաև որպես արժեքավոր հողկանյութ: **ՀՀ-ում հայտնաբերված են պեմզայի շուրջ 70 հանքավայր** [նույն տեղում]: Հայտնի են **Անիպեմզայի** և **Պեմզաշենի** հանքավայրերը: Հսկայական պաշարներ կան նաև Ախուրյանի, Աբովյանի, Աշտարակի, Գուգարքի տարածաշրջաններում:

Հայաստանում ավելի խոշոր պաշարներ ունեն **լիթոիդային պեմզաները**, որոնք ավելի քիչ ծակոտկեն են, ավելի կարծր ու ամուր: Օգ-

տագործվում են երկաթբետոնյա հավաքովի կոնստրուկցիաների արտադրության համար:

Մեծ պահանջարկ ունեցող քարանյութերից են նաև **պեռլիտները**, որոնք արտաքուստ նման են օբսիդիանին, հանդես են գալիս ավազի և խճի տեսքով: Կիրառվում է շինանյութերի արդյունաբերության մեջ և ամենատարբեր բնագավառներում: Մեծ պահանջարկ է վայելում միջազգային շուկայում: ՀՀ-ում հայտնաբերված են պեռլիտների տասնյակ հանքավայրեր, որոնք հիմնականում գտնվում են Արմավիր-Հրազդան հանգույցում ու Արագածի լեռնալանջերին: Աշխարհում ճանաչում ունի **Արագածավանի** հանքավայրը:

Ապակենման, բազմերանգ լեռնային ապար է **օբսիդիանը**: Ժողովուրդն այն կոչում է **«սատանայի եղունգ»**: Սրանց պաշարները հանդիպում են պեռլիտի հետ միասին: Դրանք հիմնականում սև գույնի են, սակայն կան նաև շատ այլ երանգներ ունեցող օբսիդիան:

Ոչ մետաղային հանածոներից ՀՀ-ում հայտնաբերվել են նաև **դիատոմիտի, բենտոնիտների** ու **բարիտի** հարուստ պաշարներ, որոնք կիրառություն ունեն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ամենաբազմազան բնագավառներում: Դիատոմիտը, բացի ցեմենտի արդյունաբերության մեջ օգտագործվելուց, լայն կիրառություն ունի քիմիական և սննդի (շաքարի) արդյունաբերությունում՝ որպես լավագույն գոխ: Գլխավոր հանքավայրերն են Փարպին և Նուռնուսը: Արժեքավոր են Իջևանի տարածաշրջանի **բենտոնիտային կավերը**: Սրանք լայն կիրառություն ունեն նավթարդյունաբերության և երկրաբանության մեջ, ինչպես նաև օգտագործվում են որպես մաքրագարող նյութ: Տնտեսական մեծ արժեք են ներկայացնում նաև ՀՀ տարբեր շրջաններում հայտնաբերված քիմիական արդյունաբերության համար լավ հումք ծառայող **հանքային ներկանյութերը**, որոնցից աչքի են ընկնում Մեծավանի և Տանձուտի հանքավայրերը:

Քիմիական կարևոր հումք է նաև **քարաղը**, որն ունի խոշոր պաշարներով երկու հանքավայր (Երևան և Արմավիր):

ՀՀ-ում կան նաև **գունագեղ արժեքավոր քարերի** (ագաթ, հասպիս, օնիքս) պաշարներ (Իջևանի, Տավուշի և Տաշիրի տարածաշրջաններում), որոնց արդյունահանումն ու արդյունաբերական մշակումը կարող են մեծ օգուտ բերել:

ՀՀ-ում բացակայում են արդյունաբերական նշանակության վառելիքային ռեսուրսները, ինչը, անկասկած, տնտեսական զարգացմանն արգելակող գործոն է: Այդուհանդերձ, ՀՀ-ում հայտնաբերվել են տորֆի, գորշ ածխի, քարածխի և այրվող թերթաքարերի պաշարներ: Գորշ ածխի հայտնաբերված 32 հանքավայրերից ուշադրության արժանի են Ջաջուռի և Շամուտի, քարածխի՝ Իջևանի և Ջերմանիսի, այրվող թերթաքարերի՝ Դիլիջանի, Արամուսի ու Բանդիվանի հանքավայրերը:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ում հայտնաբերված հանքային հարստությունները և դրանց բազմազանությունը բնառեսուրսային կարևորագույն ներուժ են ոչ միայն արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի ձևավորման ու զարգացման, այլ նաև ամբողջ տնտեսության զարգացման և տարածքային կազմակերպման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ր բաշխվածություն և ի՞նչ տնտեսական նշանակություն ունեն ՀՀ-ում առկա մետաղային ռեսուրսները:

2. Կատարե՞ք ՀՀ մետաղային ռեսուրսների վերլուծություն և քարտեզագրում:

3. Ինչպիսի՞ր բաշխվածություն և ի՞նչ տնտեսական նշանակություն ունեն ոչ մետաղային ռեսուրսները ՀՀ տնտեսության մեջ:

4. Կատարե՞ք ՀՀ ոչ մետաղային ռեսուրսների վերլուծություն և քարտեզագրում:

5. ՀՀ մարզի օրինակով կատարե՞ք ընդերքի ռեսուրսների վերլուծություն և գնահատում:

6. Ձեր կարծիքով ՀՀ-ն ընդերքի ռեսուրսների օգտագործման ի՞նչ ռազմավարություն պետք է վարի:

2.4. Հողային ռեսուրսները

Հայաստանը սակավահող երկիր է: ՀՀ-ում առանձնացված են հողերի 15 զենետիկական տիպեր, տասնյակ ենթատիպեր, բազմաթիվ սեռեր, տեսակներ ու տարատեսակներ: Առանձնացված 15 հողատիպերից 8-ն ունի գոտիական բնույթ և զբաղեցնում է ՀՀ ընդհանուր տարածքի 91 %-ը, ինտրագոնալ հողերի տարածքը չի անցնում 9 %-ից [10]:

Սահմանափակ անտառապատվածության պայմաններում անտառային ծագում ունեցող հողերը ՀՀ-ում զբաղում են զգալի տարածք՝ 632 հազ. հա կամ ցամաքի 22.4 %-ը: Այս փաստը թույլ է տալիս հաստատել պատմական հիշատակարաններում հանդիպող վկայություններն այն մասին, որ ոչ վաղ անցյալում Հայաստանի տարածքի զգալի մասը ծածկված է եղել անտառներով [նույն տեղում]:

Առավել մեծ տարածում ունեն լեռնային սևահողերը, անտառային դարչնագույն, լեռնային շագանագույն, լեռնամարգագետնային և լեռնային մարգագետնային-տափաստանային հողերը՝ զբաղեցնելով մեր երկրի տարածքի 85 %-ը:

«Հայկական ՄՄՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն» սկզբնաղբյուրի նյութերի հիման վրա ներկայացնենք ՀՀ-ում առավել մեծ տարածում և կարևորություն ունեցող հողատիպերի բնութագիրը՝ տալով դրանց գյուղատնտեսական գնահատականը:

1. Կիսաանապատային գորշ հողեր: Սրանք զբաղեցնում են Կարմրաշենի և Եղվարդի սարավանդների ցածրադիր, փոքրաթեք բլրաավիքավոր հարթությունների, Երանոսի և Ուրծի լեռների ստորին ճյուղավորությունների 800-1050 մ բարձրության տարածքները: Առանձին կղզյակներով տարածվում են նաև Արարատյան դաշտում՝ Արմավիր, Խոբ Վիրապ և Դահնա ժայռապատ բլուրների շրջանում: Զբաղեցնում են սահմանափակ տարածություն (շուրջ 65 հազ. հա) և գուրկ են գրունտային սնուցումից:

Մրանք հումուսից աղքատ են (1-2 %), բայց հարուստ են կրով, մեծ մասամբ քարքարոտ են և սովորաբար լինում են փոշիացած: Ինտենսիվ պարարտացման ու ոռոգման շնորհիվ այս տիպի հողերը երկարատև մշակման և ոռոգման հետևանքով փոխել են իրենց բնական հատկանիշները, հարստացել են հումուսով, ձեռք են բերել կնձիկային կառուցվածք և վերածվել են արգավանդ **կուլտուր-ոռոգելի** հողերի: Արարատյան դաշտի առանձին հատվածներում գրունտային ջրերը գոլորշանալով առաջացնում են **աղուտներ**, որտեղ աճում են միայն աղասեր բույսեր: Շամիրամի և Կարմրաշենի սարավանդներում առանձնա՛նում է կիսաանապատային հողերի հատուկ տիպ, այսպես կոչված՝ **«դռեր»**, որոնք առաջացել են հիմնականում լավաների վրա:

Աղյուսակ 4

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առանձնացված հողատիպերն ըստ տարածքի՝

Հողատիպը	Տարածքը	
	հազ. հա	%-ով
Լեռնամարգագետնային	368	13,0
Մարգագետնային-տափաստանային	360	12,8
Անտառային գորշ	93,0	3,3
Հումսուսային-կարբոնատային	8,5	0,3
Անտառային դարչնագույն	531,0	18,8
Լեռնային սևահողեր	730,0	25,9
Մարգագետնային-սևահողային	12,8	0,4
Լեռնաշագանակագույն	423,0	15,0
Կիսաանապատային գորշ	64,7	2,3
Ոռոգելի կիսաանապատային (կուլտուր-ոռոգելի)	81,5	2,9
Ամորֆ-ալկալի	7,6	0,3
Աղուտ-ալկալի	25,0	0,9
Գետահովտային-մարգագետնային	35,2	1,2

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխահագրություն, Երևան, 1971, էջ 222:

Գետահովտային-ճահճային	17,6	0,6
Սևանա լճի հողագրունտներ	16,4	0,6
Խիստ քարքարոտ էրոզիայի ենթարկված հողեր՝ ապարների կոմպլեքսով	48,0	1,7
Զրաձածկ տարածքներ	152,0	-
Ընդամենը հողեր	2822,0	100

2. Ոռոգելի մարգագետնային կիսաանապատային (կուլտուր-ոռոգելի) հողեր: Սրանք ձևավորվել են Արաքս գետի և նրա ձախակողմյան վտակների բերվածքների վրա մարդու դարավոր ակտիվ ներգործության պայմաններում: Հիշյալ հողերը գրավում են Արարատյան դաշտի 800-900 մ բարձրության՝ Արաքս գետի և Արմավիրի, Ներքին Հրազդանի ու Արտաշատի ջրանցքների միջև պարփակված տարածքը (81.5 հազ. հա), բայց հանդես են գալիս համեմատաբար խոշոր զանգվածներով: Իրենց բնական վիճակով, առավելապես **բազմադարյան ոռոգման ու պարարտացման պայմաններում աչքի են ընկնում բարձր բերքատվությամբ:** Այստեղ մեկիորացման ու ոռոգման դեպքում ստացվում է խաղողի, կորիզավորների, բանջարաբոստանային և ջերմասեր այլ մշակաբույսերի բարձր բերք:

3. Լեռնաշագանակագույն հողեր: Տարածված են հանրապետության նախալեռնային գոտում (հյուսիս-արևելքում մինչև 800, իսկ հարավում՝ 1300-1700 մ բարձրությունների վրա): Մեծ զանգվածներով հանդիպում են Արագած-Գեղամա լեռնալանջերում, Վայքում և Զանգեզուրում, Թալինի, Աշտարակի, Աբովյանի, Արարատի, Եղեգնաձորի, Վայքի և Սիսիան տարածաշրջանների տարածքներում: **Սրանք լեռնային սևահողերի հետ միասին կազմում են հանրապետության երկրագործության հիմնական բազան, գրավում են շուրջ 423 հազ. հա (15 %-ը), զուրկ են գրունտային խոնավացումից:**

Պիտանի և հացահատիկայինների մշակման, արհեստական ոռոգման դեպքում՝ ծխախոտագործության, պտղաբուծության ու այգե-

գործության համար, հյուսիս-արևելքում՝ թզենու, նռենու, ձիթենու, արևելյան խուրմայի աճեցման համար:

4. Լեռնային սևահողերը: Առավելապես տարածված են Արարատյան գոգավորության, Շիրակի և Լոռվա դաշտերի, Սևանի ավազանի և Զանգեզուրի փոքրաթեք սարավանդների և համեմատաբար մեղմ թեքության լեռնալանջերի 1300-2400 մ բարձրությունների վրա: Ոռոգելի մարգագետնային հողերից հետո լեռնային սևահողերը առավել իրացված տիպն են, որոնք գյուղատնտեսությունն արդյունավետորեն օգտագործում է: Դա պայմանավորված է ոչ միայն գոտու բիոկլիմայական նպաստավոր պայմաններով, այլև ռելիեֆի համեմատաբար թույլ մասնատվածությամբ և հենց այդ հողերի բարձր բերրիությամբ: **Զբաղեցնում են ՀՀ հողային ծածկույթի գրեթե 26 %-ը (կամ 730 հազ. հա): Բնութագրվում են հումուսի զգալի պարունակությամբ (4-11 %), կավաավազային կամ թեթև կավային մեխանիկական կազմով, գիպսի բացակայությամբ: Հողաշերտի հզորությունը հասնում է մինչև 75 սմ-ի:** Սևահողային շրջաններում առավել լավ բերք են տալիս հացահատիկի, ճակնդեղի, կարտոֆիլի, կերային մշակաբույսերի, ծխախոտի, ինչպես նաև որոշ պտղատուների մշակությունը:

5. Անտառային հողեր: Մարգագետնացված և տափաստանացված հողատեսակների հետ միասին գրավում են շուրջ 632 հազ. հա տարածք և ներկայացված են երեք զենետիկական տիպերով՝ դարչնագույն, գորշ և հումուսակարբոնատային: Անտառային դարչնագույն հողերը մեծ զանգվածներով հանդիպում են Փոքր Կովկասի հյուսիսային և հարավային կտրտված լեռների մինչև 1500 մ բարձրության տարածքում և զբաղեցնում են 531 հազ. հա: Սևահողերի համեմատությամբ սրանց բերրիությունը նկատելիորեն պակաս է: Անտառային բուսակաությունից զերծ տարածություններում համեմատաբար լավ բերք են տալիս պտուղները, ծխախոտը, հացահատիկը:

6. Մարգագետնատափաստանային հողերը: Տափաստանային և լեռնամարգագետնային հողերի փոխանցման շրջանում՝ 1800-2400 մ

ՀՀ ՂՈՂԱՅԻՆ ԾԱԾԿՈՒՅԾԸ

Մասշտաբ 1:2 000 000

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- Լեռնային գորշ կիսանաճապատային
- Լեռնաշագանակագույն
- Լեռնային սևահողեր
- Լեռնամառառային գորշ և դարչնագույն
- Մարգագետնատափաստանային
- Լեռնամարգագետնային
- Չյունամերձ գոտու «պարզագույն»
- Սղուտ-ալկալի
- Կուլտուր-ռոռոգելի
- Գետահովտամարգագետնային

55

Այս հողերը բնութագրվում են հումուսի համեմատաբար բարձր պարունակությամբ՝ 8-13 %, կրազերծությամբ, մանր կավաավազային կամ կավային մեխանիկական կազմով: Հարմար են հացահատիկների և որոշ խոտաբույսերի մշակման համար:

7. Լեռնամարգագետնային հողերը ձևավորվում են Փոքր Կովկասի և հրաբխային բարձրավանդակի 2000-2400 մ վեր տարածվող սարահարթերի ու մասնատված լեռնալանջերի շրջանում (տե՛ս Քարտեզ 4-ը) կարճատև զով ամառներով և խոր ձյունածածկ ունեցող երկարատև դաժան ձմեռներով կլիմայի պայմաններում: Զբաղեցնում են շուրջ 370 հազ. հա մակերես (ՀՀ տարածքի 13 %-ը): **Այս տիպի հողերը երկրագործության մեջ գրեթե չեն օգտագործվում**, բայց սրանց բաժին է ընկնում ամառային արոտավայրերի ու խոտհարքների մեծ մասը: Բերրիության բարձրացման կարևոր միջոցառումներից են կրայնացումը, պարարտացումը և հակաէրոզիոն միջոցառումների կիրառումը: Այս գոտին ՀՀ ամառային արոտավայրերի գլխավոր շրջանն է:

8. Գետահովտային հողեր: Լեռնային գետերի հովիտների, նրանց դարավանդների և Սևանա լճի առափնյա տարածքների այլովիալ, ալյուվիալ-ալյույովիալ և ալյուվիալ-լճային նստվածքների վրա զարգանում են խոնավացման տարբեր ռեժիմներ ունեցող հողեր, որոնք դասվել են գետահովտային մեկ ընդհանուր խմբի մեջ: Սրանք զբաղեցնում են շուրջ 52 հազ. հա տարածք և սովորաբար ոչ մեծ զանգվածներով հանդիպում են բոլոր գետերի հովիտներում: Սակայն գետահովտային հողերը մեծ զանգվածներով տարածված են Սևանա լճի հարավային և հարավարևելյան առափնյա թեք հարթություններում: Այդ հողերը օգտագործվում են հացահատիկի, բանջարանոցային և տեխնիկական մշակաբույսերի աճեցման համար:

9. Արարատյան դաշտի, ինչպես նաև Մասրիկի հովտի որոշ տարածքներում, որտեղ հանքայնացված գրունտային ջրերը մոտ են հողի մակերեսին (1-3 մ), երկրագործության համար բարենպաստ ջերմային ռեժիմի պայմաններում զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում

ավտոմոբիլային և ադուտ-ավելի (ավելի-ադակալած) հողատիպերը, որոնց մակերեսը հասնում է 25 հազ. հա-ի: Բնական վիճակում սրանք պիտանի չեն ո՛չ դաշտավարության և ո՛չ էլ այգեգործության համար, սակայն աղագերծումից հետո դառնում են օգտակար: Այստեղ աճում են մի շարք ջերմասեր արժեքավոր մշակաբույսեր: Ալկալի հողերի աղագերծումն ու յուրացումը կատարվում են գիպսացման և գործարանային թթու թափուկների՝ ծծմբական թթվի կամ երկաթի սուլֆատի օգնությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ է հողը համարվում գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցը:
2. ՀՀ հողատիպերի բազմազանությունը տնտեսական ի՞նչ նշանակություն ունի:
3. Տվե՛ք ՀՀ հիմնական հողատիպերի գյուղատնտեսական գնահատականը:
4. Կատարե՛ք ՀՀ առանձին տարածքների հիմնական հողատիպերի վերլուծություն:
5. Հողային ռեսուրսների օգտագործման ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան ՀՀ-ում:

2.5. Ջրային ռեսուրսները

ՀՀ ջրային ռեսուրսները հիմնականում ձևավորվում են նրա տարածքում և կազմում են մոտ 47 մլրդ խմ, որից ազգային պաշարները՝ 35.86 խմ [44]: Ռելիեֆի բնույթը պայմանավորում է խոնավության անհավասարաչափ բաշխումը նրա տարածքում. համեմատաբար խոնավ շրջանների կողքին հանդիպում են չորային շրջաններ: **Խոնավության հորիզոնական տեղաբաշխման տեսանկյունից Հայաստանի տարածքը բաժանվում է երկու մասի:** Դրանց միջև սահմանն անցնում է մոտավորապես Շիրակի, Փամբակի, Արեգունու և Սևանի լեռնաշղթաների գծով [33]: Այդ սահմանից հյուսիս ՀՀ համեմատաբար խոնավ շրջաններն են, իսկ հարավ՝ չորային: Արարատյան և Սևանի գոգավորություններում կան առանձին շրջաններ, որտեղ չորությունը հասնում է իր բարձր աստիճանին:

ՀՀ-ում տեղումներից ստացվող ջրի ամբողջ քանակի կեսից ավելին՝ 10.0 կմ³ (54.1 %-ը), գոլորշանում է, իսկ 45.9 %-ը (8.5 կմ³) առաջացնում է ստորերկրյա ու մակերևութային հոսք: Գերակշռում է ստորերկրյա հոսքը [10]: Ջրային հաշվեկշռի այս տվյալներն արտահայտում են միայն միջին մեծություններ: Իրականում ՀՀ տարբեր ֆիզիկաաշխարհագրական շրջաններում ջրային հաշվեկշռի կառուցվածքի ցուցանիշները և նրա առանձին տարրերի բացարձակ մեծությունները խիստ տարբերվում են միջիններից:

ՀՀ-ում կան 1700-ից ավելի գետեր և գետակներ, այդ թվում՝ նաև երրորդ և չորրորդ կարգի վտակները: Դրանց մեծամասնությունը փոքր է (մինչև 10կմ) և մշտական հոսք չունի: **Համեմատաբար մեծ գետերի (10 կմ-ից ավելի) թիվը հասնում է 203-ի, որոնց ընդհանուր երկարությունը կազմում է ավելի քան 5000 կմ** [10]: Գետերը կարճ են, ջրահավաք ավազանները՝ փոքր: Եթե չհաշվենք Արաքս և Ախուրյան սահմանային գետերը, ապա ՀՀ գետերից ամենաերկարներն են Դեբեդը (Փամբակի հետ միասին), Հրազդանը, Որոտանը: Մնացածներից յուրաքան-

յուրը ՀՀ սահմաններում ունի 100 կմ-ից պակաս երկարություն: Առավել ընդարձակ ջրահավաք ավազանով աչքի են ընկնում Դեբեդը, Ախուրյանը (առանց Թուրքիայի մասի), Սևջուրը (Քասաղի հետ միասին) և Հրազդանը: ՀՀ-ում բացակայում են կենտրոնացված, շատ թե քիչ հզոր ջրահոսքերը: Ամենաջրառատը Սևջուրն է, որը սնվում է Արագածի ստորոտներում փոված, հրաբխային լավաների տակից բխող հզոր աղբյուրներից առաջացած Մեծամոր լճից, ծախսը 33.1 խոր. մ/վրկ է:

Աղյուսակ 5

Հայաստանի Հանրապետության ջրային հաշվեկշիռը¹

տեղումները	գումարային	Հոսքը				գումարային գոլորշացումը	համախառն խոնավացումը	գետերի ստորերկրյա սնուցման գործակիցը
		ստորերկրյա		մակերեսային				
		բացարձակ մեծությունը	տոկոսը գումարային հոսքից	բացարձակ մեծությունը	տոկոսը գումարային հոսքից			
$\frac{620}{18,5}$	$\frac{285}{8,5}$	$\frac{145}{4,3}$	51	$\frac{140}{4,2}$	49	$\frac{335}{10,0}$	$\frac{480}{14,3}$	0,30

Ծանոթություն. համարիչը՝ մմ, հայտարարը՝ կմ³:

Սրան հաջորդում են Արփան, Որոտանը, Հրազդանը, Աղստը [10]:

ՀՀ գետերի մեծ մասում, որտեղ սնումը ձնահալքային-անձրևային է, առավելագույնը հոսքը (տարեկանի հոսքի 50-70 %-ը) անցնում է

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1971, էջ 201:

գարնան երեք ամիսներին, իսկ նվազագույնը՝ ձմռանը՝ 7-13 %: Գետերի գումարային տարեկան հոսքի այդպիսի բաշխվածությունը տնտեսական օգտագործման տեսանկյունից բարենպաստ չէ: Վարարման երեք ամիսներին (ապրիլ, մայիս, հունիս) բաժին է ընկնում ամբողջ մակերեսային հոսքի շուրջ կեսը, մինչդեռ ջրի ամենամեծ պահանջի ժամանակ՝ ամռանը և աշնան սկզբին՝ ընդամենը 20 %-ը: **Նույնիսկ միջին խոնավության տարիներին ամռանը ՀՀ-ում ջրի պակասը մոտենում է 1 մլրդ մ³-ի** [28]: Առաջիկայում օգտագործման աճի պայմաններում այդ պակասն ավելի կմեծանա: ՀՀ գետերի մեծ մասի ռեժիմը խիստ անկայուն է: Անհրաժեշտ է կառուցել արհեստական ջրամբարներ և դրանցում կուտակել խոնավ շրջանի ջրերը:

ՀՀ-ում գետերի բազմամյա միջին տարեկան հոսքը կազմում է 7.1 մլրդ մ³ [33], որի մեծագույն մասը հոսում է գարնան ամիսներին: Սակայն տարեկան և սեզոնային կարգավորման համար խոշոր ջրամբարների կառուցումը պահանջում է ընդարձակ գետահովիտներ, որոնք ՀՀ-ում շատ չեն: Առկա հարմարավետ գետահովիտների հատակային մասերը, որպես կանոն, զբաղված են արժեքավոր մշակովի հողերով, որոնք ՀՀ սակավահողության պայմաններում ջրի տակ թողնելը նպատակահարմար չէ: Բացի այդ՝ գլխավոր գետերի հոսքի տատանումները տարվա ընթացքում տեղի են ունենում գրեթե միաժամանակ, որն անհնար է դարձնում հոսքի միջավազանային կարգավորումը: Առավել մեծ են Հրազդանի հնարավորությունները, որի հոսքը Սևանի շնորհիվ ունի տարեկան և բազմամյա կարգավորում [28]:

ՀՀ ջրային ռեսուրսների ընդհանուր պաշարում կարևոր դեր ունեն **ստորերկրյա ջրերը:** Հայտնաբերված են 11 ջրավազաններ՝ 50 մլրդ մ³ ջրի ստատիկ պաշարներով: Մի քանի միլիարդ մ³-ի են հասնում դինամիկ պաշարները, որոնք տնտեսական օգտագործման առումով առաջնահերթ կարևորություն են ներկայացնում: **Առավել խոշոր են Արարատի, Լոռվա, Մասրիկի և Փամբակի ստորերկրյա ջրավազանները** [նույն տեղում]: Մեծագույն հարստություն են **հանքային բուժիչ ջրերը**, որոն-

ցով բավական առատ է ՀՀ-ն: Այստեղ հանդիպում են հանքային ջրերի տարբեր բաղադրության 250 խմբեր (մոտ 700 աղբյուրներ), որոնց օրական ընդհանուր դեբիտը կազմում է 60 մլն լ [նույն տեղում]:

Աղյուսակ 6

*Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր գետերի
հիմնական ցուցանիշները [44]*

Գետի անվանումը	Երկարու- թյունը ՀՀ- ում, կմ	Ջրահա- վաք մակերե- սը, քկմ	Միջին տարե- կան ել- քը, մ ³ /վ	Միջին տարե- կան հոսքը, մլրդ մ ³	Միջին թեքու- թյունը, ‰
Արաքս	192	22100	73.5	2.33	-
Ախուրյան	186	9650	13.9	0.44	5.7
Դեբեդ	154	3790	26.5	0.84	11.0
Հրազդան	141	2560	5.96	0.19	7.6
Որոտան	111	2000	12.7	0.40	21.0
Արփա	92	2080	13.5	0.43	24.0
Քասախ	89	1480	3.79	0.12	29.0
Փամբակ	84	1370	10.1	0.32	13.0
Աղստև	81	1730	7.74	0.24	31.0
Ձորագետ	67	1460	8.17	0.26	22.0
Գետիկ	58	586	3.34	0.11	29.0
Վեդի	58	633	1.59	0.05	33.0
Արգիճի	51	384	4.34	0.14	12.0
Գավառագետ	50	480	3.85	0.12	25.0
Մասրիկ	45	685	3.45	0.11	22.0
Ողջի	43	788	7.29	0.23	68.0
Ազատ	40	572	3.84	0.12	31.0
Մեղրի	36	336	2.11	0.06	63.0

Առավել տարածված են ածխաթթվային (հիդրոկարբոնատային) ջրերը, որոնք կազմում են հանքային ջրերի ընդհանուր պաշարների կեսը: Դրանց են պատկանում Ջերմուկի, Տաթևի, Դիլիջանի, Արարատի և Բջնիի աղբյուրները: Պաշարների շուրջ 1/4-ը բաժին է ընկնում հիդրոկարբոնատաքլորիդային և քլորիդահիդրոկարբոնատային ջրերին: Հայտնի են Արզնու, Հանքավանի, Լիճքի, Եղեգիսի աղբյուրները:

Իրենց բուժիչ հատկություններով առանձնապես աչքի են ընկնում Ջերմուկի և Արզնու հանքային ջրերը: Առաջինն իր բաղադրությամբ և բուժիչ հատկություններով հիշեցնում է Չեխիայի հանրահռչակ Կարլովի Վարիի ջրերը: Ջերմուկում կան 36 բնական հանքային աղբյուրներ, որոնք մեծ մասամբ ունեն 50-64° ջերմություն: Բարձր ջերմություն ունեն նաև Արզնու (18-20°), Տաթևի (24-25°), Հանքավանի (30-35°), Արարատի (24-25°) հանքային ջրերը: ՀՀ տարածքում գտնվող հանքային ջրերը հնարավորություն են տալիս ստեղծելու հզոր առողջարանային բազա և մեծ չափով ավելացնելու շշալցումը:

Իրենց պաշարներով ստորերկրյա ջրավազաններին զգալիորեն զիջում են վերգետնյա ջրային կուտակումները՝ լճերը: Մոտավոր հաշվարկներով ՀՀ տարածքում կան 300 լճեր, որոնց մի մասը պարբերաբար չորանում է: Մշտական լճերի թիվը հասնում է 95-ի [10]: Սևանից բացի՝ հայտնի են Արփի, Մեծամոր, Ալ լճերը, որոնք քիչ թե շատ նշանակալից մեծություն ունեն: Մյուսները բարձր լեռնային փոքր լճակներ են՝ մեծ մասամբ անանուն, ցրված են ՀՀ տարբեր լեռնազանգվածների և լեռնաշղթաների վրա:

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս ու մոտ ապագայում համահանրապետական նշանակություն ունեն միայն **Սևանի ջրային պաշարները:** Ախուրյանի վերնագավառի գյուղատնտեսական ջրամատակարարման համար որոշ նշանակություն ունի **Արփի լիճ-ջրամբարը:** ՀՀ տարածքի մնացած լճերի դերը չնչին է: Դրանք ունեն լոկ սահմանափակ տեղական նշանակություն: ՀՀ տարածքում կան նաև հարթավայրային լճեր՝ ցածրադիր ու բարձրադիր: Ցածրադիր հարթավայ-

րային լճեր կարելի է համարել Մեծամոր լիճն Արարատյան դաշտում: Բարձրադիր հարթավայրային լճերից են Ղարաբաղի լեռնավահանի լճերի մեծ մասը, մի քանի մանր լճեր, մեծ մասամբ չորացող լճակներ Լոռու դաշտում, նույնատիպ լճեր նաև եռաբլրի սարավանդի վրա [10]:

Աղյուսակ 7

ՀՀ խոշոր ջրամբարները [16]

Անվանումը	Գետավազանը	Ծավալը (մլն խմ)
Ախուրյանի	Ախուրյանի	525
Սպանդարյանի	Որոտանի	257
Արփի լճի	Ախուրյանի	105
Տոլորսի	Որոտանի	96
Ապարանի	Քասաղի	91
Ագատի	Ագատի	70
Բերքաբերի	Ոսկեպարի	45
Հերիերի	Արփայի	26
Կեչուտի	Արփայի	25
Կառնուտի	Ախուրյանի	24.7
Մարմարիկի	Հրազդանի	24.2
Գեղիի	Որոտանի	15
Շամբի	Որոտանի	13.6
Հախումի	Հախումի	12
Մանթաշի	Մանթաշի	8.2

Հայաստանի լեռնային լճերը թեպետ փոքր են, բայց ունեն որոշակի ջրաբանական նշանակություն: Ավելի մեծ է լեռնային լճերի նշանակությունը ոռոգման և ջրաբերիացման տեսանկյունից՝ որպես բարձր արոտավայրերի ջրամատակարարման աղբյուրներ: Նույնիսկ չորացող լճերն իրենց նշանակությունը չեն կորցնում: Նրանց գոգավորությունները կարող են հանդիսանալ պատրաստի ջրամբարներ՝ ձնհալքի և անձրևային ջրերը կուտակելու համար [նույն տեղում]:

ՀՀ գետերի հոսքը կարգավորելու, ոռոգման հարցերը լուծելու համար կառուցվել և գործում են ավելի քան 80 ջրամբարներ: **Առավել խոշորներից են Ախուրյանի, Սպանդարյանի, Արփի լճի, Տոլորսի, Ապարանի, Ագատի, Բերքաբերի, Հերիերի, Կեչուտի, Կառնուտի, Մարմարիկի, Գեղիի, Շամբի և Հախումի ջրամբարները:**

Տեսանելի ապագայում տնտեսության բազմակողմանի զարգացման և քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի ջրամատակարարումը բավարար մակարդակով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է ջրի ամենախնայողական ու արդյունավետ օգտագործում: ՀՀ-ում ամենաշատ ջուր օգտագործողը գյուղատնտեսությունն է:

ՀՀ ջրային ռեսուրսները հիմնականում բավարար են՝ բոլոր արտավայրերը ջրարբիացնելու հեռանկարային ծրագիրն իրականացնելու համար:

ՀՀ լեռնային մակերևույթի պատճառով առկա են ջրային ռեսուրսների օգտագործման առանձնահատկությունների ակնառու շրջանային տարբերություններ, որի պատճառով կատարվել է **ջրատնտեսական շրջանացում**: Առանձնացվել է ութ ջրատնտեսական շրջան [28].

1. Արարատյան գոգավորություն (Քասաղի, Հրազդանի, Սևջրի, Ագատի, Վեղիի, Մաստարա սելավի գետավազաններ),
2. Ախուրյանի ավազան,
3. Սևանա լճի ավազան,
4. Դեբեդի ավազան,
5. Հյուսիսարևելյան (Աղստևի, Հախումի, Տավուշի գետավազաններ),
6. Վայքի (Արփայի ավազան),
7. Հյուսիսային Զանգեզուր (Որոտանի ավազան),
8. Հարավային Զանգեզուր (Ողջիի, Ծավի, Մեղրու, Նոնաձորի ավազաններ):

Նշված ջրատնտեսական շրջաններից յուրաքանչյուրի տարածքում ակնհայտ են տեղանքի հիպսոմետրիայով պայմանավորված ներ-

քին տարբերություններ, որոնք ուղղաձիգ գոտիականության բնույթ ունեն:

Ջրատնտեսական հիմնավորված շրջանացումը նպաստում է ջրային ռեսուրսների միջավազանային վերաբաշխման հարցերի բազմակողմանի, համալիրային և արդյունավետ լուծմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ ջրային ռեսուրսներն ունեն բազմակողմանի տնտեսական նշանակություն:

2. Կատարե՛ք ՀՀ ջրային ռեսուրսների և հաշվեկշռի վերլուծություն:

3. Կատարե՛ք ՀՀ մակերևութային հոսքի, ստորերկրյա ջրերի և լճերի ջրային պաշարների գնահատում:

4. ՀՀ-ում ջրային ռեսուրսների օգտագործման տարածքային ի՞նչ տարբերություններ կան:

5. Կատարե՛ք ՀՀ առանձին տարածաշրջանների կամ մարզերի ջրային ռեսուրսների վերլուծություն և գնահատում:

2.6. Կենսաբանական ռեսուրսները

ՀՀ համեմատաբար փոքր տարածքն առանձնանում է կենսաբանական ռեսուրսների խիստ բազմազանությամբ: Բուսականության տիպերի աշխարհագրական տարածումը ՀՀ-ում ենթակա է ուղղաձիգ գոտիանակության օրենքին: Առավել ցածր դիրք են զբաղում անապատները և կիսաանապատները, իսկ առավել բարձր վայրերը ծածկված են ալպյան բուսականությամբ: Դրանց միջև տարածված են տափաստանները, մարգագետինները, անտառները և բուսականության այլ տիպեր:

Բացի բուսատեսակների մեծ բազմազանությունից՝ հանրապետության տարածքն աչքի է ընկնում նաև **էնդեմիկ բուսատեսակների** բազմազանությամբ: ՀՀ բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներից **120 տեսակը էնդեմիկ են**: Դրանցից շատերը համաաշխարհային գիտությունը կոչում է մեր երկրի և նրա առանձին մասերի անուններով, օրինակ՝ **պատուտակ հայկական, ոգնաթուփի հայկական, օշինդր հայաստանյան, «Հայաստանի արմատ», տորոն, սզնի Զանգեզուրի, կաղնի արաքսյան** և այլն [33]:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ՀՀ տարածքում աճող բնական բուսատեսակների զգալի մասն ունի բուժիչ նշանակություն, և հնուց ի վեր մեր նախնիներն օգտագործել են դրանք այդ նպատակներով:

ՀՀ ցածրադիր մասերում **անապատային բուսականությունը** զբաղում է աննշան տարածություններ. հանդիպում են անապատային տիպի բուսականության մի քանի փոքր կղզյակներ [10]: Առավել տարածված է **աղասեր բուսականությունը**, որը շատ բնորոշ է Արարատյան դաշտի ալյուվիալ տարածություններին: Միջին արաքսյան գոգավորության առավել ցածրադիր վայրերում տարածված է **աղուտային և ջրասեր բուսականությունը** [նույն տեղում]: Չնայած բուսական ծածկույթի ոչ մեծ խտությանն ու տեսակային կազմի համեմատական աղքատությանը՝ անապատային բուսականության մեջ կան որոշ հազվա-

գյուտ տեսակներ, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում գիտության համար:

Անապատային հողերի զանգվածային հողաբարելավման հետևանքով որոշ տեսակներ իսպառ վերացել են, մի քանիսն էլ գտնվում են անհետացման եզրին: Վերջիններիս թվին է պատկանում **բորակաթուփը**, որն աճում է Երասխահուն գյուղի մոտ գտնվող խիստ աղակալված հողերում: Սա անապատային բուսականության հնաբնականներից է: Ունի տնտեսական խոշոր նշանակություն: Անապատային բուսականության յուրահատուկ տիպ է **ֆրիգանային բուսականությունը**, որին հաճախ անվանում են նաև **լեռնատափաստանային**: Հանդիպում է Վայքում, Մեղրիում (Ուրծի և Երանոսի լեռներ): Հիմնական թփատեսակներն են նշենին և Պալլասի դժնիկը [10]:

Արարատյան դաշտի այն շրջաններում, ուր բարձր ջերմային ռեժիմը զուգորդվում է անբավարար խոնավությամբ, կազմավորվում է **կիսաանապատային բուսականությունը**: Ի տարբերություն անապատների՝ այստեղ բուսական համակեցություններում զգալի տոկոս են կազմում կարճակյաց-վաղանցիկ (էֆեմեր) ճիմ առաջացնող հացազգիները: Կիսաանապատների հսկայական տարածություններ վերածվել են կուլտուրական լանդշաֆտների, իսկ Թալինի և Աբովյանի տարածաշրջաններում առ այսօր օգտագործվում են որպես ձմեռային արոտներ: Կիսաանապատային բուսականության կազմում բավականին շատ են **ուսվող (սիբեխ, թրթնջուկ, կապառ), դեղատու (կուսածաղիկ) բույսերը**: Հատկապես ուշադրության արժանի են Աբովյանի, Գեղաղի-րի, Գառնիի, Մուշավանի և Աղավնաձորի կիսաանապատները, որտեղ հանդիպում են վայրի ցորենի, գարու և աշորայի բոսոտներ: **Վայրի ցորենի համաշխարհային ֆոնդի 650 այլատեսակներից 230-ն աճում է Հայաստանում** [10]:

Հայաստանի բուսական ծածկույթի ամենատարածված և բնորոշ լանդշատային տիպերից մեկը **տափաստանային բուսականությունն է**, որը տնտեսական առավել մեծ արժեք է ներկայացնում: Դրանք գրա-

վում են միջին լեռնային գոտին՝ ծովի մակարդակից 1200-2000 մ, իսկ ե-
զակի դեպքերում՝ 500-2700 մ բարձրությունները՝ զբաղեցնելով ՀՀ տա-
րածքի գրեթե կեսը: **ՀՀ-ում ամենատիպիկ տափաստանային լանդ-
շաֆտները հանդիպում են Շիրակում և Սևանի ավազանում:** Այստեղ
հիմնականում գերիշխում են փետրախոտային տափաստանները և
դրանցից առաջացած այլ տիպերը [10]: Ավելի բարձր գոտիներում
հանդիպում են մարգագետնատափաստանային ֆորմացիաները: Տա-
փաստանները մեր գյուղատնտեսության ոսկե ֆոնդն են, սակայն
դրանց տարածքները տարեցտարի կրճատվում են: Դրանք դեռևս
պահպանվում են Սյունիքում, Շիրակում, Արմվյանի, Վայքի և Աշոցքի
տարածաշրջաններում:

ՀՀ տարածքի 25 %-ը զբաղեցնում են մարգագետինները, որոնք
բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ մերձալպյան և ալպյան [24]: Մրանց
տեսակային կազմը չափազանց հարուստ է և անցնում է 10-ից:

Հյուսիսային Հայաստանի անտառային գոտու վերին սահմաննե-
րում հանդիպում են մերձալպյան մարգագետինների արտակարգ
փարթամ բուսազանգվածներ, որոնք «**բարձրախոտ**» անվանումն են
ստացել:

Ալպյան մարգագետինները սկսվում են լեռնազանգվածների 2700-
2800 բարձրություններից: Դրանց ամենաուշագրավ և արժեքավոր այ-
լատեսակը **գորգերն են**, որոնք հանդիպում են համեմատաբար հարթ
տարածություններում և խոնավ լանջերում: **Ալպյան մարգագետիննե-
րը զբաղեցնում են շուրջ 88 հազ. հա տարածություն կամ ՀՀ տարածի
3 %-ը:** Բուսական այս համակեցությունը էնդեմիկ երևույթ է և որպես
բնության պարզ արժանի է խնամքի ու պահպանության:

Հայաստանի բուսական ռեսուրսների շարքում առանձնահատուկ
տեղ են զբաղում **անտառները:** Պատմական փաստերը վկայում են, որ
Հայաստանի տարածքը հարուստ է եղել բնական սաղարթախիտ ան-
տառներով: Առանձնապես անտառապատ էին Արցախը, Գուգարքը,
Սյունիքը, Տայքը և այլ գավառներ: **Միայն վերջին 200 տարվա ընթաց-**

քում անտառների ընդհանուր տարածքը կրճատվել է ավելի քան երկու անգամ [24]: Հետազոտությունները հաստատում են այն կարծիքը, որ Սևանի ավազանը նախկինում համատարած կերպով ծածկված է եղել սաղարթախիտ անտառներով:

Ներկայումս մեր երկիրը համարվում է երկրագնդի անտառազուրկ շրջաններից մեկը և բնակչության մեկ շնչին ընկնող անտառային տարածությամբ գրավում է վերջին տեղերից մեկը: **XX դարի 90-ական թվականների սկզբի դրությամբ մեր երկրի անտառների ընդհանուր տարածությունը կազմում էր 411.3 հազ. հա, որից զուտ անտառներով ծածկված էր 288.5 հազ. հեկտարը, կամ անտառային բուսականությունը զբաղեցնում էր երկրի տարածքի մոտ 12 %-ը:** ՀՀ անտառապատվածությունը խիստ անհավասարաչափ է: Հյուսիս-արևելքում անտառապատվածությունը կազմում է 28-30 %, Զանգեզուրում՝ 13.2 %, կենտրոնական մասում (առանց Սևանի ավազանի)՝ 20 %, Սևանի ավազանում՝ 0.8 %:

Ընդհանուր առմամբ ՀՀ անտառապատ տարածքի մոտ 37 %-ը և անտառափայտի ընդհանուր պաշարների 55 %-ից ավելին բաժին են ընկնում **հաճարենուն [28]:** Հաճարենու անտառների ներսում և եզրերին լայն տարածված են **կաղնու ու կաղնու հետ խառը** այլ տեսակների կամ նրանից առաջացած համակեցությունների օջախները: Հյուսիս-արևելյան անտառներում, հաճարենուց և կաղնուց բացի, առավել հանդիպող ծառատեսակներից է **բոխին:** Առանձին տիպ են կազմում ստորին լեռնային գոտում տարածված **ղաժու** կաղնուտները, նրանք հատուկ են հարավարևմտյան լանջերին և հանդիպում են 750-ից մինչև 1100-1200մ բարձրություններում: Կաղնու և �ղաժու վեջնական անհետացման դեպքում առաջանում են **շիբլյակի տիպի թփուտային մացառուտներ:** ՀՀ հյուսիսային շրջաններում տեղ-տեղ հանդիպում են **սոժու** անտառների ոչ մեծ տեղամասեր: Դրանք սովորաբար գտնվում են 1000-1600 մ բարձրության վրա կամ հազվադեպ բարձրանում են վեր (հայտնի են **Գյուլագարակի և Շահալիի սոժուտները**) [10]:

Զանգեզուրի ներկայիս անտառները պատմականորեն հարևան Ղարաբաղի անտառների հետ միասին ներկայացնում են **հնագույն վրկանյան անտառների ածանցուկ**, որը խիստ կերպարանափոխվել է չոր կլիմայի ազդեցությամբ: Ռելիկտային շատ ծառատեսակներ, ինչպես, օրինակ, ձելկովան, մինչև այժմ պահպանվել է Զանգեզուրի անտառային շրջաններում: Զանգեզուրի միջին լեռնային գոտու արմատական բուսականությունը **վրացական կաղնուց** կազմված անտառներն են: Կաղնուտներն աչքի են ընկնում այլ ծառատեսակների մեծ խառնուրդով: Ամենից հաճախ հանդիպում են բոխին, հացենին, վրկանյան թխկին, կովկասյան տանձենին, խնձորենին, թեղին, կեռասենին, արևելյան կաղնին [նույն տեղում]: Ծավ գետի ավազանում պահպանվել է **սոսու պուրակը**, որը միակն է ՀՀ-ում: 1000-1900 մ բարձրության վրա, գլխավորապես հյուսիսային դիրքադրման լանջերում տարածված են կաղնու-բոխու և գուտ բոխու **մեզոֆիլ անտառներ**: ՀՀ հարավային մնացած շրջաններում պահպանվել են արևելյան կաղնու անտառների, մեծ մասամբ շատ փոքր կղզիներ (Ապարանում, Բյուրական գյուղից վերև, Սևանի Արեգունու լճեզերքին, Վեղի գետի ավազանում և Վայքում) [10]:

ՀՀ անտառներում հանդիպող մյուս ծառատեսակներից առավել աչքի են ընկնում **գլխին, հացենին, սոճին, թխկին, լորենին, կեչին**:

ՀՀ ընդհանուր **անտառային տարածքների մոտ 90 %-ը և ընդհանուր պաշարների 96 %-ը բաժին են ընկնում երեք հիմնական ծառատեսակի՝ հաճարենուն, կաղնուն և բոխուն** [24]:

Հայաստանի անտառները պատկանում են **առաջին խմբին**, այսինքն՝ ունեն առանձնահատուկ պաշտպանական նշանակություն, այդ իսկ պատճառով ՀՀ-ում հիմնականում արգելված են հատումները: Մակայն իրենց նշանակությամբ և տնտեսության վարման ռեժիմով անտառները տարասեռ են: Առաջին խմբին են պատկանում քաղաքների, խոշոր արդյունաբերական կենտրոնների, բնակավայրերի, պետական պահպանության տարածքների, դաշտապաշտպան, հողապաշտ-

պան և առողջարանային տնկարկները, ինչպես նաև գետերի, լճերի և ջրամբարների շուրջն ու ավերին գտնվող անտառային զանգվածները: **Այդպիսով՝ ՀՀ անտառների ավելի քան 80 %-ն ունի զուտ պաշտպանական նշանակություն:** Այդպիսի անտառներում թույլատրվում են միայն խնամքի, սանիտարական և անտառավերականգնման նպատակով կատարվող հատումները: Այնուհանդերձ, 1990-ական թվականների առաջին կեսին, ելնելով ՀՀ ստեղծված վառելիքաէներգետիկ ծանր կացությունից, անխնա կերպով հատվել է մեր անտառների զգալի մասը: ՀՀ կառավարությունը և համապատասխան մարմիններն ամեն ինչ անում են անօրինական ծառահատումներին վերջ տալու և կրճատված անտառազանգվածները վերականգնելու ուղղությամբ:

Անտառային ռեսուրսներով առավել հարուստ են Նոյեմբերյանի, Իջևանի, Տավուշի, Կապանի, Թումանյանի և Գուգարքի տարածաշրջանները: Զգալի տեղ է զբաղեցնում նաև Հրազդանի տարածաշրջանը: Թփուտային անտառներ կան Արագածի լանջերին, Արարատյան գոգավորության լեռնալանջերին, Վայքում և այլ վայրերում: Սևանա լճի մակարդակը իջնելու հետևանքով ջրից ազատված ամբողջ տարածքը այժմ զբաղեցնում են արհեստական անտառաշերտերը [24]:

Բացի հիմնական ծառատեսակներից՝ Հայաստանի անտառներում լավ աճում են և տարածված են **վայրի պտղատու բազմազան ծառեր՝** ընկուզենի, տանձենի, խնձորենի, սալորենի, հոնի, զկեռենի, սզնի, տկողնի: Անտառներում ամենուրեք տարածված են մասրենու և մոշի թփերը: Սևանի ավազանի արհեստական անտառներում լավ արմատավորվել է **փշարմավը** [նույն տեղում]: Անտառի ստորին և տափաստանի վերին սահմանների միջև հանդիպում են **չորասեր (քսերոֆիլ) նոսր անտառները**, հատկապես ասեղնատերև գլխին, որը տեղ-տեղ կազմում է գլխուտներ:

ՀՀ մի շարք բուսատեսակներ ունեն **դեղագործական մեծ արժեք**, որոնք դեռևս հին ու միջին դարերում և այժմ էլ լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական ու պաշտոնական բժշկության մեջ: Դրանք գլխավորա-

պէս ալկալոիդներ, գլյուկոզա, եթերայուղեր, պոլիսախարիդներ և բու-
ժական մի շարք այլ նյութեր պարունակող բույսեր են:

**Թէն ՀՀ-ն ունի փոքր տարածք, սակայն աչքի է ընկնում կենդանա-
կան աշխարհի բազմազանությամբ:** Ողնաշարավորների տեսակները
ՀՀ-ում հասնում են 451-ի, որից 75-ը կաթնասուններ են, 302-ը՝ թռչուն-
ներ, 43-ը՝ սողուններ, 25-ը՝ ձկներ, 6-ը՝ երկկեցաղներ [10, 28]: ՀՀ կեն-
դանական աշխարհի որոշ տեսակներ բնորոշ են միայն Հայկական լեռ-
նաշխարհին և մեր երկրի բուն տարածքին (**հայկական վայրի ոչխարը,
հայկական եղջերավոր օձը, բեզուարյան այծը, կովկասյան փասիանը** և
այլն): Իրենց շարժունակության շնորհիվ ՀՀ-ում հանդիպող որոշ կեն-
դանատեսակներ (աղվես, գայլ, նապաստակ, գորշ արջ, ճնճղուկ և
այլն) տարածված են մեր երկրի գրեթե բոլոր շրջաններում: Մակայն
ընդհանուր գծերով կենդանական աշխարհի տարածումը ևս ՀՀ-ում
հիմնականում համապատասխանում է լեռնային երկրներում բնական
համալիրների փոփոխության վերնթաց գոտիականության օրինաչա-
փությանը:

**Վերջին տասնամյակներին ՀՀ-ում բնական միջավայրի վրա մար-
դու ներգործության բացասական ազդեցությունից զերծ չի մնացել նաև
կենդանական աշխարհը:** Տարածքների տնտեսական յուրացման, ինչ-
պէս նաև բնական համալիրի վրա մարդու ներգործության աստիճանի
մեծացման պատճառով հանրապետության կենդանական աշխարհը
զգալի փոփոխություններ է կրել: Դրան նպաստել են նաև **կենդանիներ-
ի առանձին տեսակների համար կիրառված չհամակարգված որսը և
որսագողությունը:** Այդ ամենի հետևանքով մեծարժեք շատ կենդանա-
տեսակներ (վայրի ցուլը, ագնիվ եղջերուն, սամույրը, անտիլոպը, մանր
ձիերը և այլն) վերացել են, փոխարենը ավելացել են վնասակար մի
շարք կենդանիներ (կրծողներ, պարազիտներ, վնասակար միջատներ և
այլն) և ավելի մեծ տարածում են ստացել [28]: Կենդանիների առանձին
տեսակներ (հայկական մուֆլոնը, ընձառյուծը, բեզուարյան այծը, ցա-
խաբլուրը, քարարծիվը, լեռնային հնդկահավը, անտառային կատուն,

գառնանգորը, սև արագիլը, արջը և այլն) հայտնվել են վերացման վտանգի տակ՝ ընդգրկվելով **«Կարմիր գրքում»**: Անվերահսկելի որսի և ձկնագողության պատճառով վերացել են նաև Սևանի **«իշխան»** ձկան արժեքավոր տեսակներից: Տասնամյակներ առաջ Լադոգա լճից բերվել և Սևանում կլիմայավարժեցվել է **սիգ** ձկնատեսակը, որը ներկայումս դարձել է Սևանա լճի հիմնական ձկնատեսակը: Արժեքավոր ձկնատեսակներ են նաև **կողակը, Արփի լճի ծածանը, խրամուլին, լեռնային լճերում բազմացող կարմրախայտը, Արաքսի լոքոն, բեղլուն, սպիտակաձուկը**:

Վերջին տասնամյակներին ՀՀ տարբեր շրջաններում մարդու տնտեսական գործունեության խիստ մեծացման պատճառով կենդանատեսակներն առավելապես տեղաբաշխվել են լեռնային ու անտառային տարածքներում և դրանց մերձակայքում, գյուղատնտեսական գործունեությունից դուրս շրջաններում: Բացի ՀՀ-ին բնորոշ կենդանատեսակներից՝ Դիլիջանի ազգային պարկում և Խոսրովի անտառներում կլիմայավարժեցվել է դրսից բերված **ուսուրական բծավոր եղջերուն, Մեծամորի ճահճուտներում՝ ճահճակուղբը**: Անապատային և կիսաանապատային շրջանների **«կուլտուրականացման»** պատճառով զգալիորեն տուժել են նաև այդ տարածքներին բնորոշ կենդանատեսակները, հատկապես սողունները: **ՀՀ-ում հաշվվում են 30 տեսակի օձեր**, որոնցից թունավոր են գյուրզան, եղջերավոր իժը, հայկական իժը և տափաստանային իժը:

Ինչպես ՀՀ բնական համալիրի մնացած տարրերի, այնպես էլ կենդանական աշխարհի պահպանության ու դրանք որպես արժեքավոր ռեսուրսներ օգտագործելու հարցերը խիստ արդիական են:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ է պայմանավորված ՀՀ կեսաբանական ռեսուրսների բազմազանությունը, և ո՞րն է դրանց տնտեսական նշանակությունը:

2. Գնահատե՛ք ՀՀ բուսական ռեսուրսների հիմնական տեսակները:
3. Գնահատե՛ք ՀՀ կենդանական ռեսուրսների հիմնական տեսակները:
4. Կատարե՛ք ՀՀ անտառային ռեսուրսների վերլուծություն և գնահատում:
5. Կենսաբանական ռեսուրսների պահպանության ի՞նչ աշխատանքներ են տարվում ՀՀ-ում:
6. Կենսաբանական ռեսուրսների օգտագործման ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան ՀՀ-ում:

2.7. Ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսները

Վերջին տասնամյակներին աշխարհի շատ տարածաշրջաններում և երկրներում մեծ կարևորություն է տրվում ռեսուրսների այն խմբին, որոնք նպաստում են մարդու առողջության վերականգնմանը (առանձին դեպքերում նաև բուժմանը), հանգստի կազմակերպմանը, հոգեբանաֆիզիոլոգիական իրավիճակի բարելավմանը, ինչպես նաև զբոսաշրջային պահանջարկի բավարարմանը: Այդպիսի ռեսուրսները, չմասնակցելով նյութական արտադրության գործընթացներին, այդուհանդերձ, էական դեր են խաղում յուրաքանչյուր երկրի տնտեսության զարգացման գործում: Ռեսուրսների այդ խումբը հայտնի է **ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսներ** անունով:

Եկամուտների ավելացումը, բարեկեցության և կրթական մակարդակի բարձրացումը, ինչպես նաև ազատ ժամանակի ավելացումն ավելի ու ավելի շատ մարդկանց հնարավորություն տվեցին ներգրավվելու ռեկրեացիոն գործունեության մեջ: Այս ամենի հետևանքով բնակչության ռեկրեացիոն գործունեությունը դարձավ ավելի բազմազան՝ ընդգրկելով նորանոր տարածքներ ու շրջաններ: Մյուս կողմից ուրբանացման աննախադեպ տարածման և զարգացման պայմաններում մարդն ավելի է ձգտում շփվել բնության հետ, փոխել միջավայրը, ազատվել առօրյա հոգսերից և ֆիզիկական ու հոգևոր հոգնածությունից: Մարդկանց մոտ առաջանում է ձգտում և պահանջ՝ շնչելու մաքուր օդ, լինելու բնական լանդշաֆտներում, զգալու տափաստանի ու անտառի անդորրը, զմայլվելու բնության գեղատեսիլ պատկերներով, խմելու սառնորակ աղբյուրների ջուրը և վայելելու լանդշաֆտի բաղադրիչների գրավչությունն ու հրապուրիչ այլ հատկանիշներ:

Ժամանակակից հասարակական առաջընթացի պայմաններում ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսներն ունեն կենսական նշանակություն, և դրանց օգտագործումը դարձել է կյանքի որակի բարելավման կարևորագույն գործոններից մեկը: Համաշխարհային տնտեսու-

թյան բուռն զարգացման ժամանակակից պայմաններում, երբ առաջին պլան են մղվել շրջակա միջավայրի պահպանության և էկոլոգիական համամոլորակային հիմնախնդիրները, ռեկրեացիոն ռեսուրսների պահպանումը, վերականգնումն ու արդյունավետ օգտագործումը դարձել են հրատապ:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսները բնական և մարդածին օբյեկտներ են, որոնք ունեն եզակիություն, պատմական կամ գեղարվեստական արժեք, գեղագիտական գրավչություն, առողջարարական-կազդուրիչ նշանակություն և կարող են օգտագործվել հանգստի ու զբոսաշրջության կազմակերպման համար: Այդ ռեսուրսները բաժանվում են չորս գլխավոր տեսակի՝ **1. ռեկրեացիոն-բուժիչ**, օրինակ՝ հանքային ջրերով բուժում, **2. ռեկրեացիոն-կազդուրիչ**, օրինակ՝ լողափային շրջանները, **3. ռեկրեացիոն-մարզական**, օրինակ՝ լեռնադահուկային բազաները, **4. ռեկրեացիոն-ճանաչողական**, օրինակ՝ պատմական հուշարձանները: Առաջին երկու տեսակներն անվանում են նաև **վերականգնողական ռեսուրսներ:**

Ռեկրեացիոն ռեսուրսները բաժանվում են երկու խոշոր խմբի՝ **բնական և պատմամշակութային:** **Բնական-ռեկրեացիոն ռեսուրսներ** են ծովափերը, գետերի և լճերի ափամերձ շրջանները, լեռները, անտառները, հանքային ջրերի ելքերը: Բնական լանդշաֆտները հնարավորություն են ստեղծում հանգստի, սպորտով, որսորդությամբ և ձկնորսությամբ զբաղվելու համար: **Պատմամշակութային ռեսուրսներ են** պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական, քանդակագործական հուշարձանները: 1972 թվականից շրջանառվում է համաշխարհային մշակութային և բնական ժառանգություն հասկացությունը: Այդ ժառանգության ցուցակը լրացվում է տարեցտարի: **ՀՀ-ից այդ ցուցակում ընդգրկվել են** Հաղպատի և Սանահինի վանական համալիրները, Ագատ գետի հովիտը և Գեղարդի վանքը, Էջմիածնի Մայր տաճարը և Զվարթնոցի տաճարը: Առաջիկայում այդ ցուցակում կընդգրկվեն նաև այլ օբյեկտներ:

ՀՀ լեռնային տարածքն իր բազմազան լանդշաֆտներով ռեկրեացիոն-գրոսաշրջային գործունեության համար լայն հնարավորություններ է տալիս: **Մեր երկիրն ունի բնական և մարդածին ռեկրեացիոն ռեսուրսների բազմազան տեսակներ:** Բնական ռեսուրսներից կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհը, մակերևութային ջրերը և լանդշաֆտի մի շարք տարրեր ունեն նաև ռեկրեացիոն նշանակություն և կարող են օգտագործվել որպես ռեսուրս:

ՀՀ բնական ռեկրեացիոն ռեսուրսներից գործնական կարևոր նշանակություն ունեն հանքային ջրերի աղբյուրները: Դրանցից լայն ճանաչում ունեն **Ջերմուկի** հանքային տաք աղբյուրների խումբը, **Բջնու, Արզնու, Դիլիջանի, Հանքավանի, Արարատի, Լիճքի աղբյուրները:** Հանքային և թթու աղբյուրներ կան նաև ՀՀ այլ շրջաններում: Բուժման համար օգտագործվող տորֆի պաշարներ կան Լոռու մարզում և Սևանի ավազանում:



Նկ. 1. Ձորագետի կիրճը

Նշված հանքային աղբյուրների ջրերը, լեռնային մաքուր օդը, ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների բավարար քանակը, բուժիչ տորֆերը և լանդշաֆտի հրապուրիչ տարրերը ստեղծում են բավարար նախադրյալներ կուրորտային տնտեսության ձևավորման և զարգացման համար: Այդպիսի ռեսուրսներով աչքի են ընկնում Հրազդան գետի միջին ավազանը՝ Մարմարիկի հետ միասին, Դիլիջան-Վանաձոր-Ստեփանավան գոտին, Սևանի մերձափնյա շրջանները, Արագածի միջին բարձրության լեռնալանջերը, Բարգուշատի լեռնաշղթայի անտառապատ լանջերը, Արփայի վերին և միջին հոսանքի շրջանը [28], Աղստևի հովտի առանձին տարածքները:

Առանձնակի նշանակություն ունեն նաև ՀՀ **կլիմայական ռեկրեացիոն** ռեսուրսները, որոնք նպաստում են ոչ միայն ռեկրեացիոն տարածքների ձևավորմանը և բնակչության հանգստի կազմակերպմանը, այլև զբոսաշրջության տարբեր ձևերի զարգացմանը: **Զբոսաշրջության առանձին ուղղությունների զարգացման համար բացառիկ հնարավորություններ են ընձեռում նաև ՀՀ լանդշաֆտների ուղղաձիգ գոտակայությունը, ռելիեֆի բազմազանությունը՝ գեղատեսիլ ձորերի, կիրճերի, հովիտների, հրաբխային կոների ու լեռնագագաթների, լեռնային լճերի, ջրվեժների և բնության այլ հուշարձանների առկայությունը:** Թվարկվածները հնարավորություն են տալիս ՀՀ-ում զարգացնելու **էկոլոգիական, արկածային և էքստրեմալ զբոսաշրջության** ձևերը: ՀՀ տարածքի տարբեր հատվածներում կան բացառիկ հնարավորություններ ձմեռային ամիսներին բնակչության հանգստի և զբոսաշրջային երթուղիների կազմակերպման համար: Այս տեսանկյունից աչքի են ընկնում Կոտայքի, Շիրակի Լոռու, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի և Վայոց ձորի մարզերի տարածքները:

Բացի բնառեկրեացիոն հսկայական ներուժից՝ ՀՀ-ն առանձնանում է նաև **մարդածին ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսներով:** Դրանք մեր բազմադարյան պատմության ընթացքում ստեղծված ճարտարապետական և պատմամշակութային հազարավոր հուշարձաններն են,

եկեղեցական համալիրներն ու վանքերը՝ հայ ժողովրդի նյութական ու հոգևոր մշակույթի խոսուն վկաները: Դրանցից շատերն ունեն համաշխարհային ճանաչում և տասնամյակներ շարունակ համարվում են դեպի մեր երկրի ներգնա զբոսաշրջային հոսքերի կարևորագույն գրավչություններից (ըստ մարզերի՝ կազմե՞ք այդպիսի գրավչությունների ժամանակագրական ցանկ):

Մեր երկիրն աչքի է ընկնում նաև ժամանակակից զբոսաշրջային շուկայի արագ զարգացող ուղղություններից մեկի՝ **գյուղական և ագրո-զբոսաշրջության** զարգացման հնարավորություններով:



Նկ. 2. Գեղարդի վանական համալիրը

ՀՀ հարյուրավոր գյուղերում պահպանվել են բազմադարյան ավանդույթներ, ծեսեր ու սովորույթներ, ազգագրական բազմաթիվ խաղեր, որոնք բացառիկ դեր ունեն գյուղական զբոսաշրջային շուկայի

ձևավորման ու զարգացման համար: Մեր գյուղերն ունեն նաև կենցաղավարման իրենց առանձնահատկությունները և համայնքային կյանքի կազմակերպման ինքնատիպ գծեր, որոնք ևս պակաս կարևոր չեն զբոսաշրջային գրավչությունների առումով: Այդ ամենի հետ միասին գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման և գյուղմթերքի մշակման ավանդական ձևերն ու տեխնոլոգիաները բավար նախադրյալներ են մեզանում ագրոզբոսաշրջության զարգացման համար:

Զբոսաշրջային գրավչությամբ աչքի է ընկնում նաև **հայկական ազգային խոհանոցը**: Ազգային մի շարք ուտեստներ, մրգեր, կաթնամթերքի, մսամթերքի բազմազան տեսակներ (խորովածը, խաշլաման, տոլման, դափաման, բաստուրման, սուջուլը), կոնյակները, գինիները, մածուկը, տեսակային պանիրները, լավաշը, խնոցու կարագը, թանը և այլ պարենամթերքներ մեծ պահանջարկ են վայելում ներգնա զբոսաշրջիկների կողմից:

ՀՀ զբոսաշրջային ռեսուրսների մեջ իրենց ուրույն տեղն ու դերն ունեն նաև **ազգային մշակույթի տարրերը**՝ ազգային երգն ու պարը, երաժշտությունը, մշակութային տարբեր փառատոներն ու միջոցառումները:

Այսպիսով՝ ՀՀ տարածքի բնաաշխարհագրական պայմանների խիստ բազմազանությունն ու ինքատիպ գծերը, պատմամշակութային և հոգևոր մշակութային հարուստ ժառանգությունը, ինչպես նաև ազգագրական առանձնահատկությունները մեր երկրի ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսների հիմնական տարրերն են:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսների դերն ու տեղը տնտեսության ոլորտում և մարդու կյանքում:

2. Բնութագրե՛ք ՀՀ բնական ռեկրեացիոն ռեսուրսները: Կազմե՛ք այդպիսի ռեսուրսների քարտեզ-սխեմա՝ ըստ մարզերի:

3. Կազմե՛ք ՀՀ մարզերի պատմական և հոգևոր-մշակութային ռեսուրսնե-

րի քարտեզ-սխեմա:

4. Կատարե՛ք ՀՀ առանձին մարզերի ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսների համեմատական-աշխարհագրական վերլուծություն:

5. Կատարե՛ք ՀՀ-ում գյուղական և ագրոզբոսաշրջության զարգացման նախադրյալների վերլուծություն:

6. Կատարե՛ք ՀՀ-ում էկոլոգիական, արկածային և էքստրեմալ զբոսաշրջության ձևերի զարգացման նախադրյալների վերլուծություն:

7. Ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսների օգտագործման ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան ՀՀ-ում:

2.8. Բնօգտագործումը և շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրը

ՀՀ-ում, որն առանձնանում է սահմանափակ տարածքային ռեսուրսներով, համեմատաբար խիտ բնակեցվածությամբ, տարածքի յուրացվածության քիչ թե շատ բարձր աստիճանով, բնական տարբեր ռեսուրսների օգտագործումը, բնական հավասարակշռության և շրջակա միջավայրի պահպանության հարցը խիստ արդիական է, քանի որ բնական ռեսուրսների տարբեր տեսակների արդյունավետ օգտագործումը, վերականգնումը և ընդլայնված վերարտադրությունը պետք է ծառայեն ոչ միայն ներկա, այլև մեր գալիք սերունդներին [28]:

ՀՀ տարածքի լեռնային մակերևույթը, մասնատվածությունը, թեքությունները, տարբեր դիրքադրությունները և, որ ամենակարևորն է, սելսֆիկությունն իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողնում առանձին տարածքների յուրացման, արտադրական ձեռնարկությունների տեղաբաշխման, տրանսպորտային ուղիների անցկացման, բնակավայրերի տեղադիրքի ընտրության, կառուցապատման և քաղաքաշինական այլ գործընթացների վրա: Ռելիեֆի և երկրաբանական կառուցվածքի առկա տարրերն իրենց ազդեցությունն են թողնում տարաբնակեցման համակարգի ձևավորման, ինչպես նաև հասարակության տարածքային կազմակերպման ու զարգացման վրա: ՀՀ տարածքի տարբեր շրջաններում գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը, տեղաբաշխումը, մասնագիտացումը և տարածքային կազմակերպումն առաջին հերթին պայմանավորված են առկա կլիմայական պայմաններով ու ռեսուրսներով, ջրային ու հողային ռեսուրսներով, բնաաշխարհագրական այլ պայմաններով:

Մի կողմից անտառապատվածության համեմատաբար ցածր մակարդակը, մյուս կողմից վերջին տասնամյակներին կլիմայի գլոբալ փոփոխմանն առնչվող երևույթներն այս կամ այն կերպ իրենց ազդե-

ցությունն են թողնում ՀՀ տարածքի լանդշաֆտների վրա՝ առաջացնելով էկոլոգիական տարբեր խնդիրներ:

Այսպիսով՝ ՀՀ տարածքի առանձին հատվածներում բնական համալիրի, այսպես կոչված, անդառնալի փոփոխությունները երբեմն կարող են պայմանավորված լինել միմիայն բնածին գործոնների ներգործությամբ:

Վերջին տասնամյակներին ՀՀ բնական միջավայրում տեղի ունեցած փոփոխություններն առավել մեծ չափով առաջացել են **մարդածին ներգործության պատճառով:** Խորհրդային տարիներին ՀՀ-ում տեղի են ունեցել տնտեսության քիչ թե շատ արագ զարգացում և ինդուստրացում, ինչի հետևանքով զգալիորեն մեծացել է բնական միջավայրի վրա մարդածին ներգործության աստիճանը: Երկրում իրականացված մի շարք արտադրատնտեսական մեծամասշտաբ ծրագրերը, Արարատյան գոգավորությունում և այլ տարածքներում գյուղատնտեսական նոր հողատարածքների յուրացումը և շուրջ ինը տասնյակ նոր բնակավայրերի հիմնումն էական և լուրջ փոփոխություններ են առաջացրել ընդարձակ տարածքների բնական համալիրներում: Քաղաքային բնակավայրերում և դրանց հարող տարածքներում ձևավորվել են ինդուստրիալ լանդշաֆտներ (անտրոպոգեն լանդշաֆտներ), չորացվել են ճահիճներ, ընդարձակ չորային կիսաանապատային և չոր տափաստանային տարածքները վեր են ածվել կուլտուրական լանդշաֆտերի, ստեղծվել են ծառաստաններ և պուրակներ, ջրարբիացվել են տասնյակ հազար հեկտար արոտավայրեր և խոտհարքներ [28]: Այդ ամենը նպաստել է հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը, երկրի հզորացմանը, բնակչության բարեկեցության բարձրացմանը և կյանքի որակի բարելավմանը: **Դրա հետ միաժամանակ տնտեսական զարգացման գործընթացներն ուղեկցվել են նաև բնական միջավայրի ոչ ցանկալի փոփոխություններով:** Շատ դեպքերում չի ապահովվել բնական միջավայրի մաքրության և էկոլոգիական հավասարակշռու-

թյան պահպանությունը, արդյունավետորեն չեն օգտագործվել ռեսուրսների տարբեր տեսակներ:

1. Հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և պահպանության հիմնախնդիրը: Սակավահող մեր երկրում հողաձածկույթը մարդու տնտեսական գործունեության և բնական ազդակների ներգործության հետևանքով անընդհատ ենթարկվել է փոփոխությունների: Խորհրդային տարիներին ոռոգելի հողատարածքները ՀՀ-ում ավելացել են գրեթե հինգ անգամ, սակայն դրա հետ միաժամանակ բազմաթիվ շրջաններում վտանգավոր չափերի են հասել հողերի էրոզիան, աղակալումը, ճահճացումը, սողանքային երևույթները, հողերի աղտոտումը արդյունաբերական թափոններով, քիմիկատներով և նավթամթերքով: Այդպիսի երևույթները շարունակվում են նաև մեր օրերում:

Հողային ռեսուրսների պահպանությունն ու դրանց արդյունավետ օգտագործումը շարունակական գործընթաց են: Հողաբարելավման գործընթացն ընդգրկում է հողատարածքները քարերից մաքրելը, խախտված տեղամասերի վերականգնումը, վարելաշերտի խորացումը, տարածքների հարթեցումը, մեքենայացման և ոռոգման համար հարմար տեղամասերի ստեղծումը, արոտավայրերի և խոտհարքների մակերեսային բարելավումը [28]: Նշված գործընթացների շնորհիվ անցած տասնամյակների ընթացքում մեր երկրում բարելավվել և գյուղատնտեսական շրջանառության մեջ են ընդգրկվել տասնյակ հազարավոր հեկտար հողատարածքներ: **2019 թ. ՀՀ մարզպետարանների և Երևան քաղաքի տնօրինած հողատարածքներում հողաբարելավման կարիք ունեին 163.2 հազ. հա հողեր, որից 99.5 %-ը բաժին էր ընկնում գյուղատնտեսական նշանակության հողերին:** Հողաբարելավման կարիք ունեցող գյուղատնտեսական նշանակության վերը նշված հողերում առավել մեծ մակերես են զբաղեցնում քարքարոտ հողերը (79.4 %), երկրորդ և երրորդ տեղերում են ջրից (8.2 %) և քամուց հողատարված (5.4 %) հողերը: Հողաբարելավման կարիք ունեցող գյուղատնտեսական հողերի 2.1 %-ը անապատացված հողերն են, 1.5 %-ը՝

խախտված, 1.3 %-ը՝ աղակալված հոդերը: Անհամեմատ փոքր բաժին ունեն գերխոնավացած (0.6 %), երկրորդային աղակալված (0.3 %) և ճահճացած (0.2 %) հոդերը [44]: Հոդաբարելավման կարիք ունեցող գյուղատնտեսական նշանակության հոդերից առավել մեծ մակերես են զբաղեցնում արոտավայրերը (72.6 հազ. հա), այլ հողատեսքերը (53.2 հազ. հա) և խոտհարքները (23,3 հազ. հա):

Հողածածկույթի համար մեծ վտանգ են ներկայացնում ջրային և հողմային էրոզիան: **Էրոզիայի դեմ պայքարի գործիքներից արդյունավետ են դարավանդավորումը, ագրոտեխնիկական, մարգագետնային և անտառամելիորատիվ, հիդրոտեխնիկական և այլ միջոցառումները** [28]: ՀՀ-ում ավելի քան 12 հազ. հա բարելավման կարիք ունեցող վարելահողերից 47 %-ը կարիք ունեն քարամաքրման և թափոններից մաքրման, իսկ ավելի քան 72 հազ. հա արոտավայրեր և խոտհարքներ՝ քարերից ու թափոններից մաքրման:

Բացի նշվածներից՝ ՀՀ-ում հողային ռեսուրսների պահպանման և արդյունավետ օգտագործման գործում իրենց դերն ունեն նաև հակասողանքային և հակասելավային միջոցառումների իրականացումը, աղակալված հողերի վերականգնումը և դրանք գյուղատնտեսական շրջանառության մեջ վերադարձնելը:

2. Հանքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրը: ՀՀ տարբեր շրջաններից արդյունահանվող գունավոր մետաղային հանքանյութերում, բացի հիմնական հանքատեսակից, կան նաև բազմաթիվ այլ թանկարժեք ու հազվագյուտ մետաղներ: Բացի այդ՝ ՀՀ-ում գործող մետալուրգիական ձեռնարկություններում առկա տեխնոլոգիական գործընթացները դեռևս հնարավորություն չեն տալիս հանքանյութի միջից կորզելու ոչ միայն բոլոր օգտակար տարրերը, այլ նաև հանքանյութի մեջ եղած հիմնական տարրերն ամբողջությամբ: 2019 թ. արդյունահանված պղնձի հանքանյութից կորզվում էր միայն 84.7, մոլիբդենից՝ շուրջ 86 %-ը: Մնացածը, ինչպես նաև հանքանյութում առկա բազմաթիվ օգ-

տակար տարրեր (թելուր, սելեն, բիսմութ, ռենիում, գալիում և այլն), հավաքվում են **պոչամբարներում**: Այդպիսի մի խոշորագույն պոչհանք (ծածկված) կա Ռոջի գետի հովտում, շարունակվում է **Արծվանիկի պոչամբարի** լցումը:

Աղյուսակ 8

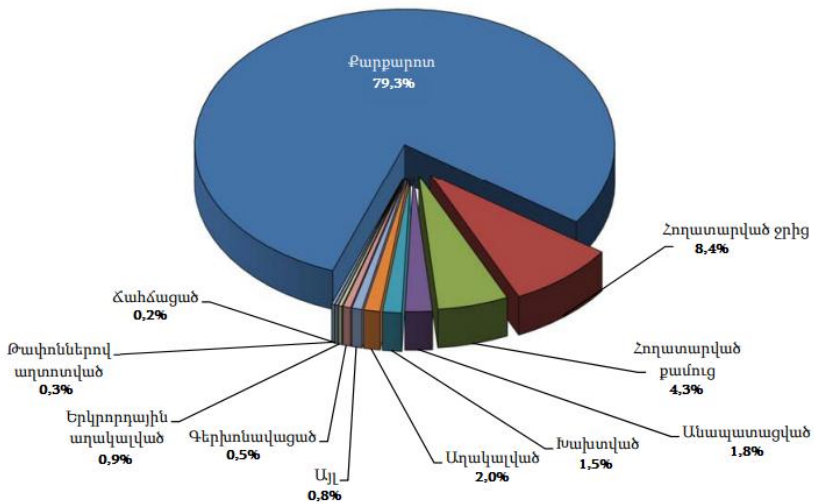
ՀՀ հողային հաշվեկշիռը [44]

Հողերը՝ ըստ նշանակության	Ընդամենը, հազ. հա	Այդ թվում՝ ոռոգվող
1. Գյուղատնտեսական, որից՝	2044.2	155.2
վարելահողեր	444.8	118.2
բազմամյա տնկարկներ	36.4	35.5
խոտհարք	121.1	1.5
արոտավայրեր	1051.1	-
այլ հողատեսքեր	390.8	-
2. Բնակավայրերի	151.9	53.1
3. Արդյունաբերության, ընդեր- քի օգտագործման և արտա- դրական այլ նշանակության	38.6	-
4. Էներգետիկայի, տրանսպոր- տի, կապի, կոմունալ ենթա- կառուցվածքների օբյեկտների	13.1	-
Հատուկ պահպանվող տա- րածքների, որից՝	335.6	-
բնապահպանական	317.7	-
որից՝ արգելոցներ	35.2	-
ազգային պարկեր	234.5	-
առողջարարական	0.2	-
հանգստի	2.8	-
պատմական	14.9	-
հատուկ նշանակության	30.5	-
անտառային	334.0	0.4
ջրային	25.8	-
պահուստային	0.6	-
Ընդամենը	2974.3	208.7

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 2015-2019 թթ. ընթացքում հանրապետությունում արդյունահանվել է ավելի քան 148 մլն տ պղնձամոլիբդենային հանքանյութ, մետաղային մյուս հանքանյութերի արդյունահանումն այդ ընթացքում կազմել է ավելի քան 608 հազ. տ, բազմամետաղների արդյունահանումը՝ 7.5 մլն տ:

Գծապատկեր 1

Բարելավման կարիք ունեցող հողերը՝ ըստ դրանց նպատակային նշանակության և որակական բնութագրիչների, 2020 թ. [44]



Հանքային մետաղային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության հրամայականը պահանջում է կատարելագործել ՀՀ մետալուրգիական արդյունաբերության մեջ կիրառվող տեխնոլոգիական գործընթացները և արտադրական մշակույթը: Արտադրության տեխնոլոգիական գործընթացների կատարելագործումն էական նշանակություն կունենա մետաղների արդյունահանման և դրանց վերամշակման ձեռնարկությունների մերձակա տարածքներում էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանման

համար: Նշված գործընթացները կնպաստեն ՀՀ-ում անթափոն արտադրության կազմակերպմանը և մետաղային ռեսուրսների խնայողաբար, համալիր ու արդյունավետ օգտագործմանը:

Աղյուսակ 9

*Օգտակար հանածոների օգտագործումը ՀՀ-ում
հանքահարստացման ժամանակ, 2019 թ. [45]*

Փաստացի վերամշակված օգտակար հանածոներ և դրանցում պարունակվող բաղադրիչներ (մետաղները՝ հանքաքարում)		Մտացված է հարստացված արտադրանք, հանված են օգտակար բաղադրիչներ (մետաղները՝ խտանյութում)		
Անվանումը	փաստացի վերամշակված	Անվանումը	փաստացի ստացված	%-ով վերամշակումից
Պղնձամոլիբդենային հանքաքար, հազ. տ	29284.9	Պղնձի և մոլիբդենի խտանյութ, հազ. տ	400,0	1.4
որտեղ՝		որտեղ՝		
պղինձ, տ	105503.4	պղինձ, տ	89367.3	84.7
մոլիբդեն, տ	8317.2	մոլիբդեն, տ	7136.5	85,8
այլ մետաղներ, տ	19.4	այլ մետաղներ, տ	2.0	10.4
ծծումբ, հազ. տ	36.1	ծծումբ, հազ. տ	10.5	29.0
Բազմամետաղային հանքաքար, հազ. տ	1 616.8	Մետաղը՝ բազմամետաղային խտանյութում		
որտեղ՝				
պղինձ, տ	1 989.9	պղինձ, տ	1846.3	92.8
ցինկ, տ	8 078.7	ցինկ, տ	7161.9	88.6
այլ մետաղներ, տ	35.7	այլ մետաղներ, տ	24.2	67.9

ՀՀ տարածքի տարբեր շրջաններում շրջակա միջավայրին տասնամյակներ շարունակ զգալի վնաս են հասցրել նաև ոչ մետաղային մի շարք հանքանյութերի արդյունահանումը, դրանց ոչ արդյունավետ օգտագործման կազմակերպումը: Ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես էլ վերջին երեք տասնամյակներին ՀՀ տարածքում արտադրական շրջանառությունը ներառել է վերը նշված ոչ մետաղային հանքանյութերի մի քանի տասնյակ հանքավայրեր, սակայն դրանցից շատերում դրսևորվել է առավելապես սպառողական վերաբերմունք: **Մեր սակավահոդ երկրում տարբեր շինանյութերի (հատկապես տուֆի) արդյունահանման հետևանքով շարքից դուրս են եկել մոտ 4.5 հազ. հա սևահողային գյուղատնտեսական արժեքավոր հողատարածքներ** [24]:

2015-2019 թթ. ՀՀ-ում արդյունահանվել է 380 հազ.մ³ տուֆ, տուֆավազաքար և դաջիտային տուֆ, 1253,5 հազ. մ³ տրավերտին, 1.8 մլն մ³ բազալտ, բազալտի խիճ, դոլերիտ և դոլերիտային խիճ, 248 հազ. մ³ պեռլիտ և պեռլիտային ավազ, 359 հազ.մ³ պեմզա և լիտոիդային պեմզա, 2.2 մլն մ³ ավազակոպչային խառնուրդ, ավազ և խիճ, 171 հազ. մ³ հրաբխային խարամ և այլն: Այս ամենը վկայում են այն մասին, որ պետք է արդյունավետ և խնայողաբար օգտագործել ընդերքից արդյունահանված յուրաքանչյուր տոննա կամ խորանարդ մետր հանքանյութը՝ նվազագույն վնաս պատճառելով բնական միջավայրին: Այդ խնդրի լուծման արդյունավետ ճանապարհին **անթափուն արտադրության** կազմակերպումն է, որը ժամանակակից ԳՏԱ-ի պայմաններում միանգամայն իրագործելի խնդիր է:

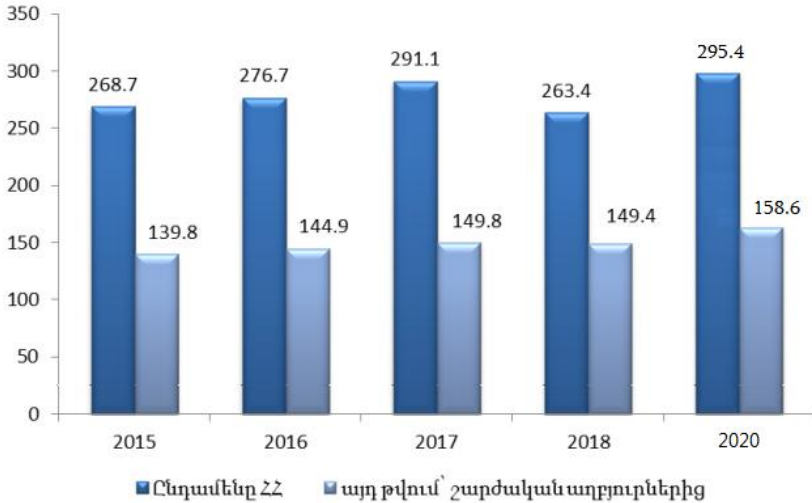
Հարկ է նկատել, որ հատկապես վերջին 2-3 տարիներին՝ 2018 թվականից սկսած, ՀՀ բնապահպանական շարժման խիստ ակտիվացման պայմաններում նկատելի աշխատանքներ են տարվում հանքային հումքի տարբեր տեսակների արդյունահանման, արդյունավետ օգտագործման և բնապահպանական նորմերի պահպանության առումով (Ամուլսար, Ախթալա, Ալավերդի, Զանգեզուր և այլն):

2019 թ. ՀՀ-ում կազմակերպությունների գործունեության ընթացքում առաջացել են ավելի քան 67.4 մլն տ (ընդհանուրի 99.3 %-ը) արտադրական թափոններ, որը 1 բնակչի հաշվով կազմել է 22.8 տ, իսկ 1կմ²-ի հաշվով՝ 2368.5 տ: Թափոնների առավել մեծ քանակ առաջացել է Գեղարքունիքի (53.5 մլն տ) և Սյունիքի (13մլն տ) մարզերում: 2019 թ. ՀՀ համայնքային աղբավայրեր են տեղափոխվել մոտ 473 հազ. տ կոշտ կենցաղային թափոններ, որից ավելի քան 323 հազ. տ-ն բաժին է ընկնում միայն Երևան քաղաքին: Տարեկան այդպիսի զանգվածով կենցաղային թափոնների կուտակումն առաջացնում է բնապահպանական լուրջ հիմնախնդիրներ: Վերջինիս լուծման միակ ճանապարհը աղբավերամշակման գործարանի կառուցումն է:

3. Օդային ավազանի պահպանության հիմնախնդիրը: Վնասակար նյութերի արտանետումը մթնոլորտ տեղի է ունենում շարժական ու անշարժ աղբյուրներից: ՀՀ-ում մթնոլորտային ավազանի արտանետումներով աղտոտման պատճառ են դառնում հանքագործական արդյունաբերությունը և բացահանքերի շահագործումը, մշակող արդյունաբերությունը, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, էլեկտրամատակարարումը և ջրամատակարարումը, արտանետումները շարժական աղբյուրներից (ավտոտրանսպորտ և այլն) և տնտեսական գործունեության այլ տեսակներից: 2015-2020 թթ. ՀՀ-ում մթնոլորտ են արտանետվել տարեկան միջին հաշվով 279.1 հազ. տ վնասակար նյութեր, որից 158.6 հազ. տ-ն՝ շարժական աղբյուրներից: 2020 թ. մթնոլորտ արտանետված 295.4 հազ. տ մթնոլորտային արտանետումներից 70.8 %-ը բաժին է ընկել շարժական աղբյուրներին, 29.2 %-ը՝ շարժական աղբյուրներին:

Գծապատկեր 2

Մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի քանակը, 2015-2020 թթ. [44]



Անշարժ աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի 64.8 %-ը բաժին է ընկել ածխաջրածիններին, 25.1 %-ը՝ ծծմբային անհիդրիդին (SO_2), 5.2-ը՝ փոշուն, 2.8 %-ը՝ ածխածնի օքսիդին, 1.6 %-ը՝ ազոտի օքսիդներին, 0.03 %-ը՝ ծանր մետաղներին, 0.4 %-ը՝ ցնդող օրգանական միացություններին, 0.1 %-ը՝ այլ նյութերի: Արտանետման անշարժ աղբյուրներից ՀՀ-ում 2019 թ. դրությամբ առավել աղտոտվող քաղաքներ են համարվել Ալավերդին, Երևանը, Վանաձորը, Քաջարանը, Արարատը, Հրազդանը, Գյումրին, Կապանը:

2015-2020 թթ. շարժական աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի քանակը ավելացել է 26.7 հազ.տ.-ով, որը նախևառաջ պայմանավորված է վերջին տարիներին ավտոմեքենաների քանակի անընդհատ ավելացմամբ: **2019 թ. ՀՀ 1 բնակչի հաշվով մթնոլորտային արտանետումներն անշարժ աղբյուրներից կազմել են ավելի քան 30.3 կգ, 2020՝ 29,1 կգ:** Այդ ցուցանիշը ՀՀ միջինից ավելի քան

1.5 անգամ բարձր է Լոռու մարզում, 5.3 անգամ՝ Տավուշում, 2.7 անգամ՝ Կոտայքում, 2.5 անգամ՝ Սյունիքում: ՀՀ միջինի համեմատ առավել փոքր ցուցանիշներ ունեն Արագածոտնի, Շիրակի, Վայոց ձորի, Արմավիրի և Արարատի մարզերը: **Երևան քաղաքում մթնոլորտային արտանետումները մեկ բնակչի հաշվով ՀՀ միջինից ավելի քան 2.4 անգամ պակաս են:** Մթնոլորտային արտանետումների տեսակարար մյուս ցուցանիշը 1 կմ²-ին բաժին ընկնող արտանետումներն են: 2020 թ. ՀՀ-ում այն միջին հաշվով կազմել է ավելի քան 3.03 տ: Այս ցուցանիշով առավել աղտոտված է համարվում Երևանը, որը ՀՀ միջինը գերազանցում է ավելի քան 19 անգամ:

Աղյուսակ 10

Որսված վնասակար նյութերի մասնաբաժինն արտանետման անշարժ աղբյուրներից անջատված նյութերի մեջ՝ ըստ ՀՀ մի քանի քաղաքների, 2019 թ. [44]

Քաղաքները	Անջատված նյութերի քանակը, տ	Որսված նյութերի մասնաբաժինը անջատվածի նկատմամբ, %	Արտանետման անշարժ աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերի քանակը, տ
Երևան	13538.2	0.1	13532.0
Արարատ	120958.9	98	2390.5
Ալավերդի	15.4	-	15.4
Հրազդան	2980.3	89.0	328.9
Վանաձոր	8988.7	-	8988.7
Գյումրի	759.7	-	759.7
Կապան	385.2	43.6	217.3
Քաջարան	1 432.4	-	1 432.4

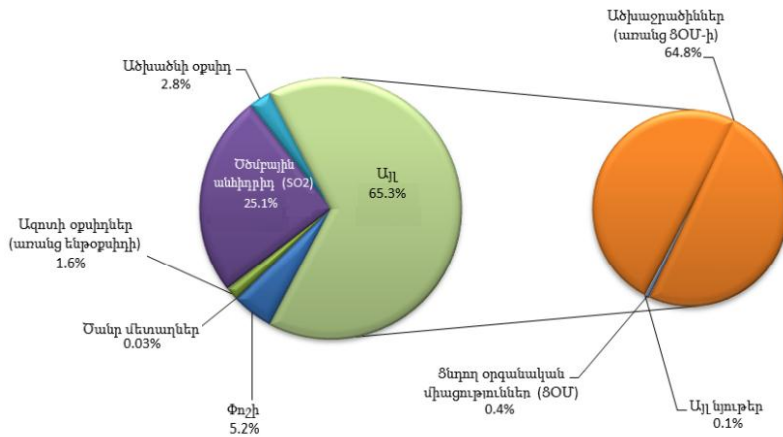
ՀՀ միջին ցուցանիշը գերազանցում են նաև Կոտայքի (3.2 անգամ), Լոռու (0.8 անգամ) և Տավուշի (2.3 անգամ) մարզերը: Այս ցուցանիշով առավել մաքուր են Վայոց ձորի Արագածոտնի և Շիրակի մարզերը:

Բացի նշվածներից՝ մթնոլորտ արտանետվում են նաև ջերմոցային գազերը: Դրանց մեջ առավել մեծ մասնաբաժին ունեն ածխածինի եր-

կօքսիդը և մեթանը, իսկ ազոտի ենթօքսիդը և հիդրոքլորածխածինը համեմատաբար փոքր բաժին ունեն։ Ջերմոցային գազերի արտանետումների մեջ առավել մեծ բաժին ունեն էներգետիկան ու գյուղատնտեսությունը։

Գծապատկեր 3

Արտանետման անշարժ աղբյուրներից մթնոլորտ արտանետված վնասակար նյութերը ՀՀ-ում [18]



ՀՀ օդային ավազանի աղտոտիչներից է նաև մթնոլորտ արտանետված փոշին։ 2015-2019 թթ. ՀՀ մթնոլորտային ավազան է արտանետվել միջին հաշվով ավելի քան 5300 տ փոշի, որից 144 տ-ն՝ օրգանական ծագման, մնացածը՝ անօրգանական։ Առավել մեծ քանակությամբ փոշի արտանետվում է Գեղարքունիքի և Սյունիքի մարզերում, դրանց հաջորդում են Երևան քաղաքը, Արարատի, Կոտայքի և Լոռու մարզերը։ Փոշու արտանետումներն ամենից քիչ են Արմավիրի և Վայոց ձորի մարզերում։

4. Զրային ռեսուրսների օգտագործումը և պահպանությունը։ ՀՀ ջրային ռեսուրսների քանակի և որակի պահպանությունը, ինչպես

նաև արդյունավետ օգտագործումը բնօգտագործման և բնապահպանական առումով գերակա առաջնահերթություն է: **2014-2020 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում ջրառի միջին ցուցանիշը կազմել է ավելի քան 2.9 մլրդ մ³, որի ավելի քան 86.5 %-ը օգտագործվել է գյուղատնտեսության, ձկնաբուծության և անտառատնտեսության մեջ:** Ջրառի առավել բարձր ցուցանիշներով առանձնանում են Արարատի և Արմավիրի մարզերը, որտեղ գտնվում են ՀՀ ոռոգելի հողատարածքների հիմնական զանգվածները, առավել փոքր մասնաբաժին ունեն Տավուշի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի և Լոռու մարզերը, իսկ Երևան քաղաքը, Արագածոտնի, Կոտայքի և Շիրակի մարզերը միջին տեղ են զբաղեցնում: **2016-2020 թթ. ընթացքում Սևանա լճից տարեկան միջին հաշվով բաց է թողնվել 188.2 մլն մ³ ջուր:** 2020 թ. կատարվել է 777.1 մլն մ³ կեղտաջրերի հեռացում: Ջրավազանների մաքուր պահպանության գլխավոր երաշխիքը **շրջանառու ջրօգտագործման համակարգի ստեղծումն** է: Վերջինս ենթադրում է կենցաղային և արտադրական մշակույթի բարձրացում, ջրօգտագործող բոլոր սուբյեկտների կեղտաջրերի մեկուսացում, մաքրում և վերադարձ սպառողներին: Դեռևս խորհրդային վերջին տասնամյակներին մեր երկրում իրականացվել են ջրապաշտպան մի շարք միջոցառումներ, որոնք նվազեցրել են ջրային ավազանների աղտոտումն արդյունաբերական թափոններով և կեղտաջրերով, կառուցվել են **ջրամաքման կայաններ:** Ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման նպատակով կառուցվել են **Ապարանի, Արփիի, Տոլորսի, Կեչուտի, Ախուրյանի, Ոսկեպարի, Սևաբերդի, Հերիերի, Կապսի, Մարմարիկի, Վեդու, Գառնիի, Դավիթ Բեկի և այլ ջրամբարները, որոնք հնարավորություն են տվել ՀՀ-ում ամբարվող ջրի ծավալը հասցնելու 1.1 մլրդ մ³-ի:** Այդպիսի աշխատանքներ իրականացվել են նաև վերջին երեք տասնամյակներին:

ՀՀ ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման գործում կարևորագույն խնդիր են երկրում առկա ոռոգման համակարգերի օգտակար գործողության գործակցի ու ջրապահովվածության բարելա-

վումը, մասնավորապես տարբեր կարգի ջրանցքների ցանցի վերակառուցումը և ոռոգման առավել նոր մեթոդների՝ **անձրևացման և կաթիլային ոռոգման ներդրումը:**

Աղյուսակ 11

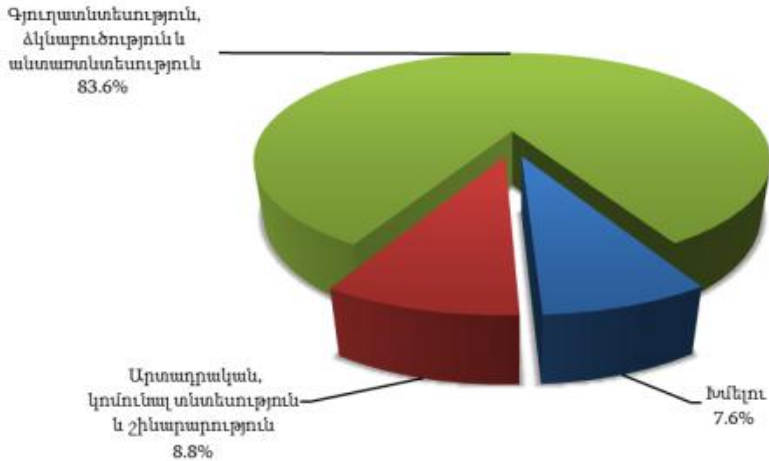
Ջրառն ու ջրօգտագործումը ՀՀ-ում (2014-2020 թթ. մլն մ³) [18, 44]

	2014	2016	2017	2020
Ջրառը, ընդամենը	2860.2	3181.9	2865.4	2829.8
Այդ թվում՝ ստորերկրյա աղբյուրներից	1312.0	1136.3	1154.5	1294.3
Ընդամենը օգտագործվել է ջուր	2112.8	2469.9	2040.0	2176.3
Այդ թվում՝ ըստ կարիքների				
Խմելու	122.3	107.7	107.6	165.4
Արդյունաբերության, կոմունալ տնտեսության և շինարարության	180.6	145.4	225.2	190.4
Գյուղատնտեսության, ձկնաբուծության և անտառտնտեսության	1809.9	2216.8	1702.2	1820.5
Ընդհանուրի նկատմամբ, %	100	100	100	100
Այդ թվում՝ ըստ կարիքների				
Խմելու	6	4	5	7.6
Արդյունաբերության, կոմունալ տնտեսության և շինարարության	8	6	11	8.8
Գյուղատնտեսության, ձկնաբուծության և անտառտնտեսության	86	90	84	83.6

ՀՀ ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և պահպանության գործում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Մևանի ջրային պաշարների պահպանության հարցը: Շուրջ ինը տասնամյակ այս հարցը գտնվում է ոչ միայն մասնագետների, այլև հասարակության ուշադրության կենտրոնում:

Գծապատկեր 4

Ջրօգտագործումն ըստ նշանակության, 2020 թ. [44]



ԼՃի ջրահավաք ավազանում տնտեսական գործունեության ակտիվացման պատճառով զգալիորեն մեծացավ լիճ թափվող կեղտաջրերի ծավալը, իսկ ՀՀ բնակչության թվաքանակի աստիճանական ավելացումն ու ռեկրեացիոն ակտիվության մեծացումն իրենց հերթին ավելացրին ԼՃի ու հարակից տարածքների վրա մարդածին ազդեցության չափը: Դրանք հանգեցրին Սևանի էկոլոգիական հավասարակշռության խախտմանը. փոխվեց ԼՃի ջերմային ռեժիմը (ցուրտ տարիներին լիճն ամբողջովին սառցակալում է), ջրում ավելացավ օրգանական նյութերի քանակը:

Դեռևս 1961 թվականից սկսվեց ԼՃի մակերեսի «կանաչացման» երևույթը կամ կապտականաչավուն ջրիմուռների տարածումն ամառային որոշակի ժամանակահատվածում [նույն տեղում]:

1960-ական թվականներից ՀՀ-ում աշխատանքներ են տարվել Սևանի էկոլոգիական հավասարակշռության վերականգնման ուղղությամբ: Այդ նպատակի համար կառուցվեցին **Արփա-Սևան և Որոտան-Արփա ստորգետնյա թունելները, որոնք հնարավորություն ունեն լիճ**

հասցնելու տարեկան 270 և 165 մլն մ³ լրացուցիչ ջուր: Խնդիր դրվեց լճի մակարդակը բարձրացնելու 6 մ-ով, որը հնարավորություն կտար վերականգնելու լճի էկոլոգիական հավասարակշռությունը, բարելավելու ջրի որակը, պայմաններ ստեղծելու ձկնային պաշարների վերականգնման համար: Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն էին տրվում նաև Սևանից բաց թողնվող ջրի քանակի նվազեցմանն ու Արարատյան դաշտի ոռոգման համար ստորերկրյա ջրերի և այլ պաշարների օգտագործմանը:

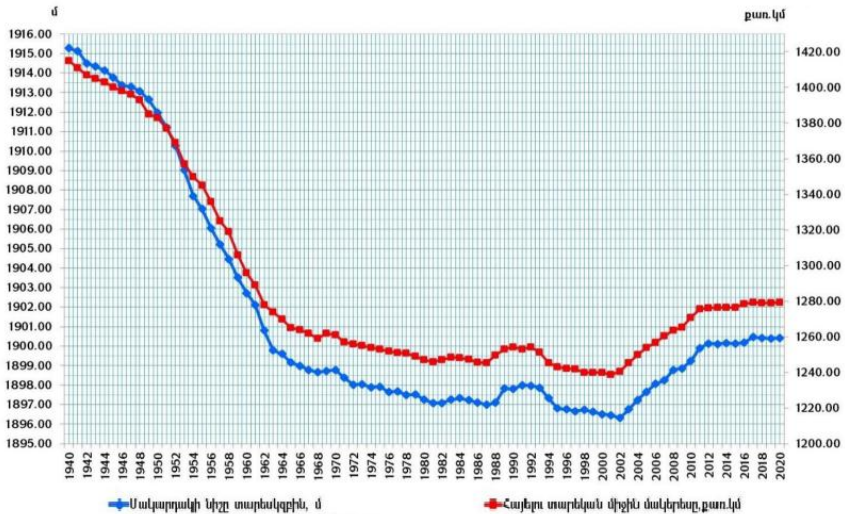
Դեռևս խորհրդային տարիներին լճի ջրի որակի պահպանման նպատակով նախատեսված էր կառուցել լիճը գոտևորող օղակաձև կոլեկտոր, որի մեջ կհավաքվեին լիճ թափվող կեղտաջրերը, և Քաղսի գյուղի մոտ կառուցվելիք մաքրիչ կայանով անցնելուց հետո ջրերը նոր միայն բաց էին թողնվելու Հրազդան գետ [24]:

Թեև վերջին տասնամյակներին զգալի աշխատանքներ են տարվել Սևանի էկոլոգիական հավասարակշռության վերականգնման ուղղությամբ, սակայն առ այսօր այն մնում է ՀՀ բնապահպանական թիվ 1 խնդիրներից մեկը: **2021 թ. մարտի վերջի դրությամբ Սևանա լճի հայելու մակարդակի նիշը գտնվում էր 1900.63 մ բարձրության վրա:** Առաջիկա տարիների համար կարևորագույն խնդիր է դարձել լճի՝ ջրով ծածկված առափնյա հատվածները մաքրել բուսականությունից և թափոններից, որոնք մեծ վնաս են հասցնում լճի ջրի որակին:

Կարևոր խնդիր է նաև լճի ափամերձ տարածքում մինչև 1905 մ բարձրության նիշին հասող տարածքներն ազատելն ավելի քան 4500 տարբեր չափերի շինություններից, քանի որ նախատեսված է մինչև 2030 թ. լճի ջրի մակարդակը հասցնել 1903.5 մ բարձրության:

Գծապատկեր 5

Սևանա լճի մակարդակի նիշը և հայելու մակերեսը, 1940-2020 թթ. [44]



Սևանի էկոլոգիական հավասարակշռության վերականգնման համար պետք է իրականացնել անհետաձգելի միջոցառումներ, որոնք հնարավորություն կտան ավելացնելու լիճ մուտք գործող ջրի քանակը, և կպակասի բաց թողնվող ջրի տարեկան քանակը կամ չի գերազանցի օրենքով նախատեսված չափը (170մլն մ³): 2019 թ. լճից բաց է թողնվել 143.6 մլն մ³, 2020 թ.՝ 162.39 մլն մ³ ջուր, 2021 թ. տարեսկզբից մինչև օգոստոսի վերջը՝ 192.4 մլն մ³:

ՀՀ ջրային պաշարների մեջ կարևոր դեր ունեն նաև **ստորերկրյա ջրերը**, որոնց պաշարները գնալով նվազում են:

ՀՀ ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման պահպանության գործում մեծ դեր կարող է ունենալ նաև **ռոռզման համակարգի կատարելագործումը** ջրօգտագործման ամենամեծ բաժին ունեցող **ուղորտում՝ գյուղատնտեսության մեջ**: Տարիներ շարունակ հսկայական քանակությամբ ջուր է կորչում ռոռզման ցանցում և ռոռզման ընթացքում: Այժմ աշխատանքներ են տարվում ՀՀ ռոռզման համակարգի բա-

րեկարգման ուղղությամբ և առավել արդյունավետ ու գիտականորեն հիմնավորված եղանակներով այն իրականացնելու համար:

5. Բուսական և կենդանական աշխարհի պահպանության և արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրը: ՀՀ տարածքի համեմատաբար խիտ բնակեցումը և տնտեսության տարբեր ոլորտների զարգացումը զգալիորեն նեղացրել են բնական լանդշաֆտների տարածման արեալները: **Միայն վերջին 5-6 տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն աղքատացել է ՀՀ բուսական ու կենդանական աշխարհը:** Անկախության հատկապես առաջին երկու տասնամյակի ընթացքում հատկապես տուժեց ՀՀ անտառային ֆոնդը չվերահսկվող անտառահատումների և անտառվերականգնման աշխատանքների ոչ պատշաճ մակարդակով կազմակերպման պատճառով: **Ներկայումս, թեև անտառային տարածքները ՀՀ-ում կազմում են մեր տարածքի 11.2 %-ը, սակայն անտառածածկ տարածքները կազմում են ընդամենը 289.2 հազ. հա կամ ՀՀ տարածքի ընդամենը 9.7 %-ը:** Դա նշանակում է, որ միայն վերջին երեք տասնամյակում ՀՀ անտառածածկ տարածքը նվազել է 3 %-ով (Հայկական ԽՍՀ անտառածածկ տարածքը կազմել է 12.7 %):

Տասնամյակներ շարունակ հազարավոր հեկտարների վրա ՀՀ-ում յուրաքանչյուր տարի կատարվել են անտառատնկումներ, սակայն անտառապահպանման աշխատանքների ցածր արդյունավետության և չվերահսկվող անտառահատումների հետևանքով անտառային ֆոնդը ոչ միայն չի պահպանվել, այլև նվազել է: **Միայն 2015-2019 թթ. միջին հաշվով տարեկան հանրապետությունում հատվել է մոտ 1800 հա անտառ, որից մոտ 1200-ը՝ սանիտարական հատումներ:** Թեև ՀՀ-ում արդյունաբերական անտառահատումները չեն թույլատրվում, սակայն վերջին երեք տասնամյակներին, հատկապես Տավուշի և Լոռու մարզերում, ապօրինի կատարվել են հսկայածավալ անտառահատումներ: **Աշխատանքներ են տարվում 2021 թ. ընթացքում ՀՀ-ում 10 մլն հատ ծառ տնկելու ուղղությամբ:** ՀՀ անտառային տարածքներին որոշակի վնաս են պատճառում նաև հրդեհները: Միայն 2017-2018 թթ. գրանցվել

են այդպիսի 100 հրդեհներ, որոնց հետևանքով հրդեհվել են մոտ 2950 հա անտառներ և անտառային հողեր: Աննախադեպ էր 2017 թ. Խոսրովի արգելոցում բռնկված հրդեհը, որի հրդեհաշիջման աշխատանքների համար օգնություն հրավիրվեց Ռուսաստանից:

Բացի անտառային բուսականությունից՝ առանձնակի կարևորություն ունեն նաև ՀՀ-ում անհետացման եզրին գտնվող շատ բուսատեսակների և բուսական ֆորմացիաների պահպանությունը և դրանց վերաբարտադրության կազմակերպումը: Դրանց մի շարք տեսակներ մտցված են «Կարմիր գրքում»: Անտառային ռեսուրսների պահպանման համար իրենց դերն ունեն անտառային վնասատուների և հիվանդությունների դեմ պայքարի միջոցառումները: Վերջին տարիներին անտառային վարակված օջախների ընդհանուր մակերեսը ՀՀ-ում կազմել է ավելի քան 12,6 հազ. հա, որից 8.8 հազ. հա անտառները վարակված են եղել անտառային հիվանդություններով:

ՀՀ-ում բնապահպանական կարևոր խնդիր են նաև **կենդանական ռեսուրսների վերաբարտադրությունն ու պահպանությունը:** Կենդանիների առանձին տեսակներ (վայրի ոչխարը, բեզուարյան այծը, Սևանի ձկնատեսակները, առաջավոր ասիական ընձառյուծը և այլն) ՀՀ-ի համար համարվում են եզակի, և առանձնակի հոգածություն է տրվում դրանց քանակի ավելացման ու պահպանման ուղղությամբ:

Բնության հատուկ պահպանվող տարածքները: Աշխարհի բնակչության թվաքանակի անընդհատ աճը, համաշխարհային տնտեսության զարգացումը և բնական միջավայրի վրա դրանով պայմանավորված մարդածին ներգործության աստիճանի մեծացումն ու այդպիսի շրջանների աշխարհագրական ընդլայնումը խիստ արդիական ու հույժ կարևոր են դարձնում բնական լանդշաֆտների առանձնահատուկ պայմաններ ունեցող տարածքների պահպանությունը: Այդ նպատակի իրագործման համար աշխարհի տարբեր երկրներում ստեղծվել են և շարունակում են ստեղծվել **բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ:** Այս իմաստով բացառություն չէ նաև մեր հանրապետությունը:

Բնության հատուկ պահպանվող տարածքները պետությունների կողմից երկրի տարածքի այս կամ այն շրջանում սահմանափակում կամ արգելում են որևէ տնտեսական գործունեություն կենսաբազմազանության և էկոհամակարգերի պահպանության նպատակով: Դա հնարավորություն է տալիս ապահովելու եզակի էկոհամակարգերի, հազվագյուտ, անհետացման եզրին գտնվող, էնդեմիկ, ռելիկտային տեսակների պահպանությունը և վերարտադրությունը: ՀՀ-ում բնության հատուկ պահպանվող տարածքների կատեգորիաներն են **արգելավայրը, պետական արգելոցը, ազգային պարկը, բնության հուշարձանը և պահպանվող լանդշաֆտը:**

Արգելոցի նպատակն է պահպանել տվյալ շրջանին բնորոշ կենսաբազմազանությունը, ընդերքի հարստությունները, բուժել և բազմացնել հազվագյուտ և անհետացող վայրի կենդանիներ և թռչուններ, ուսումնասիրել բնության զարգացման օրինաչափությունները: Այն գիտահետազոտական հիմնարկ է և ունի գիտական, մշակութային, հողապաշտպան, ջրապաշտպան և պատմական նշանակություն:

ՀՀ-ում բնության հատուկ պահպանվող առաջին տարածքը ստեղծվել է դեռևս 1923 թ. (Արեգունու լեռներում՝ գլխու նոսրանտառի պահպանության նպատակով): Այնուհետև այդ գործընթացը շարունակվել է 1958 թվականից, երբ ստեղծվեցին **Դիլիջանի և Խոսրովի** արգելոցները, **Գյուլագարակի, Արջատիսլենու, Հերիերի, Ջերմուկի** արգելավայրերը: 1959 թ. ստեղծվել են Ախնաբաղի կենու, Բաքսի սոճուտի, Սևանից ազատված հողագրունտների, Արագածի ալպյան, Գոռավանի ավազուտների, սոսու, մրտավարդների արգելավայրերը: 1970-1990 թթ. ՀՀ-ում ստեղծվել են **Էրեբունու, Շիկահողի և «Մև լիճ»** արգելոցները, **«Մևան»** ազգային պարկը, **Մարգահովտի, Գանձաքարի, Արզական-Մեղրաձորի, Իջևանի, Գետիկի, Եղեգնաձորի, Գորիսի, Հանքավանի ջրաբանական, «Որդան կարմիր» և Բողաքարի արգելավայրերը:**

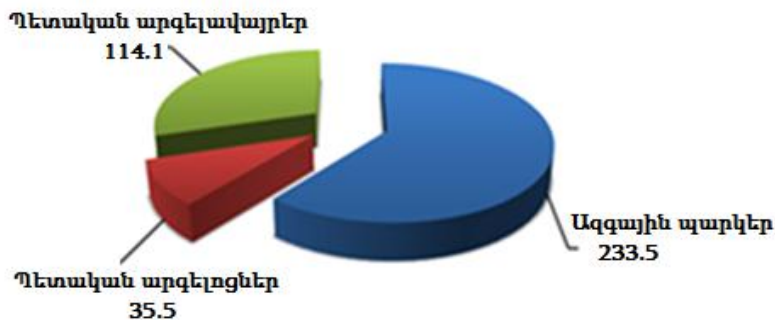
1996 թ. ՀՀ հատուկ պահպանվող տարածքները (5 պետական արգելոց, 21 արգելավայր և մեկ ազգային պարկ) զբաղեցնում էին 291 հազ.

հա տարածք (ՀՀ տարածքի 9.8 %-ը), 2016-2020 թթ. ՀՀ հատուկ պահպանվող տարածքների հիմնական ցուցանիշները փոփոխության չեն ենթարկվել: 2020 թ. դրանց ընդհանուր մակերեսը կազմել է 383.1. հազ. հա, որը հավասար է ՀՀ տարածքի 11.3 %-ին:

1. **«Խոսրովի անտառ»** արգելոցը զբաղեցնում է 23.2 հազ. հա տարածք: Կազմավորվել է 330-338 թթ. Խոսրով Բ Կոտակ թագավորի կողմից ստեղծված անտառի տարածքի մի մասի վրա **չոր նոսրանտառների, ֆրիգանային և կիսաանապատային լանդշաֆտների, բուսական և կենդանական եզակի համակեցությունների պահպանության նպատակով**: Ընկած է Արարատի մարզի հյուսիսարևելյան մասում՝ Ազատ և Վեդի գետերի ջրահավաք ավազաններում՝ 800-2315 մ բարձրությունների սահմաններում՝ Գեղամա լեռնավահանի և Մերձարաքսյան ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների միջև: Տարածքի մոտ 50 %-ը զբաղեցնում է 1500-2300 մ բարձրության միջին լեռնային գոտին:

Գծապատկեր 6

Հատուկ պահպանվող տարածքները՝ ըստ տեսակի (հազ. հա), 2016-2020 թթ. միջինը[18,44]



ՀՀ տարածքի 1 %-ը կազմող արգելոցի տարածքում աճում է բույսերի 1849 տեսակ (ՀՀ բուսական աշխարհի ավելի քան 50 %-ը, Կովկասի ֆլորայի 1/3-ը), որոնք ներկայացված են 588 ցեղերով ու 107 ընտանիքներով: Բույսերից 80-ը գրանցված է Հայաստանի «Կարմիր գրքում»,

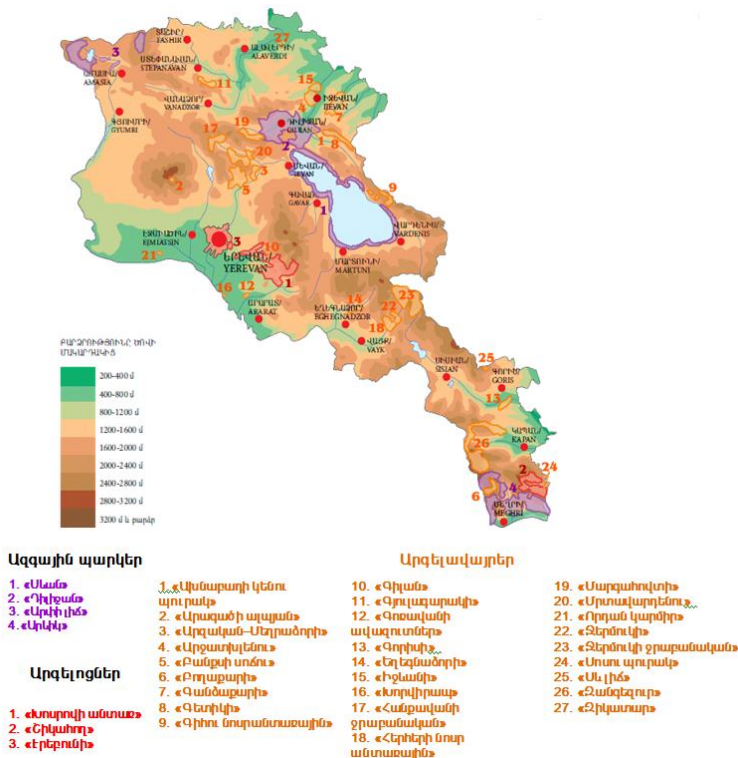
24-ը Էնդեմիկ են: Հանդիպում են 283 տեսակ ողնաշարավորներ, որից 192 տեսակը՝ թռչուններ, 44 տեսակը՝ կաթնասուններ, 33 տեսակը՝ սողուններ, 9 տեսակը՝ ձկներ, 5 տեսակը՝ երկկենցաղներ: Ողնաշարավորներից 58 տեսակ գրանցված է Հայաստանի «Կարմիր գրքում», իսկ 51 տեսակ՝ Բնության պահպանության միջազգային միության «Կարմիր գրքում»: Արգելոցի տարածքը հարուստ է նաև պատմամշակութային հուշարձաններով: Այստեղ հաշվառված է այդպիսի 312 հուշարձան, որոնցից 29-ը՝ վանքեր, եկեղեցիներ և մատուռներ:

2. Շիկահողի արգելոցը գտնվում է Կապանի տարածաշրջանում՝ Ծավ գետի ջրահավաք ավազանում՝ ծովի մակարդակից 700-2800 մ բարձրությունների վրա՝ Խուստուփ լեռնազանգվածի հարավարևելյան և Մեղրու լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան լանջերին: Զբաղեցնում է 10.3 հազ. հա մակերես, որի 94 %-ը անտառապատ է: **Արգելոցը ստեղծվել է կաղնու, բոխու, հաճարենու, սովորական կենու, սոսու անտառների և կենդանիների (արջ, այծյամ, նապաստակ, ընձառյուծ և այլն) պահպանության նպատակով:** Բուսատեսակներից (1100) 70-ը գրանցված է ՀՀ «Կարմիր գրքում»: Այստեղ է գտնվում **արևելյան սոսու՝ Կովկասում միակ պուրակը:** Շատ են վայրի պտղատու ծառատեսակները: Կենդանիներից շատերը նույնպես գրանցված են ՀՀ «Կարմիր գրքում»:

3. Էրեբունու արգելոցը զբաղեցնում է 89 հա տարածք: Ընկած է Երևանից հարավ-արևելք ընկած բլրապատ կիսաանապատային տարածքում՝ Գեղադիր գյուղի մոտ՝ ծովի մակարդակից 1300-1450 մ բարձրությունների վրա: **Ստեղծվել է դաշտավուկազգիների վայրի ազգակիցների՝ վայրի ցորենների՝ աշխարհում եզակի գենոֆոնդի պահպանման նպատակով:**

Ազգային պարկը գիտահետազոտական հիմնարկ և հատուկ պահպանվող տարածք է, որը ստեղծվում է տվյալ տարածքի բնական պաշարների, լանդշաֆտների, բնության ու պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության, ճանաչողական, ռեկրեացիայի, զբոսաշրջության ու տնտեսական գործունեության նպատակով:

«Սևան» ազգային պարկն ընդգրկում է լճի ամբողջ տարածքը, լիճն օղակող ցամաքի մի մասը, ինչպես նաև լիճ թափվող գետերի հուները: Ազգային պարկի ընդհանուր մակերեսը 147.3 հազ. հա է, առանց լճի հայելու՝ 22.6 հազ. հա: Բնապահպանական գոտու տարածքը կազմում է 343 հա: **Պարկը հիմնադրվել է Սևանա լճի ջրային և մյուս բնական ռեսուրսները, ինչպես նաև պատմական և մշակութային հուշարձանները պահպանելու համար:** Ազգային պարկի գործառույթ է նաև գիտահետազոտական՝ տարածքի տնտեսական օգտագործման գիտական հիմունքները ուսումնասիրելու և մշակելու գործունեությունը՝ պահպանելով շրջակա միջավայրի էկոլոգիական հավասարակշռությունը: Ազգային պարկի տարածքը բաժանվում է **4 տարածքային-գործառական գոտիների՝ արգելոցներ, արգելավայրեր, ռեկրեացիոն և տնտեսական:** Պարկի տարածքում են գտնվում Նորաշենի, Լիճք-Արգիճիի, Գիլի և Արտանիշի արգելոցները (7.5 հազ. հա մակերեսով), Գավառագետի և Գիհի-կաղնուտային ռելիկտային արգելավայրերը (2.6 հազ. հա մակերեսով): Ռեկրեացիոն գոտին կազմում է 4.7 հազ. հա, տնտեսական գոտին՝ 11.3 հազ. հա:



Քարտեզ 5. ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները

«Դիլիջան» ազգային պարկը կազմավորվել է համանուն արգելոցի հիման վրա 2002 թ.: Տարածվում է Աղստև և Գետիկ գետերի ջրահավաք ավազաններում, Փամբակի հյուսիսարևելյան, Արեգունու հյուսիսային, Միափորի հարավային, Իջևանի հարավարևմտյան, Հալաբի արևելյան լանջերին, ծովի մակարդակից 1100-2800 մ բարձրությունների վրա: Ստեղծվել է հաճախեցող և կաղնու անտառների բուսական ու կենդանական աշխարհի, ինչպես նաև Կովկասում հազվագյուտ հատապտղային կենդանի համակեցությունների պահպանության նպատակով: Զբաղեցնում է ավելի քան 28 հազ. հա տարածք: Բուսական աշխարհն ընդգրկում է 902 տեսակ ծաղկավոր բույսեր, որից 40-ը՝ հազվագյուտ,

իսկ 29 տեսակ գրանցված է ՀՀ «Կարմիր գրքում»: Այստեղ են գտնվում երրորդական դարաշրջանի մնացորդ **կարմրածառի** (մահիկի) պուրակները, որոնցից Աղնաբաթինը (Գետիկի ավազանում) ամենախոշորն է Անդրկովկասում: Կան շատ դեղաբույսեր, սննդային բույսեր և կերաբույսեր: Արգելոցում հանդիպում են գորշ արջ, այծյամ, գորշուկ, քարակզաքիս, անտառային կատու, լուսան, աղվես, բազմաթիվ սողուններ ու երկկենցաղներ: Կլիմայավարժեցվում են ուսուրական բծավոր եղջերուն, ազնվացեղ եղջերուն և վայրի խոզը:

«**Արփի լիճ**» ազգային պարկը գտնվում է ՀՀ հյուսիս-արևմուտքում՝ Ամասիայի և Աշոցքի տարածաշրջանում: Ընդգրկում է Եղնախաղի լեռնաշղթայի արևելյան և Զավախքի լեռնաշղթայի հարավարևմտյան լանջերը: Վերջիններս ունեն լեռնատափաստանային և մերձալպյան լանդշաֆտներ: Հատուկ պահպանության տակ են Զավախք-Շիրակի բարձրավանդակի ուրույն կենսաբազմազանությունը, հատկապես **որորի** ամենամեծ գաղութը աշխարհում և **գանգրափետուր հավալուսնի** միակ բնակավայրը Հայաստանում: Տարածքում կան մոտ 670 տեսակի բույս, որոնցից 25-ը ներառված է ՀՀ «Կարմիր գրքում», իսկ 22-ը էնդեմիկ են:

«**Արևիկ**» ազգային պարկը գտնվում է Սյունիքում՝ Մեղրի լեռնաբազուկի հարավային լանջին, ինչպես նաև Աստղածոր և Նյուվաղի գետերի ջրահավաք ավազանում: **Ստեղծվել է Մեղրի գետի բուսական և կենդանական աշխարհի պահպանության նպատակով:** Զբաղեցնում է 34.4 հազ. հա տարածք: Ազգային պարկի տարածքում միմյանց են հաջորդում կիսաանապատային, անապատային, լեռնային տափաստանների և ալպյան մարգագետինների լանդշաֆտները: Հարուստ կենսաբազմազանությունից կարելի է առանձնացնել առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզուարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, միջերկրածովյան կրիան, հայկական իժը, կովկասյան ջրասամույրը, կասպիական հնդկահավը, կովկասյան մայրահավը: Կան նաև ՀՀ «Կարմիր գրքում» գրանցված մի շարք բուսատեսակներ:

ՀՀ պետական արգելավայրերը օրենքով սահմանված, մշտապես կամ ժամանակավորապես առանձնացված բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ են՝ **չափանմուշային, գիտական, կրթական, պատմամշակութային և տնտեսական արժեք ներկայացնող բնական էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների արդյունավետ պահպանման, նպատակային օգտագործման և բնական վերարտադրության նպատակով**: ՀՀ-ում ներկայումս գործում են 27 պետական արգելավայրեր, որոնց ընդհանուր մակերեսը կազմում է շուրջ 103 հազ. հա, որը ՀՀ տարածքի 3.5 % է: Արգելավայրերում բնական միջավայրի մյուս բաղադրիչների օգտագործումը թույլատրվում է:

ՀՀ տարածքը հարուստ է **բնության կենդանի և անկենդան հուշարձաններով**: ՀՀ կառավարության 2008 թ. որոշմամբ առանձնացված է 230 բնության հուշարձան, դրանցից 109-ը՝ **երկրաբանական** (Աժդահակ և Արմաղան հրաբուխները, Ագատի, Արփայի և Հրազդանի կիրճերի բազալտե սյունաձև և ճառագայթաձև մերկացումները, հրաբխային միջաք կոներ, Գորիսի և Խնձորեսկի ժայռաբուրգերը, բարձր լեռնային լճակները, Սատանի կամուրջը), 48-ը՝ **ջրաերկրաբանական**՝ ստալակտիդներով և ստալակամիտներով զարդարված Մոզրովի և Մագիլի կարստային քարանձավները, 38-ը՝ **ջրագրական** (Շաքիի ջրվեժը, Գեղամա լեռների «Վիշապալիճը» և այլն), 16-ը՝ **բնապատմական**, 19-ը՝ **կենսաբանական**: ՀՀ տարածքում կան նաև հինգ **բուսաբանական այգիներ** (Մոճուտ բուսաբանական այգին Լոռու մարզում, Իջևանի դենդրոպարկը, Երևանի, Վանաձորի և Սևանի բուսաբանական այգիները):

Կենսաբանական ռեսուրսների սահմանափակ պաշարներ ունեցող մեր երկրի համար կենսաբազմազանության պահպանությունը բնապահպանական առավել արդիական խնդիրներից է: Թեև ՀՀ հռչակված է բույսերի և կենդանիների հազվագյուտ տեսակներով, սակայն վերջին 4-5 տասնամյակերի ընթացքում մեր բնաշխարհից անհետացել կամ անհետացման եզրին են հայտնվել դրանց մի շարք տեսակներ: Պահպանության կարիք ունեն ՀՀ բուսական աշխարհի տեսակներ:

րի գրեթե կեսը, ձկների 11 %-ը, երկկենցաղների 17 %-ը, սողունների 24 %-ը, թռչունների 23 %-ը և կաթնասունների 24 %-ը: Խնդրի լուծման համար պետության կողմից ստեղծվել են բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ, և կազմվել են բույսերի ու կենդանիների **«Կարմիր գրքեր»**: ՀՀ բույսերի «Կարմիր գրքում» ընդգրկված է 494 տեսակ, որը կազմում է մեր ֆլորայի ավելի քան 15 %-ը, կենդանիների «Կարմիր գրքում»՝ 317 տեսակ, որը կազմում է ողնաշարավորների ընդհանուր թվի շուրջ 70 %-ը: ՀՀ կենդանիների «Կարմիր գրքից» միջերկրածովյան կրիան, գանգրափետուր հավալուսանը, առաջավորասիական ընձառյուծը, սպիտակապոչ արծիվը, հայկական իժը և մի քանի այլ կենդանիներ ներառված են **միջազգային «Կարմիր գրքում»**:

ՀՀ բնօգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության թվարկված հիմնախնդիրների լուծման գործում կարևոր դեր ունեն պետության կողմից բնապահպանական տարբեր ոլորտների համար կատարված ծախսերը: 2019 թ. ՀՀ-ում բնապահպանական ընթացիկ ծախսերը կազմել են ավելի քան 9.5 մլրդ դրամ, որի 34.5 %-ը ծախսվել է արտադրական թափոններից և այլ վնասակար նյութերից հողերի պահպանության, 43.1 %-ը՝ ջրային պաշարների պահպանության և արդյունավետ օգտագործման, 20.9 %-ը՝ մթնոլորտային օդի պահպանության, 1.5 %-ը՝ հողերի ռեկուլտիվացիայի համար [45]:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ է բնական ռեսուրսների արդյունավետ ու լիարժեք օգտագործման հարցը ՀՀ-ում դարձել խիստ արդիական:

2. Բնութագրե՛ք ՀՀ հողային ռեսուրսների օգտագործման և պահպանության հիմնախնդիրը:

3. Ո՞րն է ՀՀ հանքային ռեսուրսների օգտագործման և պահպանության հիմնախնդրի էությունը:

4. Վերլուծե՛ք ՀՀ օդային և ջրային ավազանների պահպանության հիմնախնդիրները:

5. Կատարե՛ք ՀՀ ժամանակակից էկոլոգիական իրավիճակի վերլուծություն և գնահատում:

6. Հիմնավորե՛ք ՀՀ-ում բնօգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության առավել հրատապ հիմնախնդիրները:

7. Ո՞րն է բնության հատուկ պահպանվող տարածքների դերը ՀՀ շրջակա միջավայրի պահպանության գործում:

8. ՀՀ-ում բնօգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության տարածաշրջանային ի՞նչ առանձնահատկություններ կան: Պատասխանը հիմնավորե՛ք առանձին մարզերի օրինակով:

9. Առաջիկա տարիներին ՀՀ-ն բնօգտագործման ու շրջակա միջավայրի պահպանության ի՞նչ ռազմավարությամբ պետք է առաջնորդվի: Պատասխանը հիմնավորե՛ք համապատասխան փաստարկներով և տնտեսաէկոլոգիական վերլուծությամբ:

ԳԼՈՒԽ 3
ՀՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ
ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ

3.1. ՀՀ տարածքի բնակեցման պատմաաշխարհագրական
ակնարկ

ՀՀ պատմաաշխարհագրական տարբեր մարզերում տարաբնակեցման ժամանակակից ձևերի բազմազանությունն արդյունք է ոչ միայն բնական տարրերի բազմազանության, այլև անցյալի պատմական իրադարձությունների: Ավերիչ պատերազմների հետևանքով կործանվել և ավերվել են բազմաթիվ բնակավայրեր, նվազել են բնակավայրերի թիվը և մարդաշատությունը, փոխվել են բնակչության ազգային կազմը, կենցաղն ու տնտեսությունը, բնակավայրերի արտաքին տեսքը:

Հայաստան աշխարհում անհիշելի ժամանակներից զբաղվել են հողագործությամբ և ընդերքի հարստությունների օգտագործմամբ. Ք.ա երկրորդ հազարամյակում հիմնվել են գյուղական, իսկ Ք.ա. առաջին հազարամյակի սկզբում՝ քաղաքային բնակավայրերը [28]:

Թեև հարյուրամյակների ընթացքում հայ ազգի տարաբնակեցման շատ փոփոխություններ են եղել օտար նվաճողների անընդմեջ հարձակումների ու հալածանքների հետևանքով (ընդհուպ մինչև 1915 թ. եղեռնը), այնուհանդերձ տեղաբնակների կորիզը դարերի ընթացքում համայնքների ձևով պահպանել ու սերունդներին է փոխանցել գենետիկորեն ընտրված և տվյալ լանդշաֆտին բնորոշ ապրելակերպի առանձնահատկությունները: **ՀՀ տարածքում կարելի է առանձնացնել հինգ խոշոր գոտիներ, որոնք միմյանցից տարբերվում են տարաբնակեցման բնապատմական առանձնահատկություններով:** Դրանք են [26].

1. Փոքր Կովկասի արտաքին, ծալքաբեկորավոր, գետահովիտներով մասնատված, անտառային լանջերով լեռնաշղթաների գոտին, որի մեջ են մտնում Ադստևի, Հախումի, Տավուշի, Խնձորուտի, Միափորի, Մոավի, Խաչենի, Ղարաբաղի, Բարգուշատի, Խուստուփի շղթաները և դրանցից տարարձակվող լեռնաբազուկները,

2. Փոքր Կովկասի ներքին, ծալքավոր, չափավոր մասնատված, անտառներով աղքատ, մարգագետնային լանջերի և լեռնաշղթաների գոտին, որը ներառում է Վիրահայոց, Բագումի, Փամբակի, Ծաղկունյաց և Արեգունու շղթաները,

3. հրաբխային լեռնավահանների, բարձրադիր սարավանդների և միջլեռնային գոգավորությունների մարգագետնատափաստանային գոտին, որի մեջ են մտնում Խոնավ, Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի լեռնավահանները՝ շրջակա սարավանդներով, ինչպես նաև Աշոցքը, Շիրակի և Սևանի գոգավորությունները,

4. Արարատյան դաշտի և հարակից ցածրադիր սարավանդների կիսաանապատային գոտին,

5. Փոքր Կովկասի մերձարաքսյան խիստ մասնատված, ծալքաբեկորավոր շղթաների, անտառագուրկ կամ ֆրիգանաքսերոֆիլ բուսականությամբ լանջերի գոտին, որը ներառում է Ուրծի, Երանոսի, Հայոց ձորի և Մեղրու շղթաները:

Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով հարյուրամյակներ շարունակ եղել է պատերազմների թատերաբեմ: Պետականության կորուստը և օտարերկրյա գավթիչների բազմիցս կրկնվող ասպատակությունները Հայաստան երկիրը և հայ ժողովրդին հասցրել են կործանման եզրին: Հարյուրամյակներ շարունակ չի աճել երկրի բնակչությունը:

Հայաստանի ներկայիս տարածքում բնակչության տարաբնակեցման ընթացքը տեղի է ունեցել քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական որոշակի գործոնների ազդեցության տակ:

XIX դարի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները

և դրանց հաջորդած հաշտության պայմանագրերն առաջ բերեցին Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայքի հայ բնակչության, ինչպես նաև քրիստոնեադավան այլազգի ճնշված խավի զանգվածային տեղաշարժը և գաղթը դեպի ռուսական գորքի կողմից գրավված տարածքներ: Պարսկահայության հիմնական զանգվածները Խոյի, Սալմաստի, Մարանդի խանություններից և Թավրիզից, Գյուլիստանի (1813 թ.) և Թուրքմենչայի (1828 թ.) պայմանագրերի համաձայն, հաստատվեցին Արարատյան ու Շարուրի դաշտերում և կից սարավանդներում, Քեշիշ-քենդում (Եղեգնաձոր), Շուշիում և որոշ չափով նաև Ջալալօղլիում (Ստեփանավան) [26]:

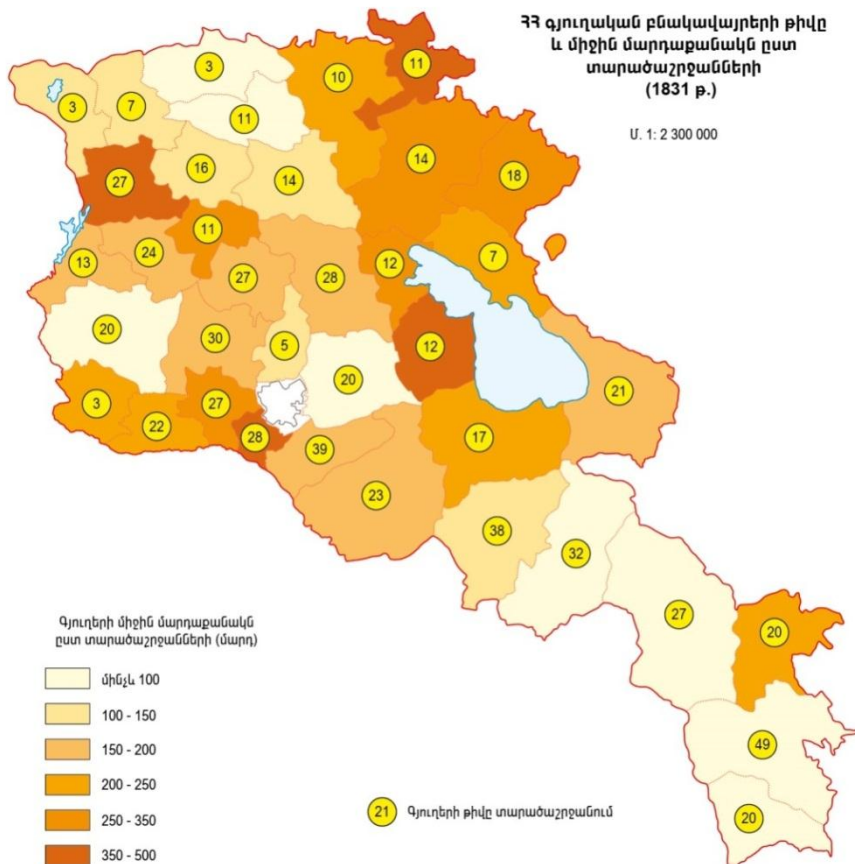
Ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ՝ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրից հետո, Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան և Վրաստան տեղափոխվեց հայ ժողովրդի մի ստվար զանգված, Էրզրումի, Գյումուշխանեի, Արդահանի ու Տրապիզոնի հայ բնակչության հոծ զանգվածներ տեղափոխվեցին ու հաստատվեցին Ջավախքի և Ախալցխայի փաշայություններից գրաված տարածքներում: Բաբերդ-Արդվինից մի հոսանք տեղափոխվեց Բոլնիս-Խաչեն: Էրզրումից, Կարսից, Բասենից, Խնուսից տեղափոխված ժողովուրդը տեղավորվեց Շիրակի և Ապարանի դաշտերում, Բայազետից, Ալաշկերտից ու Բասենից տեղափոխվածները՝ Ծաղկաձորում և Սևանի ավազանում (Գավառ, Մարտունի, Վարդենիս) և այլն [6]: Միայն 1828-1830 թթ. Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկահայքից Արևելյան Հայաստան են տեղափոխվել 130-140 հազ. հայեր՝ տեղավորվելով վերը նշված շրջաններում: Արդեն 1831 թ. ՀՀ ներկայիս տարածքում հաշվվում էին 710 բնակեցված գյուղ և մեկ քաղաք, իսկ բնակչության թիվը կազմում էր 161747 մարդ [8, 40]: Բնակչության թիվը համեմատաբար մեծ էր Արարատյան դաշտում, Շիրակում, Ապարանի սարահարթում և Սևանի ավազանում, որտեղ էլ գտնվում էին առավել մարդաշատ գյուղերը: Գյուղական բնակավայրերի ցանցն առավել նոսր էր Աշոցքում, Լոռիում և Տավուշում: Ամասիայի, Աշոցքի և Տաշիրի նախկին վարչական շրջանները 1831 թ. ունեին ընդամենը 13 բնակեցված գյուղ, իսկ 4050

մարդ դեռևս անօթևան էր: Գյուղական բնակչության խտությունը համեմատաբար բարձր էր մերձերևանյան շրջանում, Ախուրյանի և Արթիկի տարածաշրջաններում [40]:

Ներգաղթի երկրորդ խոշոր հոսքը կատարվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի համաձայն): Նույն փաշայություններից, ինչպես նաև հետագայում Համիդյան հայկական ջարդերի պատճառով մինչև 1896 թվականը ներառյալ Բաբերդից, Երզնկայից, Բիթլիսից, Շապին-Գարահիսարից, Խարբերդից, Սեֆաստիայից, Մուշից, Մասունից, Վանից և այլ վայրերից հայ բնակչության մի ստվար զանգված տեղափոխվեց Ռուսաստանի կողմից գրավված Կարսի, Կադզվանի և Օլթիի շրջանները, ինչպես նաև Այրարատ, Շիրակ և Սևանի ավազան՝ ստեղծելով իրենց համայնքային տիպի գյուղական բնակավայրերը: Մինչ երկրորդ խոշոր ներգաղթը՝ 1831-1878 թթ. ընթացքում, Արևելյան Հայաստանում բնակչության թվաքանակը ավելացավ ավելի քան 3 անգամ՝ հասնելով 496140 մարդու [26]:

Վերաբնակեցվեցին նախկինում ավերված տասնյակ գյուղական բնակավայրեր, միաժամանակ հիմնվեցին բազմաթիվ նոր գյուղեր: Մոտ քառասուն տարվա ընթացքում գյուղական բնակավայրերի թիվն ավելացավ 279-ով՝ 1873 թ. կազմելով 989 գյուղ: Հիմնվեցին երկու քաղաքներ՝ Գյումրին (Ալեքսանդրապոլ) և Նոր Բայազետը (Գավառ): Առանձնապես նկատելի էր Գյումրիի արագ աճը. 1831-1873 թթ. վերջինիս բնակչությունն ավելացավ 5,8 անգամ (1873 թ.՝ 19976 մարդ):

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Մեծ եղեռնը վերջնականապես հայաթափեցին Արևմտյան Հայաստանը, ներառյալ նաև Թուրքիային զիջված Կարսի, Օլթիի, Կադզվանի և Մուրմալուի գավառները: Վերջիններիս բնակիչներն արդեն կրկնակի և եռակի տեղահանման պայմաններում ցրվեցին ներկայիս ՀՀ տարբեր մասերում, Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր՝ աշխատելով պահպանել իրենց էթնիկաբարբառային և տարաբնակեցման ինքնատիպությունն առանձին գաղթօջախներում:



**Քարտեզ 6. ՀՀ գյուղական բնակավայրերի թիվը և միջին մարդաքանակը
1831 թ.՝ ըստ տարածաշրջանների**

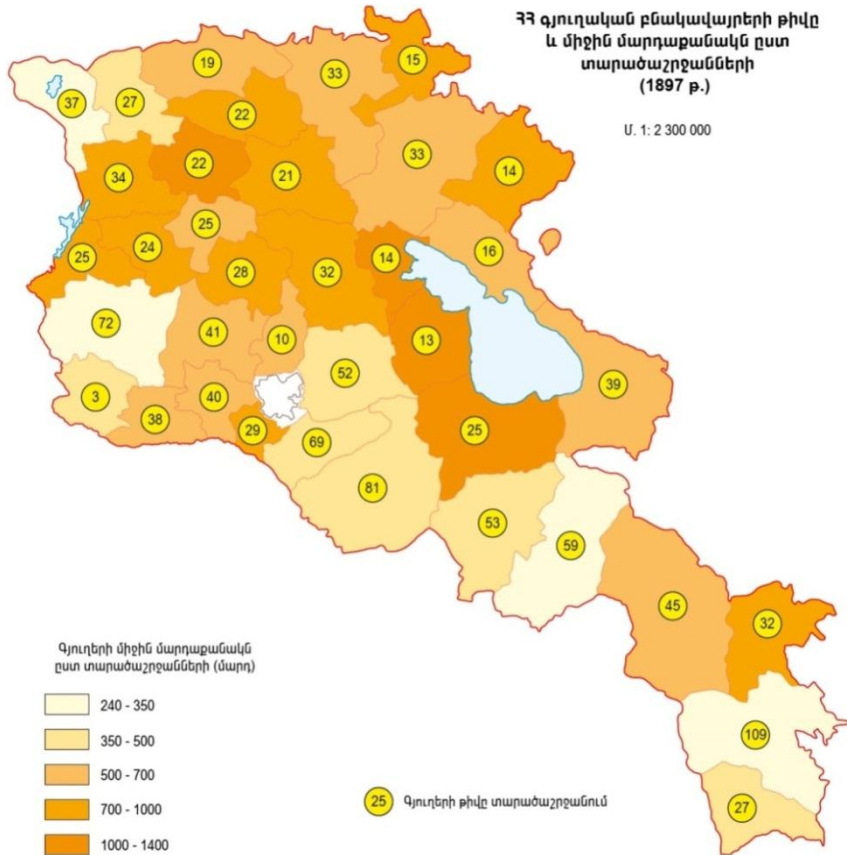
Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը՝ 1897-1914 թթ. ընթացքում շարունակվող ներգաղթի ու բնական աճի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը հասավ նախախորհրդային ժամանակաշրջանի առավելագույն թվին (1014255 մարդ) [8]: Ցավոք, հետագա մի քանի տարիները դաժան և մահաբեր եղան Հայաստանի համար: Համաշխարհային պատերազմի, թուրքական ջարդերի, քաղա-

քացիական կռիվների, սովի ու համաճարակների հետևանքով ընդամենը 6 տարվա ընթացքում բնակչության թիվը 1914 թ. համեմատությամբ նվազեց ավելի քան 29 %-ով, ավերվեցին ու դատարկվեցին հարյուրավոր գյուղեր (1919 թ. դատարկ էին 241, ավերակ վիճակում՝ 63 գյուղեր) [6]: Բացի հայ բնակչությունից՝ այդ ընթացքում Հայաստան ներգաղթեցին նաև քրիստոնեադավան այլազգիներ և ռուս աղանդավորների տարբեր խմբեր:

Աղյուսակ 12

*ՀՀ բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացը,
1831-1926 թթ. [26, 40]*

Տարեթվեր	Բնակչության թիվը			Գյուղերի թիվը	Գյուղերի միջին մարդաքանակը
	Ընդամենը	քաղաքային	գյուղական		
1831	161747	11920	149827	710	211
1873	496140	37277	458863	989	464
1897	797853	69558	728295	1287	566
1914	1014255	95320	918935	1170	785
1922	782052	101960	680092	1114	610
1926	881290	135644	745646	1286	580



Քարտեզ 7. ՀՀ գյուղական բնակավայրերի թիվը և միջին մարդաքանակն ըստ տարածաշրջանների (1897 թ.)

Քրիստոնեական՝ նեստորաքաղկեդոնական դավանանքին պատկանող ասորիների մի խումբ, օգտվելով Թուրքմենչայի պայմանագրից, 1830 թ. տեղափոխվեց Հայաստան՝ բնակություն հաստատելով Արտաշատի տարածաշրջանի Վ. Դվին (Ասորի), Դիմիտրով (Ղուլլասար) գյուղերում և Արզնիում: Թուրքական հալածանքներից պաշտպանվելու համար 1828 թվականից մինչև 1915 թվականը ներառյալ Հայաս-

տան ներգաղթեցին եզդիներ (քրիստոնեական և այլ աղանդավորական դավանանքի պատկանող իրանալեզու ժողովուրդ), որոնք բնակություն հաստատեցին Արագածի լանջերում և ցածրադիր սարավանդներում (Ապարանի, Արագածի, Թալինի, Էջմիածնի և Արմավիրի տարածաշրջաններում), որտեղ կային նպաստավոր պայմաններ եզդիների ավանդական զբաղմունքի՝ ոչխարաբուծության զարգացման համար:

Սկսած IX դարի 40-ական թվականներից՝ ռուսական իշխանություններն աղանդավորականների մի սովոր բազմություն վերաբնակեցրին Անդրկովկասում (Տամբովի, Տուլայի, Սարատովի և Վորոնեժի մարզերից) [6]: Ռուս աղանդավորականները բնակություն հաստատեցին Վրաստանի հարավում (Ջավախք և Ծալկա) և Հայաստանի հյուսիսի ազատ տարածքներում, ներառյալ նաև Կարսի շրջանը: Լոռի-Փամբակի շրջաններում հաստատվեցին մոլեկանները: Նրանք այստեղ հիմնեցին կանոնավոր գծային հատակագծերով հարմարավետ և ընդարձակ գյուղեր (Նիկողանկա, Պոկրովկա, Գյառգյառ, Վորոնցովկա, Նովո Միխայլովկա, Պրիվոլնոյե, Վոսկրեսենովկա, Նիկիտինո): Սևանի ավազանում և Զանգեզուրում հյուսիսում տեղաբաշխվեցին հիմնականում իկոնոփորները և մոլականների մի մասը (Նադեժդինո, Ելենովկա, Միխայելովկա, Մեմյոնովկա, Կոնստանտինովկա, Բազարչայ, Բարիսովկա):

Օգտվելով իշխանությունների կողմից տրված արտոնություններից՝ ռուսական գյուղերն արագորեն զարգանում էին: Միաժամանակ ռուսական գյուղական բնակավայրերի հիմնումն ու զարգացումը բարերար ազդեցություն ունեցան բնակեցված այդ շրջաններում ցեղային տավարաբուծության, ձիաբուծության և թռչնաբուծության զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս է տեղի ունեցել ՀՀ ժամանակակից տարածքի բնակեցման պատմական ընթացքը:
2. Ի՞նչ իրադարձություններ են պայմանավորել ՀՀ ժամանակակից տարածքի բնակեցումն ու բնակավայրերի ցանցի ձևավորումը:
3. Կատարե՛ք ՀՀ տարածքի բնակեցման 1830-1920-ական թթ. պատմաաշխարհագրական վերլուծություն:
4. Կատարե՛ք Ձեր մարզի, տարածաշրջանի և բնակավայրի բնակեցման պատմաաշխարհագրական վերլուծություն:

3.2. ՀՀ տարածքի բնակեցման գործոնները, տարաբնակեցման ձևավորումը

Ռուսաստանին միանալուց հետո սոցիալ-տնտեսական որոշակի գործոնների ազդեցության տակ ձևավորվում և զարգանում էր ՀՀ ժամանակակից տարածքի տարաբնակեցումը: Արևմտյան Հայաստանից գաղթած քաղաքաբնակ արհեստագործական խավն իր հետ բերեց և սկսեց զարգացնել արհեստագործական ավանդական ճյուղերը բնակչությունից լքված ու ամայացած գյուղերում, ավաններում և քաղաքներում: Սկսեցին զարգանալ քաղաքներին հատուկ կյանքի բոլոր բնագավառները: Առանձին վայրերում, փաստորեն, կառուցվում էին նոր քաղաքներ (Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ):

Արարատյան դաշտում և հարակից շրջաններում վերակառուցվում է պարսկական ժամանակաշրջանից մնացած ոռոգիչ ցանցը, պարբերաբար յուրացվում են կիսաանապատային հողատարածքները: Ընդարձակվում են խաղողի, մրգատու այգիների, տեխնիկական մշակաբույսերի (բամբակ), յուղատու բույսերի ցանքատարածքները (կտավատ, կանեփ, քունջութ) և նրանց սպասարկող ճյուղերի ցանցը: Զգալի զարգացում է ապրում նաև անասնապահությունը:

Քաղաքային բնակավայրերում և խոշոր գյուղերում զարգանում էր արհեստագործությունը՝ իր բազմազան կառուցվածքով: Առևտրի զարգացումն իր հերթին նոր խթան է դառնում գյուղատնտեսական բնակավայրերի զարգացման համար: Մտեղծվում են կոնյակային տեսակի բարձրորակ խաղողի նոր այգիներ՝ Շուստովի կոնյակի կոմբինատի հարաճուն պահանջները բավարարելու համար: Զուգահեռաբար զարգանում էր նաև բարձրորակ գինիների արտադրությունը:

Հայկական մարզում արագորեն սկսեց զարգանալ նաև հանքարդյունաբերությունը Ալավերդու, Շամլուղի, Կապանի պղնձահանքերի և Կոդրի բարձրորակ ադիանքի շահագործմամբ, որը ստեղծեց մասնագիտացված հույն հանքագործների նոր օջախներ շրջակա վայրերում:

Արդյունաբերական օջախների շուրջը ստեղծվում էին նրանց սպասարկման համար նոր բնակավայրեր, բանվորական ավաններ:

Ռազմավարական բնույթի ճանապարհների շինարարությունը (Երևան-Գյումրի-Ախալքալաք, Երևան-Ապարան-Ղարաքիլիսա-Ջալալօղլի-Բոլնիս-Թիֆլիս, Երևան-Ելենովկա-Դիլիջան-Իջևան-Թիֆլիս, Երևան-Բայազետ-Մարտունի-Քեշիշքենդ, Գյումրի-Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Թիֆլիս, Կարս-Արդահան-Ախալցխա, Կարս-Սարիղամիշ-Էրզրում, Երևան-Քեշիշքենդ-Գորիս-Շուշի), ինչպես նաև բազմաթիվ այլ բանուկ ճանապարհների վերակառուցումն անգնահատելի դեր խաղացին բնակավայրերի ձևավորման ու զարգացման համար [26]: Մի կողմից ճանապարհաշինությունը պահանջում էր մեծ չափերի բանվորական ուժ, որն ապահովվում էր հիմնականում գյուղական բնակչության հաշվին, մյուս կողմից կառուցվող ճանապարհների հանգուցային (խաչմերուկային) հարմար վայրերում ստեղծվում էին իջևանատներ (քարվանսարաններ) և բանվորական ավաններ:

Բացի ճանապարհաշինությունից՝ բնակավայրերի ցանցի ձևավորման ու զարգացման համար մեծ դեր ունեցավ նաև երկաթուղագծերի շինարարությունը: 1899-1900 թթ. կառուցվեց Թիֆլիս-Գյումրի-Կարս երկաթգիծը, 1908 թ.՝ Գյումրի-Երևան, 1898 թ.՝ Ուլու-Խանլի-Ջուլֆա, 1913 թ.՝ Կարս-Սարիղամիշ գիծը [1]: Կենդանացավ Թիֆլիսից մինչև Երևան ձգվող քարքարոտ ու ամայի տարածքների կյանքը՝ բազմաթիվ գյուղերով ու մշակելի նոր հողատարածություններով:

Այսպիսով՝ ՀՀ ժամանակակից տարաբնակեցումը, որն ունի պատմական խորը արմատներ՝ պայմանավորված բնապատմական ու սոցիալ-տնտեսական գործոններով, հիմնական գծերով սկսել է ձևավորվել IX դարի 30-40-ական թվականներից: Դրան հաջորդած հետագա տասնամյակների (1830-1926 թթ.) ընթացքում շարունակվող ներգաղթի, բնակչության ավելացման, նոր բնակավայրերի ստեղծման և նախկինում ավերված ու բնազրկված բնակավայրերի վերականգնման շնորհիվ հիմնական գծերով ձևավորվում է ՀՀ ժամանակակից տարա-

բնակեցման համակարգի հիմքը:

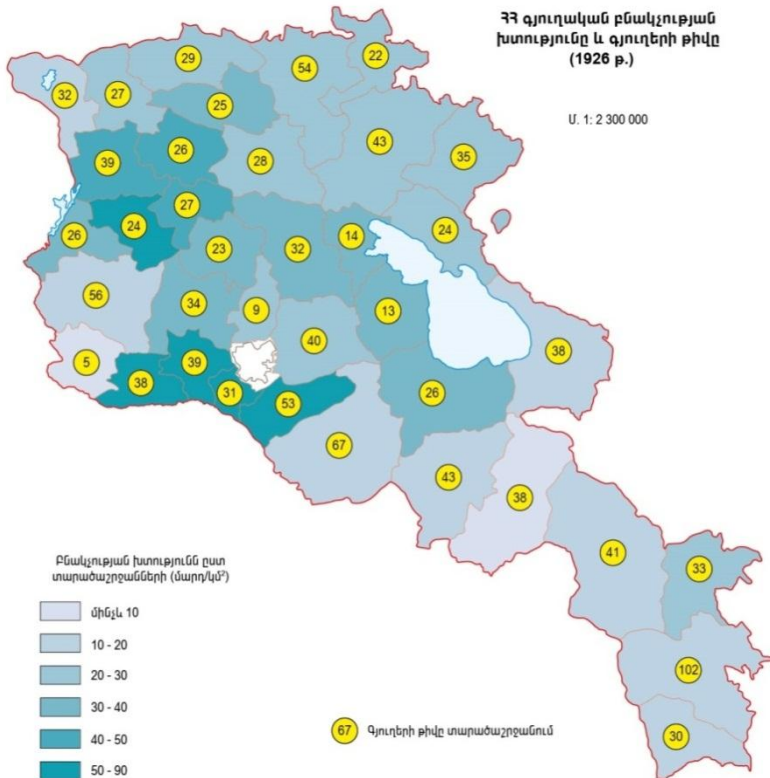
Խորհրդային իշխանության տարիներին սեփականության համայնավարական ձևը նպաստում էր խոշոր գյուղային տարաբնակեցման առաջացմանը, իսկ երկրում ձևավորված միասնական տարածքաարտադրական համալիրը՝ միասնական տարաբնակեցման համակարգի ձևավորմանը:

Վերջին երեք տասնամյակում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները՝ հողի և գյուղատնտեսական արտադրության այլ միջոցների սեփականաշնորհումը, միանգամայն նոր տնտեսական պայմաններ են ստեղծել ՀՀ բնակավայրերի զարգացման համար: Բայց քանի որ տարաբնակեցումն արտադրության համեմատ ավելի իներցիոն և պահպանողական է, ոչ միանգամից և ոչ բոլոր դեպքերում է համարժեքորեն հետևում արտադրության մեջ և արտադրական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններին:

Բացի զուտ տնտեսական գործոններից՝ **ՀՀ տարաբնակեցման ձևավորման համար որոշակի դեր են ունեցել նաև սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնները՝ բնակչության ազգային կազմը, ազգային, մշակութային ու կենցաղային առանձնահատկությունները, բնակչության շարժունակության մակարդակը, ժողովրդագրական վարքը, մարդկային հարաբերությունների և կապերի բնույթը:** Մասնագետների կարծիքով հայերի սոցիալական կազմակերպման հիմնական ձևը եղել է համայնքը: Հայ բնակչության էթնոժողովրդագրական առանձնահատկությունները՝ ծնելիության և բնական աճի ավանդաբար բարձր մակարդակը, բազմանդամ ընտանիքների գերակշռությունը, ազգակցական կապերի մեծ դերը և այլ գործոններ, հայկական գյուղն ու քաղաքը դարձրել են հասարակության տարածքային կազմակերպման սկզբնական և հիմնական բջիջը:

Հայաստանում համայնքային կյանքը մի նոր բովանդակություն է ստացել խորհրդային տարիներին: Ընդհանուր նպատակների ու շահերի և համատեղ աշխատանքի պայմաններում համայնքը՝ որպես

միասնական սոցիալական օրգանիզմ, ստանում է իրական տնտեսական բովանդակություն: Վերջինս նպաստում էր բնակավայրի տնտեսական բազայի ամրապնդմանը, բնակչության թվի ավելացմանը և գյուղերի խոշորացմանը:



Քարտեզ 8. ՀՀ գյուղական բնակչության խտությունը և գյուղերի թիվը (1926 թ.)

ՀՀ բնակավայրերի զարգացման համար խորհրդային տարիներին բացառիկ նշանակություն է ունեցել ավտոմոբիլային տրանսպորտը: Մինչև 1990-ական թվականներն արմատապես վերափոխվեց ՀՀ ավտոճանապարհային ցանցը, կառուցվեցին նորերը, ստեղծվեցին ժամանակակից ավտոխճուղիներ: Եթե նախկինում բազմաթիվ գյուղական

բնակավայրեր ուղղակի ելք չունեին դեպի գլխավոր ճանապարհները, և նրանց հետ կապվում էին Ադրբեջանի տարածքով (Սյունիքում և Տավուշում), ապա 1980-ական թվականներից հանրապետության ավտոմոբիլային ճանապարհները միացված էին միասնական ցանցի մեջ, որն ընդգրկում էր նույնիսկ ամենահեռավոր գյուղերը:

Խորհրդային վերջին տարիներին ՀՀ հարյուրավոր գյուղական բնակավայրեր ապահովված էին գազամուղներով և ստանում էին բնական գազ: Դեռևս 1960 թ. առաջինը ԽՍՀՄ-ում էլեկտրականություն ստացան ՀՀ բոլոր գյուղերը, իսկ 1973 թ. ավարտվեց քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի էլեկտրիֆիկացումը [28]:

Տարաբնակեցման գործընթացների վրա էական ազդեցություն են թողնում սոցիալական ենթակառուցվածքի առանձին ոլորտներ և ճյուղեր: Դրանք, անմիջապես կապված լինելով բնակչության թվի, տեղաբաշխման և կազմի հետ, որոշակի դեր են խաղում բնակավայրերի զարգացման և տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացներում:

1945 թվականից հետո ՀՀ տնտեսական արագ զարգացումը, բնակչության եկամուտների և պահանջմունքների աճը պայմանավորեցին սոցիալական ենթակառուցվածքի զարգացումը: Կրթության մակարդակով հանրապետությունը դուրս եկավ միջազգային չափանիշի առաջավոր բնագծեր: Քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում ստեղծվեցին կենցաղային սպասարկման, առևտրի, մշակութալուսավորչական, առողջապահական, սպորտային ու զբոսաշրջային օբյեկտներ: Արմատապես բարելավվեց բնակչության բուժսպասարկման գործը:

Բոլոր ժամանակներում աշխարհաքաղաքական գործոնները նպաստել կամ էլ խոչընդոտել են Հայաստան աշխարհում բնակավայրերի զարգացմանը: Այս իմաստով հարկ է նշել խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին ՀՀ վարչատարածքային փոփոխությունների ազդեցությունը տարաբնակեցման ու առանձին տարածքների տնտե-

սական յուրացման վրա, օրինակ՝ 1982 թ. վերջերին նոր կազմավորված Բաղրամյանի վարչական շրջանն ուներ ընդամենը 8 գյուղ, իսկ հետագայում դրանց թիվն ավելացավ 6-ով: Նոր բնակավայրերի ստեղծման և հետագա զարգացման գործում իր դերն է ունեցել այդ տարածքին վարչական միավորի կարգավիճակ տալը:

ՀՀ ՏՄԴ-ը, մասնավորապես սահմանամերձ գոտու տարածքները նախկինում որպես տարաբնակեցման գործոն չունեին էական նշանակություն: Այժմ ՀՀ արտաքին սահմանների ձգվածությունը զգալիորեն մեծացել է, և անհրաժեշտ է սահմանամերձ գոտում ստեղծել երկրի անվտանգության ու տնտեսական գործունեության ենթակառուցվածքներ, որոնք իրենց դերը կունենան սահմանամերձ բնակավայրերի պահպանման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սոցիալ-տնտեսական ի՞նչ գործընթացներ են պայմանավորել ՀՀ ժամանակակից տարաբնակեցման ցանցի ձևավորումը:
2. Գնահատե՛ք ենթակառուցվածքային առանձին տարրերի դերը ՀՀ բնակավայրերի ցանցի ձևավորման գործում:
3. Աշխարհաքաղաքական ի՞նչ գործընթացներ են իրենց ազդեցությունը թողել ՀՀ տարաբնակեցման համակարգի ձևավորման ու զարգացման վրա:
4. ՀՀ առանձին մարզերի օրինակով կատարե՛ք տարաբնակեցման ձևավորման սոցիալ-տնտեսական գործոնների վերլուծություն:
5. Աշխարհաքաղաքական ի՞նչ գործընթացներ են իրենց ազդեցությունը թողել ՀՀ տարաբնակեցման ձևավորման ու զարգացման վրա:

3.3. Բնակչության թվի շարժընթացը, վերարտադրությունը

Պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում, ինչպես նաև ՀՀ ժամանակակից տարածքում, բնակչության թվի, կազմի և տեղաբաշխման անընդհատ փոփոխություններ են եղել: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմամբ թեև տնտեսական շահագործումն ու ճնշումը չվերացան, սակայն հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը գոնե վերացվեց, որն ապացուցվեց հետագա ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններով:

Աղյուսակ 13

ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի փոփոխության բաղադրիչները, հազար մարդ (1990-2020 թթ.) [15; 42]

Տարե- թիվ	Բնակչության թվաքանակը (տարեկերպին)	Ընդհանուր հավելած /նվազում (+,-)	Բնական հավելած	Միգրացիայի մնացորդը	Բնակչության թվաքանակը (տարեկերպին)	Տարեկան հավե- լած /նվազում, %
1990	3514.9	59.6	57.9	1.7	3574.5	1.70
1991	3574.5	58.8	54.4	4.4	3633.3	1.64
1992	3633.3	-169.6	44.7	-214.3	3463.7	-4.67
1993	3463.7	-107.0	31.6	-138.6	3356.7	-3.09
1994	3356.7	-96.4	26.5	-122.9	3260.3	-2.87
1995	326.3	-11.5	24.1	-35.6	3248.8	-0.35
1996	3248.8	-2.8	23.2	-26.0	3246.0	-0.09
1997	3246.0	-7.8	20.0	-27.8	3238.2	-0.24
1998	3238.2	-6.1	16.2	-22.3	3232.1	-0.19
1999	3232.1	-5.2	12.4	-17.6	3226.9	-0.16
2000	3226.9	-11.6	10.3	-21.9	3215.3	-0.36
2001	3215.3	-7.0	8.1	-15.1	3208.3	-0.22
2002	3208.3	-17.1	6.7	-23.8	3191.2	-0.53

2003	3191.2	-17.4	9.8	-27.2	3173.8	-0.55
2004	3173.8	-17.8	11.8	-29.6	3156.0	-0.56
2005	3156.0	-19.2	11.1	-30.3	3136.8	-0.61
2006	3136.8	-19.4	10.4	-29.8	3117.4	-0.62
2007	3117.4	-20.1	13.3	-33.4	3097.3	-0.64
2008	3097.3	-20.5	13.8	-34.3	3076.8	-0.66
2009	3076.8	-21.6	16.8	-38.4	3055.2	-0.70
2010	3055.2	-20.7	16.9	-37.6	3034.5	-0.68
2011	3034.5	-13.1	15.4	-28.5	3021.4	-0.13
2012	3021.4	5.5	14.9	-9.4	3026.9	0.18
2013	3026.9	-9.8	14.6	-24.4	3017.1	-0.32
2014	3017.1	-6.5	15.3	-21.8	3010.6	-0.22
2015	3010.6	-12.0	13.9	-25.9	2998.6	-0.40
2016	2998.6	-12.4	12.4	-24.8	2 986.1	-0.42
2017	2 986.1	-13.4	10.6	-24.0	2 972.7	0.45
2018	2 972.7	-7.4	10.6	-18.2	2965.3	-0.25
2019	2965.3	-5.6	9.8	-15.4	2959.7	-0.19
2020	2959.7	4.4	1.1	3.3	2964.1	0.15

1850-ական թթ. ամբողջ պատմական Հայաստանում հաշվվել է մոտավորապես 3.5 մլն բնակիչ: **Ռուսաստանին միանալու պահին ՀՀ ներկայիս տարածքում բնակչության թիվը կազմում էր ընդամենը 97.4 հազ. մարդ [28], որից հետո սկսվեց բնակչության կայուն աճի մի տևական ժամանակաշրջան:** Այդ գործընթացում էական դեր են ունեցել նաև միգրացիոն հոսքերը, որոնք ունեցել են առավելապես քաղաքական դրդապատճառներ:

Եթե Արևելյան Հայաստանում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակը նպաստում էր ներգաղթին, ապա շուկայական հարաբերությունների աստիճանական ներթափանցումը տնտեսության մեջ հանգեցնում էր թաքնված գերբնակեցվածության, որի պատճառով առաջանում էր գյուղական բնակչության արտագաղթ դեպի արդյունա-

բերական շրջաններ՝ Բաքու, Բաթում, Թիֆլիս, Ռուսաստանի արդյունաբերական այլ կենտրոններ ու արտասահման: Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին արտագնացների միջին տարեկան թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Թուրքական կրկնակի օկուպացիայի (1918 և 1920 թթ.) և 1918-1920 թթ. սովի ու համաճարակների հետևանքով մեծաքանակ զոհեր տվեց նաև Արևելյան Հայաստանը, և 1914 թ. համեմատությամբ բնակչություն թիվը 1920 թ. նվազեց 29 %-ով՝ կազմելով ընդամենը 720 հազ. մարդ [28]: Դրանց թվում էին նաև այն տասնյակ հազարավոր գաղթականները, որոնք հաստատվել էին Երևանում, Էջմիածնում և այլ բնակավայրերում:

Աղյուսակ 14

ՀՀ բնակչության թվաքանակի շարժը (1926-2021 թթ.) [15;43]

Տարեթիվ	Բնակչության թվաքանակը, հազ. մարդ	Այդ թվում՝		Տոկոսով՝ ընդհանուրի նկատմամբ	
		քաղաքային	գյուղական	քաղաքային	գյուղական
1926 ¹	881,3	167,1	714,2	19,0	81,0
1930	993,3	245,8	753,5	24,6	75,4
1939 ²	1282,3	366,4	915,9	28,4	71,6
1940	1320,3	375,0	945,0	28,4	71,6
1945	1186,9	411,4	775,5	34,7	65,3
1950	1347,2	566,3	780,9	42,0	58,0
1959 ¹	1765,3	873,1	892,2	49,5	50,5
1970 ¹	2492,6	1472,7	1019,9	59,1	40,9
1979 ¹	3037,3	1985,7	1051,6	65,4	34,6
1985	3323,2	2235,0	1088,2	67,6	32,4
1988	3463,6	2356,1	1107,5	68,0	32,0
1989 ¹	3304,7	2222,2	1082,5	67,2	32,8
1989	3455,2	2361,7	1093,5	68,4	31,6
1990	3514,9	2416,8	1098,1	68,8	31,2

1991	3574,5	2473,6	1100,9	69,2	30,8
1992	3633,3	2503,3	1130,0	68,9	31,1
1995	3260,3	2166,4	1093,9	66,4	33,6
2000	3226,9	2095,8	1131,1	64,9	35,1
2001 ¹	3213,0	2066,1	1146,9	64,3	35,7
2005	3215,8	2062,3	1153,5	64,1	35,9
2010	3249,5	2080,6	1168,9	64,0	36,0
2011	3018,9	1911,3	1107,6	63,0	37,0
2012 ⁰	3021,4	1912,7	1108,7	63,0	37,0
2013 ⁰	3026,9	1917,5	1109,4	63,0	37,0
2014	3017.1	1914.1	1103.0	63.4	36.6
2015	3010.6	1912.6	1097.7	63.5	36.5
2017	2986.1	1901.4	1084.7	63.7	36.3
2018	2 972.7	1 895.8	1 076.9	63.8	36.2
2019	2965.3	1894.9	1070.4	63.9	36.1
2021	2964,1	1896,2	1067.9	64,0	36.0

ՀՀ բնակչության թվաքանակը համեմատաբար արագ աճել է 1920-ական թվականներից սկսած, երբ երկրում գրանցվեց խաղաղ շինարարության ու տնտեսական առաջընթաց, հաստատվեց ժողովրդագրական նոր իրավիճակ: Ավելացավ ծնելիության ցուցանիշը, նվազեց մահացությունը, և արդյունքում բարելավվեց բնական վերարտադրության ցուցանիշը: Բացի դրանից՝ բնակչության թվաքանակի ավելացմանն էապես նպաստեցին նաև ներգաղթի ու հայրենադարձության մեծացող ծավալները: Հարկ է նաև նշել, որ խորհրդային իշխանության առաջին երեք տասնամյակներին ՀՀ բնակչության թվի ավելացումն ավելի մեծ կլիներ, եթե չլինեին ստալինյան տարիների քաղաքական հալածանքները, աքսորը, հազարավոր մարդկանց գնդակահարությունը, ինչպես նաև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որի ժամանակ զոհվեց ավելի քան 300 հազ. մարդ:

Հետպատերազմյան (1945 թվականից հետո) տարիներին ՀՀ-ում

դիտվել է բնակչության թվի կայուն աճ: **Մեր երկրում բնակչության թվի համեմատաբար բարձր աճ գրանցվել է 1959-1979 թթ.:** Քսան տարվա ընթացքում բնակչության թիվն ավելացել է 1272 հազարով կամ ավելի քան 72 %-ով: Այս տարիներին բնակչության թվի միջին տարեկան աճը կազմել է 63.6 հազար: Հետագա տասը տարիների ընթացքում՝ **1979-1989 թթ., բնակչության թվաքանակի աճը կազմել է 417.9 հազ. մարդ** կամ տարեկան միջին հաշվով մոտ 42 հազ. մարդ:

ՀՀ-ում բնակչության թվաքանակի ավելացման հիմնական աղբյուրը բավական երկար ժամանակ եղել է համեմատաբար բարձր բնական աճը, որը պայմանավորված էր բարձր ծնելիությամբ և համեմատաբար ցածր մահացությամբ: Մինչև 1960-ական թվականները, չհաշված առանձին բացառություններ, ծնելիության գործակիցը բարձր է եղել 40 ‰-ից, իսկ 20-ական թթ. վերջերին հասել է ռեկորդային ցուցանիշի՝ 56 ‰-ի: Ծնելիության և մահացության ցուցանիշների բարելավման շնորհիվ բնակչության բնական աճը նախախորհրդային 10-15 ‰-ի փոխարեն խորհրդային տարիներին (բացառությամբ առանձին տարիների) տատանվել է 16.3-33,3 ‰-ի սահմաններում:

Ինչպես ցույց են տալիս Աղյուսակ 15-ի տվյալները, 1960-1970 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում ծնելիության և բնական աճի գործակիցները կտրուկ նվազել են: Խորհրդային վերջին տասնամյակում ծնելիության գործակիցը 1981 թ. 23.4 ‰-ից նվազել է 21.6 (1991թ.): Այդ ընթացքում ծնելիության առավել բարձր գործակից գրանցվել է 1984 և 1986 թթ.: **ՀՀ պատմության ընթացքում ծնելիության ամենամեծ բացարձակ ցուցանիշը գրանցվել է 1986 թ.՝ 81192 մարդ: Ընդհանուր առմամբ 1980-1991 թթ. ընթացքում մեր երկրում ծնելիության բացարձակ թիվը կազմել է 922088 մարդ, որն աննախադեպ երևույթ էր ՀՀ պատմության մեջ:**

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո մեր երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները, հասարակական-քաղաքական և տարածաշրջանային իրավիճակն իրենց անմիջական ազդեցությունը թողեցին ՀՀ բնակչության բնական շարժի ցուցանիշների վրա: **1990-2001 թթ.**

ընթացքում ծնելիության բացարձակ ցուցանիշը նվազեց 2.49, իսկ մահացության բացարձակ ցուցանիշն ավելացավ 1.1 անգամ, կամ մահացության գործակիցը 1990-2001 թթ. 6.2-ից հասել է 7.5 %-ի: Չնայած 2001-2010 թթ. ՀՀ-ում աստիճանաբար դիտվել է ծնելիության բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշների ավելացում, սակայն մահացության բացարձակ ու հարաբերական ցուցանիշների աճման պատճառով բնական հավելաճը դեռևս մնում էր ցածր: ՀՀ-ում բնական հավելաճի ամենացածր ցուցանիշ գրանցվել է 2002 թ.՝ 2.1 %:

2010 թվականից հետո ՀՀ-ում արձանագրվել է ծնելիության բացարձակ ցուցանիշի նվազում, իսկ մահացության դեպքում՝ բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշների ավելացում: Այդ ընթացքում տեղի է ունեցել նաև բնական հավելաճի նվազում:

Ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի՝ 2020 թ. դրությամբ ՀՀ-ում բնակչության վերարտադրության ցուցանիշներն ունեին հետևյալ պատկերը:

Աղյուսակ 15

*ՀՀ բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները
(1960-2020 թթ.) [15;47]*

Տարի	Ծնվածներ	Մահացածներ	Բնական հավելաճ	Գործակիցը, ‰		
				Ծնելիություն	Մահացություն	Բնական հավելաճ
1960	74825	12675	62150	40,1	6,8	33,3
1970	55694	12844	42850	22,1	5,1	17,0
1980	70324	17124	53200	22,7	5,5	17,2
1984	79767	19043	60724	24,2	5,8	18,4
1985	80306	19581	60725	24,1	5,9	18,2
1986	81192	19410	61782	24,0	5,7	18,3
1990	79882	21993	57889	22,5	6,2	16,3
1995	48960	24842	24118	15,0	7,6	7,4

2000	34276	24025	10251	10,6	7,5	3,1
2001	32065	24003	8062	10,0	7,5	2,5
2002	32229	25554	6675	10,1	8,0	2,1
2005	37499	26379	11120	11,7	8,2	3,5
2008	41185	27412	13773	12,7	8,5	4,2
2010	44825	27921	16904	13,8	8,6	5,2
2011	43340	27963	15337	13,3	8,6	4,7
2012	42480	27599	14881	14,0	9,1	4,9
2014	43031	27714	15317	14,3	9,2	5,1
2016	40592	28226	1366	13,5	9,4	4,1
2017	37 700	27 157	10 543	12,6	9,1	3,5
2018	36574	25751	10823	12,3	8,7	3,6
2020	36448	35371	1077	12,3	11,9	0,4

ՀՀ միջինից ծնելիության բարձր ցուցանիշներ ունեցել են միայն Երևանը (12.9 ‰) և Արարատի մարզը (12.7 ‰), Կոտայքի մարզում այն հավասար է եղել ՀՀ միջին ցուցանիշին (12.2 ‰), Լոռու մարզում՝ 12.0 ‰: Ծնելիության գործակիցն ամենացածրը եղել է Շիրակի մարզում՝ 9.8 ‰, Սյունիքում՝ 10.3 ‰, մնացած մարզերում ծնելիության գործակիցը տատանվել է 10.9-11.7 ‰-ի սահմաններում: Մահացության գործակիցն ամենից բարձրը եղել է Լոռու մարզում՝ 12.1 ‰, երկրորդ և երրորդ տեղերում այդ ցուցանիշով եղել են Տավուշի և Շիրակի մարզերը (10.6 ‰), Վայոց ձորում այն կազմել է 9.9 ‰, Արագածոտնում՝ 9.4 ‰, Կոտայքում՝ 9.2 ‰: Մահացության ամենացածր գործակից գրանցվել է Գեղարքունիքի մարզում՝ 7.8 ‰, մնացած մարզերում այն տատանվել է 8.2-8.8 ‰-ի սահմաններում: Երևանում բնակչության մահացության գործակիցը բարձր է եղել միայն Գեղարքունիքի մարզից և կազմել է 8.0 ‰, որը ՀՀ համապատասխան միջինից ցածր է 0.9-ով: **ՀՀ-ում 2019 թ. բնական հավելաձի ամենաբարձր գործակից գրանցվել է Երևանում՝ 4.9 ‰, երկրորդն այդ ցուցանիշով եղել է Արարատի մարզը՝**

4.3, Կոտայքի, Գեղարքունիքի և Արմավիրի մարզերում դա կազմել է 3.0-3.8 %: **ՀՀ-ում միակ մարզը, որտեղ 2019 թ. բնական հավելաճի գործակիցը եղել է բացասական, Լոռին է՝ -0.1 %, իսկ** Տավուշի և Վայոց ձորի մարզերում այն կազմել է համապատասխանաբար 0.3 և 0.4, Սյունիքում՝ 1.0, Շիրակում՝ 1.6, Արագածոտնում՝ 2.1:

Բնական հավելաճի ցուցանիշն անմիջականորեն կախված է ամուսնությունների թվից: **2019 թ. ՀՀ-ում ամուսնությունների գործակիցը կազմել է 5.3 %**, Երևանում՝ 6.1, իսկ մարզերում այն տատանվել է 4.2-5.3-ի սահմաններում: Ամենացածրն այս ցուցանիշով Շիրակն է՝ 4.2, ամենաբարձրը՝ Կոտայքը՝ 5.3: **ՀՀ-ում 2019 թ. ամուսնալուծությունների միջին ցուցանիշը կազմել է 1.3 %**, ամենաբարձրը եղել է Երևանում՝ 1.8 %, ամենացածրը՝ Գեղարքունիքում՝ 0.6 %:

Վերջին երկու մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում ՀՀ առկա բնակչության թիվը նվազել է 130 823-ով (մոտ 4,4 %-ով): Բացի Արմավիրից և Կոտայքից՝ այն նվազել է բոլոր մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում: **ՀՀ-ում առկա բնակչությունը 1990-2011 թթ. նվազել է 496 հազարով կամ 14,1 %-ով:** Նշված ժամանակամիջոցում մշտական բնակչության թիվը նվազել է բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում:

1960-2000 թթ. ՀՀ-ում բնական շարժի ցուցանիշները, ըստ գյուղական և քաղաքային բնակչության, ունեցել են նկատելի տարբերություններ: 1960 թ. գյուղական բնակչության ծնելիության գործակիցը քաղաքայինին գերազանցել է 12.8 %-ով, իսկ բնական հավելաճին՝ 12 %-ով: Սկսած 2000 թվականից՝ քաղաքային ու գյուղական բնակչության ծնելիության և բնական հավելաճի ցուցանիշների միջև տարբերությունը նվազել է (Աղ. 16), իսկ **2012 թվականից հետո ՀՀ-ում քաղաքային բնակչության ծնելիության գործակիցը գերազանցել է գյուղականին, որն աննախադեպ երևույթ է:** Այդ ընթացքում քաղաքային բնակչության բնական հավելաճը ևս գերազանցել է գյուղականին: Այդ երևույթը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնցից հիմնականը քաղաքային

ու գյուղական բնակչության թվաքանակում տարիքային հիմնական խմբերի մասնաբաժինների հարաբերակցությունների տարբերությունն է: Վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ հարյուրավոր գյուղերում զգալիորեն նվազել է երիտասարդ տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրել է ամուսնությունների թվի ու ծնելիության ցուցանիշի նվազմանը: Պակաս դեր չունեն նաև քաղաքային բնակավայրերի համեմատությամբ ՀՀ հարյուրավոր գյուղերում սոցիալ-կենցաղային համեմատաբար վատթար պայմանները և այլ գործոններ:

Աղյուսակ 16

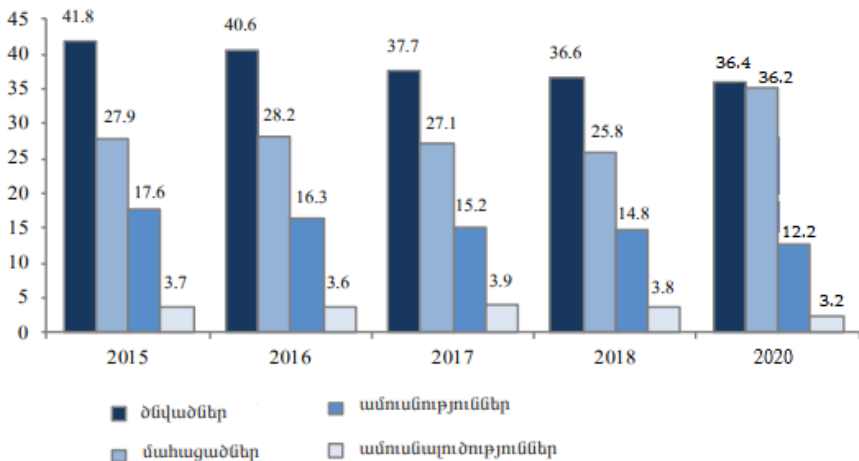
ՀՀ քաղաքային և գյուղական բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները (1960-2020 թթ.) [15; 47]

Տարիներ	Բնական շարժի գործակիցները 1000 բնակչի հաշվով ‰					
	Քաղաքային բնակչություն			Գյուղական բնակչություն		
	Ծնելիութ.	Մահացութ.	Բնական աճ	Ծնելիութ.	Մահացութ.	Բնական աճ
1960	33,8	6,4	27,4	46,6	7,2	39,4
1970	21,1	4,9	16,2	23,7	5,4	18,3
1980	21,5	5,1	16,4	25,1	6,3	18,8
1984	22,1	5,3	16,8	28,6	6,7	21,9
1985	21,8	5,3	16,5	28,8	7,0	21,8
1986	21,8	5,2	16,6	28,7	6,9	21,8
1990	20,5	6,0	14,5	27,0	6,7	20,3
1995	13,5	7,8	5,7	18,1	7,4	10,7
2000	10,3	7,5	2,8	11,4	7,3	4,1
2001	9,8	7,6	2,2	10,3	7,3	3,0
2002	10,1	8,1	2,0	10,0	7,7	2,3
2008	12,6	8,4	4,2	12,9	8,6	4,3
2010	13,6	8,6	5,0	14,1	8,6	5,5
2011	13,2	8,5	4,7	13,4	8,6	4,8

2012	14,2	9,2	5,0	13,8	9,0	4,8
2013	14.0	9.1	4.9	13.6	8.9	4.7
2015	14.2	9.3	4.9	13.4	9.3	4.1
2017	13.0	9.2	3.8	12.1	9.0	3.1
2018	12.8	8.8	4.0	11.5	8.5	3.0
2019	12.5	8.9	3.6	11.5	8.7	2.8
2020	13.4	13.0	0.4	10.3	10.8	-0.5

Գծապատկեր 7

*ՀՀ բնակչության բնական շարժը բնութագրող ցուցանիշները (հազար մարդ)
[17, 47]*



Բնակչության բնական շարժի հաջորդ ցուցանիշը՝ մահացությունն ըստ գյուղական և քաղաքային բնակչության, նկատելի տարբերություններ չի ունեցել: 1960-1993 թթ. ընթացքում գյուղականի համեմատ քաղաքային բնակչության մահացության գործակիցն ավելի ցածր է եղել: Սկսած 1994-1995 թթ. դրանք գրեթե հավասարվել են, իսկ առանձին տարիների քաղաքային բնակչության մահացության գործակիցը եղել է ավելի բարձր:

3.4. Բնակչության մեխանիկական շարժը

Խորհրդային տարիներին ՀՀ բնակչության աճի կայուն աղբյուր է եղել նաև մեխանիկական շարժը՝ **ներգաղթը**: Խորհրդային առաջին տարիներից սկսվել է սփյուռքահայության կազմակերպված **հայրենադարձությունը**: Այդ երևույթն առավել զանգվածային է եղել 1922-1924, 1935-1936 և 1946-1948 թթ.: **Արդեն 1921-1926 թթ. հատկապես Իրաքից և Հունաստանից Հայաստան է ներգաղթել 19.7 հազ. մարդ**, որոնք տեղավորվել են հիմնականում Արարատի, Արտաշատի, Վարդենիսի և Անիի վարչական շրջաններում [1, 2]: Հետագայում՝ **1926-1936 թթ., հայրենիք է վերադարձել 22.6 հազար հայ բնակչություն**, որոնք հիմնել և տեղավորվել են Նոր Մալաթիա, Նոր Մեքաստիա, Նոր Խարբերդ, Նորաշեն, Նոր Կեսարիա, Նոր Տիգրանակերտ, Նոր Տարոն, Նոր Երզնկա, Նոր Արմաշ և այլ բնակավայրերում, Երևանում, Վանաձորում, Գյումրիում, Անիպեմզայում, Իջևանում, Ստեփանավանում, Բազրատաշենում (Լամբալու սովխոզ և այլուր) [նույն տեղում]:

Հետպատերազմյան տարիներին ներգաղթած բնակչությունը հիմնականում բնակեցվել է Երևանում և նրա շուրջը ստեղծված նոր թաղամասերում (Կիլիկիա, Մարաշ, Զեյթուն, Կամարակ և այլն): Գյուղական բնակավայրերից ներգաղթած բնակչությունը (գլխավորապես Իրանից) հաստատվեց Արարատյան դաշտի գյուղերում: **Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1946-1948 թթ., Հունաստանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից, Իրանից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից ՀՀ ներգաղթեց 100 հազ. հայ** [նույն տեղում]: Հետագա տարիներին ներգաղթածների թիվն աստիճանաբար նվազել է, սակայն այդ երևույթը պահպանվել է ընդհուպ մինչև 1980-ական թվականների սկիզբը:

Խորհրդային տարիներին հայրենադարձների ընդհանուր թիվը կազմել է 240-250 հազ. մարդ:

1960-ական թվականներից հետո ներգաղթածների զգալի մասը

բնակեցվել է գլխավորապես քաղաքներում՝ բացառությամբ Երևանի (Գյումրիում, Վանաձորում, Աբովյանում, Հրազդանում, Արմավիրում, Արարատում և Արտաշատում): Գյուղական վարչական շրջաններից հայրենադարձների զգալի մասը բնակեցվել է Աշտարակի, Արմավիրի, Էջմիածնի, Արարատի, Նաիրիի, Արտաշատի և Թալինի գլխավորապես նոր կազմակերպված սովխոզներում:

Խորհրդային տարիներին ՀՀ բնակչության մեխանիկական աճի աղբյուր է եղել նաև **միջհանրապետական միգրացիան:**

Աղյուսակ 17

ՀՀ առկա բնակչության թվաքանակը՝ ըստ մարզերի և Երևանի քաղաքի (2001 և 2011 թթ. մարդահամարների տվյալներով) [12; 15]

Մարզերը և Երևանը	2001			2011		
	Քաղաքային	Գյուղական	Ընդամենը	Քաղաքային	Գյուղական	Ընդամենը
ՀՀ	194514	1057080	3002594	1847124	1024647	2871771
1. ք. Երևան	1091235	-	1091235	1054698	-	1054698
2. Արագածոտն	29607	96671	126278	29161	96378	125539
3. Արարատ	73496	179196	252665	69224	177636	246880
4. Արմավիր	88866	166995	255861	82837	173802	256639
5. Գեղարքունիք	70858	144513	215371	66690	145138	211828
6. Լոռի	148684	104667	253351	130508	86595	217103
7. Կոտայք	131382	109985	241337	132506	112818	245324
8. Շիրակ	161298	95944	257242	137482	95826	233388
9. Սյունիք	88010	46051	134061	80604	39269	119873
10. Վայոց ձոր	18328	34902	53230	16834	30825	47659
11. Տավուշ	43807	78156	121963	46560	66360	112920

Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների հետ զրեթե միշտ ունեցել է միգրացիոն կապեր՝ իր համար դրական սաղոյոյով արդյունք: Միայն 1926-1939 և 1959-1970 թթ. ՀՀ բնակչություն-

նը միջհանրապետական ներհոսքի շնորհիվ ավելացել է 208.8 հազարով [1]: Այդ ժամանակ ՀՀ-ի համար դրական ելքով միջհանրապետական միգրացիան պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով, որոնցից առավել մեծ դեր են ունեցել երկուսը [1].

1. խորհրդային տարիներին ՀՀ արդյունաբերության զարգացման համեմատաբար բարձր տեմպերը պահանջում էին մեծ թվով աշխատուժ, որը մասամբ բավարարվում էր նաև միութենական մյուս հանրապետություններից հայ բնակչության ներհոսքի շնորհիվ,

2. Խորհրդային Միությունում ապրող հայ բնակչության մի զգալի զանգված ապրում էր հայրենիքից դուրս, և նրանց զգալի մասը ձգտում էր բնակություն հաստատել Հայաստանում: Բացի դրանից՝ մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով Հայաստան եկած երիտասարդների զգալի մասը մնում էր այստեղ: **Հայկական ԽՍՀ-ն միջհանրապետական միգրացիոն առավել արդյունավետ կապեր ուներ հարևան Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ, որտեղ ապրում էր Հայաստանից դուրս ԽՍՀՄ սահմաններում ապրող հայ բնակչության մոտ 70 %-ը:** Մյուս հանրապետություններից այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի բնակչության մեխանիկական աճի մեջ որոշակի բաժին են ունեցել Թուրքմենիան, Ուզբեկստանը և Ռուսաստանը, որոնցում կար զգալի թվով հայ բնակչություն:

Խորհրդային տարիներին, բացի ներգաղթից, ՀՀ-ում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական գործընթացների վրա զգալի ազդեցություն են թողել **ներքին միգրացիաները:** Դրանք ՀՀ-ում ունեցել են հիմնականում գյուղից քաղաք, փոքր քաղաքներից մեծ քաղաքներ ուղղություն: **Խորհրդային գրեթե ողջ ժամանակահատվածում տեղի է ունեցել ՀՀ լեռնային, բարձրլեռնային և սահմանամերձ տարածքներից բնակչության միգրացիա դեպի մայրաքաղաք և Արարատյան դաշտի նոր յուրացվող տարածքներում ստեղծված տասնյակ գյուղեր, ինչպես նաև Երևանյան ագլոմերացիայի քաղաքային բնակավայրեր (Աբովյան, Բյուրեղավան, Նոր Հաճն, Մասիս, Աշտարակ, Չարենցավան):** Միգրա-

ցին ձգողականությամբ աչքի էին ընկնում նաև Գյումրին և Վանաձորը: ՀՀ-ում խորհրդային տարիներին ներհանրապետական միգրացիաները նպաստել են ուրբանացման մակարդակի բարձրացմանը, նոր քաղաքների ձևավորմանն ու զարգացմանը, ինչպես նաև հանրապետության տարաբնակեցման համակարգի ենթակարգային կառուցվածքի ձևավորմանը:

Աղյուսակ 18

*ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի շարժընթացը՝
ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի (հազ. մարդ, 1990-2021 թթ.) [14, 15, 42]*

Մարզերը և Երևանը	Տարեթիվ						
	1990	1995	2001	2011	2013	2015	2021
ՀՀ	3514.9	3260.3	3213.0	3018.9	3026.9	3010.6	2 963.3
1. ք. Երևան	1237.5	1113.2	1103.5	1060.1	1066.3	1071.5	1 091.7
2. Արագածոտն	139.3	138.7	138.3	132.9	133.0	131.3	124.5
3. Արարատ	271.7	269.8	272.0	260.4	261.4	260.1	256.6
4. Արմավիր	278.0	274.1	276.2	265.8	267.1	267.0	264.0
5. Գեղարքունիք	241.0	240.7	237.6	235.1	235.6	233.0	227.3
6. Լոռի	367.3	303.3	286.4	235.6	234.7	228.0	212.6
7. Կոտայք	294.6	282.4	272.5	254.4	255.3	255.0	251.2
8. Շիրակ	333.5	287.8	283.4	251.9	251.3	246.4	231.0
9. Սյունիք	146.7	150.8	152.7	141.8	141.7	140.2	135,8
10. Վայոց ձոր	59.6	60.8	56.0	52.3	52.2	51.4	48.1
11. Տավուշ	145.7	138.7	134.4	128.6	128.3	126.7	120.5

Խորհրդային տարիներին Հայաստան ներգաղթածների գերակշիռ մասը (բացառությամբ Ջավախքի և Արցախի) քաղաքաբնակներ են եղել և հիմնականում տեղավորվել են Երևանում, Արմվյանում, Աշտարակում, Գյումրիում, Վանաձորում և այլ տարածքներում: Այս ճանապարհով ևս տեղի էր ունենում ՀՀ ուրբանացման մակարդակի բարձրացում: Ներագաղթածների փոքր մասը տեղավորվել է Երևանյան ագլոմերացիայի մերձակա գյուղերում [2]:

Խորհրդային տարիներին Հայաստան ներգաղթածների մեջ գերակշռում էր երիտասարդ և աշխատանքային տարիքի բնակչությունը: Այս հանգամանքն իր ազդեցությունն է թողել մեր երկրի բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի վրա՝ նպաստելով ծնելիության մակարդակի բարձրացմանը:

1980-ական թթ. կեսերից ՀՀ-ում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմանները (մասնավորապես աշխատուժի ավելցուկը) իրենց ազդեցությունն են թողել միգրացիոն գործընթացների վրա: Աստիճանաբար փոխվել է միգրացիայի մնացորդի հաշվեկշիռը: Բացի հարևան Վրաստանից և Ադրբեջանից՝ ԽՍՀՄ մնացած հանրապետությունների ու արտասահմանի հետ միգրացիայի հաշվեկշիռն աստիճանաբար դարձել է բացասական: Այս երևույթն առավել խորացել է, և արտագաղթի տեմպերը կտրուկ ավելացել են Սպիտակի 1988 թ. երկրաշարժի և դրան նախորդած դարաբաղյան իրադարձություններից հետո: **1988-1991 թթ. ՀՀ-ից արտագաղթել են շուրջ 180 հազար ադրբեջանցիներ և քրդեր, իսկ Հայաստան են ներգաղթել հարյուր հազարավոր հայեր:** Նրանց մի մասը տեղավորվել է նախկին ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում և ՀՀ այլ շրջաններում: Ցավոք, այդ տարիներին Ադրբեջանից Հայաստան ներգաղթած բնակչության մի զգալի զանգված Հայաստանի ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմանների պատճառով 1990-ական թթ. սկզբներին Հայաստանից արտագաղթեց առավելապես Ռուսաստանի հայաշատ շրջաններ, ԱՄՆ, եվրոպական երկրներ: **Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ 1992-2019 թթ. ընթացքում ՀՀ-ից արտագաղթել է ավելի քան 1119 հազար մարդ** (գործազրկության աճի, տնտեսական ճգնաժամի և սոցիալ-տնտեսական ու կենցաղային առկա դժվարությունների պատճառով): Արտագաղթի հիմնական ուղղություններ են եղել Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, եվրոպական երկրները: Արտագաղթել են ՀՀ բոլոր մարզերից: Արտագաղթն առավել մեծ ծավալների է հասել Շիրակի ու Լոռու մարզերում, Գյումրի ու Վանաձոր քաղաքներից, արդյունաբերական կենտրոններ Չարենցավան, Հրազդան, Սպիտակ և գրեթե բոլոր մնա-

ցած քաղաքներից: Միայն 1992-1994 թթ. ՀՀ-ից արտագաղթել է ավելի քան 475 հազար մարդ, իսկ 2007-2018 թթ.՝ ավելի քան 320 հազար մարդ:

Անկախության տարիներին ՀՀ-ում ներքին միգրացիոն տեղաշարժերը զգալիորեն նվազել են: Բացի մայրաքաղաքից՝ մնացած գրեթե բոլոր քաղաքներն այս կամ այն չափով կորցրին նախկինում ունեցած «ձգողական» ներուժը, և իրենք ևս դարձել էին միգրանտներ տվող հիմնական օջախներ: Բացի դրանից՝ գյուղական բնակավայրերը հողի սեփականաշնորհման շնորհիվ կարողանում էին այս կամ այն չափով ապահովել կենսաապահովման նվազագույն պայմանները, ինչը չունեւ քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասը: Այդ էր պատճառը, որ 1990-2000 թթ. տեղի էր ունենում քաղաքից գյուղ բնակչության միգրացիա, քանի որ քաղաքաբնակ բնակչության որոշ մասը հողի սեփականաշնորհման ժամանակ իր ծննդավայրում ստացավ սահմանված չափով հողեր և որոշակի ժամանակահատված այդ հողերը դարձան այդպիսի քաղաքաբնակների համար ապրուստի հայթայթման միջոցներից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՞ք ՀՀ բնակչության թվի շարժընթացի վերլուծություն՝ ըստ բնակչության թվի փոփոխության բաղադրիչների:

2. Կազմե՞ք ՀՀ բնակչության թվի շարժընթացի գծապատկերներ՝ ըստ առանձին բաղադրիչների 1991-2020 թթ. համար:

3. Կազմե՞ք ՀՀ ընդհանուր, քաղաքային և գյուղական բնակչության բնական շարժի գործակիցներն արտահայտող գծապատկերներ:

4. Ինչպիսի՞ ազդեցություն է թողել հայրենադարձությունը ՀՀ բնակչության շարժընթացի վրա:

5. Գնահատե՞ք ՀՀ մարզերի բնակչության թվի շարժընթացը՝ ընդհանուր, քաղաքային և գյուղական բնակչության կտրվածքով:

6. Ի՞նչ ազդեցություն է ունեցել միգրացիան ՀՀ բնակչության շարժընթացի վրա:

3.5. Բնակչության կազմը, կառուցվածքը և աշխատանքային ռեսուրսները

Ցանկացած երկրի աշխարհագրական ու ժողովրդագրական կարևոր բնութագրիչներից են բնակչության կազմը և կառուցվածքը: Բնակչության կազմի տարրերն են ազգային, կրոնական, լեզվական ու սեռային հատկանիշները, իսկ բնակչության կառուցվածքի տարրերը՝ տարիքային, սոցիալական ու մասնագիտական հատկանիշները:

ՀՀ բնակչությունն առանձնանում է կազմի ու կառուցվածքի որոշակի առանձնահատկություններով:

Ազգային կազմը: Բնակչության ազգային կազմով ՀՀ-ն ոչ միայն նախկին խորհրդային, այլև աշխարհի առավել միատարր երկրներից է: Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները՝ հայերը, կազմում են ՀՀ բնակչության 98,1 %-ը (ըստ 2011 թ. մարդահամարի տվյալների): Հայերն ավելի բարձր թիվ են կազմում քաղաքային, ցածր՝ գյուղական բնակչության մեջ: Ի տարբերություն պատմական Հայաստանի՝ 1920 թվականից հետո ՀՀ-ում հայերի միատարրության աստիճանը գնալով ավելացել է: **1926 թ. մեր երկրում հայերը կազմել են 84.0 %, 1959 թ.՝ 86.0 %, 1970 թ.՝ 88.6 %, 1979 թ.՝ 89.8 %, 2001 թ.՝ 97.89 %, 2011 թ.՝ 98.1 %:**

Ինչպես բոլոր հին ժողովուրդները, այնպես էլ հայերը, պատմական զարգացման ընթացքում միշտ չէ, որ պահպանել են մարդաբանական միատիպությունը և ներկայումս աչքի են ընկնում ներքին մեծ բազմազանությամբ: Մեզ՝ արմենոփոններիս, բնորոշ են միջին կամ միջինից բարձր հասակը, գլխի կլոր ձևը, ամրակուռ կազմվածքը, թխավուն մաշկը, լայն ճակատը, ընդհանրապես խոշոր, հաճախ արծվային քիթը, մուգ, սև ալիքավոր մազերը, խոշոր խաժ կամ սև երկար թարթիչներով աչքերը՝ խիտ, հաճախ իրար միացած հոնքերով:

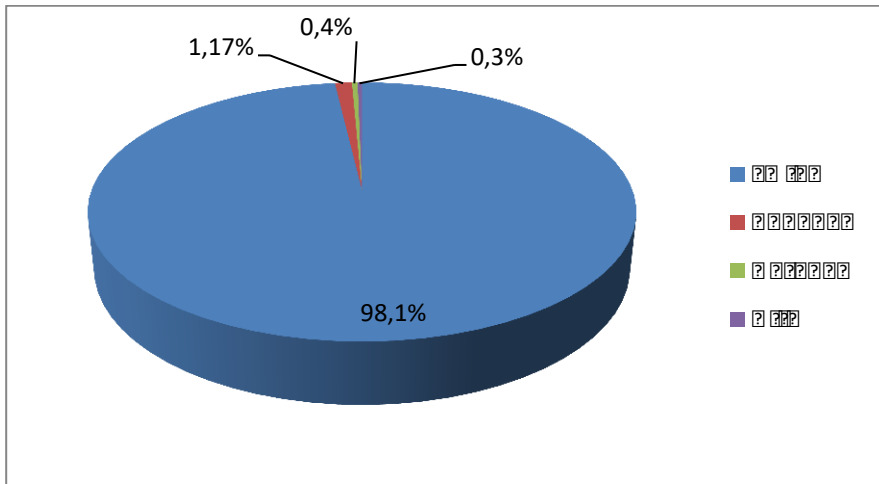
Ներկայումս ՀՀ-ում թվաքանակով **երկրորդ ազգությունը եզդիներն են**, որոնց թիվը 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով 35.3 հազար է: Հարկ է նշել, որ գիտական դասակարգման համաձայն՝ եզդիները չեն

համարվում առանձին ազգ: Նրանք քուրդ ազգի բաղադրամասն են, խոսում են նույն քրդերենով, բայց տարբերվում են ինքնատիպ կրոնական հավատքով:

1980-ական թթ. վերջերից ՀՀ-ում պաշտոնական վիճակագրությունը եզդիներին առանձնացնում է քրդերից և դիտում որպես առանձին ազգ: Վերջիններս առավելապես բնակվում են Արագածոտնի և Արմավիրի գյուղական բնակավայրերում, իսկ տնտեսական գործունեության հիմնական զբաղմունքը ոչխարաբուծությունն է: Եզդիները սովորաբար առանձնանում են ծնելիության և բնական աճի համեմատաբար բարձր ցուցանիշներով, սակայն վերջին երկու տասնամյակում տեղի ունեցած արտագաղթի պատճառով նրանց թիվը 2001 թ. մարդահամարի համեմատությամբ 2011 թ. նվազել է ավելի քան 5 հազարով:

Գծապատկեր 8

ՀՀ բնակչության ազգային կազմը՝ ըստ 2011 թ. մարդահամարի տվյալների



Թվաքանակով երրորդ ազգությունը ՀՀ-ում **ռուսներն** են, որոնց թիվը ևս վերջին երկու տասնամյակում էապես նվազել է և 2011 թ. կազմում էր 11.9 հազ. մարդ: Բավական է նշել, որ 1959 թ. մարդահամարի

Ժամանակ ռուսները կազմել են ՀՀ բնակչության 3.2 %-ը, 2001 թ.՝ 0.46 %-ը, իսկ 2011 թ.՝ 0.4 %-ը: Ռուս բնակչությունն առավելապես քաղաքային է. ապրում է Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում և այլ քաղաքներում: Մինչև ԽՍՀՄ վերացումը ռուս աղանդավորական բնակչությամբ էին բնակեցված Տաշիրի, Գուգարքի, Կրասնոսելսկի (Ճամբարակի) տարածաշրջանների մի շարք գյուղական բնակավայրեր (Լերմոնտովո, Ֆիոլետովո, Միխայլովկա, Պուշկինո, Բլագոդարնոյե, Պրիվոլնոյե, Սվերդլով և այլն):

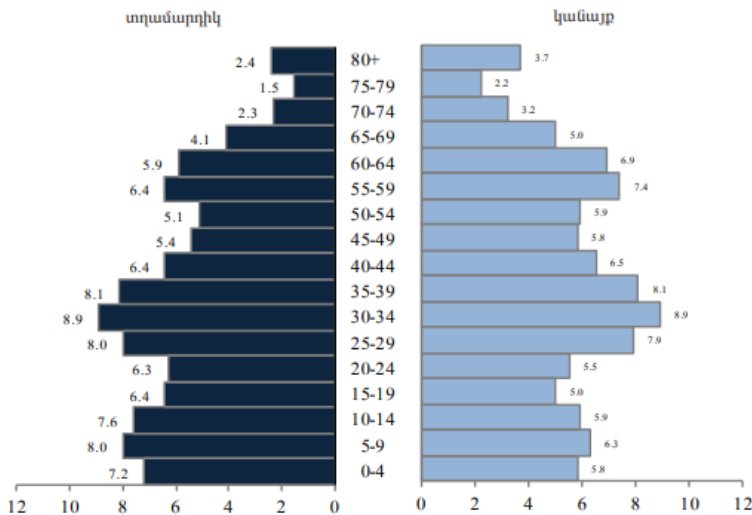
ՀՀ-ում ապրող մյուս ազգային փոքրամասնությունների ընդհանուր թիվը չի գերազանցում 10 հազարը: Առավել մեծաքանակ են **ասորիները, քրդերը, ուկրաինացիները, հույները**: Նրանցից յուրաքանչյուրի թիվը 3 հազարից էլ պակաս է, և միասին 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմել է շուրջ 7 հազ. մարդ: Մնացած ազգային փոքրամասնությունների ընդհանուր թիվը կազմել է ավելի քան 2700 մարդ: Ասորիները հիմնականում ապրում են Արտաշատի տարածաշրջանի Վերին Դվին և Դիմիտրով գյուղերում, հույների մեծ մասը՝ Ալավերդի, Ախթալա, Շամլուղ պղնձարդյունաբերական քաղաքներում: Քրդերն ապրում են Արագածի, Աշտարակի, Թալինի, Էջմիածնի, Արմավիրի և Մասիսի տարածաշրջաններում: ՀՀ-ում ապրող ուկրաինացիները հիմնականում քաղաքայիններ են:

Ոչ միայն ՀՀ սահմանադրությամբ, այլև իրական կյանքում ՀՀ բոլոր քաղաքացիները, անկախ ազգային, կրոնական և ռասայական պատկանելիությունից, ունեն հավասար իրավունքներ և պարտականություններ: Ազգային փոքրամասնություններից նրանք, որոնք կոմպակտ բնակեցված են այս կամ այն բնակավայրում, կարող են ունենալ ազգային դպրոց, զարգացնել մշակույթը, պահպանել իրենց ազգային սովորույթներն ու ավանդույթները: **Ազգային փոքրամասնություններից թվաքանակով առավել մեծաթիվ առաջին չորսը՝ եզդիները, ռուսները, քրդերը և ասորիները, իրենց ներկայացուցիչներն ունեն ՀՀ Ազգային ժողովում:**

Մեռային կազմը: Արտադրության տարբեր ճյուղերի տեղաբաշխման ու զարգացման համար կարևոր դեր են խաղում ոչ միայն տվյալ շրջանի բնակչության ու աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակը, այլև սեռատարիքային կազմին վերաբերող ցուցանիշները: Մովորաբար բնակչության սեռային կազմը տարբեր տարիքային խմբերում տարբեր է: Ինչպես աշխարհում, այնպես էլ ՀՀ-ում տղաներ ավելի շատ են ծնվում, քան աղջիկներ: Այս է պատճառը, որ ցածր տարիքային խմբերում՝ մինչև 20-25 տարեկանը, գերակշռում են տղաները: Բայց քանի որ տղաների մահացությունն ավելի բարձր է, ապա հետագայում դրանց թիվը հավասարակշռվում է, իսկ մոտ երեսուն տարեկանից սկսած՝ գերակշիռ են դառնում կանայք: Բարձր տարիքային խմբերում կանանց գերակշռությունն ավելի է մեծանում:

Գծապատկեր 9

ՀՀ բնակչությունը՝ ըստ սեռի և տարիքի, 2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ [17]



Հարկ է նկատել, որ ՀՀ-ում մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տղամարդկանց թիվն ավելի մեծ է եղել (Աղ. 19): Իսկ 1989-2019 թթ. ընթացքում տղամարդկանց մասնաբաժինը նվազել է 1.7 տոկոսային կետով, և 2019 թ. այն կազմել է 47.3 %:

ՀՀ-ում բնակչության սեռային կազմի հարաբերակցությունն ըստ քաղաքային և գյուղական բնակչության նույնպես տարբեր է: Քաղաքային մշտական բնակչության կազմում կանայք գերակշռում են 53.2 %/ 46,8 % հարաբերակցությամբ, իսկ գյուղական բնակչության մեջ կանանց տեսակարար կշիռը կազմում է 50.1 %: Կանանց գերակշռությունն առավել մեծ է Երևան քաղաքում, Լոռու, Շիրակի և Արարատի մարզերում:

Տարիքային կազմը: Ընդունված է բնակչության տարիքային կազմն արտահայտելու համար առանձնացնել հետևյալ ընդհանրական խմբերը՝ **մինչաշխատունակ, աշխատունակ և հետաշխատունակ, որոնցից** յուրաքանչյուրն իր հերթին բաղկացած է տարիքային մի քանի խմբերից, օրինակ՝ մինչաշխատունակ կամ աշխատունակ տարիքից ցածր խմբում առանձնացվում են 0-4, 5-9, 10-15 տարիքային խմբերը: Բնակչության բաժանումն ավելի փոքր տարիքային խմբերի թույլ է տալիս որոշել մեծահասակների, թոշակառուների, դպրոցականների, զինապարտների և աշխատանքային տարիքի բնակչության թվաքանակները: Դրանք հարկավոր են նաև երկրի տնտեսական և ժողովրդագրական ներուժը որոշելու համար: Վերջին երկու տասնամյակում երկրում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացների պատճառով մինչաշխատունակ բնակչության ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական ցուցանիշն անընդհատ նվազել է, իսկ աշխատունակ և հետաշխատունակ բնակչության բաժիններն ավելացել են: **2020 թ. ՀՀ-ում աշխատունակ բնակչության բացարձակ թիվը կազմել է 1889.5 հազ. մարդ կամ ընդհանուր բնակչության 63.9 %-ը, աշխատունակ բնակչությունից ցածր տարիքը՝ 635.6 հազ. մարդ (21.4 %), իսկ աշխատունակ տարիքից բարձրը՝ 436.4.2 հազ. մարդ (14.7 %):**

ՀՀ բնակչության տարիքային կազմի գծապատկերը ցույց է տալիս, որ մեզանում դեռևս գերակշռում է միջին տարիքային խմբի բնակչությունը, սակայն ակնհայտ է բնակչության ծերացման միտումը:

ՀՀ-ում կյանքի սպասվող միջին տևողությունը 2019 թ. տվյալներով տղամարդկանց համար 73.1 տարի էր, կանանց համար՝ 79.5:

Աղյուսակ 19

ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի ցուցանիշները՝ ըստ սեռի [15; 16]

Տարի	Ընդամենը, տարեսկզբի դրությամբ հազ. մարդ	Այդ թվում՝		Տոկոսով՝ ընդհանուրի նկատմամբ	
		տղամարդիկ	կանայք	տղամարդիկ	կանայք
1926 ¹	881.3	449.1	432.2	51.0	49.0
1939 ¹	1282.3	648.6	633.7	50.6	49.4
1959 ¹	1765.3	846.6	918.7	48.0	52.0
1970 ¹	2492.6	1217.5	1275.1	48.8	51.2
1979 ¹	3037.3	1477.9	1559.4	48.7	51.3
1989 ¹	3304.8	1619.3	1685.5	49.0	51.0
2001 ¹	3213.0	1542.0	1671.0	48.0	52.0
2005	3156.0	1515.1	1640.9	48.0	52.0
2011 ¹	3018.9	1448.1	1570.8	48.0	52.0
2015	3010.6	1439.1	1571.9	47.8	52.2
2016	2998.6	1429.1	1569.5	47.7	52.3
2017	2 986.1	1 418.8	1 567.3	47.5	52.5
2020	2 959.7	1 397.0	1 562.7	47.2	52.8

1. Ըստ մարդահամարների

Այսպիսի ցուցանիշ մեր երկրում գրանցվել էր 1980-ական թթ., որից հետո այն նվազել էր:

Տղամարդկանց և կանանց մահացության տարբեր մակարդակներով պայմանավորված՝ տարբեր են նաև տղամարդկանց ու կանանց կյանքի սպասվող միջին տևողության ցուցանիշները ծննդյան պահից:

Քաղաքային բնակչության կազմում այդ ցուցանիշը տղամարդկանց համար կազմել է 72.5, կանանց համար՝ 79.2 տարի, իսկ գյուղական բնակչության համար՝ համապատասխանաբար 70.0 և 78.6 տարի: **ՀՀ մշտական բնակչության միջին տարիքը 2019 թ. տարեսկզբի դրությամբ կազմել է 36.7 տարի**, տղամարդկանց համար՝ 34.6, կանանց համար՝ 38.5:

Բնակչության բաշխումը՝ ըստ բնակավայրերի: Ինչպես ամբողջ բնակչության, այնպես էլ աշխատանքային ռեսուրսների բնութագրման կարևոր ցուցանիշ է նրանց բաշխումը քաղաքի ու գյուղի միջև: Ընդ որում՝ դա ոչ միայն ժողովրդագրական, այլև կարևոր տնտեսական ցուցանիշ է և բնութագրում է երկրի կամ տարածաշրջանի զարգացման, մասնավորապես **ուրբանացման** մակարդակը:

Հայաստանն առաջին հանրապետության տարիներին տիպիկ ագրարային երկիր էր, և բնակչության 90 %-ն ապրում էր գյուղերում: Հետագա տասնամյակների ընթացքում տնտեսության արմատական վերակառուցումը և երկրի ինդուստրիալ զարգացումն էապես փոխեցին նրա սոցիալ-տնտեսական դեմքը. Հայկական ԽՍՀ-ն դարձավ ինդուստրիալ ագրարային երկիր: 1980-ական թթ. վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբներին ուրբանացման մակարդակը հասավ 68-69 %-ի (1991թ.՝ 69.2 %): Քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերակցության այդպիսի արագ փոփոխությունը պայմանավորված էր չորս հիմնական գործոններով [2].

1) գյուղատնտեսության մեջ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման և ինտենսիվացման պատճառով գյուղական բնակչությունը «հոսել է» քաղաքներ,

2) բազմաթիվ գյուղեր մտել են քաղաքային բնակավայրերի շրջագծի մեջ կամ դարձել են քաղաքային բնակավայր,

3) հիմնվել են նոր քաղաքներ:

4) քաղաքային բնակչության թվաքանակի ավելացումն ապահովել է բնական աճի բացարձակ թվի ավելացում,

Աղյուսակ 20

*ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի բաշխումը՝ ըստ տարիքային խմբերի
տարեսկզբին, 1000 մարդ (2001-2020 թթ.) [15;16]*

Տարիքը	2001	2011	2013	2014	2015	2020
Ամբողջ բնակչությունը, որից՝	3213.0	3018.9	3026.9	3017.1	3010.6	2 959.7
0-4	196.1	207.6	211.0	211.7	209.9	191.2
5-9	258.5	179.9	187.4	192.0	199.5	209.6
10-14	325.4	178.6	172.3	172.0	173.2	198,8
15-19	313.6	233.1	214.4	201.2	190.5	167.7
20-24	267.6	292.2	285.6	271.1	254.6	174.3
25-29	222.6	271.9	278.0	278.0	276.6	235.6
30-34	204.6	223.0	234.0	242.2	250.0	262.4
35-39	244.3	187.4	191.9	195.5	201.4	239.1
40-44	276.1	177.0	176.9	175.5	175.8	191.8
45-49	211.5	211.1	197.6	186.7	176.7	165.4
50-54	153.8	234.5	235.0	229.3	221.5	162.9
55-59	80.1	177.8	187.1	198.7	207.0	204.9
60-64	147.3	127.6	136.2	142.5	150.8	191.0
65-69	118.7	65.4	72.7	83.4	95.7	136.3
70-74	107.1	107.7	95.7	81.0	67.3	82.2
75-79	55.1	75.4	79.4	83.6	88.1	55.4
80+	30.6	68.7	71.7	72.7	72.0	91.1
Ամբողջ բնակչությունից՝						
մինչաշխատունակ	845.9	609.2	609.8	611.8	616.8	635,6
աշխատունակ	1928.4	2047.3	2051.5	2034.0	2015.1	1 889.5
հետաշխատունակ	438.7	362.4	365.6	371.3	378.7	434.6

Վերջին երեք տասնամյակում ՀՀ արդյունաբերության մեջ ճգնաժամի հետևանքով քաղաքային բնակավայրերից (հատկապես Գյումրիից և Վանաձորից) արտագաղթն ավելի մեծ չափերի հասավ, որի պատճառով ՀՀ-ում ուրբանացման մակարդակը նվազել է մոտ 6 տոկոսային կետով և 2019 թ. կազմել է 63.9 %:

Աշխատանքային ռեսուրսները: Աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման վիճակը բնութագրող քանակական ու որակական ցուցանիշներ են նրանց **ընդհանուր թիվը, սեռային կազմը, տնտեսապես ակտիվ բնակչության թիվը, զբաղվածների ընդհանուր թիվը, զբաղվածների թիվը՝ ըստ ոլորտների և ճյուղերի, սոցիալ-դասակարգային կազմը և կրթական ու մշակութային մակարդակը:**

Տվյալ պահին երկրում, շրջանում կամ առանձին բնակավայրում ձևավորվում է **աշխատանքային ռեսուրսների որոշակի հաշվեկշիռ**, որը ցույց է տալիս բոլոր աշխատանքային ռեսուրսներն ու դրանց կազմը, ինչպես նաև նրանց օգտագործման վիճակը: Այդպիսի հաշվեկշիռները կարևոր նշանակություն ունեն սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարելու և տնտեսության հեռանկարային ու ընթացիկ պլանավորման համար: Աշխատանքային ռեսուրսների հաշվեկշիռները կազմվում են մարդահամարների և բնակչության ընթացիկ հաշվառման տվյալների հիման վրա:

Աշխատանքային ռեսուրսների քանակական ցուցանիշների վրա ազդող գլխավոր գործոններն են բնակչության ընդհանուր թիվը և սեռատարիքային կազմը, որոնք, ըստ երկրների և տարիների, նկատելի փոփոխություններ են կրում: Աշխատանքային ռեսուրսների տեսակարար կշիռն ավելի բարձր է Երևանում և առավել քաղաքաբնակ Շիրակի, Լոռու և Կոտայքի մարզերում: Դրանց ցուցանիշները սոցիալ-տնտեսական նորմալ պայմաններում կտրուկ փոփոխություններ չեն կրում, իսկ ժողովրդագրական իրավիճակում տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխություններն էականորեն ազդում են աշխատանքային ռեսուրսների ցուցանիշների վրա: Յուրաքանչյուր տարի ՀՀ-ում աշխատանք-

քային տարիք է մուտք գործում բնակչության որոշակի քանակ: Ելնելով այդ ցուցանիշից՝ ստեղծվում են լրացուցիչ աշխատատեղեր՝ զանգվածային գործազրկություն թույլ չտալու համար:

Աշխատանքային ռեսուրսները բնութագրող կարևոր ցուցանիշներ են **բնակչության կրթական ցենզը, մասնագիտական կազմը (որակները) և մշակութային մակարդակը**: Դրանցից առաջին երկուսը ցույց են տալիս, թե ինչ որակի, արտադրական և մասնագիտական պատրաստվածության ինչ կադրեր կան, և ինչպիսին է տվյալ տարածաշրջանի ինտելեկտուալ ներուժը:

XX դարի սկզբներին Հայաստանի բնակչության ընդամենը 10-12 %-ը գրագիտություն ուներ [28]: 1914-1915 թթ. ուստարում դպրոցահասակ երեխաների մի փոքր մասն էր ընդգրկված հանրակրթական կամ մասնագիտական այլ դպրոցներում: Աշխատանքային ռեսուրսների հիմնական մասն ուներ կրթական շատ ցածր մակարդակ: Խորհրդային տարիներին բնակչության կրթության դրվածքն արմատապես փոխվեց. խիստ բարձրացավ գրագիտության միջին ցենզը: Հազար մարդուն բաժին ընկնող ոչ լրիվ միջնակարգ, միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ունեցողների թվով Հայաստանը դարձավ ԽՍՀՄ հանրապետությունների շարքում առաջատարներից:

2011 թ. մարդահամարի տվյալներով ՀՀ-ում 15 տարեկան և բարձր տարիքի բնակչության 96.8 %-ն ունեցել է բարձրագույն, միջին և նախնական մասնագիտական, միջնակարգ ու հիմնական կրթություն, ինչը խոսում է ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսների որակական բարձր ցուցանիշների մասին:

Նրանք ի վիճակի են լայնորեն օգտագործել գիտատեխնիկական առաջընթացի նորագույն նվաճումները և կազմակերպել բարձր տեխնոլոգիաներով ժամանակակից բարդ արտադրություններ:

2019 թ. դրությամբ ՀՀ աշխատուժի 25.0 %-ն ուներ բարձրագույն և հետբուհական կրթություն, 23.4 %-ը՝ միջին մասնագիտական և նախա-

մասնագիտական, 42.1%-ը՝ միջնակարգ, 9.5 %-ը՝ հիմնական, ընդհանուր և ցածր:

Աղյուսակ 21

ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսների միջին տարեկան ցուցանիշները
(2014-2019 թթ.) [17]

	2014	2015	2016	2017	2019
Աշխատանքային ռեսուրսներ, ընդամենը՝ 1000 մարդ, որից՝	2180.2	2106.6	2011.4	2021.3	2201.1
աշխատուժ	1375.7	1316.4	1226.3	1230.7	1318.1
զբաղվածներ, ընդամենը	1133.5	1072.6	1006.2	1011.7	1012.9
վարձու աշխատող	632.9	613.5	584.0	603.3	673.7
գործատու	16.0	9.7	10.5	12.3	15.8
ինքնազբաղված	398.0	370.5	351.2	372.2	315.0
այլ	86.6	78.9	60.4	23.9	8.4
գործազուրկներ	242.1	243.7	220.2	219.0	240.8
աշխատուժից դուրս բնակչություն	804.5	790.3	785.1	790.6	883.0
սովորող, ուսանող	160.7	148.1	142.0	138.0	144.9
տնային տնտեսություն վարող	260.0	263.5	260.9	249.0	250.9
կենսաթոշակառու, հաշմանդամ	183.9	177.0	176.3	188.1	215
աշխատանք չունեցող այլ անձինք	200.0	201.7	206.0	215.6	272.3
տնտեսական ակտիվության մակարդակը, %	63.1	62.5	61.0	60.9	59.9
զբաղվածության մակարդակ	52.0	50.9	50.0	50.1	47.7
ոչ ֆորմալ զբաղվածության մակարդակ, %	49.9	47.7	46.4	44.5	40.1
գործազրկության մակարդակ, %	17.6	18.5	18.0	17.8	19.0

ՀՀ տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում բնակչության զբաղվածության հիմնախնդիրը տարբեր բովանդակություն է ունեցել:

1920-ական թթ. սկզբներին հիմնական խնդիրն էր բոլոր ցանկացողներին աշխատանքով ապահովել և գործազրկությունը վերացնել: Այդ հիմնախնդիրը լուծվեց 1930-ական թթ. սկզբներին: Զարգացման հաջորդ փուլում ՀՀ տնտեսության բոլոր ճյուղերի բուռն զարգացումը **հանգեցրեց նոր աշխատատեղերի ստեղծման, և աշխատող ձեռքի պահանջը մեծացավ:** Այդ ժամանակ գլխավոր խնդիրը նոր աշխատատեղերը **որակյալ մասնագետներով ապահովելն էր [28]:** Ներկայումս մարդկանց աշխատանքով ապահովելը և զանգվածային գործազրկության վերացումը կրկին հրատապ խնդիրներ են դարձել:

Աշխատանքային ռեսուրսների այն մասը, որն ունի (կամ կարող է ունենալ) եկամուտ, համարվում է **տնտեսապես ակտիվ բնակչություն (աշխատուժ), որն ընդգրկում է** բոլոր աշխատողներին և աշխատանք փնտրողներին: Տնտեսական ճգնաժամի պատճառով աշխատանքային ռեսուրսների մի զգալի մասը կայուն վաստակ չունենալու պատճառով դարձել է **գործազուրկ:** ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսների մաս են կազմում նաև **աշխատուժից դուրս** բնակչությունը (**տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչությունը**)՝ ուսանողները, տնային տնտեսություն վարողները, կենսաթոշակառուները, հաշմանդամություն ունեցողները և աշխատանք չունեցող այլ անձինք: Զբաղվածներն ըստ տնտեսական գործունեության բնույթի 2020 թ. ունեին հետևյալ պատկերը՝ արդյունաբերություն՝ 13.8 %, գյուղատնտեսություն՝ 21.8 %, շինարարություն՝ 7.1 %, ծառայություններ՝ 57.2 %:

Վերջին հարյուրամյակում արմատական փոփոխություններ է կրել ՀՀ բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմը: **Մինչև 1920-ական թթ. վերջը բնակչության կազմում գերակշռում էին միջակ գյուղացիությունը և քաղաքի մանր սեփականատերերը,** այսինքն՝ բնակչությունն իր սոցիալ-դասակարգային բնույթով մանր սեփականատիրական էր:

1930-ական թթ. ՀՀ-ում արտադրության միջոցները կենտրոնացան հիմնականում մեկ սեփականատիրոջ՝ պետության ձեռքում: Ամբողջ

աշխատունակ բնակչությունը դարձավ բանվոր, ծառայող և կոլտնտեսական: Այս վիճակը պահպանվեց մինչև 1991 թվականը, երբ բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմի 85 %-ը բանվոր ծառայողներ էին և նրանց ընտանիքի անդամները, 15 %-ը՝ կոլտնտեսականներ:

Երրորդ հանրապետության տարիներին ՀՀ բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմը էականորեն փոխվել է: Հասարակությունը դարձել է բազմակացութաձև, առկա են սեփականության բոլոր ձևերը՝ պետական, մասնավոր, կոլեկտիվ և խառը: Հողի սեփականաշնորհման պատճառով կոլտնտեսություններն ու սովխոզները վերացել են, և գյուղական բնակչության գերակշիռ մասը դարձել է մենատնտես գյուղացի, իսկ փոքր մասը միավորված է կոլեկտիվ գյուղացիական տնտեսություններում: Առաջացել են բնակչության սոցիալական նոր խմբեր՝ **խոշոր սեփականատերեր ու ձեռնարկատերեր, բանկիրներ, ֆերմերներ, վարձու աշխատողներ** և այլն: Վերջին տարիներին ավելանում է մասնավոր սեփականատերերի՝ փոքր ու միջին բիզնեսով զբաղվածների բաժինը:

Առաջիկա տարիներին ՀՀ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքում համամասնությունների փոփոխությունը կարող է որակական նոր փոփոխություններ մտցնել բնակչության զբաղվածության և սոցիալ-դասակարգային կառուցվածքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՞ք ՀՀ բնակչության ազգային կազմի և սեռատարիքային կառուցվածքի վերլուծություն:

2. Ի՞նչ գործընթացներ են պայմանավորել ՀՀ ուրբանացումը: Կազմե՞ք ՀՀ մարզերի բնակչության՝ ըստ քաղաքային և գյուղական բաշխվածության քարտեզ-սխեմա:

3. Կատարե՞ք ՀՀ աշխատուժի քանակական և որակական ցուցանիշների վերլուծություն:

3.6. Բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները

Ցանկացած տարածքի բնակեցվածության աստիճանը պայմանավորված է փոխադարձորեն միմյանց հետ կապված սոցիալ-տնտեսական ու բնաաշխարհագրական գործոններով, պատմական անցյալով, յուրացվածության աստիճանով և այլ գործոններով:

ՀՀ համեմատաբար փոքր տարածքում բնակչության տեղաբաշխման ու խտության զգալիորեն մեծ տարբերություններ կան: Բնակչության միջին խտությունը 2020 թ. կազմում էր մոտ **100 մարդ/կմ²** է: Ամենախտաբնակը Արմավիրի մարզն է՝ 213, ամենանոսրը՝ Վայոց ձորի մարզը՝ 21 մարդ/կմ²: ՀՀ-ում միջինից բնակչության բարձր խտություն ունեն նաև Արարատի (123 մարդ/կմ²) և Կոտայքի (122 մարդ/կմ²) մարզերը: Գեղարքունիքի, Տավուշի և Արագածոտնի մարզերում այն տատանվում է 43-46 մարդ/կմ²-ի սահմաններում: Սյունիքում բնակչության միջին խտությունը ՀՀ միջինից պակաս է 3.2 անգամ, Լոռիում՝ 1.7, Շիրակում՝ 1.1:

ՀՀ-ում բնակչության և բնակավայրերի հիմնական մասը կենտրոնացված է նախալեռնային հարթություններում, գետահովիտներում, լեռնային զոգավորությունների ցածրադիր հատվածներում և սարահարթերում: Երևան քաղաքում է ապրում երկրի բնակչության ավելի քան 36.6%-ը: Բնակչության առավել մեծ թվով առանձնանում են Արարատյան դաշտը և այն եզրավորող նախալեռնային գոտին, Սևանի մերձափնյա շրջանները, Շիրակի և Լոռվա սարահարթերը: Միայն Արարատյան դաշտում և այն եզրավորող նախալեռնային գոտում ընկած Արարատի, Արմավիրի, Արտաշատի, Աշտարակի, Էջմիածնի, Բաղրամյանի, Մասիսի, Կոտայքի և Նաիրիի տարածաշրջաններում տեղաբաշխված է ՀՀ գյուղական բնակչության 45 %-ը, այն դեպքում, երբ այդ շրջաններին բաժին է ընկնում ՀՀ ցամաքային տարածքի ընդամենը 17.8 %-ը: ՀՀ հարավում, ուր ընկած են Սյունիքի ու Վայոց ձորի մարզե-

ըը և զբաղեցնում են երկրի ցամաքային տարածքի 24.3 %-ը, ապրում է ՀՀ բնակչության 6.3 և գյուղական բնակչության 7.3 %-ը:

Բնակչության միջին խտությունը, ընդհանուր պատկերացում տալով բնակեցվածության աստիճանի մասին՝ չի արտացոլում բնակչության տեղաբաշխման իրական պատկերը: Բնակչության խտության ֆիզիկական ցուցանիշը, արտահայտելով տարածքի բնակեցվածության ընդհանուր պատկերը, չի կարող գործնական նշանակություն ունենալ, մանավանդ, որ պիտանի հողատարածքները խիստ անհավասարաչափ են բաշխված մարզերի ու տարածաշրջանների միջև: Այդպիսիք, Մեղրու, Իջևանի, Կապանի և Վայքի տարածաշրջաններում կազմում են համապատասխանաբար ընդհանուր տարածքի 19, 24, 25 և 26 %-ը, իսկ Էջմիածնի, Գորիսի, Գավառի, Տաշիրի, Արմավիրի ու Նաիրիի տարածաշրջաններում՝ 67-72 %, Ախուրյանում՝ 75 %, Մասիսում՝ 81 %: Այսպիսով՝ գիտաճանաչողական և գործնական նկատառումներով անհրաժեշտ է նաև որոշել տվյալ երկրի կամ տարածաշրջանի **բնակչության խտությունը՝ ըստ գյուղատնտեսական հողատարածքի մեծության:**

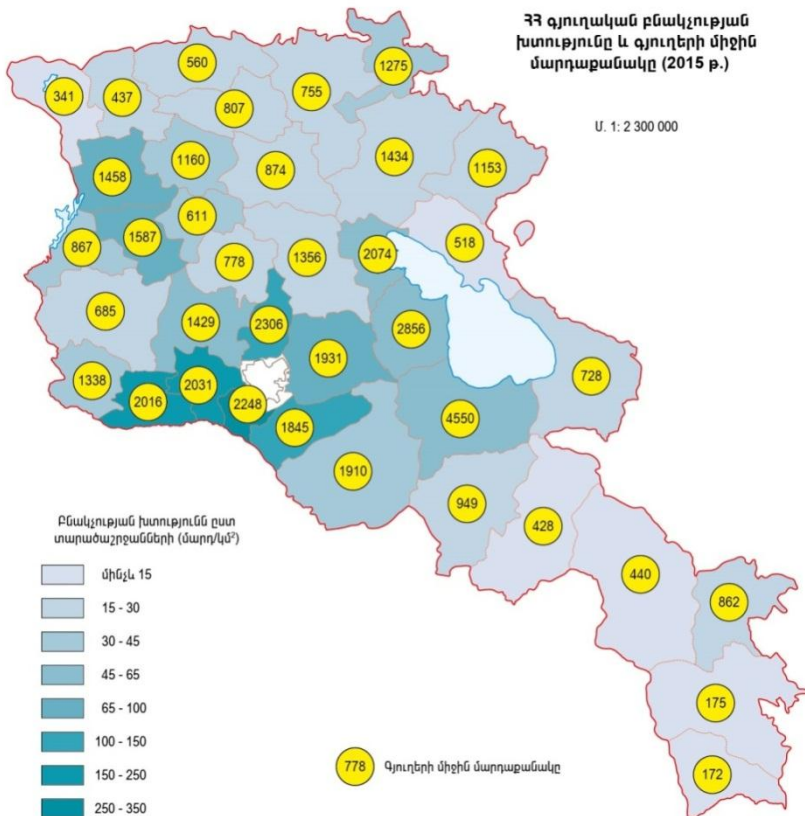
Աղյուսակ 22

ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը՝ ըստ մարզերի և ք. Երևանի (01.01.2021 թ., հազ. մարդ) [42]

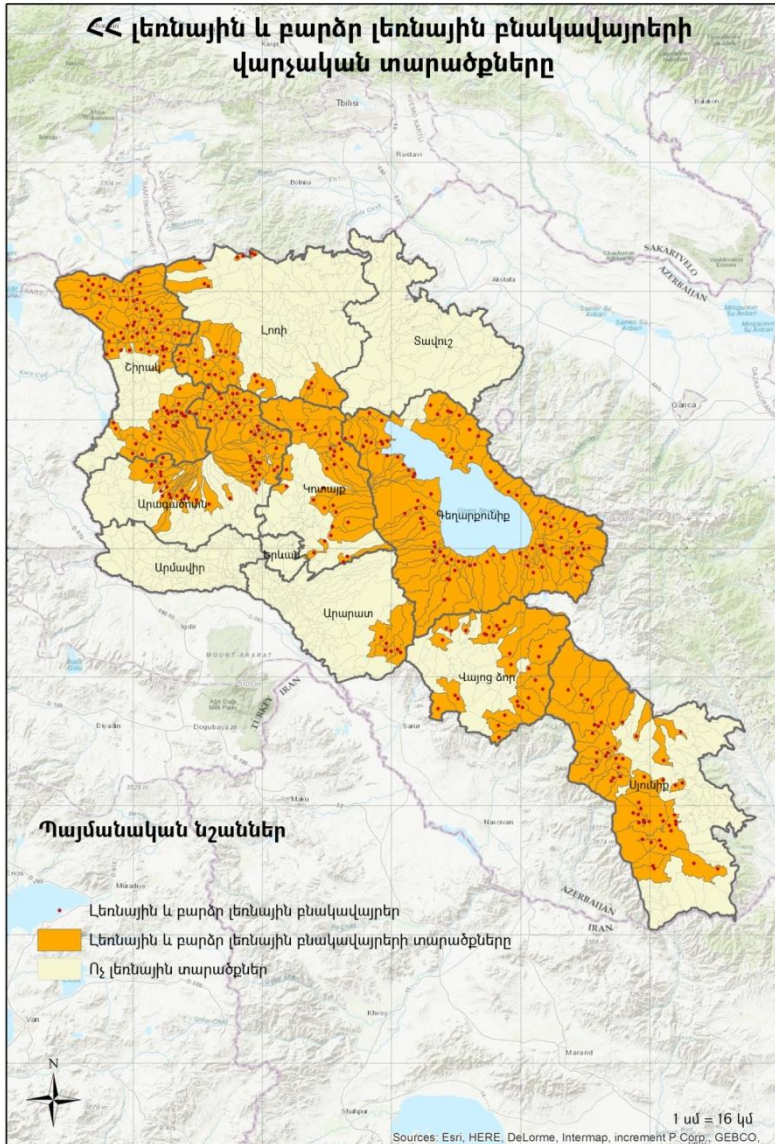
ՀՀ և մարզեր	Ընդամենը	Քաղաքային	Գյուղական
ՀՀ	2 963.3	1 895.6	1 067,7
ք. Երևան	1 091.7	1 091.7	-
Արագածոտն	124.5	26.6	97.9
Արարատ	256.6	72.0	184.6
Արմավիր	264.0	82.5	181.5
Գեղարքունիք	227.3	66.2	161.1
Լոռի	212.6	125.4	87.2
Կոտայք	251.2	136.8	114.4
Շիրակ	231.0	135.2	95.8

Սյունիք	135.8	91.8	44.0
Վայոց ձոր	48.1	16.8	31.3
Տավուշ	120.5	50.6	69.9

ՀՀ բնակչության խտությունը գյուղատնտեսական հողատարածքների հաշվով կազմում է մոտ **145 մարդ/կմ²**, որը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների մեջ ամենաբարձր ցուցանիշն է: Սա նշանակում է, որ այդ երկրների մեջ մեկ շնչի հաշվով ամենաքիչ գյուղատնտեսական հողատարածք բաժին է ընկնում ՀՀ բնակչությանը: Լեռնային երկրների համար բնակչության խտությունն արտահայտում են նաև **ըստ վարելահողերի գրաված տարածքի**, քանի որ բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերությունների, մակերևույթի խիստ կտրտվածության, լեռնալանջերի մեծ թեքությունների և այլնայլ պատճառներով այդպիսի տարածքներում զգալի շրջաններ դուրս են մնում տնտեսական ակտիվ օգտագործումից:



**Քարտեզ 9. ՀՀ գյուղական բնակչության խտությունը և գյուղերի
միջին մարդաքանակը**

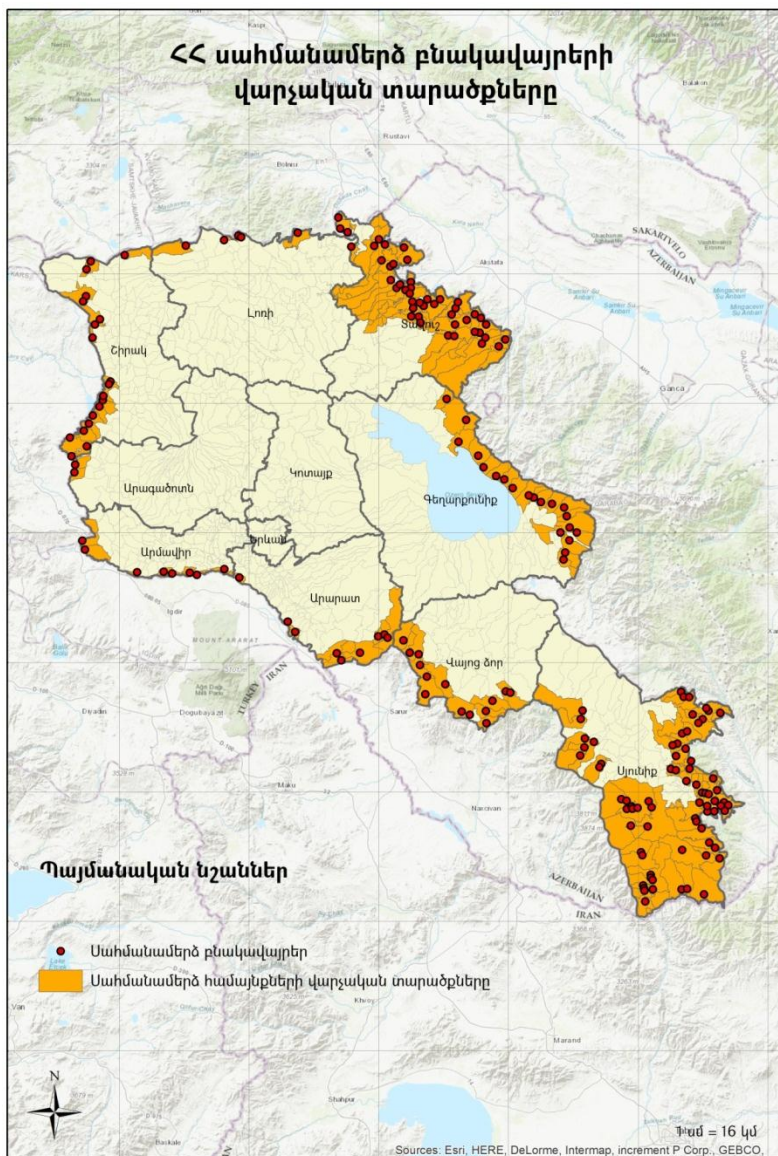


Քարտեզ 10. ՀՀ լեռնային և բարձր լեռնային բնակավայրերի վարչական տարածքները

Բացի դրանից՝ լեռնային երկրներում գյուղատնտեսական հողատարածքների կազմում տեսակարար մեծ կշիռ ունեն սեզոնային արոտավայրերը, որոնք օգտագործվում են միայն տարվա մի քանի ամիս: Հետևաբար բնակչության խտության հաշվարկն ըստ վարելահողերի արտահայտում է տվյալ երկրի կամ տարածքի բնակեցվածության առավել իրական պատկերը: ՀՀ-ում բնակչության խտության այդ ցուցանիշը հավասար է **664 մարդ/կմ²**:

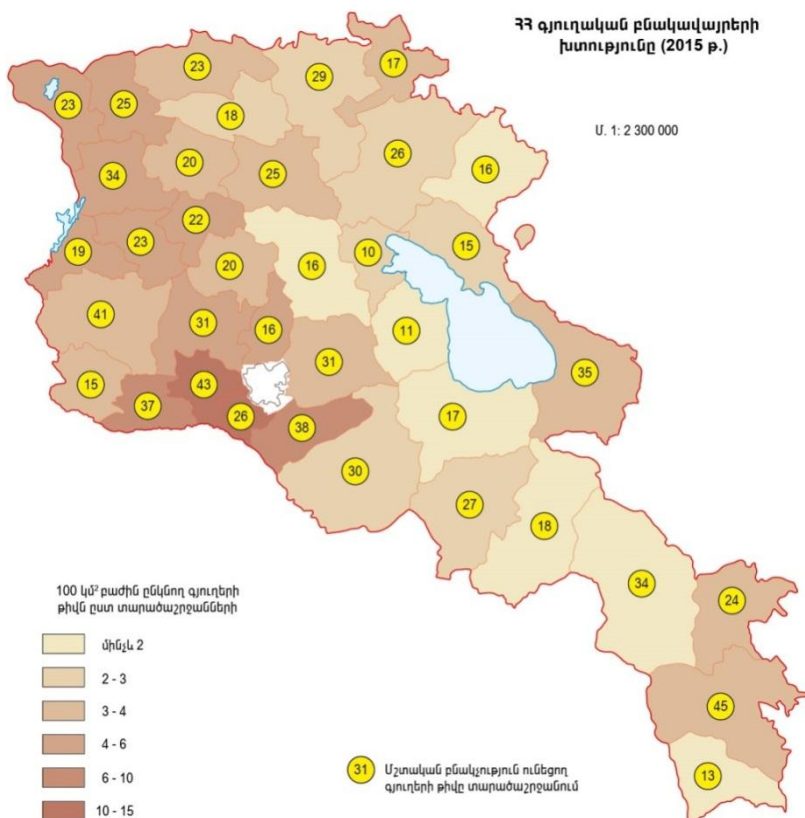
Լեռնային երկրներում խիստ կարևոր է նաև բացահայտել բնակչության տեղաբաշխման և խտության պատկերը՝ ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության, քանի որ լեռնային մակերևույթի պատճառով, ըստ բարձրության, տեղի է ունենում բնական համալիրի տարրերի փոփոխություն, ինչն իր ազդեցություն է թողնում բնակավայրերի տեղադիրքի, չափերի, բնակչության թվաքանակի ու տնտեսական գործունեության վրա: **ՀՀ-ում բնակեցման համար առավել նպաստավոր և նպաստավոր պայմաններ ունեցող հարթավայրային ու սարահարթա-սարավանդային) տարածքները գտնվում են տարբեր բարձրությունների վրա (800-2000 մ), սակայն առանձնանում են բնակչության ու բնակավայրերի առավել բարձր խտությամբ:** Այդ պատճառով խախտվում են բնակչության տեղաբաշխման համաչափությունը՝ ըստ բարձրության բնակչության թվի, և խտության աստիճանական նվազումը կամ ավելացումը:

ՀՀ-ում բնակեցված տարածքը սկսվում է մոտ 400 մ-ից և հասնում մինչև 2340 մ բարձրություն: Մակայն բնակչության զրեթե 54 %-ը կենտրոնացած է 800-1000 մ բարձրությունների միջև, որին բաժին է ընկնում երկրի ցամաքային տարածքի ընդամենը 8.3 %-ը:



Քարտեզ 11. ՀՀ սահմանամերձ բնակավայրերի վարչական տարածքները

Այստեղ է գտնվում ՀՀ բնակավայրերի ընդհանուր թվի 21 %-ը: **Բնակչության** խտությունն այս գոտում կազմում է շուրջ 750, իսկ միայն գյուղական բնակչության խտությունը՝ 170 մարդ/կմ²: Այս գոտում են ընկած մայրաքաղաք Երևանը և ևս 10 քաղաք, որոնց բաժին է ընկնում ՀՀ քաղաքային բնակչության ավելի քան 65 %-ը:



Քարտեզ 12. ՀՀ գյուղական բնակավայրերի խտությունը

Այս գոտում է ապրում մեր երկրի գյուղական բնակչության 34 %-ը: 1970 թ. համեմատությամբ այս գոտու մասնաբաժինը ՀՀ

բնակչության մեջ բարձրացել է գրեթե 7 տոկոսային կետով՝ 47.1-54: ՀՀ-ում մինչև 1000 մ բարձրության տարածքներում ապրում է ամբողջ բնակչության 56 %-ից ավելին (քաղաքային բնակչության մոտ 67, գյուղական բնակչության 38 %-ը):



Քարտեզ 13. ՀՀ բնակչության խտությունն՝ ըստ վերընթաց գոտիների

Բնակչության կուտակման հաջորդ գոտին, որը զբաղեցնում է ՀՀ ցամաքային տարածքի 17.7 %-ը, 1200-1600 մ բարձրության շրջաններն են, որտեղ բնակվում է ՀՀ բնակչության 20 %-ից ավելին, ավելի ցածրադիր՝ 1000-1200 մ բարձրության գոտուն բաժին է ընկնում ՀՀ բնակչության ընդամենը 4.4 %-ը: Վերջինս բացատրվում է

այդ գոտում մակերևույթի խիստ մասնատվածությամբ և լանջերի մեծ թեքությամբ, որոնք բնակեցման ու տնտեսական գործունեության համար հարուցում են լրացուցիչ դժվարություններ:

Ըստ բարձրության՝ բնակչության տեղաբաշխման 4-րդ գոտուն՝ **1600-2000 մ բարձրության շրջաններին բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքի 23.2 %-ը, որտեղ բնակվում է երկրի բնակչության շուրջ 17 %-ը:** Այդ տարածքներում բնակչության թվաքանակի այդպիսի կուտակումը պայմանավորված է նշված բարձրության շրջաններում հարթավայրային ընդարձակ տարածքների ու բերրի սևահողերի առկայությամբ: Պատահական չէ այն փաստը, որ 1600-2000 մ բարձրության տարածքներին բաժին է ընկնում ՀՀ քաղաքային բնակչության ընդամենը 11, գյուղական բնակչության՝ 27 %-ը:

Բնակչության տեղաբաշխման ամենաբարձրադիր գոտում՝ **2001-2250 մ բարձրության շրջաններում, ապրում է ՀՀ բնակչության ընդամենը 2,2 %-ը, չնայած որ բարձրության այս գոտին զբաղեցնում է երկրի ցամաքային տարածքի 14,6 %-ը:** Այստեղ ևս ամբողջ բնակչության համեմատ գյուղական բնակչության մասնաբաժինը համեմատաբար բարձր է՝ 5,5 %: **2250 մ-ից բարձր շրջաններում կա մշտական բնակչություն ունեցող 3 գյուղ, որոնցում միասին 2019 թ. ապրում էր 426 մարդ:**

1998 թ. նոյեմբերին ՀՀ կառավարության համապատասխան որոշումներով առանձնացվել են **սահմանամերձ բնակավայրեր**, և բնակավայրերը դասակարգվել են **ըստ բարձունքային նիշերի:** Ըստ այդմ՝ սահմանամերձ են ՀՀ մշտական բնակչություն ունեցող բնակավայրերի 20.4 %-ը՝ 9 քաղաք և 191 գյուղ (ՀՀ գյուղերի 20.6 %-ը), որտեղ 2018 թ. ապրում էր ՀՀ բնակչության 8.2 %-ը: **ՀՀ-ում լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներին (1700-2000 մ՝ լեռնային, 2000 մ-ից բարձր՝ բարձր լեռնային) բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքի համապատասխանաբար 18 և 42.5 %-ը:** Այդպիսի շրջաններում են գտնվում 13

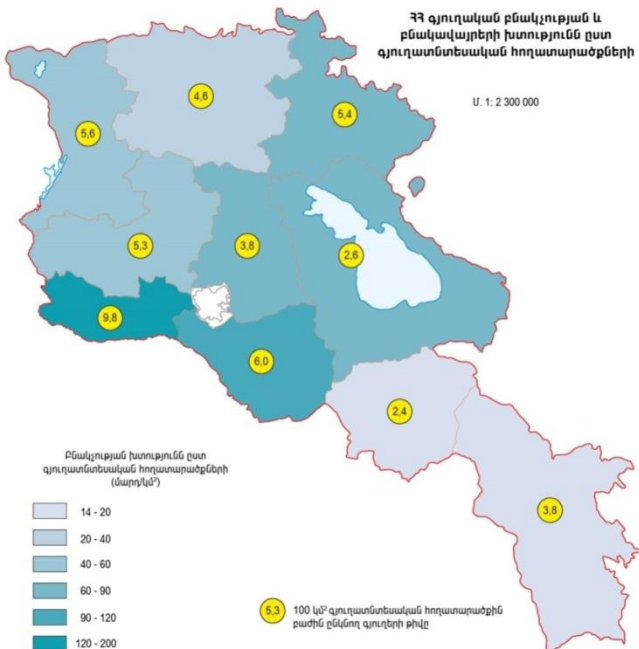
քաղաք և մշտական բնակչություն ունեցող 347 գյուղ, դրանց 2018 թ. բաժին էր ընկնում ՀՀ բնակչության 17.3 %-ը:

ՀՀ բնակչության՝ ըստ բարձրության տեղաբաշխման տվյալները էականորեն տարբերվում են հարևան Վրաստանից, որը ևս տիպիկ լեռնային երկիր է: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ Վրաստանում շատ են ցածրադիր համեմատաբար ընդարձակ, հարթ տարածքները (Կոլխիդա, Ալազանի հովիտ, Կուրի հովիտը Թբիլիսիից ներքև), և լեռնաշղթաներն իջնում են առանց սարահարթային ընդարձակ տարածքների: Դրա փոխարեն ՀՀ-ում ցածրադիր, հարթ տարածքները շատ քիչ են, որոնց փոխարեն հանդես են գալիս աստիճանաձև դասավորված սարահարթերը, որտեղ էլ հիմնականում կուտակվել է բնակչությունը: Եթե ՀՀ-ում մինչև 800 մ բարձրություններում ապրում է բնակչության 2,5, ապա Վրաստանում՝ 80 %-ից ավելին:

3.7. Տարաբնակեցումը

Տարաբնակեցումը երկրի տարածքի բնակեցման պատմական գործընթացն է, որն ուղեկցվում է բնակավայրերի և դրանց համակարգերի առաջացմամբ և փոփոխություններով: Հասարակության զարգացման ամեն մի նոր փուլ իր ներգործությունն է ունենում թե՛ առանձին բնակավայրերի և թե՛ բնակավայրերի տարածական համակարգի ու ցանցի տարաբնակեցման բոլոր կողմերի վրա:

ՀՀ տարաբնակեցման միասնական համակարգը բաղկացած է 1003 բնակավայրից՝ 49 քաղաք, մնացածը՝ գյուղ: Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ ժամանակակից տարաբնակեցման համակարգը հիմնական գծերով սկսել է ձևավորվել XIX դարի 30-ական թվականներից:



Քարտեզ 14. ՀՀ գյուղական բնակչության և բնակավայրերի խտությունն ըստ գյուղատնտեսական հողատարածքների

Հետագա շուրջ 190 տարվա ընթացքում մեր երկրում տեղի ունեցած տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, վարչաքաղաքական, տարածաշրջանային և այլ գործընթացներն իրենց դերն են ունեցել բնակավայրերի զարգացման, տարածքների յուրացման, միջբնակավայրային կապերի ձևավորման, զարգացման և վերջապես տարաբնակեցման հենքի ամրապնդման ու կայունացման գործում:

ՀՀ բնակավայրերի ցանցի ամրապնդման ու տարաբնակեցման հենքի կայունացման համար առանձնահատուկ դեր է ունեցել խորհրդային շուրջ յոթ տասնամյակը: Այս ընթացքում մեր երկրում տեղի են ունեցել սոցիալ-տնտեսական արմատական փոփոխություններ: Պատմական կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանը հետամնաց ագրարային երկրից վերածվեց ինդուստրիալ-ագրարային երկրի: Վերջինս արտահայտվեց նաև տեղի ունեցած ուրբանացման գործընթացներով. 1920-ական թթ. երկրում առկա 6 քաղաքների փոխարեն 1980-ական թվականներից դրանց թիվը հասավ 58-ի: Այդ ժամանակահատվածում տեղի է ունեցել նաև ՀՀ գյուղական բնակավայրերի ցանցի կայունացում: 1920-ական թվականներից մինչև 1970-ական թվականները ՀՀ գյուղական բնակավայրերի ցանցից վերացան ավելի քան 360 գյուղական բնակավայր, ժամանակավոր բնակելի կետեր և գյուղական տիպի այլ բնակատեղեր:

Խորհրդային տարիներին տարաբնակեցման համակարգի զարգացման վրա, բացի արտադրատնտեսական գործոններից, կարևոր դեր են ունեցել նաև ձևավորված վարչատարածքային կառուցվածքն ու բաժանումը: 1929-1930 թթ. ձևավորված ու մինչև 1995 թ. վերջը գոյատևած վարչատարածքային կառուցվածքը հիմք հանդիսացավ վարչական շրջանների կտրվածքով տարաբնակեցման տեղական կենտրոնների ու տարաբնակեցման շրջանային համակարգերի ձևավորման համար: Իսկ երկրի մասշտաբով միասնական տարածքային արտադրական համալիրի ձևավորումն ու զարգացումը պայ-

մանավորեցին տարաբնակեցման միասնական համակարգի առաջացումը:

ՀՀ տարաբնակեցման միասնական համակարգն ունի ինչպես ուղղաձիգ, այնպես էլ հորիզոնական (տարածքային) կառուցվածք: ՀՀ տարաբնակեցման ենթակարգային կառուցվածքի զագաթում մայրաքաղաք Երևանն է, երկրորդ աստիճանում՝ մարզկենտրոնները և դրանց համարժեք ներուժ ունեցող քաղաքային բնակավայրերը, երրորդ աստիճանում՝ տարածաշրջանային կենտրոնները, չորրորդ աստիճանում՝ գյուղական խոշոր բնակավայրերը, որոնք հարակից գյուղերի համար տեղական կենտրոններ են, հինգերորդ աստիճանում՝ մնացած բնակավայրերը (փոքր քաղաքները և գյուղական բնակավայրերը):

ՀՀ տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի միավորներ են մարզային տարաբնակեցման համակարգերը, որոնք ձևավորվել ու զարգացել են ՀՀ խոշոր բնատնտեսական միավորների սահմաններում:

ՀՀ տարաբնակեցման ենթակարգային ու տարածքային կառուցվածքի միավորները ՀՀ տարաբնակեցման միասնական օրգանիզմի (համակարգի) փոխկապակցված բաղադրիչներ են:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նշե՛ք ՀՀ բնակչության տեղաբաշխման վրա ազդող հիմնական գործոնները:

2. Ի՞նչ առանձնահատկություններ և բնորոշ գծեր ունի ՀՀ բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխումը:

3. Կատարե՛ք ՀՀ բնակչության տեղաբաշխման տարածաշրջանային վերլուծություն:

4. Բնութագրե՛ք ՀՀ բնակչության տեղաբաշխումն ըստ բարձրության գոտիների:

5. Բնութագրե՛ք ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը: Առանձնացրե՛ք ՀՀ տարաբնակեցման համակարգի ենթակարգային և տարածքային կառուցվածքի միավորները:

3.7.1. Քաղաքային տարաբնակեցումը

Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. III-II հազարամյակում ձևավորված ցեղային միությունների տարածքներում և դրանց հաջորդած մյուս ցեղային-պետական միավորումներում գոյություն են ունեցել տասնյակ բերդեր ու բերդաքաղաքներ, որոնք ցրված էին երկրի տարբեր կողմերում և ունեին հիմնականում ռազմական ու վարչական նշանակություն: Ուրարտական պետության ձևավորման գործում էական դեր է ունեցել մեծ թվով բերդերի, ավանաբերդերի և բերդաքաղաքների գոյությունը: Ուրարտական ժամանակներում (Ք.ա. IX-VI դդ.) հիմնադրվել են պետության մայրաքաղաք Տուշպան, Մելիտեն, Ախուրիանին, Աշտուխինին (Կարսի շրջանում), Մանազկերտը, Արճեշը, Էրեբունի-Երևանը, Արգիշտիխինլին: Ք.ա. III-I դարերում՝ հելլենիզմի դարաշրջանում, մեծ վերելք են ապրել նաև Հայաստան աշխարհի քաղաքները [36]:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում Հայաստանի հելլենիստական քաղաքներն աստիճանաբար հետադիմեցին, մի մասը, աստիճանաբար նվազելով, V-VI դարերից դադարեց գոյություն ունենալ: I-V դարերում Հայաստանում առաջացել են մի շարք քաղաքներ (Արգն, Բաղեշ, Խլաթ, Կարին, Ոստան, Ադամակերտ, Սպեր, Նախճավան, Մուշ և այլն), որոնցից առավել հայտնի էին Վաղարշապատը, Դվինը և Արշակավանը:

Հայաստանի քաղաքները, սկսած V դարից, աստիճանաբար հետադիմել են, իսկ VII-IX դարերում տեղի է ունեցել քաղաքների համընդհանուր անկում: Դրանց մի մասը IX-X դարերում կորցրեց իր տնտեսական նշանակությունը, իսկ որոշ քաղաքներ էլ ընդմիշտ դադարեցին գոյություն ունենալ (օրինակ՝ Արտաշատը):

Հայաստանում քաղաքային կյանքն աննախադեպ վերելք է ապրել քաղաքական անկախության շրջանում՝ IX-XI դարերում: Վերելք են ապրել հին քաղաքներ Դվինը, Վանը, Նախճավանը, Բաղեշը

(Բիթլիս), Հերը (Խոյ), Բագարանը և այլ քաղաքներ: Հիմնադրվել են նոր քաղաքներ՝ Անի, Կարս, Արծն, Խլաթ, Մուշ, Լոռի, Կապան, Երազգավորս: Այս ժամանակաշրջանի քաղաքներից Անին, Դվինը, Արծնը և Կարսն ունեցել են մինչև 100 հազար բնակիչ [36]:

XVI-XVIII դարերում Հայաստանի քաղաքներից համեմատաբար նշանավոր էին Երևանը, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Կարսը, Բայազետը, Խլաթը, Բիթլիսը, Մուշը, Արճեշը, Սեփաստիան, Մալաթիան, Դիարբեքիրը: Սակայն բացառությամբ Երևանի, Էրզրումի, Վանի և Երզնկայի՝ դրանցից յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը չէր անցնում 10 հազար մարդուց [35]:

XIX դարի 30-ական թվականներից սկսած, հատկապես Արևելյան Հայաստանում, տնտեսական զարգացումը նպաստեց քաղաքային բնակավայրերի զարգացմանը: Արհեստագործության հայտնի կենտրոններ դարձան Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Ախալցխան, Կարսը, Նախիջևանը, Շուշին, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Բիթլիսը, Սեփաստիան, Մալաթիան, Մուշը, Շատախը: 1850-ական թվականներից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Հայաստանում քաղաքների զարգացումը և գոյությունը պայմանավորված էին ինչպես արհեստագործությամբ, այնպես էլ նոր-նոր ձևավորվող արդյունաբերությամբ: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքները խոշոր ու մարդաշատ չէին: Դրանք դեռևս սերտորեն առնչվում էին գյուղատնտեսական զբաղմունքներին, և արհեստներն ու առևտուրը գերազանցապես միայն տեղական նշանակություն ունեին: Երևանի նահանգում կար միայն 5 խոշոր քաղաք՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Օրդուբադ և Նոր Բայազետ [35]:

Խորհրդային տարիներին (1962 թվականից) ընդունված օրենսդրական ակտի համաձայն՝ բնակավայրը քաղաքային համարելու գլխավոր չափանիշներ են եղել **բնակչության ընդհանուր թվաքանակում բանվոր-ծառայողների տոկոսը՝ 66 %** (ընտանիքի անդամների թիվը ներառյալ), և **արդյունաբերական ձեռնարկությունների, կա-**

ռույցների, տնտեսական այլ կարևոր օբյեկտների և պետական բնակելի ֆոնդի առկայությունը, բարեկարգվածության որոշակի մակարդակը: Բնակչության նվազագույն թիվը պետք է լիներ 3000 մարդ: Բացառություն էին կազմում առողջավայրերը, որոնք քաղաքներ էին համարվում նույնիսկ 2000 բնակչի դեպքում (եթե բուժման և հանգստի նպատակով եկվորների թիվը մշտական բնակիչների թվի 50 %-ից պակաս չէր) [28]: Ըստ 1995 թ. ընդունված վարչատարածքային բաժանման օրենքի՝ ՀՀ-ում քաղաքային բնակավայրի կարգավիճակ ուներ 48 բնակավայր: Նախկինում քաղաքների շարքին դասվող Ագատամուտ, Այրում, Անիպեմզա, Արզնի, Արագած (Թալինի տարածաշրջան), Նոր Խարբերդ, Գագարին, Լուսակերտ, Ձորագետավան, Պեմզաշեն բնակավայրերը դասվեցին գյուղերի շարքին, իսկ Եղվարդ գյուղը դարձավ քաղաք: 2006 թ. Այրումը նորից դասվեց քաղաքների շարքին:

Ինչպես աշխարհի բոլոր երկրներում, Հայաստանում ևս քաղաքները միշտ էլ եղել են ոչ գյուղատնտեսական գործառույթ կատարող բնակավայրեր:

ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի ներկայիս ցանցը ձևավորվել է ոչ միանգամից: Նախախորհրդային Հայաստանում քաղաքային բնակավայրի կարգավիճակ ունեին **Երևանը, Գյումրին (Ալեքսանդրապոլը), Գավառը** (Նոր Բայազետը) և **Գորիսը (Կյոթեսը)**: Դրանցում 1914 թ. դրությամբ ապրում էր մոտ 104 հազ. մարդ (կամ Արևելյան Հայաստանի բնակչության 10.4 %-ը)[նույն տեղում]: Այդ ժամանակ բնակչության թվով առավել խոշոր էին Գյումրին ու Երևանը:

Մեր երկրում քաղաքային բնակավայրի թվի և դրանց բնակչության թվաքանակի արագ աճ տեղի է ունեցել խորհրդային տարիներին: Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, ինդուստրացման և ուրբանացման միասնական գործընթացների շնորհիվ ՀՀ-ում ձևավորվեցին բազմաթիվ նոր քաղաքներ նախկին գյուղական բնակավայրերի խոշորացման և նոր գործառույթների կատարման շնորհիվ

(Հրազդան, Վանաձոր, Արթիկ, Կապան, Արտաշատ, Աբովյան, Աշտարակ և այլն): Դրա հետ միաժամանակ ձևավորվեցին մի շարք նոր քաղաքներ արդյունաբերության այս կամ այն ճյուղի զարգացման կամ նոր հանքավայրերի շահագործման շնորհիվ (Չարենցավան, Քաջարան, Ագարակ, Նոր Հաճն, Բյուրեղավան): **Խորհրդային վերջին տարիներին Հայկական ԽՍՀՄ-ում կար 58 քաղաքային բնակավայր, որոնցից 22-ն ուներ հանրապետական, 5-ը՝ շրջանային ենթակայության կարգավիճակ: Մնացած 31 բնակավայրերը եղել են քաղաքատիպ ավաններ [19]:** Հանրապետական ենթակայության քաղաքներն ունեին ավելի բարձր կարգավիճակ և երկրի տարածքային կառավարման համակարգում հավասարեցված էին գյուղական վարչական շրջաններին: Սրանք, որպես կարգ, ունեին զարգացած արդյունաբերություն ու կոմունալ տնտեսություն և հարակից շրջանների համար իրականացնում էին տնտեսական և մշակութային գործառույթներ, բնակչության թիվն անցնում էր 50 հազարից: Իսկ եթե բնակչության թիվը 50 հազարից պակաս էր, ակնհայտ էին բնակավայրի արդյունաբերական ու մշակութային աճող նշանակությունը և տնտեսական զարգացման բարենպաստ հեռանկարները [28]: Շրջանային ենթակայության քաղաքը նվազագույնը պետք է ունենար 8 հազար բնակիչ, և բանվոր ծառայողները կազմեին 2/3-ից ավելին [նույն տեղում]: Շրջանային ենթակայության քաղաքներ էին Քաջարանը, Սիսիանը, Տաշիրը, Մեղրին, Ծաղկաձորը: Ավելի ցածր ցենզի դեպքում բնակավայրը համարվում էր քաղաքատիպ ավան:

Աղյուսակ 23

ՀՀ քաղաքային բնակչության թվի շարժընթացը՝ ըստ մարզերի, 1000 մարդ
(1990-2021 թթ.) [12,14,15,42]

	1990	1995	2001	2011	2013	2015	2021
ՀՀ	2416.8	2166.4	2066.2	1911.3	1917.5	1901.4	1 895.6
ք. Երևան	1237.5	1113.2	1103.5	1060.1	1066.3	1075.8	1 091.7
Արագածոտն	36.9	35.3	32.9	30.6	30.6	28.3	26.6
Արարատ	86.5	85.1	79.9	74.1	74.5	72.7	72.0
Արմավիր	111.7	104.5	98.3	85.1	85.3	84.0	82.5
Գեղարքունիք	91.0	88.2	78.9	71.4	71.3	68.4	66.2
Լոռի	251.3	195.2	169.9	137.8	137.2	130.8	125.4
Կոտայք	185.5	170.5	154.0	137.5	138.2	137.5	136.8
Շիրակ	233.0	186.0	174.3	146.9	146.3	139.9	135.2
Սյունիք	100.7	105.9	104.2	95.2	95.3	93.9	91.8
Վայոց ձոր	23.5	25.1	19.6	18.4	18.4	17.6	16.8
Տավուշ	58.3	56.8	50.7	54.2	54.1	52.5	50.6

ՀՀ-ն քաղաքային բնակչության առավելագույն բացարձակ ցուցանիշ ունեցել է 1992 թ.՝ 2503.8 հազ. մարդ (ընդհանուր բնակչության 68.9 %-ը):

Խորհրդային տարիներին քաղաքների թվի արագ աճը հանգեցրեց երկրում քաղաքային բնակավայրերի ցանցի բոլորովին նոր պատկերի ձևավորման՝ քաղաքային տարաբնակեցման համակարգի ստեղծմանը և քաղաքային բնակավայրերի ցանցի աննախադեպ խտացմանը: Եթե նախախորհրդային տարիներին քաղաքային բնակավայրերի միջև ֆիզիկական հեռավորությունը կազմում էր մոտ 100 կմ, ապա 1980-ական թթ.՝ ընդամենը 20 [28]:

ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի ցանցը ձևավորվել է մեր երկրի տարբեր շրջանների բնական, տնտեսական ու ժողովրդագրական կոնկրետ պայմանների ազդեցության տակ, որոնք զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից և միանգամայն տարբեր ազդեցություն են թո-

դել քաղաքների ձևավորման ու զարգացման վրա:

ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի զարգացման մեջ որակական նոր երևույթ էր խորհրդային վերջին տասնամյակներին քաղաքային ագլոմերացիաների ձևավորման գործընթացը [28]: Այն բնակավայրերի խմբավորում էր, որն արտադրական, աշխատանքային և այլ ոլորտների ներքին սերտ կապերի ու ենթակառուցվածքային տարրերի միասնականության շնորհիվ դառնում է ՀՏԿ ինքնուրույն օղակ: Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին ձևավորվել և ձևավորման փուլում էին Երևանի, Հրազդանի, Գյումրիի, Վանաձորի և Ալավերդու ագլոմերացիաները: Առավել ձևավորվածը և այժմ իր գործառույթները կատարողը Երևանի ագլոմերացիան է: Սրա մեջ մտնում են 25-30 կմ շառավղով խմբավորված և միմյանց հետ տարածական համակարգ կազմող մեկուկես տասնյակ միջին ու փոքր քաղաքային բնակավայրեր [նույն տեղում]: Խորհրդային տարիներին ձևավորման փուլում գտնվող Գյումրու, Վանաձորի, Հրազդանի և Ալավերդու ագլոմերացիաները վերջին երեք տասնամյակի ընթացքում էականորեն կորցրել են իրենց ագլոմերացիոն ներուժը: Նշված քաղաքներում արտադրական նախկին հզորությունների վերականգնումը և զարգացումը կնպաստեն քաղաքային տարաբնակեցման այդ խմբային ձևի՝ ագլոմերացիայի ակտիվացմանն ու տարածմանը:

Քաղաքային բնակավայրերի աշխարհագրական ուսումնասիրման կարևոր խնդիրներից են քաղաքների տիպաբանությունն ու դասակարգումը: Քաղաքները կարելի է խմբավորել և դասակարգել քանակական ու որակական տարբեր ցուցանիշների հիման վրա: Աշխարհագրական առումով քաղաքների դասակարգման ցուցանիշներ են՝ 1) մարդաշատությունը, 2) տնտեսական գործառույթները, 3) ՏԱԴ-ը, 4) աշխատանքի տարածքային բաժանման մեջ բնակավայրերի մասնակցության աստիճանը, 5) ծագումնաբանական ցուցանիշները [28]:

Մարդաշատությունը քաղաքների դասակարգման առավել ընդհանրական և հեշտ ընկալվող ցուցանիշ է և իրենով պայմանավորում է մի քանի այլ ցուցանիշներ ևս: 2020 թ. ՀՀ քաղաքներն ըստ մարդաշատության ունեն հետևյալ պատկերը՝

- **միլիոնանոց մեկ քաղաք**՝ Երևան,
- **խոշոր մեկ քաղաք**՝ Գյումրի,
- **միջին մեծության (20-100 հազ. բնակիչ) տասնմեկ քաղաք**՝

Արմավիր, Արարատ, Արմավիր Վանաձոր, Գորիս, Իջևան, Վաղարշապատ, Կապան, Մասիս, Հրազդան, Չարենցավան:

Փոքր քաղաքները (10-20 հազ. բնակիչ) տասնչորսն են՝ Ալավերդի, Աշտարակ, Արթիկ, Արտաշատ, Գավառ, Վեդի, Վարդենիս, Դիլիջան, Եղվարդ, Մարտունի, Սիսիան, Սպիտակ, Ստեփանավան, Սևան:

Մանր քաղաքները քսաներկուսն են:

ՀՀ-ում չկա խոշորագույն քաղաք, քաղաքների կեսից ավելին (25-ը) կազմում են միջին ու փոքր քաղաքները:

Քաղաքը բնութագրող գլխավոր ցուցանիշներով ՀՀ-ում առաջինը Երևանն է: Դառնալով երկրի մայրաքաղաք՝ կարճ ժամանակաշրջանում այն դարձավ ՀՀ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և առևտրաֆինանսական խոշորագույն կենտրոնը: **Ներկայումս Երևանի բնակչության թիվը 1914 թ. մակարդակը գերազանցում է ավելի քան 35 անգամ:** Երևանի բնակչության միջին տարեկան աճն առավել բարձր է եղել 1970-ական թթ., երբ այն կազմում էր 30 հազար մարդ: Ներկայումս միայն Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 36.6, քաղաքային բնակչության՝ ավելի քան 57.3 %-ը: Սա բավականին հազվադեպ երևույթ է ոչ միայն մեր տարածաշրջանում, այլև աշխարհում: Եթե խորհրդային տարիներին այդ երևույթը նպաստել է մեր երկրի արդյունաբերական զարգացմանը, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային առաջընթացին, ապա ժամանակակից պայմաններում և ապագայի չափանիշներով մեկ քաղաքում բնակչության նման կենտրոնացումը ծնում է բազմաթիվ խնդիրներ:



Քարտեզ 15. ՀՀ քաղաքները

ՀՀ-ում մարդաշատությամբ երկրորդ քաղաք **Գյումրին**, եթե 1988 թ. Երևանին զիջում էր մոտ 5, ապա՝ ներկայումս 9.6 անգամ: Չնայած Գյումրին 1914 թ. բնակչության թվով ավելի քան 21 հազարով ավելի էր Երևանից, սակայն ՀՀ տարածքում նրա եզրային, սահմանամերձ և ոչ այնքան էլ նպաստավոր ՏԱԴ-ը, ինչպես նաև բնական ու տնտեսական պայմանները խոչընդոտել են Գյումրու զարգացմանը և բնակչության թվաքանակի առավել բարձր տեմպերով աճին: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը և դրան հաջորդած տնտեսական ճգնաժամը վերջին երեք տասնամյակում էականորեն խոչընդո-

տել են Գյումրու տնտեսական զարգացմանը, որի հետևանքով 1988 թվականից հետո քաղաքի բնակչությունը նվազել է գրեթե 120 հազարով:

Խորհրդային տարիներին աճի ու զարգացման նպաստավոր պայմաններ է ունեցել **Վանաձորը** (Կիրովական), որի բնակչությունն այդ ընթացքում ավելացել է ավելի քան 25 անգամ (Աղ. 24):

Քաղաքի տնտեսական գործառույթները ձևավորվում են արտադրական, ժողովրդագրական, պատմական և ֆիզիկաաշխարհագրական գործոնների ազդեցության տակ և որոշում են քաղաքի դերը շրջակա տարածքի ու բնակավայրերի, դրանց հետ ունեցած արտադրական, տրանսպորտային, մշակութային և այլ կապերի զարգացման նկատմամբ [28]: Որպես կարգ՝ քաղաքներն իրականացնում են երկու խոշոր գործառույթ՝ տնտեսական և ոչ տնտեսական, որոնք կարող են սերտորեն շաղկապված լինել միմյանց հետ: Քաղաքաստեղծ առումով առավել մեծ նշանակություն ունեն տնտեսաարտադրական գործառույթները, որոնք դրսևորվում են արդյունաբերության, տրանսպորտի, առևտրի, մատակարարման և մթերման ձևով:

Իրենց հիմնական գործառույթներով ՀՀ քաղաքները բազմազան չեն: ՀՀ բոլոր մարզկենտրոնները, մայրաքաղաք Երևանը և բնակչության թվով համեմատաբար մեծ քաղաքները **բազմագործառութային** քաղաքներ են և կատարում են արդյունաբերական, տրանսպորտային, վարչական, գիտական, կրթամշակութային, առևտրական, սպասարկման և այլ գործառույթներ:

Աղյուսակ 24

Երևան, Գյումրի և Վանաձոր քաղաքների բնակչության թվաքանակը
(հազ. մարդ) [12, 14, 15, 29, 40, 42]

Քաղաք-ներ	1897 թ.	1914 թ.	1922 թ.	1926 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1979 թ.	1988 թ.	2001 թ.	2011 թ.	2021 թ.
Երևան	29.0	29.8	46.6	64.6	199.0	509.3	1033	1186	1103.5	1060	1091.7
Գյումրի	30.6	51.3	44.7	42.3	67.7	108.4	207.0	230.6	150.9	122.0	112.1
Վանաձոր	3.9	6.7	6.4	8.6	17.6	49.4	146.0	170.9	107.4	86.2	76.9

Մնացած քաղաքները, որոնք բնակչության թվով հիմնականում փոքր են, առավելապես **միագործառույթային** են: ՀՀ նախկին վարչական շրջանների կենտրոններից շատերը մտնում են այս խմբի մեջ, որոնք նախկինում իրականացնում էին նաև վարչական ու սպասարկման գործառույթներ իրենց շրջանների սահմաններում: Ջերմուկը, Ծաղկաձորը Դիլիջանն առողջարանային կենտրոններ են:

Քաղաքի զարգացման համար առանձնահատուկ դեր ունի **տնտեսաաշխարհագրական դիրքը**: ՀՀ քաղաքների համար առավել մեծ դեր ունեն բնակավայրի ՏԱԴ-ը պայմանավորող հետևյալ պայմանները՝ 1) քաղաքի (բնակավայրի) դիրքը տրանսպորտային ուղիների նկատմամբ, 2) քաղաքի հեռավորությունը մայրաքաղաք Երևանից, խոշոր տնտեսական կենտրոններից և զարգացած գյուղատնտեսական շրջաններից, 3) քաղաքի դիրքը կարևոր նշանակություն ունեցող հումքի աղբյուրների նկատմամբ, 4) տարածքի նկատմամբ քաղաքի կենտրոնական կամ ծայրամասային դիրքը, 5) քաղաքի տարածաշրջանային (դիրքն արտաքին սահմանների նկատմամբ) վիճակը [28]: Նշվածներից մի քանիսը կամ ամբողջը միասին ձևավորում են քաղաքի ՏԱԴ-ի և քաղաք-շրջապատ փոխհարաբերությունը: Քաղաքը ձևավորվում և զարգանում է որոշակի շրջապատում, կախված է նրանից և զարգանում է վերջինիս սոցիալ-տնտեսական գործոնների ու ենթակառուցվածքների ազդեցության տակ:

Ըստ իրենց ՏԱԴ-ի՝ ՀՀ քաղաքները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի [նույն տեղում]:

1. **Առավել նպաստավոր ՏԱԴ ունեցող քաղաքներ:** Սրանք այն քաղաքները, որոնք ապահովված են տրանսպորտի բոլոր տեսակներով, ՀՀ տարածքում ունեն կենտրոնական դիրք, շրջակայքում կան հումքի աղբյուրներ և ունեն մերձավոր հարևանություն տնտեսական այլ կենտրոնների հետ: Նշված պայմաններն ունեն Երևանը, Աբովյանը, Հրազդանը, Վանաձորը, Դիլիջանը, Սևանը և սրանց մերձակայքի այն քաղաքները, որոնք բավարարում են թվարկած պայմանները:

2. **Հարմար ՏԱԴ ունեցող քաղաքներ:** Սրանք նախորդից տարբերվում են նրանով, որ ՀՀ տարածքի նկատմամբ չունեն կենտրոնական դիրք (Գյումրի, Ալավերդի, Արարատ, Իջևան, Արմավիր և այլն):

3. **Բավարար ՏԱԴ ունեցող քաղաքներ:** Սրանք կա՛մ գտնվում են երկաթուղային փակուղում, կա՛մ չունեն երկաթուղագիծ, սակայն ունեն ավտոճանապարհային բավարար հաղորդակցություն և տնտեսական կենտրոններից գտնվում են ոչ մեծ հեռավորության վրա (Արթիկ, Աշտարակ, Գավառ, Ստեփանավան, Ապարան):

4. **Աննպաստ ՏԱԴ ունեցող քաղաքներ:** Սրանք ՀՀ տարածքի նկատմամբ ունեն ծայրամասային դիրք, զուրկ են երկաթուղուց (Քաջարան, Ջերմուկ, Տաշիր, Բերդ, Դաստակերտ և այլն):

Քաղաքների զարգացման ու տարաբնակեցման համակարգում նրանց տեղի ու դերի համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ԱԱԲ-ի մեջ քաղաքի մասնակցության աստիճանը: Ինչպես ՀՀ տարաբնակեցման համակարգում, այնպես էլ ներհանրապետական աշխատանքի տարածքային բաժանման մեջ իրենց ունեցած դերով ու տեղով ՀՀ քաղաքները կարելի է բաժանել 3 խմբի [28]:

1) **Համահանրապետական կենտրոն:** Սա ոչ միայն ներհանրապետական, այլև արտաքին գլխավոր կապերի հանգուցակետն է: Այդպիսի դեր ունի մայրաքաղաք Երևանը:

2) **Ռեզիդուս (տարածաշրջանային) կենտրոններ:** Գտնվում են ՀՀ խոշոր տարածքներն սպասարկող կապերի հանգուցակետում, երբեմն ունեն նաև ՀՀ սահմաններից դուրս գտնվող կապերը (Գյումրի, Վանաձոր, Կապան, Գավառ, Իջևան, Հրազդան, Արտաշատ, Եղեգնաձոր, Աշտարակ, Արմավիր):

3) **Տեղական նշանակության կենտրոններ:** Սրանք ունեն սահմանափակ տարածք, արտաքին կապերը թույլ են:

Քաղաքների ձևավորման ու զարգացման օրինաչափությունները բացահայտելու իմաստով կարևոր նշանակություն ունի նաև դրանց **գենետիկական դասակարգումը:**

ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի համար բնորոշ է այն հանգամանքը, որ խորհրդային տարիներին ստեղծված քաղաքների մի մասը ծագել են լեռնահանքային արդյունաբերության (Արթիկ, Ագարակ, Դաստակերտ, Քաջարան, Թումանյան, Ախթալա և այլն), ջրատեխնիկական շինարարության (Սևան, Չարենցավան, Նոր Հաճն և այլն) և գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման շնորհիվ (Արմավիր, Աշտարակ, Վեդի, Բերդ, Նոյեմբերյան, Մեղրի, Սպիտակ, Վայք և այլն) [28]:

ՀՀ-ին բնորոշ են նաև ռեկրեացիոն կուրորտային ռեսուրսների օգտագործման շնորհիվ ստեղծված քաղաքները (Ջերմուկ, Ծաղկաձոր, Դիլիջան): Գենետիկական առումով խառը տիպի են Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը, Գավառը, Արտաշատը, Մասիսը, Ստեփանավանը, Գորիսը, Էջմիածինը և այլ քաղաքներ, որոնց առաջացումը տեղի է ունեցել մի շարք գործոնների ազդեցությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն է եղել ՀՀ-ում քաղաքների առաջացման և զարգացման պատմական ընթացքը:

2. Վերջին հարյուրամյակում ՀՀ-ում ի՞նչ գործընթացներ են պայմանավորել քաղաքների թվի և քաղաքային բնակչության քանակի փոփոխու-

թյունները:

3. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի ՀՀ քաղաքային տարաբնակեցումը:

4. Կատարե՛ք ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի խմբավորում և դասակարգում: Բնութագրե՛ք առանձնացված խմբերը:

5. Կատարե՛ք ՀՀ առանձին մարզերի ուրբանացման և քաղաքային տարաբնակեցման համեմատական վերլուծություն:

3.7.2. Գյուղական տարածքները և տարաբնակեցումը

Երկրների ու շրջանների ամբողջ բնակելի տարածքը, որն ընկած է քաղաքային բնակավայրերից դուրս, իր բնական և վերափոխված լանդշաֆտներով, բնակչությամբ ու բնակավայրերով ընդունված է անվանել **գյուղական տարածքներ**: Գյուղական տարածքների գլխավոր տարրերը **գյուղական բնակավայրերն** են, որոնք իրենց գործառույթային բնույթով կարող են լինել **գյուղատնտեսական, ոչ գյուղատնտեսական և խառը տիպի**: Գյուղական բնակավայրերի ամբողջությունը կամ դրանց ցանցը և միջբնակավայրային կապերի ընդհանրությունը որոշակի տարածքի սահմաններում առաջացնում են **գյուղական տարաբնակեցում**, որը տարաբնակեցման միասնական համակարգի գլխավոր օղակներից մեկն է: Ընդունված է համարել, որ **գյուղական տարաբնակեցումը ոչ քաղաքային տարածքներում բնակչության կյանքի տարածքային կազմակերպման ձև է՝ տարբեր տիպի գյուղական բնակավայրերի ընդհանրության տեսքով, որոնք նախատեսված են մշտական կամ ժամանակավոր բնակության համար** [26]:

Աշխարհի երկրների ու շրջանների մեծ մասում գյուղական տարաբնակեցման հիմնական մասը կազմում է **գյուղատնտեսական տարաբնակեցումը**, որը ներառում է այն բնակավայրերի ցանցը, որոնց գոյությունն անմիջականորեն պայմանավորված է գյուղատնտեսական արտադրությամբ: Այդպիսին է նաև ՀՀ-ն, ուր գյուղական բնակավայրերի ճնշող մեծամասնության հիմնական տնտեսական գործառույթը գյուղատնտեսությունն է, իսկ մնացած գյուղական բնակավայրերում գյուղատնտեսությունն ունի նշանակալից բաժին: Բացի դրանից՝ **չնայած ՀՀ-ն ունի 64 % ուրբանացման մակարդակ, սակայն միայն մայրաքաղաքում կենտրոնացված է երկրի բնակչության 36.6 %-ը, իսկ բնակչության թվով հանրապետության առաջին յոթ քաղաքներում ապրում է քաղաքային բնակչության շուրջ**

76.5 %-ը: Ամասիայի, Աշոցքի, Արագածի և Բաղրամյանի տարածաշրջաններում չկան քաղաքային բնակավայրեր, իսկ Նոյեմբերյան, Վալք, Մեղրի, Մարալիկ, Տաշիր, Ճամբարակ, Թալին և Ապարան քաղաքային բնակավայրերում, որոնք համարվում են տարածաշրջանային կենտրոններ, մշտական բնակչության թիվը չի անցնում յոթ հազարից: Բերված փաստերն ապացույցն են այն իրողության, որ ՀՀ տարաբնակեցման միասնական համակարգում գյուղական տարածքներն ու տարաբնակեցումն ունեն նշանակալից դեր, և դրանցում տեղի ունեցող փոփոխություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողնում ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր գործընթացների վրա:

ՀՀ տարածքի խիստ արտահայտված լեռնային բնույթը, փոքր չափերը, հորիզոնական և ուղղաձիգ մասնատվածությունը, բացարձակ մեծ բարձրությունները և թեքությունները, կլիմայական խիստ պայմանները, ջրային ու հողային ռեսուրսների անհամաչափ բաշխումը, սեյսմիկ ակտիվությունը, մի շարք շրջաններում սողանքները, սելավները, երկրի մակերևույթին մոտ գտնվող գրունտային ջրերը և ակտիվ գործող բնաաշխարհագրական այլ երևույթներ, ինչպես նաև տարածքի էկոլոգիական հավասարակշռությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը զգալիորեն նեղացնում են ՀՀ բնակեցման արեալը և իրենց ազդեցությունն են թողնում գյուղական բնակավայրերի ձևավորման ու հետագա զարգացման վրա:

1831-1926 թթ. ընթացքում ՀՀ ներկայիս տարածքում գյուղերի թիվն ավելացել է 575-ով, միջին մարդաքանակը 212-ից հասել է 579-ի, իսկ գյուղական բնակչության թիվն ավելացել է մոտ հինգ անգամ:

ՀՀ գյուղական բնակավայրերի ցանցը քանակական ու որակական նշանակալից փոփոխություններ է կրել խորհրդային տարիներին՝ 1920-1991 թթ.:

Արդյունաբերության ճյուղերի բազմազանությունը, ուրբազացման գործընթացները, բնակչության բարձր բնական աճը և միգրա-

ցիոն բարձր ակտիվությունը, գյուղատնտեսության զարգացման բնական սահմանափակ հնարավորությունները, երկրում տարվող ագրարային և տարածաշրջանային զարգացման քաղաքականությունը եղել են այն հիմնական ազդակները, որոնք խորհրդային տարիներին իրենց ազդեցությունն են թողել ՀՀ գյուղական բնակավայրերի և տարաբնակեցման զարգացման վրա՝ առաջացնելով ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ու տարածքային փոփոխություններ:

1926-1988 թթ. ընթացքում ՀՀ գյուղական բնակավայրերի թիվը նվազել է 361-ով: Այդ տարիների ընթացքում ՀՀ-ում վերացել են 274 գյուղ և 138 գյուղական տիպի ժամանակավոր բնակելի կետեր, 41 գյուղ դարձել է քաղաքային բնակավայր, իսկ 97 գյուղ միացել է այլ բնակավայրերի (քաղաքների կամ գյուղերի): Միաժամանակ այդ տարիներին երկրում **ստեղծվել են 97 նոր** և վերականգնվել նախկինում վերացած 2 գյուղ: Սկսած 1980-ական թթ. կեսից՝ ՀՀ գյուղական տարաբնակեցման մեջ ի հայտ է եկել նոր երևույթ. **սկսել են վերականգնվել նախկինում բնազրկված ու վերացված գյուղական բնակավայրեր:**

Աղյուսակ 25

Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացը 1831-1926 թթ. [40]

Տարածաշրջաններ	1831 թ.			1897 թ.			1926 թ.		
	Գյուղերի թիվը	Բնակչության թիվը	Միջին մարդաբանակը	Գյուղերի թիվը	Բնակչության թիվը	Միջին մարդաբանակը	Գյուղերի թիվը	Բնակչության թիվը	Միջին մարդաբանակը
Անիի	13	2578	198	25	17696	708	26	16487	634
Վայքի	32	2775	87	53	18190	343	38	11729	309
Թումանյանի	10	2191	218	33	19138	580	54	29234	541
Ամասիայի	3	3446	149	37	12288	332	32	10270	321
Ապարանի	27	5394	200	28	20466	731	25	22099	884

Արտաշատի	39	7250	186	69	33334	483	59	27332	463
Արթիկի	24	4537	189	24	23555	981	24	26822	1118
Ախուրյանի	27	14969	489	34	29490	867	39	27779	712
Աշտարակի	30	5574	186	41	23975	585	34	24587	723
Վարդենիսի	21	4111	196	39	24812	636	38	22203	584
Արարատի	23	4335	188	81	35585	439	67	17340	259
Գորիսի	20	5039	244	32	25882	809	33	20672	626
Աշոցքի	7	1425	129	27	11830	438	27	11459	424
Եղեգնաձորի	38	3953	104	59	23890	405	43	18345	427
Իջևանի	15	5197 ¹	349	33	21033 ²	637	43	28124	654
Տաշիրի	3	827	100	19	11260	593	29	18671	644
Գավառի	12	5148	429	13	17336 ³	1334	13	21370	1644
Կապանի	49	3612	57	109	26317	241	102	23146	227
Գուգարքի	14 ⁴	4172	123	21	16972 ⁵	808	28	22525	804
Կոտայքի	20	1985	99	52	22493	433	40	23447	586
Կրասնոսելսկի	7	1442	206	16	10684	668	24	17238	718
Մարտունու	17	3811	224	25	25498	1020	26	36723	1412
Մեղրիի	20	2174	82	27	9866	365	30	8965	299
Նոյեմբերյանի	11	3942	358	15	11100	740	22	14354	652
Արմավիրի	22	5140	234	38	25291	666	38	25026	659
Հրազդանի	28	5346	191	32	25611	800	32	29507	922
Սևանի	12	3403	284	14	14173	1012	14	15720	1123
Սիսիանի	27	3207	100	45	25187	560	41	22410	547
Սպիտակի	16	2390	149	22	22086	1004	26	26858	1033
Ստեփանավանի	11	1550	86	22	15450	702	25	24279	971
Թալինի	20	1820	91	72	20641	287	56	16059	288
Տավուշի	10	3063	306	14	11268	805	35	20142	575
Էջմիածնի	27	8685	322	40	26639	666	39	19053	488
Մասիսի	28	10538	376	29	20437	705	33	15234	462
Արագածի	11	2857	260	25	13173	527	27	16484	610
Բաղրամյանի	3	692	231	3	1116	372	5	1043	209
Նաիրիի	5	633	127	10	6014	601	10	6574	657
ՀՀ-ում	702	149211	212	1278	719776	559	1277	739310	579

1. և 2. այդ թվում՝ նաև Դիլիջանի ենթակայության տակ գտնվող գյուղերի բնակչու-
թյունը,

3. առանց ք. Գավառի: 4. Այդ թվում՝ նաև ք. Վանաձորը, 5. առանց Վանաձոր քաղաքի
բնակչության:

Իսկ 1988 թվականից հետո, պայմանավորված տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններով, 44 գյուղական բնակավայրեր զուրկ էին մշտական բնակչությունից:

Եթե 1926 թ. ՀՀ ամենախիտ և ամենանոսր բնակեցված մարզերի միջև գյուղական բնակչության խտությունների տարբերությունը կազմում էր 2.8 (Արմավիրի և Վայոց ձորի մարզերի միջև), ապա 1988 թ.՝ 11 անգամ (Արմավիրի և Սյունիքի մարզերի միջև): Այդ տարբերությունն առավել մեծ է տարածաշրջանների միջև (1926 թ. Մասիսի տարածաշրջանի գյուղական բնակչության խտությունը Մեղրու տարածաշրջանին գերազանցում էր 6 անգամ, 1988 թ.՝ շուրջ 32): **1926-1988 թթ. ՀՀ գյուղական բնակչության տեղաբաշխման մեջ էապես բարձրացել է Արարատի, Արմավիրի և Կոտայքի մարզերի բաժինը:** 1926 թ. այս երեք մարզերում ապրում էր ՀՀ գյուղական բնակչության ընդամենը 22, 1988 թ.՝ 39 %-ը: Իսկ Լոռու, Շիրակի և Սյունիքի մարզերում, եթե 1926 թ. ապրում էր ՀՀ գյուղական բնակչության մոտ 39 %-ը, ապա 1988 թ.՝ ընդամենը 25.3 %-ը: Խորհրդային տարիներին ՀՀ-ում տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի խոշորացման գործընթաց: Գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը 1926-1988 թթ. ընթացքում ավելացել է ավելի քան 2 անգամ (580-1180 մարդ): Այն տեղի է ունեցել ինչպես մանր և փոքր գյուղերի ու գյուղական տիպի այլ բնակավայրերի վերացման, այնպես էլ գյուղական բնակչության բացարձակ թվի ավելացման շնորհիվ: Գյուղական բնակավայրերի խոշորացման գործընթացը մեծ տարբերություններով է ընթացել ՀՀ տարբեր մարզերում ու տարածաշրջաններում: Արմավիրի և Արարատի մարզերում այն ավելացել է 3.0-4.9, իսկ Սյունիքի մարզում՝ ընդամենը 1.1 անգամ: Այստեղ 1970 թվականից հետո տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատության նվազում: Այդ ընթացքում արմատական փոփոխություններ են կրել նաև ըստ մարդաշատության գյուղական բնակավայրերի տարբեր խմբերը և դրանց բնակչության թվաքանակը: ՀՀ

գյուղական տարաբնակեցման մեջ զգալիորեն նվազել է մանր, փոքր և միջին մեծության (մինչև 1000 մարդ) գյուղական բնակավայրերի թիվը: Մինչև 2200 մ բարձրության բոլոր գոտիներում 1926-1988 թթ. ընթացքում գյուղական բնակչության թիվն ավելացել է: Սակայն գյուղական բնակչության թվի ավելացման մեծ մասը բաժին է ընկնում 800-1000 մ բարձրության գոտուն: **1926 թ. 800-1000 մ բարձրության գոտում ապրում էր ՀՀ գյուղական բնակչության ընդամենը 17.8 %-ը (ավելի քիչ, քան 1800-2000 մ գոտում), իսկ 1988 թ.՝ 32.3 %-ը:** Դրա հետևանքով 1200 մ-ից բարձր բոլոր գոտիներում 1926 թ. համեմատությամբ 1988 թ. նվազել է գյուղական բնակչության մասնաբաժինը:

Աղյուսակ 26

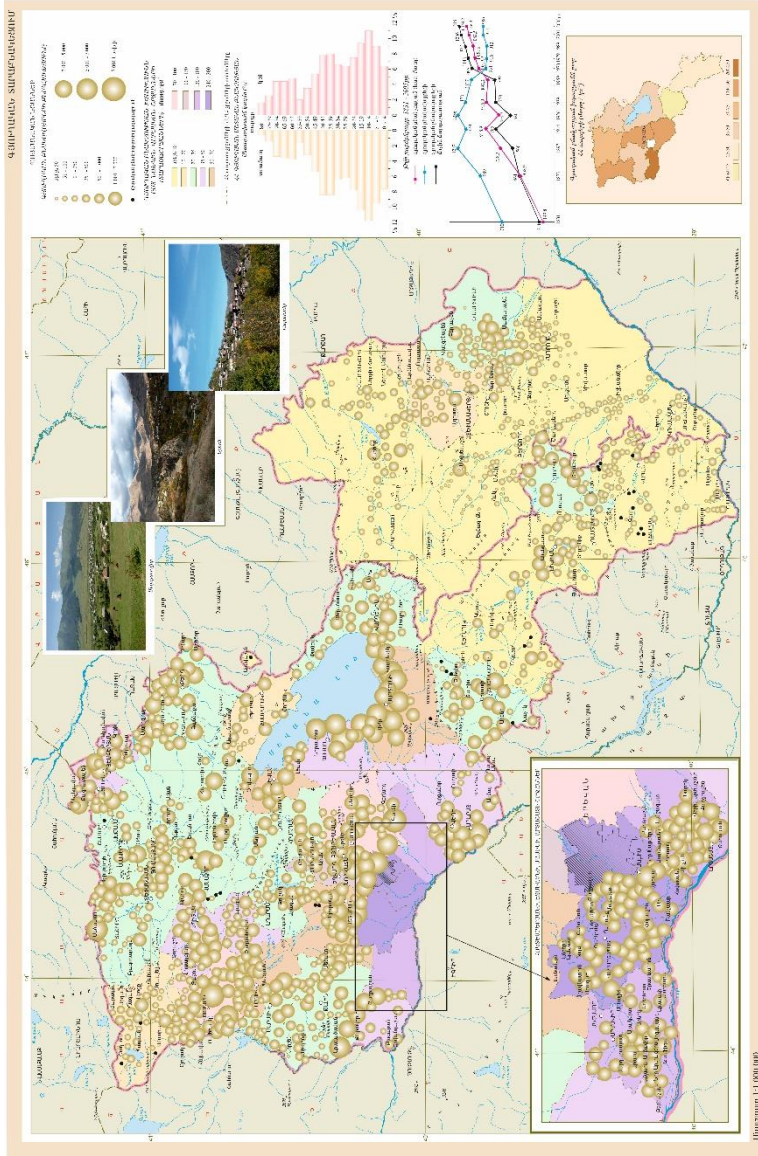
ՀՀ գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացը (1831-2021 թթ.) [12, 14, 15, 29, 40, 42]

Տարեթվեր	ՀՀ բնակչության ընդհանուր թիվը	Գյուղական բնակչության բացարձակ թիվը	Գյուղական բնակչության մասնաբաժինը, %	Մշտական բնակչությամբ գյուղերը	Գյուղերի միջին մարդաբանակը
1831	161747	149827	92,6	710	211
1873	496140	458863	92,5	989	464
1897	797853	728295	91,3	1287	566
1914	1014255	918935	90,6	1170	785
1922	782052	680092	87,0	1114	610
1926	881290	745646	84,6	1286	580
1959	1765300	892200	50,5	1117	799
1970	2492600	1019900	40,9	931	1095
1979	3037300	1051600	34,6	916	1148
1988	3463600	1107500	32,0	909	1218
1992	3633300	1130000	31,1	910	1242
2001	3213000	1146858	35,7	903	1270
2011	3018900	1107567	36,7	913	1213
2015	3010600	1097670	36,5	912	1204
2018	2972700	1076900	36,2	912	1181
2021	2963300	1067700	36,0	912	1171

Հողի և գյուղատնտեսական արտադրության այլ միջոցների սեփականաշնորհումը միանգամայն նոր տնտեսական պայմաններ է ստեղծել մեր երկրի գյուղական բնակավայրերի զարգացման համար: Բայց քանի որ տարաբնակեցումն արտադրության համեմատ ավելի իներցիոն ու պահպանողական է, ոչ միանգամից և ոչ բոլոր դեպքերում է համարժեքորեն հետևում արտադրության մեջ և արտադրական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններին:

Գյուղական բնակչության առավել բարձր խտություն ունեն համեմատաբար հարթավայրային մակերևույթ ունեցող Արարատյան, Շիրակի և Լոռվա դաշտերը, Սևանի մերձլճային հարթությունները, չնայած որ ընկած են ծովի մակարդակից տարբեր բարձրությունների վրա: Բարձրության 1400-1600 և 1800-2000 մ գոտիներում գյուղական բնակչության ու բնակավայրերի թիվը և դրանց խտությունն ավելի բարձր են, քան համապատասխանաբար 1200-1400 և 1600-1800 մ բարձրության գոտիներում:

ՀՀ-ում ամբողջ բնակչության համեմատությամբ գյուղական բնակչության տեղաբաշխման անհամամասնություններն ավելի փոքր են: Եթե հանրապետության բնակչության 54 %-ն ապրում է 800-1000 մ բարձրության գոտում, ապա գյուղական բնակչության բաժինն այդ գոտում կազմում է 34 %: Միաժամանակ, եթե 1800-2000 մ գոտուն բաժին է ընկնում ՀՀ ամբողջ բնակչության 8.8, ապա՝ գյուղական բնակչության 16 %-ը: ՀՀ-ն առանձնանում է գյուղական բնակավայրերի մարդաշատության խիստ բևեռացմամբ: Խոշոր և գերխոշոր գյուղերին (3000 մարդուց ավելի), որոնք կազմում են ՀՀ գյուղերի ընդհանուր թվի 11.7 %-ը, բաժին է ընկնում գյուղական բնակչության 40 %-ը, իսկ գյուղերի ընդհանուր թվի 34 %-ը կազմող մինչև 500 մարդ ունեցող գյուղերին՝ ընդամենը 5 %-ը:



Աղյուսակ 27

ՀՀ գյուղական տարածքները բնութագրող մի քանի ցուցանիշներ՝ ըստ մարզերի (2021 թ.) [15,16,42,50]

Վարչական մարզերը	Տարածքի ընդհանուր շրջան (հազ.մ. կմ²)	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	(%) Գյուղատնտ. ուղղությամբ արտադրվող արտադրանքի հզորությունը	Խտությունը		
								Բնակչություն (մարդ/քկմ²)		
								Ա	Բ	Ա
Արագածոտն	9.3	79	97.9	9.2	116	12.3	36	45	4.2	5.3
Արարատ	7.0	75	184.6	17.3	95	10.0	88	118	4.5	6.0
Արմավիր	4.2	78	181.5	17	95	10.0	147	189	7.6	9.8
Գեղարքունիք	18.0	65	161.1	15.1	93	9.8	39	60	1.7	2.6
Կոտայք	7.0	77	114.4	10.7	62	6.5	55	71	3.0	3.8
Շիրակ	9.0	86	95.8	9.0	128	13.4	38	42	4.8	5.6
Լոռի	12.7	66	87.2	8.2	122	12.8	23	35	3.0	4.6
Սյունիք	15.1	74	44.0	4.1	128	13.4	10	13	2.8	3.8
Վայոց ձոր	7.8	90	31.3	2.9	52	5.4	14	15	2.2	2.4
Տավուշ	9.1	41	69.9	6.5	61	6.4	26	63	2.2	5.4
Երևան	0.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը ՀՀ-ում	100	71	1067.7	100	953	100	36.0	52.0	3.1	4.4

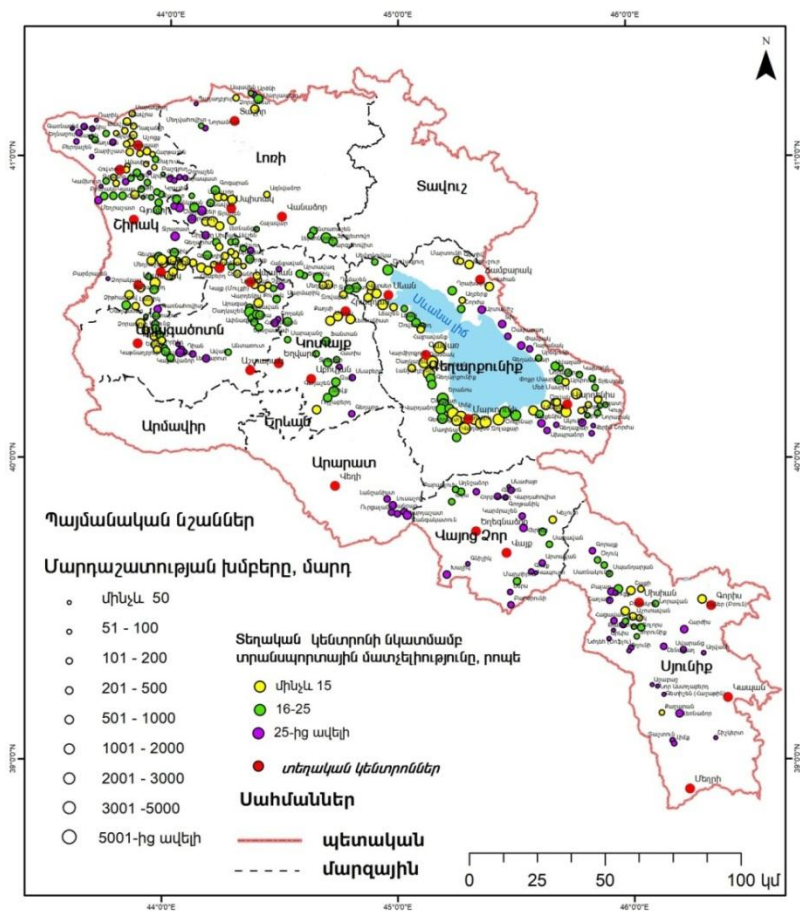
Ա՝ ամբողջ տարածքի հաշվով, Բ՝ գյուղատնտեսական հողատարածքի հաշվով:

Աղյուսակ 28

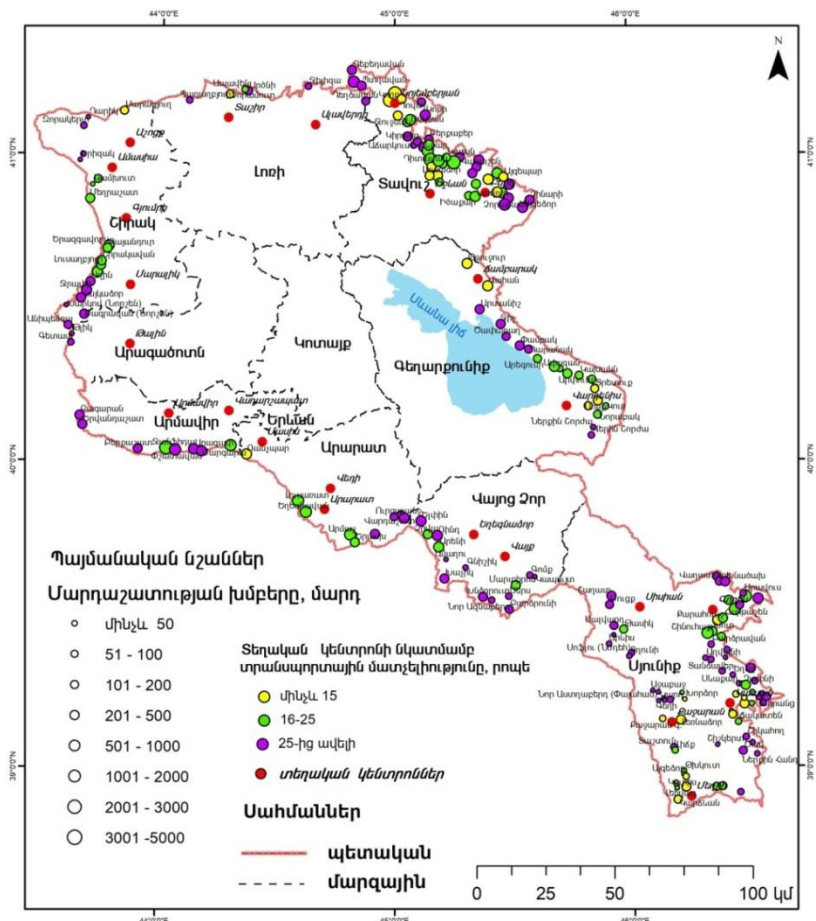
ՀՀ մարզերի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը
(1831-2021 թթ.) [12, 14, 15, 26, 29, 40, 42]

Մարզերը	Գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թիվն ըստ տարիների																	
	1831		1897		1926		1970		1988		2001		2021					
	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ	Ա	Բ
Արագածոտն	88	15645	166	78255	142	78841	103	86284	106	93629	117	105437	117	105437	117	97900		
Արարատ	90	22123	179	89356	159	59906	95	143245	90	166383	95	192131	95	192131	95	184600		
Արմավիր	52	14517	81	53046	82	45122	84	123043	91	151523	95	177941	95	177941	95	181500		
Գեղարքունիք	69	17915	107	92683	115	113254	96	160486	89	170359	93	158693	93	158693	93	161100		
Լոռի	54	11130	118	88823	162	121567	119	125721	115	120292	122	116455	122	116455	122	87200		
Կոտայք	53	7964	94	54118	82	59528	59	74165	61	100603	62	118488	62	118488	62	114400		
Շիրակ	74	25196	147	94859	148	92817	128	101309	122	102495	128	109129	127	109129	127	95800		
Սյունիք	116	14032	213	87252	206	75193	126	66418	122	48791	127	48537	131	48537	131	44000		
Վայոց ձոր	70	6728	112	42080	81	30074	54	41122	49	40512	52	36392	52	36392	52	31300		
Տավուշ	36	12201	62	43401	100	62620	63	84862	61	75625	61	63655	60	63655	60	69900		
ՀՀ-ում	702	147452	1279	723643	1277	738922	927	1006655	906	1070212	952	1146858	954	1146858	954	1067700		

Ա՝ բնակավայրերի թիվը, Բ՝ բնակչության թիվը:



Քարտեզ 17. ՀՀ լեռնային և բարձրլեռնային գյուղերի մարդաքանակը և տրանսպորտային մատչելիությունը տեղական կենտրոնից



Քարտեզ 18. ՀՀ սահմանամերձ գյուղական բնակավայրերի մարդաքանակը և տրանսպորտային մատչելիությունը տեղական կենտրոնից

ՀՀ-ում գյուղական բնակավայրերի՝ ծովի մակարդակից բարձրության ավելացմանը համեմատ միջին մարդաշատության նվազման կամ ավելացման որոշակի օրինաչափություն չկա:

ՀՀ գյուղական բնակավայրերին բնորոշ է **գործառության տիպերի** միատարրությունը. գրեթե բոլոր գյուղերին բնորոշ է

ցյուղատնտեսական գործառույթը: Դրա հետ միաժամանակ ՀՀ ցյուղական բնակավայրերի մեծամասնությունն ունի արտադրական մասնագիտացման բազմազանություն: **Հայաստանի ցյուղական բնակավայրերի արտադրական տիպերի ողջ բազմազանությունից կարելի է առանձնացնել 9 բնորոշ տիպեր:** ՀՀ-ում առավել տարածված են **տավարաբուծական-ոչխարաբուծական, տավարաբուծական, տավարաբուծական-դաշտավարական, բանջարաբուծական, բանջարաբուծական-խաղողագործական, խաղողագործական և այգեգործական մասնագիտացման ցյուղերը:**

ՀՀ-ում, բացի բնաաշխարհագրական և տնտեսական գործոններից, ցյուղական բնակավայրերի **ձևաբանական (մորֆոլոգիական)** բնութագրի վրա էական ազդեցություն են թողել նաև պատմական, ազգագրական և տեղային այլ գործոններ: **Հայաստանի համար առավել բնորոշ է ցյուղական բնակավայրերի ձևաբանական 17 տիպ:** Գյուղերի ձևաբանական բնութագիրը ներառում է բնակավայրի տեղագրական ու հատակագծային առանձնահատկությունները: Արտաքին պայմանների ու բնակավայրերի ներքին կառուցվածքի միաժամանակյա փոխազդեցությամբ ձևավորվում են **ցյուղական բնակավայրերի ձևաբանական որոշակի տիպեր:** Ի վերջո, ցյուղական բնակավայրերի ձևաբանական այս կամ այն տիպն առաջանում ու զարգանում է կոնկրետ որոշակի բնաաշխարհագրական պայմաններում: Բնակավայրը կարծես թե հարմարվում է շրջակա միջավայրին. ռելիեֆի առանձնահատկություններին, միկրոկլիմայական պայմաններին, ջրագրական ու հողաբուսական ծածկին: Հայաստանի բնապատմական շրջաններից մեկի՝ Զանգեզուրի ցյուղերի մասին շատ դիպուկ է ասել նշանավոր ազգագրագետ և աշխարհագետ Ս. Լիսիցյանը. «... Զանգեզուրի ցյուղերը խորը մտնում են ձորերի մեջ և կայուն նրանց կողերին: Այս ցյուղերում տների մի խոշոր մասը ծիծեռնակի բների պես ծեփված է ձորի կողին առանց որևէ կանոնավո-

րության՝ քմահաճ ելևեջ շավիղներով իրար հետ միացած: Նրանցից շատերն իրենց ետևի կեսերով խրվում են մայր ժայռի մեջ որպես քարայրներ: Կան և ամբողջովին քարայրներ ներկայացնող բնակարաններ՝ քրատակներ» [26]:

Հայաստանի ոչ մեծ տարածքն աչքի է ընկնում նաև գյուղական տարաբնակեցման ձևերի և համալիրային (տեղական) տիպերի ու ենթատիպերի բազմազանությամբ, որը նախնառաջ պայմանավորված է տարածքի լեռնային բնույթով: Տարաբնակեցման ձևավորման և զարգացման բնաաշխարհագրական, սոցիալ-տնտեսական և այլ պայմանները ՀՀ-ում փոփոխվում են ոչ միայն մեկ լանդշաֆտային գոտուց մյուսին անցնելիս, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի ներսում: Միևնույն բնալանդշաֆտային գոտու ներսում առանձնանում են գյուղական տարաբնակեցման մի քանի տիպեր և ենթատիպեր: ՀՀ-ում առանձնանում են գյուղական տարաբնակեցման 7 շրջան, 38 տեղական տիպ և 20 ենթատիպ [Քարտեզ 19]:

ՀՀ մարզերի գյուղական տարաբնակեցման առանձնահատկություններին կանոնադառնանք մարզերի բնութագրման ժամանակ:

ՀՀ գյուղական տարաբնակեցման մեջ վերջին երկու տասնամյակում տեղի ունեցող փոփոխություններից առավել հատկանշական են.

1. բոլոր մարզերում և տարածաշրջաններում տեղի է ունեցել գյուղական բնակչության թվի նվազում,
2. բնակչության թվի նվազում է դիտվում ոչ միայն փոքր գյուղերում, այլև մեծ, խոշոր և խոշորագույն գյուղերում,
- 3) հարյուրավոր գյուղերում առաջացել է անբարենպաստ ժողովրդագրական իրավիճակ,
- 4) ըստ գերակշռող մարդաքանակի՝ գյուղական բնակավայրերի տարբեր խմբերի միջև տարբերությունն ավելի է խորացել,

5) գյուղական տարաբնակեցման համակարգում առաջացած հիմնախնդիրներն առավել սուր և տագնապալից բնույթ ունեն ՀՀ բարձրլեռնային և սահմանամերձ շրջաններում:

Գյուղական տարաբնակեցման շարժընթացի նշված գործընթացները և դրանց հետագա խորացումն ամենևին չեն նպաստում ՀՀ գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին, տարաբնակեցման կատարելագործմանը և հանրապետության բոլոր տարածաշրջանների համալիրային ու կայուն զարգացմանը:

ՀՀ գյուղական տարաբնակեցման հեռանկարային զարգացման և քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկը պետք է լինի նախալեռնային ու լեռնային և սահմանամերձ շրջաններում փոքր ու մանր գյուղերի կայունացումը, աստիճանաբար խոշորացումը և տասնյակ լքված գյուղերի վերականգնումը: Դա կնպաստի նշված շրջանների տարածքային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության բարձրացմանը, մարզերի սոցիալ-տնտեսական համալիր զարգացմանը և բավարար նախադրյալ կհանդիսանա հասարակական կայուն զարգացման համար:



Քարտեզ 19. ՀՀ գյուղական տարաբնակեցման շրջանացումը

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերլուծե՛ք ՀՀ տարածքում գյուղական բնակչության ու բնակավայրերի առաջացման և գյուղական տարաբնակեցման ձևավորման պատմական ընթացքը:

2. Քանակական ու որակական ի՞նչ փոփոխություններ է կրել ՀՀ գյուղական տարաբնակեցումը խորհրդային տարիներին:

3. Որպես լեռնային երկիր՝ ՀՀ գյուղական տարաբնակեցումն ի՞նչ բնորոշ գծեր և առանձնահատկություններ ունի:

4. Կատարե՞ք ՀՀ գյուղական տարածքների և տարաբնակեցման քանակական ու որակական ցուցանիշների վերլուծություն:

5. Ի՞նչ պայմաններ և գործոններ են պայմանավորել ՀՀ գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման տարածաշրջանային առանձնահատկությունները:

6. ՀՀ որևէ մարզի օրինակով կազմե՞ք և կատարե՞ք գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման հետազոտություն:

ԳԼՈՒԽ 4

ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

4.1. Տնտեսության ձևավորման և զարգացման պատմաաշխարհագրական ակնարկ

Դեռևս Ք. ա. II հազարամյակում երկրագործությունը մեր լեռնաշխարհի մարդկանց գլխավոր զբաղմունքներից մեկն էր: Այդ ժամանակաշրջանում են հիմնվել առաջին բնակավայրերը, ձուլվել են բրոնզ ու երկաթ: **Առաջին հազարամյակի սկզբներին տարածում է գտել ոռոգելի երկրագործությունը, զարգացել են արհեստները, ձևավորվել են նոր բնակավայրեր:**

Թեև մեր թվարկության առաջին դարերում Հայաստան աշխարհում տնտեսական վերելք չի արձանագրվել, սակայն հոգևոր-մշակութային ոլորտում եղել են նշանակալից ձեռքբերումներ. քրիստոնեությունը ընդունվել է պետական կրոն, ստեղծվել է հայկական այբուբենը, զարգացել են գրականությունը, գիտությունը և ճարտարապետությունը, ձևավորվել է Հայաստանի երկաստիճան վարչատարածքային բաժանումը, որն արդյունք էր ոչ միայն տարբեր շրջանների ու տարածքների բնաաշխարհագրական առանձնահատկությունների, այլև դրանց պատմական և տնտեսական զարգացման պայմանների [28]:

VII-IX դարերի ընթացքում Հայաստանի տնտեսության մեջ առաջընթաց գրեթե չի եղել, որի պատճառը խալիֆայության ավերիչ արշավանքներն էին, հայերի տեղահանումը և արաբների բնակեցումը, ինչպես նաև ծանր հարկահանությունը: **IX-XI դարերում քաղաքական անկախության վերականգնման շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին գյուղատնտեսության, արհեստագործության և քաղաքների զարգացման համար:** Կառուց-

վեցին ոռոգիչ ջրանցքներ, ավելի բանուկ դարձան Հայաստանի վրայով անցնող առևտրային ճանապարհները: Տնտեսական կապեր հաստատվեցին Սև և Միջերկրական ծովերի նավահանգիստների, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Կիևյան Ռուսիայի և արաբական երկրների հետ: Մայրաքաղաք Անիից դուրս էին գալիս միջազգային քարավանային մի քանի ճանապարհներ: Հայաստանի արտաքին առևտուրն ուներ դրական հաշվեկշիռ: **Գրեթե մեկ դար տևած խաղաղ տնտեսական կյանքի պայմաններում նշանակալից առաջընթաց ունեցան Հայաստանի քաղաքները: XI դարի վերջերին Անիի, Դվինի, Արծնի և Կարսի բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 100 հազարի [35]:**

XIII-XV դարերում Հայաստանում տնտեսական կյանքը բոլոր ոլորտներում անկում է ապրել:

XVI-XVIII դարերում Հայաստանը ծայրահեղ հետամնաց երկիր էր: Թուրք-պարսկական պատերազմների և ներքին կոիվների հետևանքով պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին ոչ միայն բազմաթիվ գյուղեր և քաղաքներ, այլև ամբողջական շրջաններ, գավառներ, նահանգներ:

Հայաստանի զարգացման համար նոր ժամանակաշրջան սկսվեց XIX դարի 30-ական թվականներից, երբ Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Հայաստանում սկսեց ավելանալ բնակչության թիվը, ընդարձակվեցին մշակելի հողատարածքները, վերականգնվեցին լեռնահանքային արդյունաբերությունը և արհեստները [35]:

XIX դարի 70-ական թթ. Արևելյան Հայաստանը դեռևս գտնվում էր արդյունաբերական զարգացման արհեստագործական-տնայնագործական մակարդակի վրա: 1850-ական թվականներից Զանգեզուրում շարք են մտնում Կավարտի, Ղաթարի, Հալիձորի և Ագարակի պղնձահանքերը [28]:

Արևելյան Հայաստանում շուկայական տնտեսական հարաբերությունները թափանցեցին նաև գյուղատնտեսության մեջ: Ապրանքային ճյուղ դարձան բամբակագործությունը, խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը: Հայաստանի բամբակի հիմնական սպառողներն էին Մոսկվայի, Յարոսլավլի, Լոձի և Թիֆլիսի ֆաբրիկաները: XIX դարի վերջերին ապրանքային նշանակություն ձեռք բերած խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը ևս արտադրանքի նշանակալի ավելացում ունեցան: Կապված Հայաստանում շվեյցարական պանրագործության զարգացման հետ՝ ապրանքային նշանակություն ձեռք բերեց նաև կաթնային տավարաբուծությունը:

Բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծվեցին նաև ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության ձևավորման համար, որտեղ առաջատար դեր ուներ պղնձաձուլությունը: Մինչև XIX դարի վերջը Դեբեդի ավազանում և Զանգեզուրում հիմնվեցին մեկ տասնյակից ավելի նոր պղնձաձուլարաններ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Հայաստանում բոլոր պղնձահանքերն ու պղնձաձուլարանները գնեցին ֆրանսիացիները և Ալավերդում կառուցեցին առաջատար տեխնոլոգիայով աշխատող «Մանես» պղնձաձուլական գործարանը, որն օգտագործում էր ոչ միայն Ալավերդու, այլև Զանգեզուրի հանքաքարը: Ճյուղի զարգացմանը էապես նպաստեց նաև Թիֆլիս-Կարս երկաթուղու կառուցումը (1899-1900 թթ.), որը հնարավորություն տվեց այստեղ հասցնելու Դոնբասից բերվող կոքսը: 1891-1913 թթ. ընթացքում պղնձի արտադրության ծավալը Հայաստանում ավելացել է 13 անգամ և հասել 343 հազ. փութի [28]:

Աղյուսակ 29

*ՀՀ ներկայիս տարածքում մշակովի հողատարածքների
կառուցվածքը 1913 թ. [28]*

Գյուղատնտեսական մշակաբույսեր	Զբաղեցրած տարածքը	
	հազ. հա	%
հացահատիկ	309	85
այդ թվում՝		
աշնանացան	105	29
տեխնիկական մշակաբույսեր	21	6
այդ թվում՝		
բամբակ	15	4
կարտոֆիլ և բանջարո- տանային մշակաբույսեր՝	12	4
կերային մշակաբույսեր	4	1
ընդամենը ցանքատարածություններ	346	96
խաղողի և պտղատու այգիներ	14	4
ընդամենը մշակովի հողատարածքներ	360	100

Արևելյան Հայաստանը դարձավ Ռուսական կայսրության պղնձի արտադրության երեք գլխավոր շրջաններից մեկը և տալիս էր կայսրությունում ձուլվող պղնձի 25, իսկ Անդրկովկասի պղնձի՝ 75 %-ը [28]:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Հայաստանի արդյունաբերության մեջ երկրորդ ճյուղը **գինու-կոնյակի արտադրությունն էր**: Այստեղ տիրապետողը ռուսական կապիտալն էր: Լոռիում և Սիսիանում բարձր ապրանքայնություն ունեցող ճյուղ էր դարձել **շվեյցարական պարնագործությունը**:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ՀՀ ներկայիս տարածքի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 50 %-ը տալիս էր պղնձաձուլությունը, 21-ը՝ գինու-կոնյակի, մնացած 29-ը՝ կաշվի, կոշիկի, մրգի պահածոների, մետաղամշակման, շվեյցարական պանրագործության, փայտամշակման, բրնձամաքրման և այլ ճյուղերը [նույն տեղում]: Կառուցվեցին առաջին էլեկտրակայանները, և սաղմնավորվեց երկրի էներգետիկ տնտեսությունը: **1913 թ. գործում էին 13 մանր էլեկտրակայաններ՝ 3.2 հազ. կՎտ գումարային հզորությամբ, որոնք տարեկան արտադրում էին 5.1 մլն կՎտ ժամ էլեկտրաէներգիա** [2, 28]:

Այս ժամանակաշրջանում ավելի նշանակալի էր տրանսպորտի զարգացումը: **Շահագործվեցին Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Ղարս (1899-1900 թթ.), Ալեքսանդրապոլ-Երևան (1902 թ.) և Երևան-Նախիջևան-Ջուլֆա (1906 թ.) երկաթուղագծերը: Բարեկարգվեցին Թիֆլիս-Սևան-Ջուլֆա, Նախիջևան-Գորիս, Շուշի-Եվլախ և այլն ճանապարհներ:**

1914-1920 թթ. Հայաստանի ներքին ու միջազգային իրադարձությունները ի չիք դարձրին մինչ այդ ձեռք բերած դրական նվաճումները: Բնակչության թիվը, որը գաղթականների հաշվին հասել էր 1270 հազարի, նվազեց մինչև 720 հազար: Չորս անգամ կրճատվեցին ցանքատարածքները, մեծապես պակասել էր գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալը, կազմալուծվեց արդյունաբերությունը: Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել էր 12 անգամ: Շարքից դուրս էր եկել երկաթուղային տրանսպորտը: Էջմիածինը, Երևանը և շատ այլ բնակավայրեր լցված էին ընչազուրկ ու սովյալ գաղթականներով [28]:

Խորհրդային տարիներին (1920-1991 թթ.) թեև մեր երկիրը կորցրեց քաղաքական անկախությունը, սակայն խաղաղ աշխա-

տանքի, ծայրաստիճան քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու և զարգացնելու աննախադեպ հնարավորություն ստացավ:

Պահանջվեց շուրջ 8 տարի, որ վերականգնվեր տնտեսության զարգացման 1913 թ. մակարդակը: **Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1928 թ. կազմեց 1913 թ. ծավալի 114, գյուղատնտեսությանը՝ 93 %-ը: ՀՀ տնտեսությունը որակական նոր մակարդակի բարձրացավ ինդուստրացման տարիներին՝ 1929-1941 թթ.: 1928 թ. տնտեսության տարբեր ոլորտներում 1921 թ. համեմատ կատարվեցին 32 անգամ ավելի կապիտալ ներդրումներ: Շարք մտան Երևանի և Վանաձորի քիմիական և Արարատի ցեմենտի գործարանները, Ալավերդու պղնձարջասպի գործարանը, Արթիկում տուֆի մեքենայացված հանքերը, Ձորագետի և Քանաքեռի ջրաէլեկտրակայանները և մի շարք միջին ու փոքր ձեռնարկություններ ՀՀ տարբեր շրջաններում [2]:** **Այդ տարիներին վերականգնվեց, վերակառուցվեց և կառուցվեց թվով 200 արդյունաբերական ձեռնարկություն:** Սկսվեց Սևանի ջրերի համալիրային օգտագործման ծրագրի իրագործումը: Սևան-Հրազդան կասկադի կառուցման հետ միաժամանակ սկսվեց նոր ջրանցքների շինարարությունը: **Ռոտզելի հողատարածությունները 1921 թ. 60 հազարից 1940 թ. հասան 180 հազ. հա-ի,** ներդրվեցին նոր տեխնիկական մշակաբույսեր (շաքարի ճակնդեղ, խորդենի), ընդարձակվեցին ծխախոտի ու կերային մշակաբույսերի ցանքատարածքները: Դրա հետ մեկտեղ գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը, որն ընթանում էր բռնի մեթոդներով, մեծ հարված հասցրեց գյուղատնտեսությանը [1, 2, 28]: **ՀՀ տնտեսությունը նոր վերելք ապրեց հետպատերազմյան (1945 թվականից հետո) տարիներին: Յուրացվեց 270 նոր արտադրատեսակների արտադրությունը: Կառուցվեցին միջհանրապետական գազամուղներ. Հայաստանը սկսեց գազ ստանալ դրսից [28]:** Շահագործման հանձնվեցին նոր և հզոր ջրային ու ջերմային էլեկտրակայաններ,

ստեղծվեց բարձր լարման գծերով միավորված միասնական էներգահամակարգ: Հայաստանը էներգիա ներմուծող երկրից դարձավ էլեկտրաէներգիա արտահանող և համատարած էլեկտրիֆիկացված երկիր:

Ինդուստրացման և ուրբանացման մակարդակով ՀՀ-ն առաջավոր տեղ գրավեց ԽՍՀՄ-ում և Մերձավոր Արևելքում: Կառուցվեցին երկաթուղային ու ավտոմոբիլային նոր ճանապարհներ, վերակառուցվեցին հները: Երկրի ճանապարհային ցանցը դարձավ միասնական: Ինդուստրացումն ընդգրկեց Հայաստանի ամբողջ տարածքը:

1980 թ. ՀՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալը 1913 թ. մակարդակը գերազանցեց 388, 1940 թ. մակարդակը՝ 45 անգամ: Գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալը աճեց համապատասխանաբար 7.1 և 4.6 անգամ: Երկրի տնտեսական ներուժը նոր վերելք ապրեց 1980-ական թթ.: 1981-1985 թթ. հանրապետության ազգային եկամուտը ավելացավ 31.3, հիմնական արտադրական ֆոնդերը՝ շուրջ 40 %-ով, ընդլայնվեց հաղորդակցության ճանապարհների ցանցը [28, 34]:

Խորհրդային տարիներին երկրի տարածքի նորանոր շրջաններ ընդգրկվեցին արդյունաբերության ոլորտ երկրում ձևավորվեցին միջճյուղային ու ներճյուղային համալիրներ, արդյունաբերական հանգույցներ ու գյուղատնտեսական մասնագիտացման գոտիներ: Երկրում ձևավորված միասնական տրանսպորտային ցանցը և էներգոհամակարգը հիմք հանդիսացան միասնական տարածքային արտադրական համալիրի ձևավորման համար:

Թեև Հայկական ԽՍՀ գոյության վերջին տասնամյակում սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում կային լուրջ խնդիրներ, սակայն պատմական կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանը Ռուսաստանի նախկին ագրարային ծայրամասից վերածվեց ժամանակակից արդյունաբերություն, մեքենայացված

խոշոր գյուղատնտեսություն, գիտատեխնիկական հզոր ներուժ և զարգացած գիտություն ու մշակույթ ունեցող երկրի: ԽՍՀՄ վերջին տարիներին Հայաստանը տալիս էր երկրի արդյունաբերական արտադրանքի 1.3, գյուղատնտեսության՝ 0.6 %-ը, ՀՆԱ-ում արդյունաբերության բաժինը կազմում էր մոտ 67, իսկ գյուղատնտեսությունն ու շինարարությունը՝ 10-11 %: Երկրում գործում էր ավելի քան 700 արդյունաբերական ձեռնարկություն, և արդյունաբերական արտադրանքն արտահանվում էր աշխարհի 80 երկիր [28, 34]:

ԽՍՀՄ փլուզմամբ մեր երկիրը հայտնվեց տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ: Հարյուրավոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ դադարեցին աշխատել, մեծ չափերի հասավ գործազրկությունը, ընկավ բնակչության կենսամակարդակը: Հետխորհրդային ամբողջ տարածքը համակած ճգնաժամը մեզանում ավելի խորացավ տարածաշրջանային ու տեղական իրադարձությունների պատճառով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պատմական ի՞նչ ընթացք է ունեցել տնտեսության զարգացումը Հայաստան աշխարհում հին և միջին դարերում:

2. Ի՞նչ գործոններ են նպաստել Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը XIX դարում:

3. Վերլուծե՛ք Հայաստանի տնտեսական զարգացման գործընթացը խորհրդային տարիներին:

4. ՀՀ որևէ մարզի օրինակով կատարե՛ք տնտեսության զարգացման պատմաաշխարհագրական վերլուծություն:

4.2. ՀՀ ժամանակակից տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը

ԽՍՀՄ փլուզումը և քաղաքական անկախության հռչակումը միանգամայն նոր իրավիճակ ստեղծեցին ՀՀ տնտեսության զարգացման համար: ԽՍՀՄ միասնական տնտեսական համակարգի փլուզման պատճառով արագորեն վերացան կամ կրճատվեցին նախկին տնտեսաարտադրական կապերը, և աստիճանաբար սկսեցին ձևավորվել նոր կապեր: ՀՀ-ն սկսեց ինտեգրվել միջազգային տնտեսական գործընթացներում:

1991 թ. Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից ժառանգեց անկենսունակ տնտեսություն: Սկսած 1986-1987 թվականներից՝ ՀՀ տնտեսության մեջ արդեն նշմարվում էին տնտեսական անկման որոշակի դրսևորումներ՝ պայմանավորված արտադրության ոչ ճկուն կառուցվածքով: **Տնտեսության ներքին կոռուպցիան աստիճանաբար կազմում էր ընդամենը 5-7 % [37]:** ՀՀ տնտեսության տարբեր ոլորտներում ձգնաժամային պայմանները պահպանվեցին մինչև 1990-ական թթ. կեսերը, որը, բացի զուտ տնտեսական գործոններից, պայմանավորված էր նաև մինչև 1994 թ. մայիսը շարունակվող դարաբադա-ադրբեջանական պատերազմով: **ՀՀ-ն իր տնտեսության զարգացման համար առկա ռեսուրսների մի զգալի մասը հատկացում էր ԱՀ-ին և Ադրբեջանից Հայաստան ներգաղթած 100 հազարավոր հայ գաղթականներին:** 1990-1994 թթ. տնտեսական ցուցանիշների մեծ անկում տեղի ունեցավ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ: Զգալիորեն կրճատվեց խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը, նվազեցին տարբեր մշակաբույսերի բերքատվության ցուցանիշները: **1994 թ. ՀՀ ՀՆԱ-ի ծավալը կազմում էր 1988 մակարդակի 10-15 % [37]:**

1995 թ. ՀԱԷԿ վերագործարկումն ու 1994 թ. մայիսին զինադադարի կնքումը նախադրյալներ ստեղծեցին ՀՀ տնտեսության

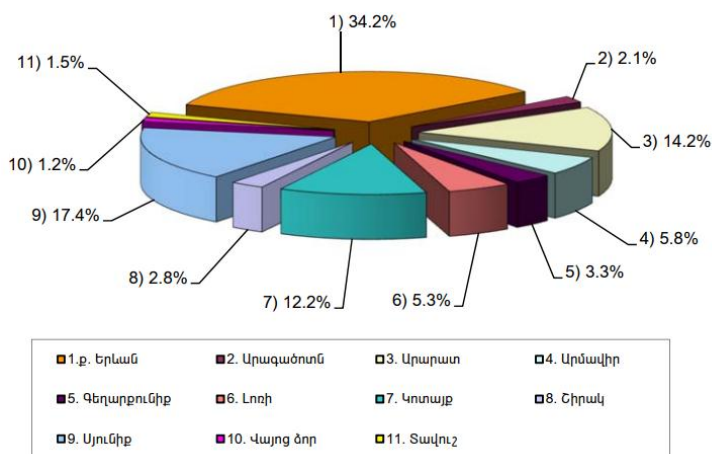
ճգնաժամային իրավիճակի հաղթահարման համար: **1990-ական թթ. երկրորդ կեսը կարելի է անվանել ՀՀ տնտեսական ներուժի վերականգնման տարիներ:** Թեև դանդաղ (6-7 %), սակայն կայուն կերպով տեղի էր ունենում տնտեսական աճ: ՀՆԱ-ի աճը գույժակցվում էր տնտեսության կառուցվածքում ծառայությունների ոլորտի և շինարարության մասնաբաժինների աճով, փոխարենը նվազում էին արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռները: Սակայն անցումային մոտ երեք տասնամյակի ընթացքում ՀՀ-ում դեռևս չեն հաղթահարվել այնպիսի մարտահրավերներ, ինչպիսիք են բնակչության ցածր կենսամակարդակը և եկամուտների գերբեռնացումը, գործազրկությունը, կոռուպցիոն ռիսկերը, բնակչության միգրացիան, տնտեսության ստվերայինության բարձր մակարդակը և սրանից ածանցվող բացասական մի շարք երևույթներ [37]:

ՀՀ տնտեսության զարգացման առավել բարձր տեմպեր են գրանցվել 2000 թվականից հետո: 2001-2008 թթ. տնտեսության աճի միջին տարեկան ցուցանիշը կազմել է ավելի քան 12 %: Տնտեսության խիստ անբարենպաստ կառուցվածքով հանդերձ մինչև 2009 թվականը տնտեսական աճի տեմպերը թույլ տվեցին ապահովել ՀՆԱ-ի համեմատաբար բարձր ցուցանիշ: Սակայն ՀՀ տնտեսությունը չափազանց զգայուն էր արտաքին և ներքին գործոնների ազդեցություններից: 2008-2009 թթ. գլոբալ ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պատճառով ՀՀ-ում 14.1 % տնտեսական անկում գրանցվեց՝ անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներ շարքում հայտնվելով երրորդ հորիզոնականում և զիջելով միայն Լիտվային (-18.4 %) ու Լատվիային (-16.0 %) [37]: **2013 թ. ՀՀ ՀՆԱ-ի ցուցանիշը (10.4 մլրդ դոլար) կազմել է 2008 թ. մակարդակի 88.9 %-ը (11.7 մլրդ դոլար):**

ՀՀ ժամանակակից տնտեսության զարգացման և ճյուղային կառուցվածքի համամասնությունների ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն են թողնում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները:

Գծապատկեր 10 [43]

Արդյունաբերական արտադրանքի արտադրությունն ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի, 2020 թ. հունվար-դեկտեմբեր



ՀՀ հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշները 2019 թ. ունեին հետևյալ պատկերը՝ ՀՆԱ-ն՝ 6569.0 մլրդ դրամ, ՀՆԱ-ն՝ մեկ շնչի հաշվով 1869.1 հազ. դրամ, արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը՝ շուրջ 2104.0, գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալը՝ 852.8, շինարարության ծավալը՝ 434.6, առևտրի շրջանառության ծավալը՝ 3249.2, ծառայությունների ծավալը՝ 2062.4 մլրդ դրամ: Աշխատողների միջին ամսական աշխատավարձը 2019 թ. կազմել է շուրջ 183 հազ. դրամ, գործազուրկների միջին տարեկան քանակը՝ 219 հազ. մարդ, արտաքին առևտրաշրջանառությունը՝ 8154 մլն ԱՄՆ դոլար, որից արտահանումը՝ 2604.3 մլն ԱՄՆ դոլար [13]: Արդյունաբերության արտադրանքի կառուցվածքը, ըստ տնտեսական գործունեության բաժինների, 2019 թ. ունեցել է

հետևյալ պատկերը՝ մշակող արդյունաբերություն՝ 69.8, հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում՝ 16.9, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 12.1, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում ու վերամշակում՝ 17 %: 2019 թ. երկրում արտադրվել է 7632 մլն կՎտժ էլեկտրաէներգիա:

2018 թ. համեմատությամբ 2019 թ. ՀՀ-ում տնտեսական ակտիվության ցուցանիշը կազմել է 7.8 %: Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ավելացել է 9, գյուղատնտեսության արտադրանքը նվազել է 4.2 %-ով, շինարարության ծավալն աճել է 4.6, առևտրի շրջանառությունը՝ 8.9, ծառայությունների ծավալը՝ 15 %-ով: Միջին ամսական աշխատավարձն ավելացել է 5.8, սպառողական գների ինդեքսը՝ 1.4 %-ով: Արտաքին առևտրաշրջանառությունն ավելացել է 10.4 %-ով, որից ներմուծումը՝ 10.8, արտահանումը՝ 9.4 [13]:

ՀՀ-ն տնտեսության զարգացման մակարդակով և վերջինիս զարգացման պայմաններով առայժմ աշխարհում զբաղեցնում է միջինից ցածր տեղեր:

2018 թ. հեղափոխությունից հետո առաջնային կարևորագույն խնդիրներից մեկը ՀՀ տնտեսության զարգացման կառուցվածքային փոփոխությունների և ռազմավարական առաջնահերթությունների որոշումն էր: Աշխարհաքաղաքական ժամանակակից իրավիճակը և տնտեսության զարգացման առկա նախադրյալներն առաջնահերթ կարևորություն են դարձնում ՀՀ-ում արտահանման միտում ունեցող ճյուղերի և գիտելիքահենք տնտեսության զարգացումը՝ առանձնակի կարևորություն տալով նաև ռազմարդյունաբերական համալիրի ու զբոսաշրջության տարբեր ուղղությունների զարգացմանը:

Անկախության անցած տարիներին ՀՀ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի նախկինում գոյություն ունեցող մասնաբաժինները զգալի փոփոխություններ են կրել: 1990-ական թթ.

սկզբներին արդյունաբերության մեջ ճգնաժամային գործընթացների ավելի խորը դրսևորման պատճառով տնտեսության մեջ գերիշխող դիրք գրավեց գյուղատնտեսությունը, և 1993 թ. վերջինիս մասնաբաժինը ՀՀ ՀՆԱ-ի մեջ կազմեց ավելի քան 51 %: Հետագայում այն աստիճանաբար նվազել է: Այդ ընթացքում ՀՀ ՀՆԱ-ի կառուցվածքում արագ տեմպերով ավելացել է շինարարության և ծառայությունների ոլորտի տեսակարար կշիռը:

Մինչև 2002 թվականը ՀՀ-ում գյուղատնտեսությունը համախառն արտադրանքի ծավալով գերազանցում էր արդյունաբերությանը: 2003 թ. դրանց ցուցանիշները եղել են գրեթե հավասար (410.1 և 412.6 մլրդ դրամ): Սկսած 2004 թվականից՝ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալն ավելի արագ է աճել: 2003-2019 թթ. ՀՀ-ում արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալն աճել է 5.1, գյուղատնտեսությանը՝ մոտ 2.1 անգամ [17]:

Անկախության տարիներին ՀՀ տնտեսությունը զգալի տեղաշարժեր է կրել նաև տարածքային կառուցվածքի առումով: ԽՍՀՄ տարիներին մեր երկրում ձևավորվել էր միասնական տարածքային արտադրական համալիր, որի գլխավոր նախադրյալներն էին արտադրության զարգացման համար բնական պայմանների ու ռեսուրսների բազմազանությունը, երկրի մասշտաբով միասնական տրանսպորտային ու արտադրական ենթակառուցվածքների ստեղծումը, Երևանի արդյունաբերական հանգույցի՝ որպես տնտեսական խոշոր կազմակերպչի կորիզի ձևավորումը: Ցավոք, տնտեսական ճգնաժամի տարիներին միասնական տարածքային համալիրի գոյության վերը նշված բաղադրիչները թուլացան: **Հետխորհրդային տարիներին ՀՀ-ում էլ ավելի են մեծացել տնտեսության տարածքային կառուցվածքի առանձին բաղադրիչների միջև տարբերությունները:** Արդյունաբերության, շինարարության, ծառայությունների և մանրածախ առևտրի ծավալներում էական

նորեն մեծացել է մայրաքաղաքի բաժինը: Միաժամանակ նվազել է մյուս տարածքների, հատկապես Շիրակի և Լոռու մարզերի տեսակարար կշիռները արդյունաբերության և ծառայությունների ոլորտներում: 2020 թ. առաջին վեց ամիսներին ՀՀ տնտեսության աճի ցուցանիշը 2019 թ. նույն ժամանակամիջոցի համեմատ նվազեց մոտ 3 %-ով՝ կապված աշխարհում, այդ թվում՝ նաև ՀՀ-ում վիրուսային համավարակի տարածման հետ:

4.3. Արդյունաբերության ընդհանուր բնութագիրը

2020 թ. արդյունաբերության արտադրանքը կազմել է 2070,3 մլրդ դրամ, որը կազմել է 2019 թ. ցուցանիշի 99.1 %-ը: 2014-2019 թթ. ՀՀ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը աճել է 31 %-ով: Արդյունաբերության մեջ աշխատողների միջին տարեկան քանակը 2014 թ. կազմել է 83.8 հազ. մարդ, 2019 թ.՝ 102.1 [17]: ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքն ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների 2014-2019 թթ. ուներ հետևյալ պատկերը [Աղ. 30]:

Աղյուսակ 30

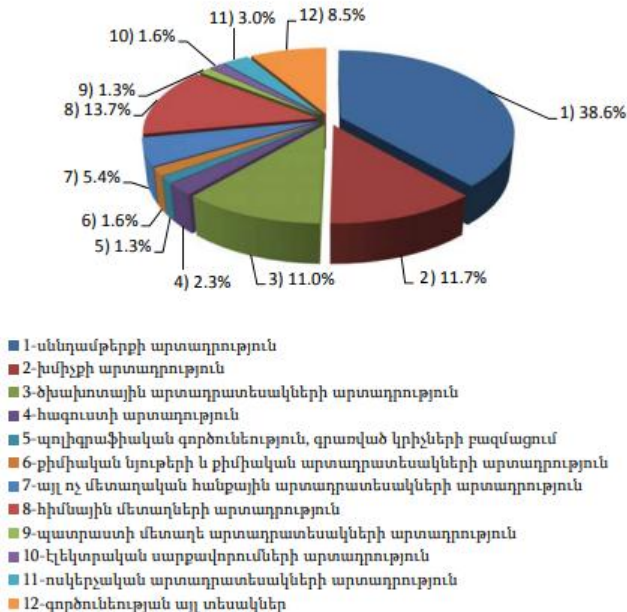
ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը (%) [17, 43]

Ամբողջ արդյունաբերություն	2014	2015	2017	2020
	100	100	100	100
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	13.4	14.7	18.6	19.5
Մշակող արդյունաբերություն	69.2	66.4	65.9	67.0
Էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	16.1	17.5	14.1	12.5
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	1.3	1.4	1.4	1.0

ՀՀ արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքն ըստ առանձին ենթաճյուղերի ունի հետևյալ պատկերը: Հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման ճյուղում մետաղական հանքերի արդյունահանմանը բաժին է ընկնում 96.1 %-ը, մնացածը՝ այլ ճյուղերին (3.7) և հարակից գործունեությանը (0.2): Վերամշակող արդյունաբերության մեջ առանձնացվում է 23 ենթաճյուղ: Այստեղ առավել բարձր մասնաբաժին ունեն սննդամթերքի (37.6 %), խմիչքների (11.3 %), ծխախոտային (13.5 %), հիմնային մետաղների (11.9 %), այլ ոչ մետաղային հանքային (4.7 %), ռետինե ու պլաստմասե (2.6 %), թղթի և թղթե արտադրատեսակների (2.7 %) արտադրությունները: Մնացած ենթաճյուղերի մասնաբաժինները համեմատաբար փոքր են (0.1-1.1 %):

Գծապատկեր 11

ՀՀ մշակող արդյունաբերությունը, 2020 թ. հունվար-դեկտեմբեր [43]



Աղյուսակ 31

ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը՝ ըստ մարզերի և ք. Երևանի (2014-2019 թթ., մլն դրամ, ընթացիկ գներով և %-ով) [16]

	2014		2016		2019	
ՀՀ	1440878.8	100	1573362.9	100	2091525.7	100
Ք. Երևան	5477054.3	38.0	588848.7	37.4	787492.9	37.7
Արագածոտն	45588.9	3.2	54212.4	3.4	45690.4	2.2
Արարատ	142404.6	9.9	190004.5	12.1	296758.9	14.2
Արմավիր	72576.4	5.0	70637.6	4.5	108408.0	5.2
Գեղարքունիք	44333.9	3.1	52246.3	3.3	69909.1	3.3
Լոռի	83206.3	5.8	143495.9	9.1	87222.8	4.2
Կոտայք	180515.7	12.5	148688.2	9.5	220011.3	10.5
Շիրակ	68273.0	4.7	58391.4	3.7	69423.7	3.3
Սյունիք	214473.3	14.9	222603.3	14.1	347469.6	16.6
Վայոց ձոր	22574.4	1.6	22929.1	1.5	27804	1.3
Տավուշ	18928	1.3	21305.5	1.4	31325.7	1.5

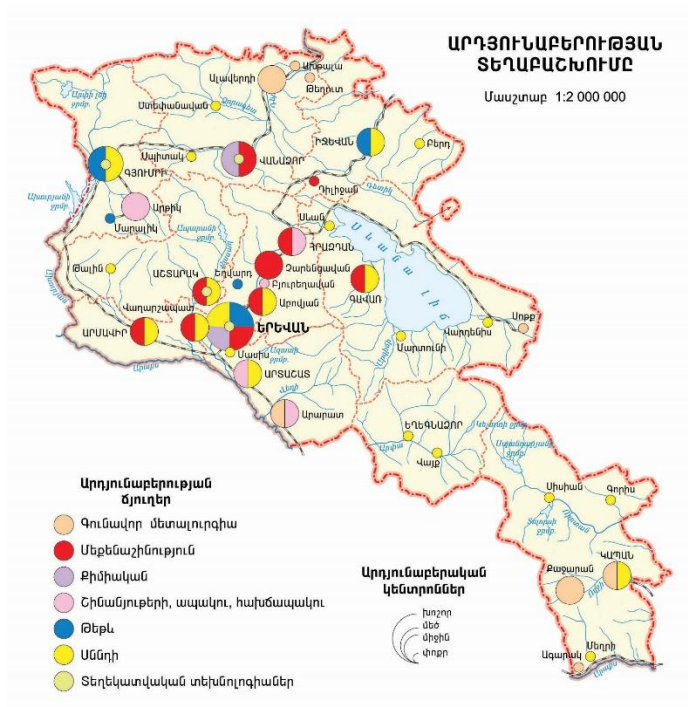
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակման ճյուղում 70.8 %-ը բաժին է ընկնում ջրի հավաքմանը, մշակմանն ու բաշխմանը, 19.0 %-ը՝ թափոնների հավաքման, մշակման, ոչնչացման, վնասագերծման ու նյութերի վերականգնման ենթաճյուղին, մնացած 10.2 %-ը՝ կոյուղուն: Էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման ճյուղում, որին 2019 թ. բաժին էր ընկնում արդյունաբերական արտադրանքի 12.1 %-ը, առանձին ենթաճյուղեր չի առանձնացվում:

Աղյուսակ 32

Մարզերի և ք. Երևանի արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների հաստատվածների, 2019 թ. (ընդամենի նկատմամբ %) [16,17]

Ամբողջ արդյունաբերություն		Հանքագործական արդյունաբերության և բացահայտման շահագործում	Մշակող արդյունաբերություն	Էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	Զրամատակարարում, կոյուղի թափոնների կառավարում և վերամշակում
ՀՀ	100	17.1	69.6	12.1	1.2
Ք. Երևան	100	0.6	86.1	11.5	1.8
Արագածոտն	100	3.4	86.6	9.1	0.9
Արարատ	100	0.4	95.9	3.2	0.5
Արմավիր	100	0.5	71.5	26.9	1.1
Գեղարքունիք	100	33.3	57.8	7.9	1.0
Լոռի	100	10.8	48.0	9.7	1.5
Կոտայք	100	1.8	68.6	28.5	1.1
Շիրակ	100	0.4	89.6	8.1	1.9
Սյունիք	100	81.6	9.7	8.4	0.3
Վայոց ձոր	100	1.4	75.5	22.0	1.1
Տավուշ	100	6.7	82.0	9.7	1.6

2015-2019 թթ. ՀՀ-ում արդյունաբերությամբ զբաղվող տնտեսավարող սուբյեկտների քանակը ավելացել է 375-ով և 2019 թ. կազմել է 3179: Դրանց մեջ գերակշռողը մշակող արդյունաբերության ենթաճյուղերին պատկանող ձեռնակություններն են:



Քարտեզ 20. ՀՀ արդյունաբերության տեղաբաշխումը

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ մարտահրավերների առաջ էր կանգնած ՀՀ տնտեսությունը ԽՍՀՄ փլուզումից հետո:
2. Բնութագրե՛ք ՀՀ տնտեսական իրավիճակի բնորոշ կողմերը 1990-ական և 2000-2010 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում:
3. Զարգացման ի՞նչ ցուցանիշներ է արձանագրել ՀՀ տնտեսությունը 2010-2018 թթ.:
4. Ռազմավարական և մարտավարական ի՞նչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել ՀՀ տնտեսության զարգացման մեջ 2018 թվականից հետո:
5. Վերջին տարիներին ՀՀ տնտեսության ճյուղային ու տարածքային կառուցվածքի ի՞նչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել:

4.4. Վառելիքաէներգետիկ տնտեսությունը

Մեր օրերում յուրաքանչյուր երկրի զարգացման մակարդակը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշ է էլեկտրաէներգիայի արտադրության և սպառման չափը:

Վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսները: ՀՀ-ում հանքային վառելիքի արդյունաբերական նշանակության պաշարներ չեն հայտնաբերվել: Հայտնաբերված են օրգանական վառելիքի միայն կարծր տեսակներ՝ տորֆ, գորշածուխ, քարածուխ, այրվող թերթաքարեր [24]: Տորֆի մոտ 75 հանքավայրերից միայն երեքն են (Վարդենիս, Տաշիր, Ստեփանավան) նպատակահարմար վառելիքի հանույթի համար: Գորշ ածխի հայտնաբերված 32 հանքավայրերից ու երևակումներից ուշադրության են արժանացել միայն 6-ը, հատկապես Ջաջուռի ու Շամուտի հանքավայրերը: **Քարածխի 7 հանքավայրերից ուշադրության են արժանացել միայն Իջևանի և Ջերմանիսի հանքավայրերը:** Հայտնաբերված այրվող թերթաքարերի հանքավայրերի գերակշռող մասը հետազոտման չի ենթարկվել [24]: Հայաստանում հետազոտություններ են կատարվել նավթի ու գազի հայտնաբերման նպատակով, սակայն հայտնաբերվածները չունեն արդյունաբերական նշանակություն:

Ջրաէներգետիկ ռեսուրսները: ՀՀ-ի համար առաջնային և լուրջ նշանակություն ունեն ջրաէներգետիկ ռեսուրսները: ՀՀ լեռնային գետերի գերակշիռ մասը բնութագրվում է անկումների զգալի մեծությամբ, միաժամանակ հոսքերի փոքր ծախսերով: ՀՀ տարածքի էներգոմոդուլն ըստ տեխնիկական պաշարների 300 հազ. կվտ. ժամ/ կմ քառ. է, ըստ օգտագործման համար տնտեսապես արդյունավետ պաշարների՝ 150 հազ. կՎտ.ժամ/կմ քառ.: **Տնտեսապես հիմնավորված ջրաէներգանքուժը կազմում է 4 մլրդ կՎտ.ժամ**, որի շուրջ 70 %-ը բաժին է ընկնում Հրազդան, Որոտան և Դեբեդ գետերին [28]: Ջրաէներգետիկ ռեսուրսների

ներուծով Հայաստանը զիջում է Ադրբեջանին և հատկապես Վրաստանին:

ՀՀ ամենամեծ հարստությունը լեռնային Սևանա լիճն է, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակվել են քաղցրահամ ջրի մեծ պաշարներ:

Արեգակնային էներգետիկայի ներուժը: Աշխարհագրական պայմանների շնորհիվ Հայաստանն ունի արեգակնային էներգիայի զգալի ներուժ՝ արևափայլքի տարեկան մոտ 2500 ժամ տևողություն [10], և տարեկան միջին էներգամոդուլը կազմում է 1720 կՎտ/քմ (արեգակնային ճառագայթումը հորիզոնական մակերևույթի վրա): ՀՀ տարբեր մարզերում արեգակնային էներգիայի ներուժը տարբեր է: Սևանա լիճը շրջապատող տարածքն արևային ճառագայթման ներուժի տեսանկյունից համարվում է Հայաստանի լավագույն շրջաններից մեկը:

Հողմային էներգիայի ներուժը: ՀՀ այլընտրանքային էներգետիկ հնարավորություններից քամու ներուժը զիջում է միայն արեգակնայինին: Դիտարկումները ցույց են տվել, որ ՀՀ-ում 5 մ բարձրության վրա քամիների միջին տարեկան արագությունը 6.9 մ/վրկ է, 10 մ բարձրությունում՝ 7.7 մ/վրկ, ավելի բարձր՝ ձմռան ամիսներին՝ 7.9-9 մ/վրկ: Լեռնանցքներից բացի՝ հողմաէներգետիկայի պարամետրերին լիարժեք բավարարում է Սևանի ավազանը (Սևանա թերակղզի, Գավառագետի վերին ավազան, Վարդենիս), ինչպես նաև Արագածի և Եռաթմբի բարձրադիր շրջանները, որտեղ քամու արագությունը հասնում է 20-25 մ/վրկ-ի:

Երկրաջերմային էներգիայի ներուժը: ՀՀ այլընտրանքային էներգետիկ ռեսուրսներից Ջերմուկի, Արզնու, Բջնիի տաք աղբյուրները յուրաքանչյուր տարի մակերևույթ են արտաբերում 8500 տ պվ-ին համարժեք էներգիա: ՀՀ տարածքում երկրաջերմային ռեսուրսները տեղաբաշխված են երկրի կենտրոնական մասով ձգվող բարձր ջերմային գոտում՝ մոտավորապես հյուսիս-

արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ: Նշված գոտին համընկնում է չորրորդական հրաբխականության գոտու հետ:

Հայաստանն իր սեփական էներգետիկ պաշարներով բավարարում է երկրի պահանջարկի մինչև 8 %-ը (ատոմային էներգետիկայի ներառմամբ՝ 35 %) և խիստ կախման մեջ է արտերկրյա էներգաղբյուրներից: Սրա հետ մեկտեղ Հայաստանի տնտեսության էներգետիկ արդյունավետությունը մինչև 2010 թ. ապրիլ ամիսը¹ տեխնիկական ցուցանիշներով զիջում էր տարածաշրջանի և զարգացած երկրների համանման ցուցանիշին: Ուստի **Հայաստանի վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության ապագա զարգացումների համար գերխնդիրը էներգետիկ անկախության բարձր աստիճանի ապահովումն է սեփական աղբյուրների զարգացման միջոցով**, որը ենթադրում է տնտեսության էներգաարդյունավետության նշանակալից բարձրացում և վերականգնվող էներգաղբյուրների լայնամասշտաբ կիրառում:

Էլեկտրաէներգետիկայի ձևավորումը և զարգացումը: Էներգետիկայի ձևավորումը ՀՀ-ում կապված է Կապանում պղնձի արդյունաբերության զարգացման հետ, երբ 1903 թ. գործարկվեց 2 դիզելային գեներատոր, իսկ Ողջի գետի վրա կառուցվեց ջրէկ՝ 75 կՎտ հզորությամբ: 1909 թ. ևս պղնձի արդյունաբերության համար Դեբեդի վրա կառուցվեց ջրէկ՝ 3360 կՎտ հզորությամբ: **1914 թ. ՀՀ-ում կար 13 փոքր էլեկտրակայան՝ 3165 կՎտ կարողությամբ, առավելագույն էներգիայի արտադրությունը՝ 10.2 մլն կՎտժ: 1914 թ. արտադրել են 5.1 մլն կՎտժ էլեկտրաէներգիա [2]:**

1922 թ. վերջերից վերականգնվեցին կործանված էլեկտրակայանները, և ընդլայնվեցին դրանցից մի քանիսի հզորությունները:

¹ 2010 թ. ապրիլին Երևանի ջերմաէլեկտրակայանում գործարկվեցին մեր տարածաշրջանում և Արևելյան Եվրոպայում նախադեպը չունեցող 271 հազ. ԿՎտ հզորության շոգեգազատուրբինային գեներատորներ, դրանց արդյունավետությունը 2-2.5 անգամ գերազանցում էր ջերմաէլեկտրակայանում 1960-ական թթ. տեղակայված էներգասարքավորումների ցուցանիշները:

րը: Վերականգնվեցին Ալավերդու ջրեկները, և հզորությունը հասցվեց 1080 կՎտ-ի: Կապանում քանդված կայանի տեղում կառուցվեց Ջրախորի էլեկտրակայանը՝ 2800 կՎտ կարողությամբ: Կառուցվեց ջերմաէլեկտրակայան՝ 2550 կՎտ կարողությամբ [1, 2]:

Տնտեսության արագ զարգացում ապահովելու համար երկիրը ձեռնամուխ եղավ նոր և ավելի խոշոր ջրեկների կառուցմանը՝ հաճախ միաժամանակ լուծելով ոռոգման խնդիրները: Այդպիսիք կառուցվեցին Երևանում, Գյումրիում, Ստեփանավանում, Գավառում և այլուր:

Վառելիքի անհրաժեշտ պաշարներ չունեցող Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արագ աճող պահանջը կարելի էր լուծել ջրաէներգետիկական ռեսուրսների օգտագործման ծավալների մեծացման միջոցով: Խնդիր դրվեց լրիվ օգտագործելու Հրազդան գետի էներգետիկական ամբողջ կարողությունը: Այդպես **հարություն առավ Սևանա լճի դարավոր ջրերն օգտագործելու գաղափարը:**

Սևան-Հրազդան կասկադի աշխատանքները սկսվեցին 1932 թ.: **Կասկադը վերջին իրականացված տարբերակով ունի վեց կայան (Սևանի, Հրազդանի, Արգելի, Արգնիի, Քանաքեռի, Երևանի):** Պատերազմի ավարտից հետո հաջորդաբար շահագործման հանձնվեցին Սևանի, Արգելի, Արգնիի, Հրազդանի և վերջապես կասկադի վերջին աստիճանը՝ Երևանի ջրեկը (1920-ական թթ. կառուցված փոքր հզորության 2 ջրեկների փոխարեն 1962 թ. կառուցվեց 44 հազ. կՎտ հզորության Երևանի ջրեկը) [2]:

Կասկադի ամենահզոր Արգելի ջրեկը (224.0 հազ. կՎտ) գործարկվեց 1953 թ., և դրա շնորհիվ լճի ջրի դարավոր պաշարների օգտագործման գործակիցը հասավ մինչև 53 %-ի: Ընդհանուր առմամբ լճից 1 մ³ ջրի օգտագործումից պլանով նախատեսված 2 կՎտժ-ի դիմաց միջին հաշվով ստացվեց 5-6 անգամ քիչ էլեկտրաէներգիա [1]:

Սևանի ջրերը կենդանություն տվեցին Արարատյան դաշտի շուրջ 100 հազ. հա ամալի հողերին, հիմնվեցին մի քանի տասնյակ բնակավայրեր, ուր բնակություն հաստատեցին հայրենադարձվող հայերը, ինչպես նաև լեռնային գյուղերի բնակչության մի մասը:

ԽՍՀՄ-ից Հայաստանն առաջիններից էր, որտեղ ավարտվում էր համատարած էլեկտրիֆիկացիան: Տնտեսական աճն ուղեկցվում էր Սևանա լճի մակարդակի իջեցմամբ, արդյունքում լճի մակարդակն իջավ 18 մ-ով:

1958 թ. որոշում ընդունվեց վերանայելու Սևան-Հրազդան կասկադի աշխատանքային ռեժիմը՝ էներգետիկ-իռիգացիոնից իռիգացիոն-էներգետիկ ռեժիմի անցնելու: Դա նշանակում էր Սևանից նվազեցնել ջրի բացթողումը, ապա՝ մոտ 50 կմ երկարությամբ ջրատար թունելով Արփա գետի ու Որոտանի ջրերի մի մասը դեպի Սևանա լիճ ուղղումը և այլն [1]:

ՀՀ-ում ջրաէներգետիկ զգալի ռեսուրսներ ունի նաև Որոտան գետը, որի վրա խորհրդային վերջին երկու տասնամյակում կառուցվեցին Տաթևի Շամբի և Սպանդարյանի ջրէկները:

ՀՀ բնական զազ մուտք գործելուց հետո աճող արդյունաբերության էլեկտրաէներգիայայի պահանջարկը բավարարելու նպատակով արագ տեմպերով կառուցվեցին Երևանի (550 հազ. կՎտ), Հրազդանի (1.1 մլն կՎտ) և Վանաձորի (99.0 հազ. կՎտ) ջէկերը: 1976 թ. շահագործման հանձնվեց Մեծամորի ՀԱԷԿ-ը՝ 816 հազ. կՎտ հզորությամբ [1, 2]:

Մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը ՀՀ-ում գործում էին 18 էլեկտրակայաններ, որոնք ունեին 3.5 մլն կՎտ տեղակայված հզորություն (13 ջրէկ՝ 945.9 հազ. կՎտ, 3 ջէկ՝ 1781.4 հազ.կՎտ և մեկ ատոմակայան՝ 816 հազ. կՎտ հզորությամբ): Այդ տարիներին ՀՀ-ում արտադրված էլեկտրաէներգիան ոչ միայն բավարարում էր ներքին պահանջները, այլև արտադրված էլեկտրաէներգիայի մինչև

15 %-ը փոխանցում էր Անդրկովկասի միացյալ էներգահամակարգին:

1980-ական թթ. վերջերին ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիայի հիմնական սպառողը մնում էր արդյունաբերությունը: Վերջինս շինարարության հետ միասին օգտագործում էին երկրում արտադրվող էլեկտրաէներգիայի մոտ 75 %-ը: Տրանսպորտին և գյուղատնտեսությանը բաժին էր ընկնում 4-ական %-ը [28]:

Էլեկտրաէներգետիկ հզորությունների ստեղծմանը զուգահեռ ձևավորվել և զարգացել է նաև էլեկտրաէներգիայի բաշխիչ համակարգը: **1975 թ. ՀՀ բոլոր բնակավայրերը միացված էին էլեկտրահաղորդման գծերի պետական ցանցին:** ՀՀ-ում ստեղծվել էր էլեկտրահաղորդման բարձր լարման մայրուղային գծերի ու բաշխիչ ցանցի միասնական համակարգ: ՀՀ-ն Ադստաֆա-Իջևան-Սևան-Հրազդանի ջրէկ 330 հազ. և Հրազդան-Վանաձոր-Թբիլիսի 220 հազ. վոլտ լարվածության էլեկտրահաղորդման գծերով միացված էր Անդրկովկասյան միասնական էներգահամակարգին [28]: ՀՀ տարածքում առավել հզորներից են 220 հազ. վոլտ լարվածության Հրազդանի ջրէկ-Սևանի ավազան-Եղեգնաձոր-Շինուհայր-Քաջարան, Հրազդանի ջրէկ-Երևան-Եղեգնաձոր, Հրազդանի ջրէկ-Վանաձոր-Ալավերդի, Վանաձոր-Գյումրի գծերը: Նշված գծերից ՀՀ տնտեսական կենտրոններ են ճյուղավորվում 110 և 35 հազ. վոլտ լարվածության գծեր, որոնք իրենց հերթին սկիզբ են տալիս ավելի փոքր լարվածության գծերի [28]: Այդ բոլորը միասին կազմում են ՀՀ էլեկտրաէներգիայի բաշխման միասնական ցանցը: Հետագա տարիներին, մասնավորապես 2019-2020 թթ. ՀՀ-ում իրականացվել է բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման նոր գծերի շինարարություն: Ներկայումս ՀՀ-ն էլեկտրահաղորդման բարձրավոլտ գծերով կապված է նաև Իրանի էլեկտրաէներգետիկ համակարգին: 2018 թ. ՀՀ-ից Իրան և Վրաս-

տան է արտահանվել 1.6 մլրդ կՎտ ժ էլեկտրաէներգիա, ներմուծվել է 0.2 մլրդ կՎտ ժ:

ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ միասնական համակարգը կարգավորվում և աշխատում է տրանսֆորմատորային հարյուրավոր ենթակայանների միջոցով, որոնք ապահովում են էլեկտրաէներգիայի համապատասխան լարվածություն և փոխանցում են սպառողին:

Անկախության առաջին տարիներից ՀՀ էլեկտրաէներգետիկան հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում: **1989 թվականից դադարել էր գործել ատոմակայանը:** ՀՀ ամբողջ տնտեսությունը և բնակչության ջերմամատակարարումը մնացել էին գործող ջրէլեկտրի հույսին: Մինչև 1995 թվականը ՀԱԷԿ մեկ էներգաբլոկի վերագործարկումը, ՀՀ-ն հայտնվեց էներգետիկ խորը ճգնաժամի մեջ. **կաթվածահար էր եղել երկրի ամբողջ տնտեսությունը:** Հարյուրավոր ձեռնարկություններ էներգիա չլինելու պատճառով դադարեցին գործել, չէր գործում բնակարանային ջեռուցման համակարգը, բնակչությունն էներգիա էր ստանում մի քանի ժամով, իսկ երբեմն օրերով զրկված էին էլեկտրաէներգիայից:

Բացի ատոմակայանի վերագործարկումից՝ ՀՀ էներգետիկ համակարգի համար կարևոր դեր ունեցավ նաև գազամատակարարման վերականգնումը, ինչպես նաև Վրաստանի տարածքում գազամուղի պարբերաբար պայթեցումների աստիճանաբար վերացումը:

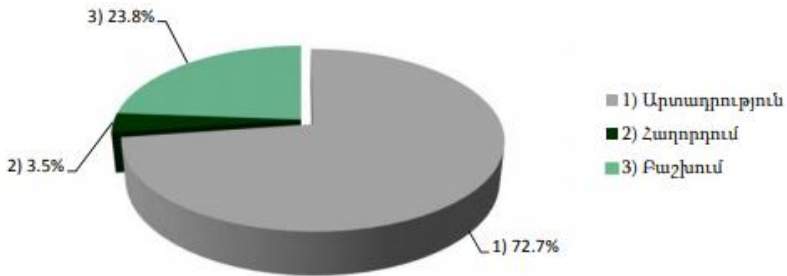
Ներկայումս ՀՀ-ում արտադրված էլեկտրաէներգիայի քանակն ավելի քան 2 անգամ պակաս է 1988 թ. ցուցանիշից, սակայն դա ոչ միայն բավարարում է երկրի ներքին պահանջները, այլև հնարավորություն է տալիս որոշ քանակությամբ արտահանելու, քանի որ էներգասպառման հիմնական բնագավառը՝ արդյունաբերությունը, կորցրել է իր նախկին արտադրական կարողությունների զգալի մասը, իսկ գործող արդյունաբերական որոշ

ձեռնարկություններ և էլ աշխատում են ոչ լրիվ հզորությամբ:
Նախկինում միայն «Նաիրիտի» նման հսկան սպառում էր տարեկան մինչև 1.2 մլրդ կՎտժ էլեկտրաէներգիա, չի գործում նաև Քանաքեռի այլումինի գործարանի ձուլման արտադրամասը և էներգատար այլ արտադրություններ:

2019 թ. ՀՀ-ում արտադրված էլեկտրաէներգիայի 23.5 %-ը ծախսվել է արդյունաբերության մեջ, 33.7 %-ը՝ բնակչության կողմից, 3.2 %-ը՝ գյուղատնտեսության մեջ, 1,8 %-ը՝ տրանսպորտում, 0.6 %-ը՝ շինարարության, 1.2 %-ը՝ կոմունալ տնտեսության մեջ, 4.4 %-ը՝ բյուջետային ֆինանսավորման կազմակերպություններում, 30.7 %-ը՝ այլ ճյուղերում: **2019 թ. ՀՀ-ում առկա բոլոր էլեկտրակայանների հզորությունը կազմել է 3589.1 հազ. կՎտ, որից ջեկեր՝ 1826.6 հազ., ջրէկներ՝ 1340.0 հազ., ատոմակայան՝ 407.5 հազ, այլ աղբյուրներ՝ 15.0 հազ. [17]:**

Գծապատկեր 12

Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, հաղորդումը և բաշխումը ՀՀ-ում, 2020 թ. հունվար-դեկտեմբեր [43]



Աղյուսակ 33

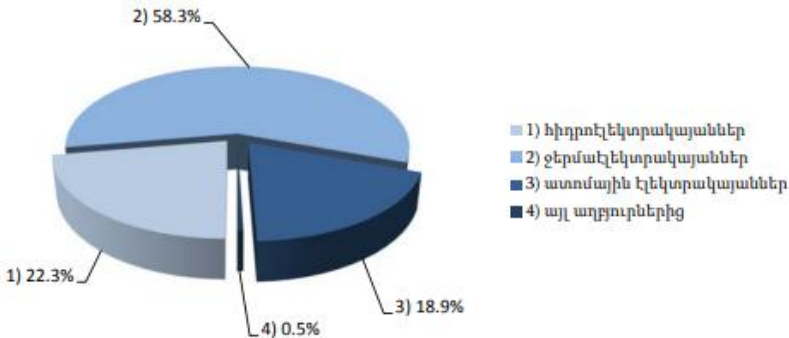
Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը ՀՀ-ում (1988-2020 թթ.)

[17, 24, 34, 43]

Տարեթվեր	1988	1990	1995	1998	2001	2005	2015	2019	2020
մլրդ կՎտժ	15.3	15.0	5.6	6.2	5.7	6.3	7.8	7.6	7.7

Գծապատկեր 13

Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն ըստ էլեկտրակայանների ՀՀ-ում, 2020 թ. հունվար-դեկտեմբեր[43]



Խորհրդային տարիներին ՀՀ-ում ստեղծված գազամուղների ցանցը վերջին մեկուկես տասնամյակում էլ ավելի է ընդարձակվել, և բացառությամբ առանձին մարզերի լեռնային, բարձրլեռնային և աննպաստ աշխարհագրական դիրք ունեցող փոքր գյուղերի՝ մնացած բոլոր բնակավայրերը օգտվում են վառելիքի այս տեսակից:

ՀՀ-ի համար էներգետիկ տնտեսության զարգացումն ու տեխնիկական կատարելագործումը ռազմավարական նշանակության առաջնահերթ խնդիրներից են: Վերջին երկուսուկես տասնամյակում ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ տնտեսության վերականգնման, վերակառուցման և տեխնիկական վերազինման ուղ-

դուրյամբ զգալի աշխատանքներ են տարվել: Կառուցվել է Հրագրանի ջեկի 5-րդ բլոկը, պարբերաբար վերանորոգվում է ՀԱԷԿ-ը, որի շնորհիվ երկարացվել է վերջինիս տեխնիկական շահագործման ժամկետը՝ մինչև 2026 թվականը, նոր էներգաբլոկի կառուցմամբ (271 հազ. կՎտ հզորությամբ) մեծացել են Երևանի ջեկի արտադրական կարողությունները: Աշխատանքներ են իրականացվում Մեղրի գետի վրա՝ Իրանի հետ համատեղ նոր ջրեկի և Շնողի ջրեկի կառուցման ուղղությամբ: Երևանում կառուցվում է 250 ՄՎտ հզորությամբ նոր ջեկ:

Դեռևս խորհրդային տարիներին ՀՀ տարբեր շրջաններում փոքր գետերի վրա կառուցվել և գործում էին շուրջ երեք տասնյակ փոքր ջրեկեր: Սակայն խոշոր էլեկտրակայանների գործարկումից հետո անհիմն կերպով շահագործումից դուրս մղվեց այդպիսի փոքր ջրեկերի զգալի մասը: Դրանց անհրաժեշտությունը խիստ զգացվեց հատկապես 1990-ական թթ., երբ ՀՀ-ն հայտնվել էր Ադրբեջանի կողմից տրանսպորտային շրջափակման և վերջինիս պատճառով՝ էներգետիկ խորը ճգնաժամի մեջ:

Աղյուսակ 34

ՀՀ էլեկտրահաշվեկշիռը (2014-2019 թթ., մլն կՎտժ) [17]

	2014	2015	2016	2019
Արտադրվել է էլեկտրաէներգիա	7750	7798	7315	7642
Ներմուծվել է էլեկտրաէներգիա	206	174	275	293
Արտահանվել է էլեկտրաէներգիա	1314	1424	1229	1251
Ծախսվել է էլեկտրակայանների սեփական արտադրական կարիքների համար	361	369	327	334
Կորուստներ ընդհանուր օգտագործման ցանցերում	928	812	706	548
Օգտակար սպառումը, ընդամենը	5353	5367	5328	5802

Հաշվի առնելով հեռանկարում ՀՀ էներգետիկ անկախության մեծացման ռազմավարական խնդիրը՝ մշակվել և հաստատվել է փոքր ջրէկների կառուցման ծրագիր, որոնց զգալի մասը արդեն տևական ժամանակ է՝ գործում է:



Քարտեզ 21. ՀՀ էլեկտրաէներգետիկան

Մասնագետների գնահատումներով ՀՀ-ում կարելի է կառուցել ավելի քան 215 փոքր ջրէկներ՝ 257 հազ. կՎտ ընդհանուր հզորությամբ, որը որոշակիորեն կբարձրացնի ՀՀ էներգետիկ հզորությունների մեջ սեփական ռեսուրսների մասնաբաժինը [24]:

ՀՀ էներգետիկ տնտեսության հեռանկարային զարգացման գործում իրենց դերը կարող է ունենալ նաև արևի, քամու և երկրաջերմային էներգիայի ռեսուրսների օգտագործումը: ՀՀ-ում արևային էլեկտրակայանների ստեղծման համար առավել նպատակահարմար վայրեր են Արարատյան գոգավորության նախալեռնային գոտու քարքարոտ, գյուղատնտեսության մեջ չօգտագործվող և Սևանի ավազանի հարմար դիրքադրությունների տարածքները: Վերջին տարիներին արեգակնային էլեկտրակայաններ են կառուցվել Կոտայքի և Արմավիրի մարզերում, կառուցման աշխատանքներ են իրականացվում Վայոց ձորում:

Ներկայումս գործում է Պուշկինի լեռնանցքի փոքր հզորության հողմաէլեկտրակայանը: Սակայն ՀՀ տարածքում քամու ուժի էներգետիկ հզորությունը զգալիորեն մեծ է, և ներկայիս տեխնիկական հզորությունների պայմաններում այդ ռեսուրսի օգտագործման ծավալները պետք է նշանակալիորեն ավելացել ՀՀ-ում էներգետիկ պահանջների բավարարմանը կարող են նպաստել նաև երկրաջերմային հարուստ պաշարները:

ՀՀ-ում էլեկտրաէներգետիկայի ու ջերմաէներգետիկայի արտադրության ծավալները 2020 թ. ունեցել են հետևյալ պատկերը՝ էլեկտրաէներգիայի ընդհանուր արտադրությունը կազմել է 7723.4 մլն կՎտժ, որից 3165.5 մլն-ը արտադրել են ջեկերը, 1778.4 մլն-ը՝ ջրեկները, 2756.3 մլն-ը՝ ՀԱԷԿ-ը, 1.9 մլն-ը՝ հողմային էլեկտրակայանները, 21.3 մլն-ը՝ արևային կայանները: 2020 թ. երկրում արտադրվել է 37.5 հազ. ԳՋ ջերմային էներգիա [43]:

Առաջիկա տարիներին ՀՀ էներգետիկ տնտեսության զարգացումն ու անվտանգության աստիճանի բարձրացումը պետք է տեղի ունենան մի քանի ուղղություններով [24].



Նկ. 5. Մեծամորի ատոմային էլեկտրակայանը

1) կառուցել ժամանակակից չափորոշիչներին համապատասխանող նոր ատոմակայան, իսկ մինչ այդ բարձրացնել գործող ՀԱԷԿ-ի տեխնիկական անվտանգության մակարդակը՝ շահագործման ժամկետի երկարացման նպատակով,

2) աշխատանքներ տանել գործող ջրային և ջերմային էլեկտրակայանների տեխնիկական վերազինման ու դրանց ՕԳԳ-ի բարձրացման ուղղությամբ,

3) պայմաններ ստեղծել ՀՀ փոքր գետերի ջրաէներգետիկ ռեսուրսներն առավել լիարժեք օգտագործելու համար՝ առավելագույն չափով պահպանելով շրջակա միջավայրի պահպանության խնդիրները,

4) մշակել և իրականացնել այլընտրանքային էներգետիկայի զարգացման համալիր ծրագիր,

5) միջոցներ ձեռնարկել էներգետիկ բաշխիչ ցանցում կորուստները նվազագույնի հասցնելու ուղղությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Էներգետիկայի զարգացման ի՞նչ ներուժ ունի ՀՀ-ն:
2. Կատարե՛ք ՀՀ ժամանակակից էներգետիկ տնտեսության ձևավորման ու զարգացման վերլուծություն:
3. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի ՀՀ ժամանակակից էլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը:
4. Մոտակա հեռանկարում ի՞նչ ուղղություններով պետք է զարգանա ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը:
5. Կատարե՛ք Ձեր մարզի, տարածաշրջանի էներգետիկ ներուժի վերլուծություն ու գնահատում:

4.5. Մետաղաձուլությունը

Դեռևս Ք.ա. V-IV հազարամյակներում Հայաստանում ձուլվել է բրոնզ, երկրորդ հազարամյակի կեսերից՝ երկաթ: Հայաստանը դեռ հնուց առավել հայտնի է եղել **գունավոր մետաղների ձուլմամբ**, որը պատմական անցյալում բազմիցս առաջադիմել և քայքայվել է, երբեմն՝ նաև վերացել:

1760-1770 թթ. Կապանում և Ալավերդիում կառուցվեցին տեղական հումքով աշխատող **պղնձաձուլական գործարաններ**: XX դարի սկզբներին Հայաստանը Ռուսական կայսրության **պղնձարդյունաբերության** առաջատար շրջաններից էր: **ՀՀ-ում 1913 թ. ձուլվել է 5633 տ չգտված պղինձ, որը կազմում էր կայսրությունում ձուլվող պղնձի շուրջ 20 %-ը, Հայաստանի ԱՀԱ-ի մոտ 60 %-ը [28]:** 1914-1920 թթ. Հայաստանում շարքից դուրս եկան հանքախորշերը և պղնձաձուլարանները:

Լեռնահանքային արդյունաբերությունը և գունավոր մետաղաձուլությունը մեր երկրում նոր վերելք են ապրել խորհրդային տարիներին:

Ալավերդիում պղնձի գործարանի վերակառուցման, Կապանում պղնձահարստացուցիչ նոր գործարանի կառուցման, հին հանքերի վերակառուցման, նորերի ստեղծման ու դրանց աշխատանքային գործընթացների մեքենայացման շնորհիվ զգալիորեն ավելացավ ՀՀ պղնձաձուլության արտադրանքը:

1950-ական թվականներից սկսվեց գտված պղնձի արտադրության կազմակերպումը էլեկտրոլիզի ճանապարհով: Դա հնարավորություն տվեց «սև» պղնձից առանձնացնելու ոսկին և արծաթը, կազմակերպելու պղնձասալերի արտադրությունը, որոնք սկսեցին օգտագործվել Երևանի կաբելի գործարանում: **Ալավերդու կոմբինատն իր արտադրական հզորություններով և արտադ-**

րանքի բազմազանությամբ դարձավ ԽՍՀՄ համանման խոշոր ձեռնարկություններից մեկը:

1989 թ. Էկոլոգիական նկատառումներով Ալավերդու լեռնամետալուրգիական հսկա գործարանը փակվեց, որը խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին արտադրում էր 40-50 հազ. տ գտված պղինձ [24, 34]: Սակայն այն մեր երկրի համար ուներ ռազմավարական և տնտեսական նշանակություն: 1999 թ. Ալավերդու կոմբինատը վերաբացվեց՝ նախկին կոմբինատի փոխարեն սկսեց գործել **«Մանես-Վալեքս»** ձեռնարկությունը, որը, բացի տեղական հումքից, հարստացված հանքանյութ էր ստանում նաև Քաջարանի, Կապանի, Ագարակի և Դրմբոնի (ԱՀ) ձեռնարկություններից: **Լոռու մարզի Թեղուտի հանքավայրերի շահագործման շնորհիվ ՀՀ-ում պղնձի արտադրության ծավալներն ավելացան:** 2019 թվականից Էկոլոգիական նկատառումներով Ալավերդու կոմբինատը չէր աշխատում:

Վերջին տարիներին ՀՀ-ում պղնձարդյունաբերության զարգացումը բնութագրում են հետևյալ թվերը. 2015 թ. արտադրվել է 315.6 հազ., 2020 թ.՝ 375.6 հազ. տ պղնձի խտանյութ [43]: Պղնձի (կոմպոսիտ) արտադրությունը 2015 թ. կազմել է 11.6 հազ., 2019 թ.՝ 8.8 հազ. տ [17]:

Պղնձաձուլության զարգացումը նպաստեց 1950-ական թվականներից հետո ՀՀ-ում էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ձևավորմանը և զարգացմանը, իսկ Ալավերդին ու Կապանը դարձան արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ: ՀՀ գունավոր մետաղաձուլության երիտասարդ ճյուղ է համարվում **մոլիբդենի արտադրությունը:** Վերջին տարիներին այս ճյուղն աշխատում է ավարտուն ցիկլով և ապահովված է տեղական հումքի հսկայական պաշարներով: 1952 թ. շարք մտավ **Քաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը (Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատ)**, որը ԽՍՀՄ նմանատիպ ձեռնարկությունների մեջ խոշոր

րագույններից էր: Այն թողարկում էր մոլիբդենի, պղնձի, անագի, կապարի, ոսկու, արծաթի, սելենի և թելուրի խտանյուր: Հարստացված պղինձը մատակարարվում էր Ալավերդու կոմբինատին՝ ձուլման համար, իսկ մոլիբդենի խտանյութն արտահանվում էր՝ առաքվելով Ռուսաստանի վերամշակող ձեռնարկություններին:



**Նկ.5. Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի
շահագործվող հանքավայրը**

1990-ական թթ. Քաջարանի կոմբինատի հզորություններն էականորեն նվազեցրին, իսկ վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում կոմբինատի հզորությունը զգալիորեն մեծացել է: **Մոլիբդենի հարստացված խտանյութի մի մասից Երևանի փոշեմետալուրգիական գործարանում արտադրվում է ֆերոմոլիբդեն, և մոլիբդենի արտադրության ամբողջ շղթան իրականացվում է ՀՀ-ում:** 2018 թ. երկրում արտադրվել է 11.1 հազ. տ մոլիբդենի խտանյուր, 7.3 հազ. տ ֆերոմոլիբդեն, 2020 թ.՝ համապատասխանաբար՝ 24.9 և 6.7 հազ. տ [17, 43]:

1963 թ. շահագործվեց **Ագարակի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը:** Այստեղ ստացվող պղնձի խտանյուրը նույնպես վե-

րաւշակվում էր Ալավերդու գործարանում, իսկ մոլիբդենի խտանյութը՝ Երևանի մաքուր երկաթի գործարանում:

Պղնձամոլիբդենային հանքահարստացուցիչ գործարան՝ փոքր հզորությամբ, 1963 թ. շահագործվեց **Դաստակերտում**, որը 1970 թվականից չի գործում ցածր արդյունավետության պատճառով:

Խորհրդային տարիներին ՀՀ գունավոր մետաղաձուլության մեջ էական դեր ուներ նաև **այլումինի արտադրությունը**: Դեռևս 1940 թ. ձեռնարկվեց այլումինի գործարանի շինարարությունը Քանաքեռում՝ արդեն գործող ամենահզոր ջրէկից ոչ հեռու: 1980-ական թթ. **Երևանի այլումինի գործարանը** ԽՍՀՄ համանման ձեռնարկությունների մեջ խոշորագույներից էր և տալիս էր որակյալ մետաղական այլումին, փայլաթիթեղ և այլն: Սակայն մեծ հեռավորությունից հումքի ներկրումը զգալիորեն բարձրացնում էր արտադրանքի ինքնարժեքը: Իրեն չարդարացրեց նաև տեղական նեֆելինային սիենիտներից արգնահող ստանալու ծրագիրը. Հրազդան քաղաքում կառուցված հզոր լեռնաքիմիական կոմբինատը բավարարվեց միայն ցեմենտի արտադրությամբ: Այլումինի գործարանը շարունակում էր հումք ստանալ Ուրալից և Տիիվիից [1, 2]:

Այլումինի արտադրությունը նպաստեց ՀՀ-ում էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը, ձևավորվեց Երևան քաղաքի Արաբկիր շրջանը: Էկոլոգիական նկատառումներից ելնելով՝ 1989 թ. վերջերից գործարանի այլումինի ձուլման արտադրամասը փակվեց: Ներկայումս գործարանը Ռուսաստանից ներմուծվող մետաղական այլումինի հիման վրա թողարկում է մետաղաթղթեր ու մետաղաթաղանթ՝ տեխնիկական զանազան բնագավառներում օգտագործելու և սննդամթերք փաթեթավորելու համար: Վերջիններիս արտադրությունը Էկոլոգիական առումով անվտանգ է: 2020 թ. այլումինե նրբաթիթեղի արտադրանքը

(0.2 մմ-ից ոչ ավելի հաստությամբ) կազմել է 35.5 հազ. տ, այլու-մինե գլանվածքինը՝ 164 տ (2018 թ.):

ՀՀ մետաղաձուլության հեռանկարային ճյուղերից է **ոսկու արտադրությունը**, որն ունի ավարտուն արտադրական ցիկլ: Ներկայումս ՀՀ-ում օգտագործվում են Սոթքի ու Մեղրաձորի ոսկու հանքավայրերը: Դրանցից արդյունահանվող հումքը տեղափոխվում և վերամշակվում է **Արարատի ոսկու կորզման ֆաբրիկայում**: Որոշակի քանակությամբ ոսկի ստացվում է նաև գունավոր մետաղների հանքանյութերից: Արդեն մեկ տարուց ավելի է, ինչ քննարկվում է Ամուլսարի ոսկու հանքավայրի շահագործման հարցը:

ՀՀ-ում **բազմամետաղային հանքանյութի** հարստացման ձեռնարկություններ կան **Ախթալայում և Կապանում**: Ախթալայում՝ Շամլուղից ոչ շատ հեռու հանքավայրից բերվող հանքաքարից ստացվում է կապարի ու ցինկի խտանյութ: 2014 թ. ՀՀ-ում արտադրվել է 14.7 հազ. տ ցինկի խտանյութ, 2020 թ.՝ 12.9 հազ. տ: ՀՀ բազմամետաղային հանքավայրերում կան նաև մի շարք այլ արժեքավոր մետաղներ, որոնք թափոնների հետ նետվում են շրջակա միջավայր:

Սև մետաղաձուլություն, որպես այդպիսին, ՀՀ-ում չկա: 1960-ական թթ. Չարենցավանում կազմակերպվեց **կենտրոնացված խոշոր ձուլարան (Կենտրոնաձույլ գործարանը)**, որը կարևոր դեր ունեցավ ՀՀ-ում մեքենաշինության և այլ ճյուղերի զարգացման համար: Բացի դրանից՝ Երևանում կազմակերպվեց փորձնական փոշեմետալուրգիական գործարան, որտեղ առկա ռեսուրսների հիման վրա, մետաղի ուղղակի վերականգնման մեթոդով ստանում էին սև մետաղ: ՀՀ-ում սև մետաղագործական ձեռնարկություն է համարվում նաև Թումանյան քաղաքի հրակայուն աղյուսի գործարանը, որի արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվում էր մետաղաձուլական խոշոր գործարաններ:

2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են 18.6 հազ. տ պողպատե խողովակներ, սնամեջ տրամատներ և դրանց կցամասեր: Դեռևս խորհրդային տարիներին քննարկվում էր տեղի բարձրորակ հանքաքարի բազայի վրա ՀՀ-ում որակյալ պողպատի արտադրության կազմակերպման հարցը: ՀՀ-ում որակյալ պողպատի օրավուր աճող պահանջները բավարարելու խնդիրը մոտ ապագայում կստիպի ստեղծել այդ հանքավայրերի երկաթաքարը շահագործելու ձեռնարկություն:

Այսպիսով՝ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման թե՛ ժամանակակից և թե՛ հեռանկարային շահերը պահանջում են մետաղաձուլությունը դարձնել տնտեսության գերակա ուղղություններից մեկը, քանի որ այն նպաստում է ոչ միայն ընդհանուր տնտեսական առաջընթացին, այլ բավարար նախադրյալներ է ստեղծում ռազմարդյունաբերական համալիրի առանձին ճյուղերի զարգացման և մեր երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման համար: Այդ խնդրի իրականացման համար ՀՀ-ում կան անհրաժեշտ ռեսուրսային նախադրյալներ ու պայմաններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ դեր և նշանակություն ունի մետաղաձուլությունը ՀՀ տնտեսության մեջ:
2. Կատարե՞ք ՀՀ մետաղաձուլության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքի վերլուծություն:
3. Ի՞նչ հեռանկարներ և հիմնախնդիրներ ունի մետաղաձուլության զարգացումը ՀՀ-ում:
4. Կատարե՞ք ՀՀ-ում հանքարդյունահաման էկոլոգիական խնդիրների վերլուծություն և գնահատում:

4.6. Մեքենաշինությունը

1913 թ. ՀՀ ներկայիս տարածքում մեքենաշինության տեսակարար կշիռը ծանր արդյունաբերության համախառն արտադրանքում կազմել է 2.5 % [1]: Խորհրդային առաջին տարիներից աստիճանաբար վերազինվեցին Երևանի և Գյումրու մեխանիկական գործարանները, Կապանի և Ալավերդու արհեստանոցները: 1930-ական թթ. վերջերին ՀՀ-ում իրական հնարավորություն կար հիմնելու բարդ, ճշգրիտ և խոշոր մեքենաշինության ձեռնարկություններ: Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանը (**«Հայ-էլեկտրագործարան»**) սկսեց արտադրանք տալ 1942 թ. վերջին [1, 2]:

Հետպատերազմյան տարիներին ՀՀ-ում հիմնադրվեցին մեքենաշինական նոր խոշոր ձեռնարկություններ, ընդլայնվեցին և հզորացան գոյություն ունեցող ձեռնարկությունները: **Երևանից և Գյումրուց բացի՝ նոր գործարաններ կառուցվեցին Վանաձորում, Չարենցավանում, Հրազդանում, Գավառ, Ստեփանավան, Գորիս, Կապան, Սպիտակ, Սևան, Էջմիածին քաղաքներում և մասնաճյուղեր՝ քաղաքատիպ այլ վայրերում, խոշոր գյուղերում:**

Հետպատերազմյան տարիներին իրար հետևից կառուցվեցին միջին ու խոշոր կարողության գործարաններ, որոնք մասնագիտացան տարբեր տեսակի մեքենաների արտադրության գծով և ձեռք բերեցին միութենական նշանակություն: **1970-1988 թթ. ՀՀ-ում մեքենաշինության արտադրանքի ծավալն աճել է 3.1 անգամ, իսկ ԽՍՀՄ-ում՝ 2.4:** Մեքենաշինության և մետաղամշակման տեսակարար կշիռն ՀՀ արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալում 1988 թ. կազմել է 32.1 % [28]: Այդ ցուցանիշով այն առաջ անցավ թեթև ու սննդի արդյունաբերության ճյուղերից և դարձավ առաջինը: 1980-ականների վերջերին մեքենաշինությունն ու մետաղամշակումը ՀՀ արդյունաբերության մեջ առաջին տեղն էին գրավում նաև արդյունաբերականարտադրական

անձնակազմի թվով (1988 թ.՝ 43.0 %), հիմնական ֆոնդերի ծավալով (29.9 %), ֆոնդահատուցմամբ, աշխատանքի արտադրողականության աճի տեմպերով [նույն տեղում]:

Խորհրդային իշխանության վերջին տասնամյակում մեքենաշինությունն ՀՀ-ում ուներ 9 ենթաճյուղ: **Դրանցից էլեկտրատեխնիկականը, հաստոցաշինությունն ու գործիքաշինությունը, սարքաշինությունը, ավտոմատացման միջոցների ու կառավարման համակարգերի արտադրությունը, ռադիոարդյունաբերությունը և էլեկտրոնային արդյունաբերությունն** ունեին մասնագիտացման նշանակություն և որոշում էին ՀՀ տեղն աշխատանքի միութենական մասնագիտացման համակարգում:

Մեքենաշինության ճյուղի համախառն արտադրանքի գրեթե կեսը 1980-ական թթ. բաժին էր ընկնում **էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությանը**: Հայաստանը տալիս էր Անդրկովկասի էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության արտադրանքի կեսից ավելին: Խոշոր ձեռնարկությունները գտնվում էին Երևանում ու Գյումրիում: Մասնաճյուղերն էին հիմնել Կապանում, Գազարինում, Սիսիանում, Մարալիկում, Մարտունիում և այլուր:

Հաստոցաշինական և սարքաշինական արդյունաբերությանը ևս բաժին էր ընկնում Անդրկովկասում այդ ճյուղի արտադրանքի կեսից ավելին: Խոշոր ձեռնարկություններ էին Երևանի հաստոցաշինական, ֆրեզերային հաստոցների, արհեստական ալմաստների ու ալմաստե գործիքների, Չարենցավանի հաստոցաշինական և գործիքաշինական, Գյումրու հոկող հաստոցների, դարբնամալիչ սարքավորումների, Վանաձորի ճշգրիտ հաստոցների ու Արմավիրի հաստոցաշինական գործարաններն իրենց բազմաթիվ մասնաճյուղերով:

ՀՀ-ում մեքենաշինության զարգացման հեռանկարային ենթաճյուղերից է **սարքաշինությունը՝ ավտոմատացման միջոցների**

ու կառավարման համակարգերի արտադրությունը: Արտադրանքի ծավալով այն ԽՍՀՄ-ում գրավում էր 4-րդ տեղը:

Հատուկ տեղ ունեւր կենցաղային ու արտադրական ժամացույցների արտադրությունը, որի արտադրանքի ծավալով Հայաստանը երրորդն էր Ռուսաստանից և Բելառուսից հետո [28]: Ենթաճյուղի հզոր կենտրոններ էին Երևանը, Գյումրին և Վանաձորը, իսկ մի շարք փոքր ու միջին քաղաքներում կային ոչ մեծ հզորության ինքնուրույն ձեռնարկություններ կամ մասնաճյուղեր:

ՀՀ-ում մեքենաշինության ամենաերիտասարդ ու արագ աճող ենթաճյուղերից է **ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերությունը**, որը մասնագիտանում էր արտադրական կիրառություն ունեցող էլեկտրոնային տեխնիկայի, համակարգիչների, ռադիոսարքերի, կապի միջոցների, էլեկտրոնային մեքենաների, կիսահաղորդիչների և տարբեր տեսակի էլեմենտների արտադրության գծով: Այս ենթաճյուղը ժամանակին նկատելի դեր ունեւր նախկին Խորհրդային միության պաշտպանական համալիրի զարգացման մեջ: Ներկայումս կարևոր խնդիրներ են այդ ձեռնարկությունների վերամասնագիտացումը ու արտադրության ընդլայնումը: Հայտնի էին «Հրազդանմեքենան», Երևանի «Պոլիստրոն» և «Տրանզիստր», «Բազալտ», «Մարս», «Սիրիուս» գործարաններն ու միավորումները:

ՀՀ-ում անցած տասնամյակների ընթացքում ձևավորվել և զարգացել են նաև **ավտոմոբիլների ու ավտոբեռնիչների, կոմպրեսորների ու դարբնամամլիչ հաստոցների, զոդման հարմարանքների ու վերամբարձ կռունկների, վերելակների, ոչ ստանդարտ սարքավորումների և մի շարք այլ մեքենաների ու մեխանիզմների արտադրության ճյուղերն ու արտադրությունները:**

Մեքենաշինությունն արագ տեմպերով զարգացման առաջին շրջանում այն գրեթե բացառապես կենտրոնացվել էր մայրաքա-

ղաք Երևանում, որը պայմանավորված էր Երևանի ինժեներատեխնիկական կադրային ներուժով ու օրավուր ավելացող աշխատուժով: Այնուհետև մեքենաշինական և մետաղամշակման ձեռնարկություններ կամ արտադրամասեր հիմնադրվեցին նաև Կապան, Գորիս, Սիսիան, Մարտունի, Գավառ, Ստեփանավան, Սպիտակ, Արթիկ, Մարալիկ, Արմավիր, Ապարան, Վաղարշապատ քաղաքներում և մի շարք խոշոր գյուղերում (Մաստարա, Շիրակամուտ, Գեղակերտ և այլն): **Գյումրի, Վանաձոր, Չարենցավան, Աբովյան, Հրազդան քաղաքները դարձան մեքենաշինության և մետաղամշակման աչքի ընկնող կենտրոններ [24]:**

Վերջին երեք տասնամյակում ստեղծած տնտեսական նոր իրավիճակի, տրանսպորտային շրջափակման, անհրաժեշտ հումքի ներկրման և պատրաստի արտադրանքի առաքման խափանումների, այլ երկրներում գտնվող ձեռնարկությունների հետ արտադրական կապերի խզման և սպառման շուկայի բացակայության կամ նեղացման պատճառով ՀՀ մեքենաշինական ձեռնարկությունների զգալի մասն աշխատում է իր հզորության մի փոքր մասով, մի շարք գործարաններ էլ ընդհանրապես չեն գործում:

Ներկայումս ՀՀ տնտեսության և արտահանման մեջ էապես նվազել է մեքենաշինության և մետաղամշակման բաժինը: 2020 թ. ՀՀ մեքենաշինության և մետաղամշակման մեջ թողարկվող արտադրանքներից են պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների, համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորանքի, էլեկտրական սարքավորանքի և այլնի արտադրությունները: Վերջին տարիներին ՀՀ մեքենաշինության արտադրանքի մեջ աստիճանաբար ավելանում է ռազմաարդյունաբերական արտադրանքի բաժինը: Դա հնարավորություն կտա ոչ միայն դիվերսիֆիկացնելու մեքենաշինության արտադրանքը, այլև կնպաստի մեր բանակի մարտունակության բարձրացմանը, իսկ մոտա-

կա տարիներին այդպիսի արտադրատեսակների որոշ մասը կարող է նաև արտահանվել:

2015 թ. Եվրասիական տնտեսական միության անդամակցությունը նոր հնարավորություններ է ստեղծում վերականգնելու ՀՀ մեքենաշինական որոշակի հզորությունները: Նմանատիպ հնարավորություններ կարող է ստեղծել նաև Մերձավոր և Միջին Արևելք երկրների հետ ՀՀ տնտեսական համագործակցության ընդլայնումը: Մեքենաշինության ճյուղի զարգացման համար կարևոր դեր կունենա նաև ՀՀ-ում «Բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերության» նախարարության ստեղծումը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ տեղ և դեր է ունեցել մեքենաշինությունը ՀՀ տնտեսության մեջ:

2. Ի՞նչ նախադրյալներ են պայմանավորել մեքենաշինության զարգացումը ՀՀ-ում խորհրդային տարիներին:

3. Կատարե՞ք ՀՀ ժամանակակից մեքենաշինության տեղաբաշխման և ճյուղային կառուցվածքի վերլուծություն:

4. Մոտակա տարիներին ՀՀ-ում մեքենաշինության զարգացումն ի՞նչ ուղղություններով պետք է տեղի ունենա:

5. Ի՞նչ նախադրյալներ կան Ձեր մարզում մեքենաշինության նորագույն ճյուղերի զարգացման համար:

4.7. Քիմիական արդյունաբերությունը

Մինչև 1920 թվականը ՀՀ-ում տնայնագործական եղանակով գլխավորապես արտադրվում էին ներկանյութեր: 1920-ական թթ. վերականգնվեցին և ընդարձակվեցին նախկին ներկատները, Երևանում կազմակերպվեց կարբիդի արտադրություն, որը շատ մեծ պահանջարկ ուներ ԽՍՀՄ-ում: **1927 թ. գործարկվեց Երևանի կարբիդի գործարանը, որը հիմք ծառայեց ՀՀ-ում քիմիական արդյունաբերության ընդլայնման ու զարգացման համար [1]:**

Մեր երկրում քիմիական արդյունաբերության ձևավորման ու հետագա զարգացման համար հիմք են ծառայել հետևյալ նախադրյալները [24].

1) կրաքարի՝ որպես հումքի խոշոր պաշարների առկայությունը,

2) պղնձարդյունաբերության թափոնները որպես հումք օգտագործելու մեծ հնարավորությունները,

3) էժան էլեկտրաէներգիան, որի ավելցուկ էր նկատվում Ձորագետի ջրէկի և Սևան-Հրազդան էլեկտրակայանների կասկադի գործարկման առաջին տարիներին,

4) կերակրի աղի և գունավոր տուֆերի պաշարները որպես հումք օգտագործելու հնարավորությունները:

Երևանի և Քանաքեռի ջրէկների էժան էլեկտրաէներգիան և Արարատի կրաքարերը հիմք ծառայեցին Երևանում, իսկ Ձորագետի ջրէկի էժան էլեկտրաէներգիան, Ալավերդու գունավոր մետաղաձուլությունը, ինչպես նաև Արարատի կրաքարերը՝ Վանաձորում ու Ալավերդիում քիմիական արդյունաբերության զարգացման համար: **Գրեթե միաժամանակ սկսեցին ձևավորվել քիմիական արդյունաբերության երեք խոշոր կենտրոններ՝ Երևանը, Վանաձորը և Ալավերդին [1]:**

ՀՀ քիմիական արդյունաբերության զարգացման գործում վճռական նշանակություն ունեցավ սինթետիկ կաուչուկի ձեռնարկության կառուցումը (1932-1940 թթ.): Առաջին անգամ աշխարհում սկսեցին կաուչուկ ստանալ կրաքարերի վերամշակումից: Դա գիտաարտադրական խոշոր նվաճում էր:

Հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին քիմիական արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերի շնորհիվ 1950 թ. ՀՀ բաժինը Անդրկովկասի քիմիական արդյունաբերության մեջ կազմեց 90 %, իսկ 1970 թ.՝ Ադրբեջանում և Վրաստանում այդ ճյուղի առավել բարձր տեմպերով զարգացման պատճառով՝ 47 % [1]:

Հայաստանում հենց սկզբից զարգացել են քիմիական արդյունաբերության էներգատար, նյութատար և ջրատար ճյուղերը: Սակայն Սևանի ջրային ռեսուրսների օգտագործումը էներգետիկ նպատակներով սահմանափակելու որոշումից հետո արդյունաբերության էներգատար և ջրատար ուղղությունների հետագա զարգացման համար զգացվում էր էժան էլեկտրաէներգիայի ու ջրի խիստ պակաս: Այդ նպատակի համար չէին կարող օգտագործվել նաև Արարատյան դաշտի ստորերկրյա ջրային պաշարները, քանի որ դրանք նախևառաջ ունեին ռոռզիչ նշանակություն, իսկ ներկրովի վառելիքի հիման վրա արտադրված էլեկտրաէներգիան էներգատար քիմիական արդյունաբերության մեջ օգտագործելն ամենևին արդյունավետ չէր: **Ստեղծված իրավիճակը պահանջում էր փոխել քիմիական արդյունաբերության զարգացման ուղղությունը՝ զարգացնել քիչ հուսադարձ, ոչ էներգատար և քիչ ջրատար ուղղությունները** [1]:

1960 թվականից բնական գազի մուտքը Հայաստան հնարավորություն տվեց փոխելու ՀՀ քիմիական արդյունաբերության նախկին տեխնոլոգիական գործընթացները և ացետիլենի, ամիակի ու ամիակային պարարտանյութերի արտադրությունը կազմակերպելու բնական գազի հիման վրա:

Խորհրդային վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ քիմիական արդյունաբերությունն ընդգրկում էր շուրջ երկու տասնյակ ձեռնարկություններ, որոնք թողարկում էին հարյուրավոր անուն արտադրանք՝ սկսած մեծածավալ հանքային պարարտանյութերից, ավտոդողերից ու ծծմբաթթվից, ավարտած քիմիական ռեակտիվներով, որոնց ծավալը չափվում է ընդամենը կիլոգրամներով ու գրամներով: Այն ուներ բարդ կառուցվածք և բնութագրում էր ներձյուղային և միջձյուղային արտադրական ու տեխնոլոգիական, իրար լրացնող կայուն կապերով, որոնք նպաստում էին տարածքային արտադրական համալիրի ձևավորմանը: Այդ ժամանակաշրջանում ՀՀ քիմիական արդյունաբերությունն ուներ ենթաձյուղային հետևյալ կառուցվածքը [28]՝

1. սինթետիկ կաուչուկի արտադրություն,
2. պոլիմերային իրերի ու պլաստմասաների արտադրություն,
3. ազոտական պարարտանյութերի, ցինամիդի, ցինապլավի և այլ նյութերի արտադրություն,
4. ծծմբաթթվի և պղնձարջասպի արտադրություն,
5. ավտոդողերի և ռետինատեխնիկական իրերի արտադրություն,
6. լաքերի, ներկերի և լվացքանյութերի արտադրություն,
7. սինթետիկ կորունդի և սինթետիկ թելերի արտադրություն,
8. քիմիական ռեակտիվների արտադրություն:

Խորհրդային վերջին տասնամյակում ՀՀ քիմիական արդյունաբերության մեջ տեղի ունեցան կառուցվածքային փոփոխություններ փոքր քիմիայի ձեռնարկությունների ստեղծման շնորհիվ: Դրանք թողարկում են քիմիական ռեակտիվներ, վիտամիններ և քիմիական սինթեզի այլ արտադրանքներ:

Բացի Երևանից, Վանաձորից և Ալավերդուց՝ քիմիական ձեռնարկություններ կային նաև Սևանում (ապակե մեկուսաթելե-

րի), Էջմիածնում (պլաստմասաների), Գորիսի շրջանի Շինուհայր գյուղում (ռետինե կոշիկների), Սպիտակում (կաշվե փոխարինիչների):

Վերջին երեք տասնամյակներին Ադրբեջանի կողմից ՀՀ տրանսպորտային ջջափակման պատճառով քիմիական արդյունաբերության արտադրանքի ծավալները մեր երկրում զգալիորեն նվազել են, առանձին արտադրություններ ընդհանրապես չեն գործում: **Արդեն երեք տարի է՝ ընդհանրապես չի գործում ՀՀ քիմիական արդյունաբերության հսկան՝ «Նաիրտ» գործարանը: 2020 թ. տարեսկզբից ՀՀ կառավարությունը աշխատանքներ է տանում այդ ձեռնարկության վերագործարկման ներդրումային ծրագրերը քննարկելու ուղղությամբ:** Վերջին տարիներին «Վանաձորի քիմիական գործարան» և «Վանաձորի քիմամանրաթելերի գործարան» ՓԲԸ-ների հիմքի վրա ստեղծվել է «Պրոմթեյ-Քիմպրոմ» ընկերությունը: Այստեղ արտադրվում են կարբիդ, կորունդ, ամոնիակ, ացետատային ժապավեն, ացետատային թելեր, մելամին և այլն: Նախատեսվում է արտադրել նաև ազոտական պարարտանյութեր: Առաջիկա տարիներին զարգացման ներուժ ունեն ՀՀ քիմիական համալիրի մեջ մտնող Երևանի «Վիտամինների գործարան», «Կենցաղքիմ», «Պոլիպլաստ», «Ռետինատեխնիկական իրերի գործարան», «Հայներկ», «Քիմիադեղագործական ֆիրմա», Սևանի «Ապակեմեկուսիչ», Վանաձորի «Պոլիմերսոսինձ» և «Քրաուն Քեմիքալ», «Արփիմեդ», «Ֆարմատեք» և «Լիկվոր», «Շեն Կոնցեռն» ընկերությունները:

2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են 21.8 հազ.տ լաքաներկային նյութեր, 5 հազ. տ լվացքի և լվացող միջոցներ, 28.4 հազ.տ պոլիմերային արտադրատեսակներ [43]:

Թեև քիմիական արդյունաբերությունը չի համարվում ՀՀ-ում տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություն, սակայն ժամանակակից ԳՏՀ պայմաններում այն կարող է զգալի դեր

ունենալ մեր երկրի տնտեսական առաջընթացի գործում: ՀՀ-ում քիմիական արդյունաբերության հեռանկարային զարգացումը պետք է տարվի այնպիսի ուղղությամբ, որ առավելագույնս պահպանվեն նաև բնապահպանական խնդիրները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ նախադրյալներ են պայմանավորել ՀՀ-ում քիմիական արդյունաբերության զարգացումը:
2. Ճյուղային կառուցվածքի ի՞նչ առանձնահատկություններ և ինչպիսի՞ տեղաբաշխում ունի ՀՀ քիմիական արդյունաբերությունը:
3. ՀՀ-ում քիմիական արդյունաբերության զարգացման ի՞նչ հեռանկարներ ու հիմնախնդիրներ կան:

4.8. Շինանյութերի արդյունաբերությունը

Շինանյութերի արդյունաբերությունը ՀՀ-ում սկսել է ձևավորվել 1920-ական թվականներից: Այդ տարիներին շահագործվեցին Զաջուռի և Արարատի կրի, Երևանի գաջի գործարանները: 1929 թ. սկսում է արտադրանք տալ Արթիկի տուֆի հանքավայրը, որը, Արթիկ-Գյումրի երկաթգծով միանալով ընդհանուր մայրուղուն, արտադրանքն առաքում էր նաև ԽՍՀՄ հեռավոր շրջաններ [2]:

ՀՀ-ում շինանյութերի արդյունաբերությունն աճի բարձր տեմպեր ունեցավ ինդուստրացման տարիներին: 1930-ական թթ. մեկը մյուսի հետևից գործարկվեցին Երևանի մարմարի կոմբինատը, Փամբակի գրանիտի և Արարատի ցեմենտի գործարանները: Երևանի, Գյումրիի, Վանաձորի, Դիլիջանի, Լոռի-Փամբակի և Գավառի տարածքներում գործարկվեցին կոմինդրի բազմաթիվ, Երևանում և Վանաձորում՝ աղյուսի գործարաններ: 1950 թ. ճյուղի համախառն արտադրանքը 1940 թ. համեմատությամբ աճել է 3.3 անգամ [1]:

Հետպատերազմյան տարիներին զանգվածային հայրենադարձությունը, բնակչության բնական բարձր աճը և արդյունաբերության աճի բարձր տեմպերը խթանեցին շինանյութերի արդյունաբերության բուռն զարգացումը: Գյումրիում կազմակերպվեց քարհատ և տաշող մեքենաների արտադրություն:

Խորհրդային վերջին տասնամյակում շինանյութերի արդյունաբերության մեկ տասնյակից ավելի խոշոր ձեռնարկություններ գործարկվեցին միայն Երևանում, մի քանիսը՝ Գյումրիում և Վանաձորում: Աբովյանում, Չարենցավանում, Սիսիանում, Քաջարանում, Ագարակում, Արգնիում և այլ քաղաքներում կառուցվեցին երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների գործարաններ: **Ընդլայնվեց ճյուղի աշխարհագրությունը:**

1988 թ. շինանյութերի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքում կազմեց ավելի քան 6 %, նրանում զբաղված էր արդյունաբերության մեջ աշխատողների մոտ 8 %-ը [28]: Տարիներ շարունակ զգալի քանակությամբ տուֆ, պեռլիտներ, մասամբ նաև մարմար առաքվում էին ԽՍՀՄ ամենատարբեր շրջաններ, իսկ 1970-1980-ական թթ.՝ նաև արտասահմանյան երկրներ (մասնավորապես Իտալիա): ՀՀ-ում շինանյութերի արտադրությունը վերածվեց հզոր ինդուստրիայի՝ հետևյալ ենթաճյուղերով [24].

1) բնական քարանյութերից որմնանյութերի և երեսպատման իրերի արտադրություն,

2) բնական լցանյութերի արտադրություն,

3) կապակցող նյութերի արտադրություն,

4) երկաթբետոնե հավաքովի կոնստրուկցիաների արտադրություն,

5) ծածկանյութերի և ազդեստախոտովակների արտադրություն,

6) հախճապակու և ապակե իրերի արտադրություն:

Բնական քարանյութերից որմնանյութերի արտադրության ենթաճյուղում հիմնականը տուֆաքարից որմնանյութերի արտադրությունն է: Խոշորագույն ձեռնարկությունը եղել և մնում է «Արթիկտուֆ» կոմբինատը: Վերջինիս արտադրանքը զգալիորեն արտահանվել է Մոսկվա, Ս. Պետերբուրգ, Դոնի Ռոստով, Կիև, Տաշքենդ, Թբիլիսի և բազմաթիվ այլ քաղաքներ [24]: Տուֆաքար արդյունահանող ձեռնարկություններ են գործում նաև Պեմգաշենում, Անիպեմգայում, Թալինի, Ախուրյանի, Աշտարակի, Արմավիրի և Բաղրամյանի տարածաշրջանների հանքավայրերում: Դեկորատիվ յուրահատուկ հատկություն ունեցող ֆելզիտային տուֆ արդյունահանվում է Նոյեմբերյանի, Թումանյանի և Վայքի տարածաշրջանների հանքավայրերում [24]: 2020 թ. ՀՀ-ում ար-

տադրվել է 89.5 հազ. տ հրաբխային տուֆ, որը 2019 թ. ծավալը գերազանցում է ավելի քան 21%-ով:

Իրենց նշանակությամբ և որմնանյութերի ընդհանուր ծավալում երկրորդ տեղը զբաղեցնում են **բազալտի քարատեսակները**: Դրանք օգտագործվում են շենքերի հիմքերի ստորին հարկերի կառուցման համար, իսկ առանձին շենքեր, կամուրջներ, պարիսպներ ամբողջությամբ կառուցվել են բազալտով: **Բազալտի քարանյութ** արդյունահանվում և արտադրվում են Գորիսի, Սիսիանի, Սևանի, Վարդենիսի, Գավառի, Մարտունու, Աբովյանի, Հրազդանի, Աշտարակի, Ախուրյանի, Գուգարքի տարածաշրջանների և այլ վայրերի հանքավայրերում [նույն տեղում]:

Մարմարի Արարատի, Խոր Վիրապի, Արզական-Աղվերանի, Մայմեխի, Իջևանի, Մարմարաշենի, Արտավազի, Թեղուտի (Դիլիջանի տարածաշրջան) հանքավայրերից արդյունահանվող արժեքավոր տեսակները մշակվում են Նուռնուսի քարամշակման գործարանում:

ՀՀ-ում **գրանիտի** շահագործվող հանքավայրերից է **Փամբակի հանքավայրը**, հեռանկարային է Լեւոնտոտվոյի հանքավայրը: Գրանիտը ևս հիմնականում մշակվում է Նուռնուսի քարամշակման գործարանում:

Հանրապետության քար արդյունահանող և մշակող բազմաթիվ ձեռնարկություններում արտադրվում են **երեսպտման սալեր տուֆից, բազալտից և տրավերտինից**: **Բնական լցանյութերը** լինում են պինդ՝ բազալտից ու գրանիտից, և թեթև՝ պեմզայից, պեռլիտից, տուֆից, հրաբխային խարամից: Բացի այդ՝ պեռլիտը քիմիական վերամշակման ճանապարհով օգտագործվում է բյուրեղապակի ստանալու համար: Թեթև լցանյութեր արտադրող առավել նշանավոր կենտրոններ են Արագածը, Անիպեմզան, Պեմզաշենը [28]: Այդպիսի ձեռնարկություններ կան նաև Քարակերտի, Շինուհայրի, Քարահունջի, Գավառի, Լճաշենի, Ջրաբերի, Չարեն-

ցավանի հանքավայրերում: Արթիկում, Պեմգաշենում, Թալինի և Աշտարակի հանգույցներում և այլ վայրերում գտնվող տուֆի հանքավայրերում կատարվում է տուֆի լցանյութերի արտադրություն:

Կապակցող նյութերից ՀՀ-ում արտադրում են **ցեմենտ, գաջ, կիր**: Ցեմենտի խոշոր ձեռնարկություններ կան Արարատում և Հրազդանում, որոնք աշխատում են Արարատի կրաքարի պաշարների հիման վրա: 2020 թ. մեր երկրում արտադրվել է մոտ 715 հազ. տ ցեմենտ, 28.5 հազ. տ գաջ և 50 հազ. տ կիր: Գաջի արտադրությունը կենտրոնացված է Երևանում, որտեղ գործում են երկու գործարաններ, և Արզնիում: Կիր արտադրվում է հիմնականում Արարատի ցեմենտշիֆերի կոմբինատի համակարգում, Իջևանում, Կապանում, Երևանում, Ջաջուռում: Ներկայումս կիրն առավելապես օգտագործվում է քիմիական արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության մեջ, ինչպես նաև այլ բնագավառներում [24]:

Երկաթբետոնե իրերի և հավաքովի կոնստրուկցիաների արտադրությունը ՀՀ-ում սկսել է ձևավորվել 1950-ական թվականներից, սակայն բուռն զարգացում է ունեցել 1970-1980-ական թթ.: 1980-ական թթ. գործում էր երկաթբետոնե հավաքովի կոնստրուկցիաների և իրերի 50-ից ավելի ձեռնարկություն Երևանում (թվով 25), Գյումրիում, Վանաձորում, Իջևանում, Արտաշատում, Հրազդանում, Սևանում, Կապանում և այլ քաղաքներում [նույն տեղում]: Այս ենթաճյուղի ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են խոշոր ծավալի կապիտալ շինարարության շրջաններում: **Ծածկանյութերի և ագրեստախողովակների արտադրությունը** ՀՀ-ում կազմակերպվել է 1950-ական թվականներից Արարատի ցեմենտշիֆերի կոմբինատում: ՀՀ տարբեր վայրերում որպես ծածկանյութ արտադրվում և օգտագործվում է կղմինդրը: Ներկայումս այդպիսի դեր են կատարում նաև Քանաքեռի ալյումինի

գործարանի արտադրած թիթեղասալերը: 2020 թ. արտադրվել են 87.7 հազ. տ հավաքովի կոստրուկցիաներ:

Ապակու և հախճապակու արդյունաբերության ենթաճյուղի գլխավոր արտադրատեսակներից են ապակե շշերը, բանկաները, էլեկտրաջահերը, կենցաղային օգտագործման բյուրեղապակե և ճենապակե իրերը: Խոշոր ձեռնարկություններ կան Արգնիում, Բյուրեղավանում, Արտաշատում, կերամիկական իրերի գործարանը՝ Երևանում: 2020 թ. արտադրվել են 163.4 հազ. տ շշեր, բանկաներ, սրվակներ և ապակուց այլ տարաներ (բացի դեղասրվակներից:)

Շինանյութերի արտադրությունը մեծ ազդեցություն է թողնում բնական միջավայրի վրա: Քանի որ դրանց հանույթը կատարվում է բաց հանքերում, որոնք ընդգրկում են փոքր խորության, բայց ընդարձակ տարածք: Այդ պատճառով գյուղատնտեսական ընդարձակ տարածքներ դուրս են մնում օգտագործումից:

Ներկայումս ՀՀ-ում շինանյութերի արդյունաբերության զարգացման հիմնական խնդիրը բնական միջավայրն անխաթար պահելու, բնական ռեսուրսները խնայողաբար և արդյունավետ օգտագործելն է: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է կատարելագործել շինանյութերի տարբեր տեսակների արդյունահանման և մշակման աշխատանքները, լրիվ յուրացնել թափոնները և սպառված հանքավայրերը նախապատրաստել գյուղատնտեսական օգտագործման:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է շինանյութերի արդյունաբերության տեղն ու դերը ՀՀ տնտեսության մեջ:

2. Ի՞նչ պայմաններ ու գործոններ են պայմանավորել ՀՀ-ում շինանյութերի արդյունաբերության առանձին ճյուղերի զարգացմանը:

3. ՀՀ-ում շինանյութերի արդյունաբերությունը տեղաբաշխման ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի:

4. Բնութագրե՛ք ՀՀ շինանյութերի արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը:

5. Շինանյութերի արդյունաբերության զարգացմանն առնչվող ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան ՀՀ-ում:

4.9. Թեթև արդյունաբերությունը

Մեր երկրում թեթև արդյունաբերությունն ինդուստրիալ հիմքերի վրա է դրվել և բուռն զարգացում է ունեցել խորհրդային տարիներին: Ունենալով սեփական հումքային անհրաժեշտ բազա՝ թեթև արդյունաբերությունը 1920-ական թվականներից ունեցել է աճի բարձր տեմպեր և զգալի բաժին ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի մեջ: **1988 թ. ՀՀ թեթև արդյունաբերությանը բաժին էին ընկնում** բամբակյա, բրդյա, մետաքսյա գործվածքների, բամբակյա մանվածքի, գուլպեղենի, տրիկոտաժեղենի, պատրաստի հագուստի, գլխարկների, ձեռնոցների, գորգերի, կաշվի, կոշիկեղենի, գալանտերիայի և բազմաթիվ այլ արտադրանքների արտադրության ավելի քան 120 ձեռնարկություններ, որոնք թողարկում էին 260-ից ավելի ապրանքատեսակ: Ճյուղի արտադրանքից արտահանվում էր բոլոր տեսակի գործվածքների, տրիկոտաժեղենի, գուլպեղենի և կոշիկեղենի շուրջ 75, պատրաստի հագուստի՝ 50 %-ից ավելին [նույն տողում]:

Խորհրդային իշխանության վերջին տասնամյակներին ՀՀ թեթև արդյունաբերությունն ուներ շրջանային ապրանքայնության բարձր գործակից և ակտիվ մասնակցություն ԽՍՀՄ աշխատանքի տարածքային բաժանման համակարգում:

Տեքստիլ արդյունաբերության ենթաճյուղի առաջին ձեռնարկությունը գործարկվել է Գյումրիում 1924 թ. **բամբակեղենի** արտադրության և տեքստիլ կոմբինատի կազմակերպմամբ [1]: Բամբակեղենի արտադրության հայտնի ձեռնարկություններից էին նաև Գյումրիի մանվածքային ֆաբրիկան, Երևանի «Արագած» արտադրական միավորումը, դեկորատիվ գործվածքների ֆաբրիկան: Զգալի քանակությամբ բամբակյա գործվածքներ արտադրվում էին նաև Մարալիկի ու Ալավերդու ձեռնարկություններում:

Բրդեղենի արդյունաբերությունը մասնագիտացված էր բարձրորակ արտադրանքների գծով (նուրբ գործվածքներ, մահուդ): Խոշոր ձեռնարկությունները գտնվում էին Երևանում: Դրանցից էին նուրբ բրդյա և մահուդի ֆաբրիկաները: Այս ենթաճյուղին էին պատկանում նաև Իջևանի գորգագործական ֆաբրիկան և Երևանի «Հայգորգ» միավորումը՝ իր Մասիսի, Գյումրիի, Ստեփանավանի, Արթիկի, Գավառի, Վարդենիսի, Մարտունու, Մեծավանի, Եղեգնաձորի և Գորիսի և այլ բաժանմունքներով [2]:

ՀՀ տեքստիլ արդյունաբերության կարևոր ենթաճյուղերից էր **մետաքսյա գործվածքների** արտադրությունը: Հնում Հայաստանում զարգացած էր շերմապահությունը, որի արտադրանքից՝ բոժոժից, ստացվում էր մետաքսաթել: Այդ գործընթացը շարունակվում էր նաև խորհրդային առաջին տասնամյակներին: Երևանում գործում էր **մետաքսի խոշորագույն կոմբինատ** ներկրովի հումքի հիման վրա: Դրա հետ միաժամանակ Վանաձորում արտադրվում էր արհեստական մանրաթել, որը ևս օգտագործվում էր Երևանի մետաքսի կոմբինատում: Այդ կոմբինատն արտադրական կապերի մեջ էր Ստեփանակերտի մետաքսի կոմբինատի հետ, որտեղից ստանում էր կիսաֆաբրիկատ:



Նկ. 6. Տեսարան «Ալեքս տեքստիլ» ձեռնարկության արտադրամասից

ՀՀ-ն ու ԱՀ-ն ունեն բնական մետաքսի արտադրության հնավաճողություններ և կարող են մետաքսի արտադրությունն ապահովել տեղական բնական հումքով [24]:

Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության մեջ համախառն արտադրանքով առաջինը **տրիկոտաժեղենի ու գուլպեղենի արտադրությունն** էր[1]: Խոշորագույններից էին Վանաձորի տրիկոտաժի և Գյումրիի գուլպեղենի արտադրական միավորումները, Երևանի և Արարատի տրիկոտաժի ֆաբրիկաները, Երևանի թիվ 1 և Նուբարաշենի տրիկոտաժի արտադրական միավորումները, Երևանի ձեռնոցների արտադրական միավորումը՝ իրենց բաժանմունքներով, Գորիսի տրիկոտաժի ֆաբրիկան և այլն:

2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են 19.3 հազ. գույզ գուգագուլպա, գուլպա, կիսագուլպա և տրիկոտաժե այլ արտադրանքներ: Իսկ տրիկոտաժե մնացած արտադրանքը կազմել է ավելի քան 8.9 հազ. տ:

Կարի արտադրության զարգացումը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում զգալիորեն կապված էր ներգաղթի հետ: Խոշոր ձեռնարկություններից էին Երևանի «Գարուն», Գյումրիի և Վանաձորի կարի արտադրական միավորումները՝ իրենց բաժանմունքներով, Ալավերդու, Արթիկի, Գավառի և Չարենցավանի կարի ֆաբրիկաները և այլն [2]: Խորհրդային տարիներին մեր երկրում թեթև արդյունաբերության բարձր մակարդակի հասած ճյուղերից էր **կաշվի-կոշկեղենի արդյունաբերությունը**: Ենթաճյուղի զարգացման գործում մեծ դերն է ունեցել հայրենադարձությունը: ՀՀ-ում արտադրված կոշկեղենը մեծ պահանջարկ ուներ ԽՍՀՄ-ում և արտասահմանում էր նաև տարբեր երկրներ: ՀՀ-ում ձևավորվել էր կաշվե-կոշկեղենի արտադրության երեք խոշոր միավորում («Մասիս», «Նաիրի», «Լյուքս»)՝ բազմաթիվ ձեռնարկություններով [24]: Կոշկեղենի արտադրության խոշոր կենտրոններ էին Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը:

Հայաստանում հազարամյակների պատմություն ունեցող **կաշեգործությունը** գործարանային արտադրություն է ունեցել XIX դարի վերջերին: 1980-ական թթ. այս ենթաճյուղն ուներ արտադրական երկու խոշոր ձեռնարկություն՝ բազմաթիվ մասնաճյուղերով: Խոշորագույնը Երևանի կաշվի արտադրական միավորումն էր:

ՀՀ տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլում հույժ կարևոր խնդիր է վերականգնել թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունների նախկին հզորությունները և բնակչությանն ապահովել տեղական որակյալ արտադրանքով:

Վերջին տարիներին ՀՀ թեթև արդյունաբերության կառուցվածքում առավել զարգացած ենթաճյուղերից են հագուստի, կաշվի, կաշվե և մանածագործական արտադրատեսակների արտադրությունը: Միայն 2014-2019 թթ. հագուստի արտադրության ծավալը ավելացել է ավելի քան 3.8 անգամ և 2019 թ. կազմել է

27714 մլն դրամ, իսկ մանածագործական արտադրատեսակների արտադրության ծավալն այդ ընթացքում ավելացել է 2.5 անգամ և 2019 թ. կազմել է 1368 մլն դրամ: 2019 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են մոտ 2000 մլն դրամի կաշի և կաշվե արտադրատեսակներ: **Ներկայումս ՀՀ-ում գործող թեթև արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են Երևանում, Շիրակի, Լոռու, Կոտայքի և Տավուշի մարզերում:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ կարևորություն ունի թեթև արդյունաբերությունը ՀՀ տնտեսության մեջ:
2. Ի՞նչ նախադրյալներ են պայմանավորել ՀՀ-ում թեթև արդյունաբերության զարգացումը:
3. Կատարե՞ք ՀՀ թեթև արդյունաբերության տեղաբաշխման և ճյուղային կառուցվածքի վերլուծություն:
4. Ի՞նչ գործոններ են պայմանավորել թեթև արդյունաբերությունը համարել ՀՀ տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություններից մեկը:

4.10. Մենդի արդյունաբերությունը

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին սենդի արդյունաբերությունը ՀՀ առավել զարգացած ճյուղերից էր: Դա պայմանավորված էր ճյուղի զարգացման համար կապիտալ ոչ մեծ ներդրումների պահանջով և Հայաստանում բարձրորակ խաղողի, պտուղների, ավելի ուշ՝ նաև բանջարեղենի մշակությամբ: Դրանց հիման վրա ձևավորվեցին գինու, կոնյակի, պահածոների այն ժամանակվա համար խոշոր արտադրություններ: Դրանցից ամենախոշորը ռուս գործարար Շուստովի կոնյակի և գինու գործարանն էր Երևանում, որը 1887 թ. հիմնել էր Ն. Թաիրովը: Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս մեծ համբավ ունեին «Մադեիրա», «Մուսկատ», «Կագոր», «Պորտվեյն», «Երևանի սպիտակ», «Դավա» և այլ տեսակի գինիները [24]:

Բացի գինու-կոնյակի արտադրությունից՝ Հայաստանում XIX դարի վերջերից հիմնվեցին պահածոների տարբեր տեսակներ արտադրող ձեռնարկություններ (Մեղրում, Երևանում), գործարանային հիմքերի վրա դրվեց շվեյցարական պանրի արտադրությունը, հիմնադրվեցին գարեջրի գործարաններ, կազմակերպվեց հացի գործարանային արտադրություն:

80-ական թթ. սենդի արդյունաբերությունը Հայաստանում արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալով զիջում էր միայն մեքենաշինությանն ու թեթև արդյունաբերությանը: Այն միավորում էր գինու-կոնյակի, ալրադաջային, հացաբուլկեղենի, հրուշակեղենի, կաթնամթերքի վերամշակման, մսի, մսամթերքի, պտղի ու բանջարեղենի պահածոների, սպիրտի, օղու, գարեջրի, ոչ ալկոհոլային խմիչքների, հանքային ու գովազուցիչ ջրերի, շաքարի, ձեթ-օճառի, կերակրի աղի, սոդայի, ալյուրի, եթերայուղի, հանքային ջրերի, ծխախոտի և այլ արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Դրանց մի զգալի մասը եղել է միութենական նշա-

նակության, աչքի ընկել տեխնիկական հագեցվածությամբ և արտադրական բարձր մակարդակով:

Ներկայումս ՀՀ-ում կան սննդի արդյունաբերության արտահանման նշանակություն ունեցող ճյուղեր և ենթաճյուղեր, որոնք զարգանում են տեղական հումքային բազայի հիման վրա: Այդ ճյուղերը կազմում են արտադրությունների երեք խումբ՝ գինու-կոնյակի, մրգի ու բանջարեղենի պահածոների և հանքային բուժիչ ջրերի:

ՀՀ-ում գինու-կոնյակի արդյունաբերության ձեռնարկություններ արտադրում են մի քանի տասնյակ անուն կոնյակներ, սովորական և թնդեցված գինիներ, շամպայն-գինիներ, օղու տարբեր տեսակներ, ալկոհոլային այլ խմիչքներ:

ՀՀ-ում գինու-կոնյակի արտադրության գլխավոր խնդիրն է զարկ տալ բարձրորակ կոնյակների ու գինիների արտադրությանը և ապահովել արտադրանքի մրցունակություն արտաքին շուկայում:

Գինու-կոնյակի ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են հիմնականում հումքի արտադրության շրջաններում: Այդ առումով առանձնանում է Արարատյան դաշտը, որտեղ գտնվում են ՀՀ գինու-կոնյակի առավել խոշոր և հայտնի ձեռնարկությունները: Կոնյակի արտադրությունը կենտրոնացված է Երևանում, որտեղ կա այդ ապրանքատեսակի արտադրության երկու խոշոր գործարան: Գործարաններ կան նաև Եղվարդում, Արտաշատում և Ոսկեվազում: Գինիների արտադրություն կա Երևանում, Վաղարշապատում, Արտաշատում, Աշտարակում, Վեդիում, Արմավիրում, Այգավանում, Երասխում, Արտենիում, Օշականում:

Միջազգային ճանաչում ունեն «Նաիրի», «Հոբելյանական», «Հայաստան», «Ախթամար», «Նոյ» և այլ կոնյակներ:

Հանրապետության խաղողագործական մյուս շրջանների գործարաններն ավելի փոքր են: Այդպիսիք կան Բերդում, Իջևանում, Մեղրիում, Եղեգնաձորում, Գետափում, Արենիում:

Երևանի գինու կոմբինատում պահվում են 1890-ական թթ. մինչև այժմ արտադրված գինու բոլոր տեսակների նմուշները, իսկ Երևանի կոնյակի գործարանում՝ ավելի քան 120 տարվա հնություն ունեցող կոնյակ: 2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են 39200 հազ. լիտր կոնյակ, 11000 հազ. լիտր խաղողի գինիներ, 5105.5 հազ. լիտր օղի, լիկյոր և սպիրտային այլ խմիչքներ: Միայն 2019 թ. կոնյակի արտադրությունը 2018 թ. համեմատությամբ ավելացել է 41, գինունը՝ 31.6 %-ով [17]:

Գարեջրի և ոչ ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը ՀՀ-ում հատկապես ավելացել է 1950-ական թվականներից հետո: Խորհրդային տարիներին գարեջրի խոշոր գործարաններ են կառուցվել Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Ալավերդիում, Գորիսում, Աբովյանում, Վարդենիսում: Ներկայումս առավել հայտնի են «Կիլիկիա», «Կոտայք», «Գյումրի», «Էրեբունի» ապրանքանիշներով գարեջրերը: 2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել է 23483.3 հազ. լիտր գարեջուր, իսկ ոչ ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը կազմել է 110907 հազ. լիտր: Կենտրոններն են Գյումրին, Երևանը, Աբովյանը, Սևանը, Դիլիջանը:



Նկ. 7. Երևանի «Արարատ» կոնյակի գործարանի հնեցման արտադրամասը

Ոչ ալկոհոլային խմիչքներից ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի մեծ մասում կա լիմոնադի արտադրություն: Երևանում գործում են գովացուցիչ «Ֆանտա», «Կոկա-Կոլա» և այլ ջրերի արտադրության ձեռնարկություններ: Կատարվում է «Ջերմուկ», «Բջին», «Դիլիջան», «Արգնի» և «Արարատ» հանքային ջրերի շաղցում: 2020 թ. կատարվել է 46 մլն լիտր հանքային ջրերի շաղցում: Դրանց առավել խոշոր գործարանները գտնվում են Ջերմուկում, Արգնիում, Չարենցավանում, Դիլիջանում:

Արգի ու Բանջարեղենի պահածոների արտադրությունը մեր երկրում արագորեն սկսել է զարգանալ 1950-ական թվականների վերջերից, երբ ցանքաշրջանառությունից աստիճանաբար դուրս էր մղվում բամբակենին, և ազատված հողատարածքները զբաղեցվում էին պտղատու այգիներով ու բանջարաբուստանային մշակաբույսերով:

ՀՀ պահածոների արդյունաբերությունն արտադրում է մրգի և բանջարեղենի բազմազան պահածոներ՝ հյութեր, կոմպոտներ, ջեմեր, մուրաբաներ, սմբուկի խավիար, վարունգի ու լոլիկի թթուներ, տոմատի մածուկ և այլ արտադրատեսակներ, որոնք առանձնանում են համային լայն հատկանիշներով և արտահանվում են տարբեր երկրներ:

2019 թ. արտադրվել է 13532 հազ. լիտր, իսկ 2020 թ.՝ 11814 հազ. լիտր մրգահյութեր և բաջարահյութեր:

Պահածոների արտադրության կենտրոնները հիմնականում համընկնում են գինու-կոնյակի արտադրության կենտրոններին (բացառություն է կազմում Նոյեմբերյանի շրջանը, որտեղ գտնվում էր պահածոների արտադրության խոշորագույն ձեռնարկություններից Այրումի գործարանը): **Հայտնի ձեռնարկություններից են Արմավիրի, Երևանի, Մասիսի, Արտաշատի, Մեղրու, Իջևանի, Այրումի, Վանաձորի, Կապանի, Մարտունու, պահածոների գործարանները:** Սննդի արդյունաբերության այս ենթաճյուղը զարգացման և ընդլայնման առավել բարենպաստ նախադրյալներ ու հեռանկար ունի: Դա պայմանավորված է որակյալ հումքային բազայի առկայությամբ և ԵԱՀԿ ՀՀ անդամակցությամբ՝ արտահանման շուկայի ընդլայնմամբ:

Կաթնեղենի կամ կաթնամթերքի տարբեր տեսակներից մեր նախնիները տնայնագործական եղանակով պատրաստել են մածուն, պանրի տարբեր տեսակներ, կաթնաշոռ, կարագ, յուղ: Դրանց մեջ առանձնապես աչքի են ընկել բարձրորակ պանիրները:

ՀՀ ներկայիս տարածքում գործարանային եղանակով կաթի մշակումը, պանրի ու կենդանական յուղի արտադրությունը կազմակերպվել են XIX դարի երկրորդ կեսերից: Առանձնապես հայտնի էին Լոռիում արտադրված պանիրներն ու կենդանական յուղը: Այստեղ 1913 թ. կային երկու տասնյակից ավելի գործա-

րաններ, իսկ Հայաստանի ամբողջ տարածքում այդպիսիք 60-ն էին: Հայկական պանրի շուրջ 80 %-ը արտահանվում էր [24]:

Խորհրդային տարիներին պանրագործական ձեռնարկություններ կային անասնապահական համապատասխան արտադրանքով աչքի ընկնող Տաշիրի, Սիսիանի, Ստեփանավանի, Մարտունու, Գորիսի, Թումանյանի, Ամասիայի, Աշոցքի, Վարդենիսի, Արագածի, Ապարանի, Կրասնոսելսկի, Գավառի, Սպիտակի, Վայքի, Եղեգնաձորի և այլ տարածաշրջաններում:

Ներկայումս ՀՀ-ում արտադրվող պանիրներից առավել հայտնի են «**Լոռի**», «**Զանախ**», «**Եղեգնաձոր**», «**Հոլանդական**», «**Ռոկֆոր**» տեսակները: 2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել է 223.5 հազ. տ պանիր, 1442.5 տ կարագ և կաթնային մածուկներ, 7755 հազ. լիտր հեղուկ, մշակված կաթ [43]:

Հրուշակեղենի և մակարոնեղենի արտադրությանը խորհրդային տարիներին բաժին էր ընկնում Հայաստանի սննդի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 7 %-ը, ձեռնարկությունները տեղաբաշխված էին բազմաթիվ բնակավայրերում: Ներկայումս ենթաճյուղում խոշորագույնը «**Գրանդ Քենդի**» ընկերությունն է: 2020 թ. երկրում արտադրվել է 9733 տ շոկոլադե և շաքարե հրուշակեղեն, 6468 տ՝ մակարոնեղեն և համանման ալյուրե արտադրատեսակներ:

Մսեղենի արտադրությունը Հայաստանում գործարանային հիմքերի վրա է դրվել 1930-ականներին, թեև շատ վաղ ժամանակներից տնայնագործական եղանակով արտադրվել են ապուխտ (բաստուրմա), սուջուխ, տհալ (ղավուրմա) [1]:

Մսամթերքի առաջին խոշոր ձեռնարկությունները կառուցվել են Երևանում և Գյումրիում: 1950-ական թվականներից հետո մսի խոշոր կոմբինատներ են կառուցվել նաև Վանաձորում, Կապանում, Գավառում:

Մսեղենի արտադրության ձեռնարկությունների տեղաբաշխման վրա վճռական ազդեցություն են թողնում սպառման շուկայի մոտիկ գտնվելը և վայրի ՏԱԴ-ը: **Հայաստանում մսեղենի արտադրությունն առավելապես բավարարել է ներքին շուկան և ունեցել է սուղ հումքային բազա, կախվածություն ներմուծվող հումքային ռեսուրսներից:**

Արդեն երկուսուկես տասնամյակից ավելի է՝ ՀՀ-ում ստեղծվել են մամթերքի արտադրության մասնավոր ընկերություններ, որոնք աշխատում են առավելապես ներմուծվող հումքի հիման վրա: Դրանցից առավել հայտնի են «**Բարի Սամարացի**», «**Մուշ**», «**Աթենք**» ընկերությունները: Ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես էլ հիմա ՀՀ մսեղենի արտադրությունը չի բավարարում տեղական պահանջները: 2020 թ. արտադրվել է 85.3 հազ. տ թարմ կամ պաղեցված միս, 12.6 հազ. տ՝ երշիկեղեն:

Ալրաղացի արդյունաբերությունը ՀՀ-ում կենտրոնացված է հարմար ՏԱԴ ունեցող վայրերում՝ Երևանում, Լեռնագոգում, Սևանում, Արմաշում: Մինչև 1988 թ. երկրաշարժն ալրաղաց-ձեռնարկություն կար նաև Սպիտակում, որը երկրաշարժից լիովին ավերվեց: Ներկայումս այստեղ կառուցվել է ալրաղացի նոր գործարան: Ալրաղաց-ձեռնարկություններից խոշորագույնը Երևանի կոմբինատն է, որը բավարարում է մայրաքաղաքի, հարակից շրջանների, ինչպես նաև Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերի հացի գործարանների պահանջները: Սևանի և Լեռնագոգի կոմբինատները բավարարում են ՀՀ մնացած շրջանների պահանջները: 2020 թ. ՀՀ-ում արտադրվել է 199.6 հազ. տ ալյուր:

ՀՀ-ում արտադրվող հացահատիկը լավագույն դեպքում բավարարում է ներքին պահանջարկի մինչև 40 %-ը, մնացածը ներմուծվում է:

Ձեթի (բուսական յուղի) արտադրությունը մեր երկրում մեծ ծավալներ չի ունեցել: Այն կազմակերպվել է Ռուսաստանից և

Ուկրաինայից ներմուծվող արևածաղիկի կիսաֆաբրիկատի հիման վրա: Խոշոր ձեռնարկությունը Երևանի ձեթ-օճառի կոմբինատն էր, որը թողարկում էր նաև օճառ և այլ արտադրատեսակներ: Այժմ գործում են նաև ձեթի արտադրության այլ ձեռնարկություններ:

Եթերայուղերի արտադրությունը ՀՀ-ում հիմնված էր Արմավիրի և Էջմիածնի տարածաշրջաններում խորդենու մշակության վրա [2]: Ներկայումս ՀՀ-ում խորդենու մշակությունը դադարեցված է, սակայն առկա են բոլոր նախադրյալները՝ այն վերականգնելու և շահութաբեր արտադրություն դարձնելու համար:

Շաքարի արդյունաբերությունը ՀՀ-ում կազմակերպվել է Շիրակի դաշտում և Սպիտակի շրջանում մշակվող շաքարի ճակնդեղի հիման վրա: 1988 թ. երկրաշարժը փլատակների վերածեց նաև շաքարի գործարանը, որից հետո այն չի վերականգնվել: Ներկայումս Ախուրյանում շահագործման է հանձնվել շաքարի նոր գործարան: 2019 թ. երկրում արտադրվել է մոտ 60 հազ. տ շաքար:

Ծխախոտի արտադրությունը որոշ առումով նմանվում է սննդարդյունաբերության ճյուղերին: Ծխախոտի արտադրության խոշոր ձեռնարկությունները գտնվում են Երևանում և Մասիսում: 2019 թ. ՀՀ-ում արտադրվել են 33874 մլն սիգարետներ, սիգարներ, ծխազլանակներ և համանման արտադրատեսակներ, 2020 թ.՝ 28171 մլն հատ:

ՀՀ սննդի արդյունաբերության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի **կերակրի աղի** արտադրությունը, որի համար հույս է Երևանի տարածքում գտնվող Ավանի աղահանքը: Այստեղ կատարվում է քարաղի հանույթ, մաքրում և աղի լուծույթի թորման միջոցով բարձրորակ խոհանոցային աղի ստացում: Խորհրդային տարիներին մեծ քանակությամբ կերակրաղ սպառվում էր քլորոպրե-

նային սինթետիկ կաուչուկի արտադրության համար: 2020 թ. արտադրվել է 28159 տ սեղանի աղ:

Սննդի արդյունաբերության մյուս ենթաճյուղերը, որոնք բնակչությանն ապահովում են ամենօրյա սպառման սննդամթերքի տարբեր տեսակներով (թարմ կաթ, հաց, հացաբուլկեղեն, ոչ ալկոհոլային խմիչքներ և այլն), տեղաբաշխված են բոլոր քաղաքային բնակավայրերում և գյուղական բնակավայրերի զգալի մասում:

Այսպիսով՝ սննդի արդյունաբերությունը զգալի տեղ է զբաղեցնում ՀՀ արդյունաբերության մեջ և բնութագրվում է բազմազանությամբ: Ինչպես ներկայումս, այնպես էլ հետագա տարիներին այն մնալու է ՀՀ տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղերից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՛ք ՀՀ սննդի արդյունաբերության զարգացման հումքային բազան:

2. Կատարե՛ք ՀՀ սննդի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքի վերլուծություն:

3. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի ՀՀ սննդի արդյունաբերության տեղաբաշխումը:

4. Հեռանկարում ինչպիսի՞ն պետք է լինի սննդի արդյունաբերության զարգացումը ՀՀ-ում:

4.11. Արդյունաբերության նորագույն ճյուղեր

1950-ական թթ. համաշխարհային տնտեսության մեջ տեղի են ունեցել արմատական տեղաշարժեր. տնտեսության տարբեր ոլորտներում սկսեցին ներդրվել ԳՏՀ նվաճումները, գիտության սրընթաց զարգացման շնորհիվ այն դարձավ անմիջական արտադրողական ուժ, բացահայտումների ինդուստրիա, տեխնիկայի զարգացման հզոր խթան: Տնտեսապես զարգացած երկրներում սկսեցին ձևավորվել «**գիտություն-արտադրություն**», «**կրթություն-գիտություն-արտադրություն**» **համակարգերը**: Վերջիններին շնորհիվ ինդուստրիալ զարգացած երկրներում ձևավորվել են գիտաարտադրական խոշոր կենտրոններ և տեխնոլոգիաներ, որոնք իրականացնում են գիտահետազոտական և նախագծափորձարարական խոշոր ծրագրեր: Նրանք մասնագիտանում են համակարգչային տեխնիկայի, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, ռադիոէլեկտրոնիկայի, կենսատեխնոլոգիաների և լազերային տեխնիկայի ծրագրերի մշակման և դրանց արդյունքները տնտեսության տարբեր ոլորտներում ներդնելու ուղղությամբ:

Դեռևս խորհրդային տարիներին մեր երկրում կային բավարար նախադրյալներ գիտատար ու որակյալ աշխատուժ պահանջող, ոչ նյութատար և ոչ էներգատար ճյուղերի զարգացման համար: Այդ առումով կարևոր դեր ունեին Երևանի պետական համալսարանը և Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը (Ճարտարագիտական համալսարանը), որոնք որակյալ կադրեր էին պատրաստում՝ այդ ոլորտները զարգացնելու համար: Այդ ամենի շնորհիվ Հայկական ԽՍՀ-ն խորհրդային տարիներին դարձել էր ռադիո և էլեկտրոնային արդյունաբերության հայտնի կենտրոններից: Արդյունաբերության այդ ճյուղերը մասնագիտացել էին էլեկտրոնային տեխնիկայի, ռադիոսարքերի և կապի միջոցների արտադրության գծով: Հայաստանում գործում էին ավելի քան մեկ տաս-

նյակ խոշոր գիտահետազոտական ինստիտուտներ՝ համապատասխան արդյունաբերական ձեռնարկություններով: ԽՍՀՄ մասշտաբով հայտնի ձեռնարկություն էր Ս. Մերգելյանի անվան մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը: Այստեղ են արտադրվել հայկական առաջին հաշվիչ մեքենաները:

Արդեն երկու տասնամյակ է՝ արդյունաբերության նորագույն ճյուղերը, մասնավորապես տեղեկատվական և հեռահաղորդակցային ոլորտը ՀՀ կառավարության կողմից հայտարարվել է տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություն: Այս խնդրի լուծմանն էր ուղղված նաև 2019 թ. ՀՀ կառավարության կառուցվածքում բարձր տեխնոլոգիաների նախարարության ստեղծումը: Արդեն մեկ տասնամյակից ավելի է՝ ՀՀ-ում ստեղծվել և գործում են «Թումո» կենտրոններ, հաստատություններ, որոնք նպատակ ունեն արդեն դպրոցական տարիքից նախապատրաստելու կադրեր՝ բարձր տեխնոլոգիական ոլորտներում աշխատելու համար:

Արդյունաբերության նորագույն ճյուղերից ՀՀ-ում առավել զարգացածը և աճի բարձր տեմպ ունեցողը **տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտն է**, որտեղ գերակշռում են հայ-ամերիկյան ընկերությունները: Այս առումով խոշորագույնը «Սինոպսիս-Արմենիան» է, որը սերտ կապեր ունի Երևանի պետական և ճարտարագիտական համալսարանների հետ, վերջիններս մշակում և իրականացնում են «բուհ-արտադրություն» համատեղ ծրագրեր:

«Սինոպսիս Արմենիան» և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բնագավառի ՀՀ այլ ընկերություններ մասնագիտանում են կիսահաղորդիչների և տեխնոլոգիական համակարգերի նախագծմամբ, ինչպես նաև համակարգչային ծրագրերի մշակմամբ և ինտեգրալ սխեմաների արտադրությամբ: ՀՀ-ում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հաստատություններն առավելապես

կենտրոնացված են Երևանում, մասամբ՝ Գյումրիում և Վանաձորում: Գյումրիում նախատեսվում է ստեղծել տեխնոպարկ, որը հնարավորություն կտա կրթության, գիտության և արտադրության սերտաճմանը և կապահովվի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի զարգացումը:

ՀՀ-ում արդյունաբերության նորագույն ճյուղերից զարգացման բավարար նախադրյալ և հեռանկար ունի նաև **լազերային տեխնիկայի արտադրությունը**, որի հիմքերը մեր երկրում դրվել են դեռևս խորհրդային տարիներին: Այս բնագավառը կենտրոնացված է բացառապես Երևանում: ՀՀ-ում առկա կադրային ներուժը թույլ է տալիս զարգացնել նաև **կենսատեխնոլոգիաների** գծով ծրագրերի մշակումը և վերջիններիս հիման վրա արտադրությունների կազմակերպումը:

Տարեցտարի ավելանում է արդյունաբերության նորագույն ճյուղերում զբաղվածների թիվը, որն անցնում է մի քանի հազարից: Առաջիկա տարիներին մեր երկրում արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի զարգացման համար կարևորագույն խնդիր է դառնում որակյալ մասնագետների պատրաստման ու վերապատրաստման հարցը:

ՀՀ-ն ունի բոլոր նախադրյալները մոտ հեռանկարում արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի, հատկապես տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արտադրության ուղղությամբ տարածաշրջանային կենտրոն դառնալու համար: Այդպիսի տեխնոլոգիաները լայնորեն կօգտագործվեն նաև մեր երկրի ռազմարդյունաբերական համալիրի տարբեր ճյուղերում. կստեղծվի արդիական սարքավորումներով հագեցած զինտեխնիկա, ինչն էլ կբարձրացնի ՀՀ սահմանների պաշտպանունակությունը և բանակի մարտունակությունը: Դրա վառ ապացույցը 2020 թ. հուլիսի 12-16-ը Տավուշի մարզի հայ-ադրբեջանական սահմանին հակառակորդի ագրե-

սիային հայկական արտադրության անօդաչու թռչող սարքերով տանկերի խոցումն էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է ԳՏՀ էությունը, և ի՞նչ դեր ունի այն համաշխարհային տնտեսության մեջ:

2. Վերլուծե՛ք արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի զարգացման արդի վիճակը ՀՀ-ում:

3. Արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի տեղաբաշխման և տարածքային կազմակերպման ի՞նչ խնդիրներ եք տեսնում ՀՀ-ում:

4. Ձեր մարզում կամ բնակավայրում արդյո՞ք կան արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի զարգացման համար նախադրյալներ, և ինչպե՞ս կարելի է դրանք օգտագործել:

4.12. Գյուղատնտեսությունը

Զարգացման պատմաաշխարհագրական ակնարկ: Հայաստանը երկրագործական մշակույթի ձևավորման առաջին երկրներից մեկն է աշխարհում: Հայաստանում գյուղատնտեսության զարգացման համար քիչ թե շատ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ ընդարձակվեցին ցանքատարածքները, ավելացավ բերքատվությունը, սկսեց զարգանալ անասնապահությունը, վերակենդանացան արհեստներն ու առևտուրը: Չնայած այդ ամենին՝ Հայաստանը շարունակում էր մնալ թույլ զարգացած, ագրարային երկիր: 1900-1913 թթ. ԳՀԱ-ն ՀՀ ներկայիս տարածքում ավելացել է 1.8 անգամ: Մակայն համաշխարհային պատերազմի և ազգամիջյան կռիվների տարիներին այն հիմնովին քայքայվեց, համախառն արտադրանքն այդ տարիներին պակասեց ավելի քան 82 %-ով [2]:

Մեր երկրում գյուղատնտեսության մեջ քանակական և որակական էական փոփոխություններ են եղել խորհրդային շուրջ 7 տասնամյակի ընթացքում: 1930-ական թթ. կեսերից ՀՀ-ում գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպական հիմնական օղակներ դարձան **կոլտնտեսությունները և սովխոզները:**

Չնայած խորհրդային յոթ տասնամյակների ընթացքում գյուղատնտեսության վարման գործում տեղ գտած թերություններին ու սխալներին՝ **ՀՀ ԳՀԱ-ի ընդհանուր ծավալը**, այնուամենայնիվ, **1980 թ. 1913 թ. համեմատ ավելացել է 7.1, 1940 թ. համեմատ՝ 4.6 անգամ** [28]: Գյուղատնտեսական աշխատանքների զգալի մասը մեքենայացված էր, գյուղը՝ էլեկտրիֆիկացված: Հետևողական աշխատանք էր տարվում գյուղատնտեսությունը գիտական հիմունքներով կազմակերպելու ուղղությամբ: 1988 թ. գյուղատնտեսության մեջ հաշվվում էին 13.4 հազ. տրակտորներ, 1.4 հազ. հացահատիկահավաք կոմբայններ, 10 հազ. բեռնատար ավտոմոբիլ-

ներ, մեծ թվով շարքացաններ, սիլոսահավաք, կարտոֆիլահավաք կոմբայններ, հացահատիկամաքրիչ մեքենաներ և այլն [2]:

Խորհրդային տարիներին ՀՀ գյուղատնտեսության անբաժան մասն էին կազմում **գյուղացիների անձնական օժանդակ տնտեսությունները**:

1990 թ. Հայաստանում կար ընդհանուր թվով 850 գյուղատնտեսական խոշոր ձեռնարկություն:

Թեև խորհրդային շուրջ յոթ տասնամյակի ընթացքում Հայաստանում գյուղատնտեսության կազմակերպման մեջ թույլ են տրվել որոշակի սխալներ, այդուհանդերձ այդ ժամանակաշրջանում մեր երկրում ձևավորվեց լեռնային տարածքներին բնորոշ գյուղատնտեսության մասնագիտացման և տարածքային կազմակերպման գիտականորեն հիմնավորված համակարգ:

Աղյուսակ 35

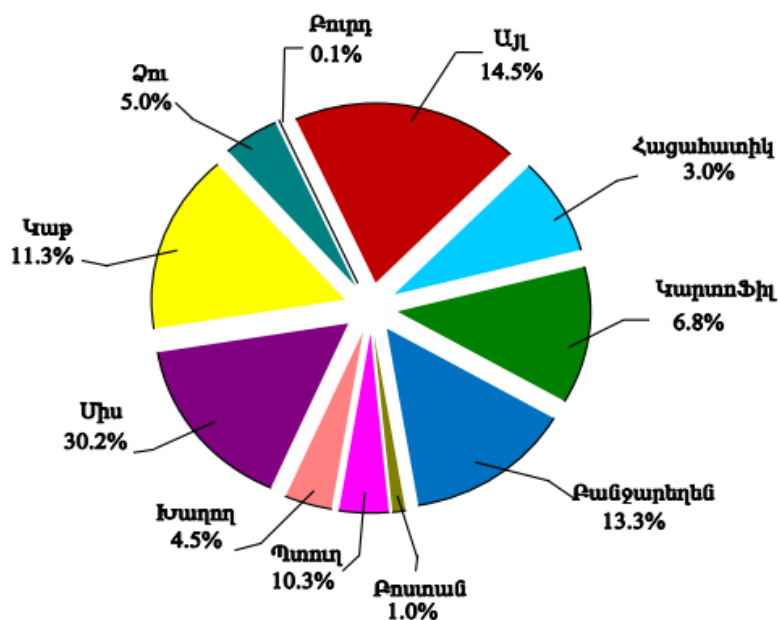
Գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան, տեխնիկայի առկայությունը (1000 հատ, 2008-2019 թթ.) [17]

	2008	2012	2015	2019
Տրակտորներ	14.7	14.7	15.1	15.4
Բեռատար մեքենաներ	14.7	15.3	15.1	15.1
Տրակտորային գութաններ	3.7	3.8	3.9	4.0
Տրակտորային սերմնացաններ	1.8	1.9	1.9	1.9
Կուլտիվատորներ	2.0	2.2	2.3	2.3
Հավաքիչ մամլիչներ	1.4	1.5	1.7	1.8
Կոմբայններ, այդ թվում՝				
հացահատիկահավաք	1.4	1.4	1.4	1.4
սիլոսահավաք և կերահավաք				
տրակտորային խոտհնձիչներ	1.9	2.0	2.1	2.1

Ցածրադիր-հարթավայրային տարածքներում գյուղատնտեսության մասնագիտացման ճյուղեր դարձան այգեգործությունը,

խաղողագործությունը, բանջարաբուծությունը, բոստանային և երեքայուղատու մշակաբույսերի աճեցումը, ծխախոտագործությունը: Տարածքի միջին բարձրության շրջաններում գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղեր էին հացահատիկային տնտեսությունը, կարտոֆիլի, շաքարի ճակնդեղի և կերային կուլտուրաների աճեցումը: Վերջիններս հանրապետության տարբեր շրջաններում զուգակցվել են անասնապահության երկու հիմնական ճյուղերի հետ: Հանրապետության բարձրադիր շրջաններում գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղեր էին դարձել անասնապահությունը և կերային մշակաբույսերի աճեցումը: Գյուղատնտեսության՝ ըստ բարձրության գոտիների տեղաբաշխման և մասնագիտացման վերը նշված պատկերը հիմնականում պահպանվել է նաև վերջին երեք տասնամյակում: **ՀՀ-ում ԳՀԱ-ն 2008-2019 թթ. աճել է ավելի քան 35 %-ով:** Այդ տարիներին տեղի է ունեցել անասնաբուծության համախառն արտադրանքի գրեթե կրկնապատկում, իսկ բուսաբուծության համախառն արտադրանքը, թեև ունեցել է որոշակի աճ, սակայն կախված տարվա ագրոկլիմայական պայմաններից՝ այն կայուն չի եղել: ՀՀ ԳՀԱ-ի մեջ առանձին մարզերի մասնաբաժինների վերաբերյալ պատկերացում են տալիս Աղյուսակ 36-ում, իսկ ԳՀԱ-ի կառուցվածքի վերաբերյալ՝ Գծապատկեր 11-ում բերված տվյալները: **ՀՀ գյուղատնտեսության ճյուղերից խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը, ծխախոտագործությունն ու ջերմասեր բանջարաբուծությունն ունեն նաև արտաահանման նշանակություն, մնացածները՝ տեղական ու օժանդակ:**

**ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԽԱՈՆ ԱՐՏԱՂԻՄԱՔԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ 2019 ԹՎԱԿԱՆԻՆ**



Աղյուսակ 36

ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը (2014-2020 թթ., մլրդ դրամ, %-ով)/[16, 50]

	Ընդամենը		Այդ թվում՝						Տեսակարար կշիռը	
			Բուսաբուծություն		Անասնաբուծություն					
					2014	2020	2014	2020		
ՀՀ	983	833.3	595.2	399.5	387.8	433.8	100	100		
Ք. Երևան	11.3	8.9	4.7	-	6.6	-	1.1	1.1		
Արագածոտն	98.8	82.5	57.1	35.2	41.7	47.3	10.1	9.9		
Արարատ	141.4	125.0	113.3	94.0	28.1	31.0	14.4	15.0		
Արմավիր	173.7	181.0	131.7	133.3	42.0	47.7	17.7	21.7		
Գեղարքունիք	178.2	99.4	117.4	38.0	60.8	61.4	18.1	11.9		
Լոռի	73.8	67.2	32.2	20.4	41.6	46.8	7.5	8.1		
Կոտայք	59.8	73.7	19.3	20.5	40.5	53.2	6.1	8.9		
Շիրակ	109.0	83.5	57.5	29.2	51.5	54.3	11.1	10.0		
Սյունիք	70.2	54.4	33.1	12.7	37.1	41.7	7.1	6.5		
Վայոց ձոր	21.4	21.8	6.9	5.0	14.5	16.8	2.2	2.6		
Տավուշ	45.4	35.9	20.0	9.2	23.4	26.7	4.9	4.3		

ՀՀ-ում 1991 թ. գյուղատնտեսության կազմակերպական կառուցվածքում տեղի ունեցան կտրուկ փոփոխություններ. կազմալուծվեցին կոլտնտեսություններն ու պետական գյուղացիական տնտեսությունները, և հողը բաժանվեց 340 հազ. գյուղացիական տնտեսությունների միջև:



Քարտեզ 22. ՀՀ գյուղատնտեսության տեղաբաշխումը և մասնագիտացումը

Աղյուսակ 37

*ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն
ըստ տնտեսությունների [17; 43]*

	Ընթացիկ գներով, մլրդ դրամ				
	2008	2012	2015	2017	2020
Ընդամենը գյուղատնտեսություն	628.1	841.5	945.4	908.1	833.3
Բուսաբուծություն	405.9	516.0	550.0	468.8	399.5
Անասնապահություն	222.2	325.5	395.4	439.3	433.8

Աղյուսակ 38

*ՀՀ գյուղատնտեսության արտադրանքի կառուցվածքն
ըստ տնտեսությունների (ընթացիկ գներով, %)[17, 43]*

	2008	2012	2015	2017	2020
Ընդամենը	100	100	100	100	100
Այդ թվում՝					
առևտրային կազմակերպություններ	2.8	3.5	2.9	3.5	6.2
բնակչության տնտեսություններ	97.2	96.5	97.1	96.5	93.8

Հողային ֆոնդը: Հողային ֆոնդի կառուցվածքը և բաշխումը հողօգտագործողների միջև այն հիմնական ցուցանիշներն են, որոնցով պայմանավորված են գյուղատնտեսության տարածքային տարբերությունները և զարգացման հնարավորությունները:

1989 թ. մեր երկրում գյուղատնտեսական օգտագործելի հողահանդակները կազմում էին ընդհանուր տարածքի 46,6 %-ը, դրանց մեջ վարելահողերը՝ 35,6 %, խոտհարքները՝ 10,0 %, բազմամյա տնկարկները՝ 6,2 %, արոտավայրերը՝ 48,2 % [2]:

Աղյուսակ 39

ՀՀ ընդհանուր հողային մակերեսը և գյուղատնտեսական նշանակության հողերն ըստ տեսակների [17,43]

	2008	2012	2015	2020
Ընդհանուր հողային մակերեսը, 1000 հա, որից՝	2974.3	2974.3	2974.3	2974.3
գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	2121.2	2052.4	2045.7	2043,5
այդ թվում՝				
վարելահող	450.4	448.4	446.7	444.0
բազմամյա տնկարկ	31.6	33.4	34.4	37,3
խոտհարք	12.7	121.6	121.1	121.1
արոտ	1117.1	1056.3	1051.3	1050,6
այլ հողեր	394.8	392.7	392.2	390.6
գյուղատնտեսական նշանակության հողերի նկատմամբ, %				
գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, այդ թվում՝	100	100	100	100
վարելահող	21.2	21.9	21.8	21.8
բազմամյա տնկարկ	1.5	1.6	1.7	1.8
խոտհարք	6.0	5.9	5.9	5.9
արոտ	52.7	51.5	51.4	51.4
այլ հողեր	18.6	191.1	19.2	19.1

1940-1988 թթ. ընթացքում գյուղատնտեսական հանդակների մակերեսը կրճատվել է ավելի քան 700 հազ. հեկտարով [2]: Երկրի ինդուստրացումը անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեց գյուղատնտեսական հողերի որոշ կրճատման: Սակայն գյուղատնտեսական հանդակների նման կրճատման հիմնական պատճառը եղել է գյուղատնտեսական արտադրության անընդհատ համակենտրոնացման ու մեքենայացման պահանջներին

համապատասխան ռելիեֆային և այլ բնական անբարենպաստ պայմաններ ունեցող հողատարածքները գյուղատնտեսական օգտագործումից դուրս հանելը:

ՀՀ-ում հողագործության համար առավել բարենպաստ շրջաններ են Արարատյան դաշտը, Շիրակի և Լոռվա սարահարթերը, Մարտունու, Գավառի, Վարդենիսի, Գորիսի, Միսիանի տարածաշրջանների մեղմաթեք ոչ մեծ հարթավայրերը: Անասնապահության զարգացման համար բարենպաստ հնարավորություններ կան նախալեռնային, լեռնային և բարձրլեռնային շրջաններում: Վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում ընդհանուր հողային մակերեսի և գյուղատնտեսական հողերի բաշխումն ըստ տեսակների տրված է Աղյուսակ 39-ում:

Երկրագործության ճյուղային կառուցվածքը և տեղաբաշխումը: Երկրագործության զարգացման հիմնական արտադրամիջոցը մշակովի հողերն են, որոնք հայտնի են նաև **ակտիվ օգտագործվող գյուղատնտեսական հանդակներ անունով:** ՀՀ տարածքում հնարավոր է զբաղվել երկրագնդի մերձարևադարձային և ավելի ցուրտ գոտիներում տարածված գրեթե բոլոր մշակաբույսերի աճեցմամբ:

Դաշտավարությունը: ՀՀ ռելիեֆային բարդ պայմանների պատճառով դաշտավարության զարգացման բնական հիմքը՝ վարելահողերի տարածքները, տեղաբաշխված են խիստ անհավասարաչափ: **Առավել ընդարձակ տարածքներով աչքի են ընկնում Արարատյան գոգավորության հատակային ու նախալեռնային շրջանները, Շիրակի սարահարթը և Սևանի մերձլճային հարթությունները:**

Լեռնային տարածքներում դաշտավարության տարածումը սահմանափակվում է **տեղանքի ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությամբ ու թեքություններով:** ՀՀ-ում դաշտավարությամբ զբաղվում են մինչև 2200 մ բացարձակ բարձրություն և առավելա-

գույնը 16⁰ թեքություն ունեցող տարածքներում: ՀՀ վարելահողային տարածքների համար բնորոշ է խիստ մասնատվածությունը:

Աղյուսակ 40

Գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները (1000 հա)/5;17;46/

	Բացարձակ թվերով			% -ներով		
	2008	2015	2020	2008	2015	2020
Ամբողջ ցանքատարածություններ	304.5	337.5	222,2	100	100	100
Հացահատիկային և հատիկալնդեղեն մշակաբույսեր	172.8	193.1	121.3	56.7	56.0	54,6
Տեխնիկական Մշակաբույսեր	2.4	3.1	1.6	0.8	1.1	0.7
Կարտոֆիլ	34.3	27.8	20.5	11.3	9.7	9.2
Բանջարեղեն	24.2	28.4	21.3	8.0	8.0	9.6
Բոստանային մշակաբույսեր	5.5	7.3	3,9	1.8	1.7	1.7
Կերային մշակաբույսեր	65.3	85.6	53,7	21.4	23.5	24.2

Մակերևույթի առավել կտրտվածության պատճառով հողակտորները փոքր չափեր ունեն Եղեգնաձորի, Վայքի, Թումանյանի, Կապանի, Արթիկի, Գուգարքի, Թալինի, Գավառի, համեմատաբար ընդարձակ՝ Տաշիրի Ստեփանավանի, Արմավիրի, Մասիսի, Էջմիածնի տարածաշրջաններում: Դրանց խոշոր մակերեսներով առանձնանում են Վարդենիսի, Ախուրյանի, Թալինի, Սիսիանի և Մարտունու տարածաշրջանները: Ցանքատարածքների մակերեսն ամենափոքրը Մեղրու տարածաշրջանում է, այստեղ դրանց ընդհանուր մակերեսը չի անցնում 1800 հեկտարից [1, 2]:

Աղյուսակ 41

Բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությունը (1000 տ) [5; 17; 46]

	Բացարձակ թվերով		
	2008	2015	2020
Հացահատիկ և հատիկաբնույթներ	415.4	601.5	246.0
Կարտոֆիլ	648.6	607.7	437.1
Բանջարեղեն	825.3	1007.6	692.8
Բոստանային մշակաբույսեր	182.2	268.8	126.0
Պտուղ և հատապտուղ	317.8	377.1	254.9
Խաղող	185.8	309.2	283.2

Հարյուրամյակներ շարունակ հայ բնակչությունը միշտ ձգտել է **հացահատիկի** սեփական արտադրանքով բավարարել ներքին պահանջները: **Խորհրդային տարիներին Հայաստանում հացահատիկի ցանքատարածքները մեծապես աճել են՝ կազմելով առավելագույնը մոտ 400 հազ. հա (1952 թ.)[2]:**

Հայաստանում հացահատիկի միջին բերքատվությունը մինչև 1950-ական թթ. եղել է ամենացածրերից մեկը ԽՍՀՄ-ում (6-9 գ/հա), մինչդեռ 1988 թ. այն կազմել է 28.1 գ/հա, միջինը ԽՍՀՄ-ում՝ 17.0 գ/հա[1]: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Հայաստանում հացահատիկի մշակությունը կենտրոնացվել էր դրանց աճեցման համար ագրոկլիմայական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածքներում: 1980-ական թթ. **Հայաստանում կային կոլտնտեսություններ և սովխոզներ, որոնք մեկ հեկտարից ստանում էին 40-50 գ հացահատիկի բերք:** Աշնանացան հացահատիկային մշակաբույսերի միջին բերքատվությունը ՀՀ-ում 2020 թ. կազմել է 22.3 գ/հա, աշնանացան ցորենինը՝ 22.6:

Անկախության առաջին տարիներին, երբ տրանսպորտային շրջափակման պատճառով լուրջ խնդիրներ առաջացան բնակչությանը հացով ապահովելու գործում, ՀՀ-ում հացահատիկի ցանքատարածությունները նորից ավելացան: 1990-ական թթ. վերջե-

րից, երբ ՀՀ ներկրվող հացահատիկի հարցերը կարգավորվեցին, հացահատիկի ցանքատարածքները աստիճանաբար սկսեցին նվազել:

ՀՀ-ում մշակվող հացահատիկայինների մեջ միշտ էլ գերակշռել են **ցորենը և գարին**: Սրանց 1988 թ. բաժին էր ընկնում հացահատիկայինների համախառն բերքի մոտ 97 %-ը: **Ցորենը գլխավորապես աշնանացան** է: Հայաստանում հացահատիկ մշակում են ամենուրեք՝ ծովի մակարդակից 400-500 մ-ից մինչև 2200 մ բարձրություններում, իսկ գարու էկոլոգիական պայմանները հնարավորություն են տալիս առանձին նպաստավոր տարիներին բերք ստանալու նաև 2600-2700 մ բարձրության վրա [2]: **ՀՀ-ում հացահատիկի աճեցման, զարգացման և բերքատվության լավագույն պայմաններ կան 800-2000 մ բարձրության գոտիներում**: Նշված գոտիներում են կենտրոնացված ՀՀ հացահատիկի արտադրության գլխավոր շրջանները (Շիրակ, Սևանի ավազան, Սյունիք, Արարատյան գոգավորություն): **ՀՀ-ում աշնանացան ցորենի մշակության լավագույն սահմանը 700-1600 մ բարձրությունների միջև է**, իսկ հարավահայաց լանջերին և պաշտպանված հովիտներում՝ մինչև 2200 մ բարձրություններ: **Գարնանացան ցորենի լավագույն գոտին գտնվում է 1500-2200 մ բարձրությունների միջև**:

Գարին ՀՀ լեռնային շրջաններում պարտադիր մշակվող հացահատիկային մշակաբույսերից է: Այն պահանջկոտ չէ հողի նկատմամբ, բայց լավ բերք է տալիս փուլի ր ու խոնավ հողերում: Սովորաբար մշակվում է ցորենի գոտուց վերև՝ Ախուրյանի վերին հոսանքի ավազանում, Լոռու, Սևանի ավազանի և Արագածոտնի բարձրադիր շրջաններում [1]: Գարու միջին բերքատվությունը ՀՀ-ում կազմում է 18-19 գ/հա:

ՀՀ-ում մշակվող հացահատիկայինների մեջ իր գրաված տարածությամբ և բերքատվությամբ ցորենից և գարուց հետո երրորդ

տեղը զբաղեցնում է **հաճաքը**: Այն մշակում են գլխավորապես Գորիսի, Սիսիանի, Հրազդանի, Կոտայքի, Սևանի և Մարտունու տարածաշրջաններում՝ 1300-2200 մ բարձրություններում: ՀՀ-ում նախկինում մշակվել են նաև **բրինձ, կորեկ և տարեկան, եգիպտացորեն և վարսակ**:

Տեխնիկական մշակաբույսերից տարբեր ժամանակներում Հայաստանում մշակել են **բամբակենի, գանգրավուշ (կտավատ), քնջութ, արևածաղիկ, կանեփ, հետագայում՝ ծխախոտ, շաքարի ճակնդեղ, ավելի ուշ՝ խորդենի**: Լեռնաշխարհի շատ վայրերում աճեցվող **կտավատի, քնջութի ու կանեփի բազայի վրա գործում էին բազմաթիվ ձիթհանքեր**:

2019 թ. ՀՀ-ում մշակվող տեխնիկական մշակաբույսերի ցանքատարածքները կազմել են 1635 հա, որից 381 հա՝ ծխախոտ, 797 հա՝ արևածաղիկ, 188 հա՝ կտավատ, 269 հա՝ այլ մշակաբույսեր: Դրանց ցանքատարածքների ավելի քան 52 %-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի մարզին:

Ծխախոտը մինչև խորհրդային տարիները ՀՀ-ում ապրանքային նշանակություն չի ունեցել: Նախախորհրդային շրջանում մշակվում էին ծխախոտի ցածրորակ տեսակներ («Ղոյալսար», «Ուջան» և այլն), որոնք սպառվում էին ներքին շուկայում: 1980-ական թթ. Հայաստանում ծխախոտ մշակում էին 23 վարչական շրջանի մոտ 300 կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում [2]:

Խորհրդային տարիներին Աբովյանի, Աշտարակի, Վարդենիսի, Գավառի, Մարտունու, Իջևանի, Տավուշի և այլ վարչական շրջաններում ծխախոտագործությունը մասնագիտացման առաջատար ճյուղ էր, և հողագործության ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում դրա տեսակարար կշիռը կազմում էր 1/4-3/5-ը [24]:

Մեր հանրապետությունում արմատավորվել են ծխախոտի «Մամսուն» և «Տրապիզոն» տեսակները, որոնք աչքի են ընկնում

որակական բարձր հատկանիշներով:

1990-ական թթ. ՀՀ-ում ծխախոտի ցանքերը խիստ կրճատվեցին, իսկ վերջին մեկուկես տասնամյակում դրանք նկատելիորեն ավելացել են: Ներկայումս **ՀՀ-ում ծխախոտագործական առավել հայտնի տարածաշրջանը Տավուշի մարզն է**, որին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում մշակվող ծխախոտի ցանքատարածքների մոտ 48 %-ը: Հաջորդը Արարատի մարզն է՝ 35 %: Ծխախոտ մշակում են նաև Արմավիրի, Արագածոտնի և Վայոց ձորի մարզերում: 2019 թ. ՀՀ-ում ծխախոտի միջին բերքատվությունը կազմել է 24.8 ց. հա (Արարատի մարզում՝ 37, Տավուշում՝ 19.4), արտադրվել է 946.6 տ համախառն բերք:

Կտավատի մշակությամբ հայտնի են Շիրակի և Կոտայքի մարզերը, մշակում են նաև Գեղարքունիքի, քիչ քանակությամբ՝ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Արմավիրի և Արագածոտնի մարզերում: ՀՀ-ում մշակվող **արևածաղկի** ցանքատարածքների 76 %-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի մարզին, մշակում են նաև Լոռու, Արարատի, Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզերում: **Տեխնիկական այլ մշակաբույսերից** ՀՀ-ում մշակում են **չաման, սորգո, շաքարի ճակնդեղ** և այլն: Դրանց ցանքատարածքների 80 %-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի մարզին, մնացածը՝ Արարատին, Լոռուն և Շիրակին:

Այգեգործությունը: ՀՀ գյուղատնտեսության մեջ կարևորագույն դեր և տեղ ունի այգեգործությունը: Այն զբաղվում է բազմամյա տնկարկների մշակությամբ, բաժանվում է **խաղողագործության և պտղաբուծության:**

Խաղողագործությունը միշտ էլ եղել է մեր լեռնաշխարհի համեմատաբար ցածրադիր շրջանների երկրագործական գլխավոր զբաղմունքներից մեկը: **Մեր երկիրը գտնվում է հյուսիսային կիսագնդի խաղողագործական գոտու համարյա միջին մասում:** Քանի որ Արարատյան դաշտում տարվա բացարձակ նվազագույն

ջերմաստիճանների միջինը ցածր է 15⁰-ից, **խաղողի վազը ցրտահարվելուց պաշտպանելու համար ծածկում են հողաշերտով (թաղում են)**, մնացած շրջաններում՝ Ջանգեգուրում, Արփայի հովտում և հյուսիս-արևելքում, չեն թաղում [2]: **ՀՀ-ում խաղողի հասունացման վերին հնարավոր սահմանը չի անցնում ծովի մակարդակից 1700 մ-ից:**

ՀՀ լեռնային մակերևույթի հետևանքով առաջացող ջերմաստիճանային խիստ փոփոխությունները գարնանային ամիսներին (մարտի կեսերից մինչև ապրիլի առաջին տասնօրյակը), երբ արդեն բողբոջած են լինում խաղողի վազերը, հաճախ ցրտահարվում են: **Ցրտահարվում են առավելապես Արարատյան հարթավայրի ցածրադիր վայրերի այգիները:** Ցրտահարությունից անվտանգ շրջաններ են ՀՀ հյուսիսարևելյան մասի՝ ծովի մակարդակից մինչև 900-1000 մ բարձրություններում տեղադրված այգիները և Արարատյան դաշտին հարող 850-1200 մ բարձրության լանջերի առանձին հատվածները [1]:

ՀՀ-ում խաղողագործության զարգացմանն առանձնակի ուշադրություն է դարձվել դեռևս XIX դարի վերջին քառորդից՝ կապված կոնյակագործության և գինեգործության զարգացման հետ: Հայաստանի խորհրդայնացմանը նախորդող տարիներին տեղի ունեցած իրադարձությունների հետևանքով խաղողի այգիները կիսով չափով կրճատվել են, և 1913 թ. մակարդակը վերականգնվել է 1928 թ.: **1940 թ. մեր երկրում խաղողի այգիները կազմել են 16.3, 1960 թ.՝ 30.9, 1988 թ.՝ 31.7, 2020 թ.՝ 16,7 հազ. հա [1,2,5]:**

ՀՀ-ում խաղողի այգիների ընդարձակում տեղի է ունեցել Արարատյան գոգավորությունում նոր հողերի և ձմեռային արոտների յուրացման շնորհիվ: Նշված տարածքներում խորհրդային տարիներին ձևավորվել են շուրջ 100 նոր գյուղեր: **Խաղողագործության զարգացման համար պակաս կարևոր դեր չի ունեցել**

նան Արմավիրի, Թալինի, Արզնի-Շամիրամի, Արտաշատի, Էջմիածնի և այլ ջրանցքների կառուցումը:

1922 թ. ՀՀ-ում խաղողի բերքատվությունը կազմել է 32.8ց/հա, 1976-1988 թթ.՝ 75-96, 2020թ.՝ 189: 1913 թ. ՀՀ ներկայիս տարածքում արտադրվել է 58.5, 1988 թ.՝ 214, 2020 թ.՝ 283 հազ. տ խաղող [1, 2, 5]: ՀՀ-ում առավել մեծ տարածում ունեն «Ոսկետափ», «Ռկացիթելի», «Մսխալի», «Գառան դմակ», «Կախեթի», «Արենի» խաղողի տեսակները: ՀՀ-ում խաղողագործության զարգացման գլխավոր խնդիրներից են առավել բերքատու ու արժեքավոր տեսակների ներդրումը և դրանք սննդարդյունաբերության համապատասխան ճյուղերում օգտագործելը:

Մեր երկրի **հիմնական խաղողագործական շրջանը Արարատյան գոգավորությունն** է: Այստեղից ստացված խաղողն առավել շատ օգտագործվում է կոնյակագործության և գինեգործության մեջ: Պակաս նշանակություն չունեն նաև սեղանի բարձրորակ տեսակները, որոնք ունեն նաև արտահանման նշանակություն: Այստեղ խաղողի համախառն արտադրանքով առանձնանում են Արարատի, Արտաշատի, Մասիսի, Էջմիածնի, Արմավիրի, Աշտարակի և Բաղրամյանի տարածաշրջանները:

Խաղողագործական երկրորդ շրջանը ՀՀ հյուսիս-արևելքն է, որտեղ առավել շատ մշակում են սեղանի և փրփրագինիների սորտերը: Այստեղ խաղողագործական հիմնական շրջաններ են Նոյեմբերյանի և Տավուշի, մասամբ Իջևանի տարածաշրջանները: **ՀՀ խաղողագործական երրորդ շրջանը Արփայի հովիտն** է, որտեղ խաղողի այգիների զգալի մասը գտնվում է 10-15⁰ թեքություններ ունեցող լանջերում: **Չորրորդ խաղողագործական շրջանը Զանգեզուրն** է, որտեղ առավել հայտնի է Մեղրու տարածաշրջանը: Այստեղ աճեցվում են առավելապես թունդ և կիսաքաղցր գինիների արտադրության համար խաղողի տեսակներ:



Նկ. 8. Խաղողի այգի Արարատյան դաշտում

ՀՀ-ում մշակում են **պտուղների** չորս հիմնական խմբեր՝ **կորիզավորներ, հնդավորներ, ընկուզապտուղներ և մերձարևադարձային պտուղներ**: Պտղաբուծությամբ զբաղվում են հանրապետության անխտիր բոլոր տարածաշրջաններում: Պտղաբուծությունը մեր երկրում արագ զարգացում է ունեցել խորհրդային տարիներին: Ստեղծվել են մասնագիտացված պտղաբուծական այգիներ՝ առանձին աշխատանքների մեքենայացմամբ:

Թեև պտղաբուծությամբ զբաղվում են ՀՀ գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, սակայն այն ապրանքային մեծ նշանակություն ունի Արարատյան դաշտում և Արարատյան գոգավորության նախալեռնային գոտում, հյուսիսարևելյան և Զանգեզուրի ցածրադիր-հովտային շրջաններում, Վայքում: 1960-ական թվականներից հնդավորների պտղաբուծությունը հաջողությամբ զարգանում է նաև Ախուրյանի, Միսիանի, Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններում:

Աղյուսակ 42

Խաղողի և պտղահատապտղային տնկարկների տարածքը

(ընդ.՝ 1000 հա) [5, 17, 46]

	2008 թ.	2010 թ.	2012 թ.	2015 թ.	2020 թ.
Պտղահատապտղային տնկարկների տարածքը	36.7	37.7	39.3	40.3	43.8
այդ թվում՝ պտղատու հասակում	31.2	32.4	34.1	36.4	38.4
Խաղողի տնկարկների տարածքը	16.8	17.4	17.4	17.3	16.7
այդ թվում՝ պտղատու հասակում	14.4	14.6	15.7	16.4	14.9

Աղյուսակ 43

Պտուղների, հատապտուղների և խաղողի համախառն բերքը և

բերքատվությունը [17; 46]

Տարիներ	Ընդամենը համախառն բերքը (հազ.տ)	Այդ թվում՝		Բերքատվությունը, ց/հա	
		Պտուղների և հատապտուղների	Խաղողի	Պտուղների և հատապտուղների	Խաղողի տնկիների
2011	469.0	239.4	229.6	73.5	158.0
2013	578.9	338.1	240.8	95.0	149.8
2015	695.7	377.1	309.2	103.0	188.2
2017	571.6	361.6	210.0	93.5	141.4
2019	508.1	290.6	217.5	76.2	146.1
2020	557.5	274.3	283.2	71.4	189.3

ՀՀ պտղաբուծության մեջ տնտեսական առավել մեծ արժեք են ներկայացնում **ծիրանենին և դեղձենին**, իրենց բարձրորակ տեսակներով: Վերջիններս դասվում են համաշխարհային լավա-

գույն տեսակների շարքին: ՀՀ-ում աճող ծիրանենու լավագույն տեսակներից են **«Շալախը»**, դեղին և կարմիր **«Նախիջևանիկները»**, կարմիր և սպիտակ **«Նովրաստները»**, **«Աղջանաբաղը»**, **«Դեղին Սաթենին»**, **«Սպիտակ»** ծիրանը և այլն [2]: ՀՀ-ում աճեցվող դեղձենիները ևս բազմազան են, սակայն առավել արժեքավոր և տարածված են **«Նարնջենի»**, **«Լոձ»**, **«Ճղովի»** կանաչ և **«Ճղովի»** քաղցրակորիզ, **«Հյութալի»** սպիտակ տեսակները [նույն տեղում]:

Հնդավոր ծառատեսակներից **խնձորենու այգիների** զբաղեցրած տարածքներով առանձնանում են **Աշտարակի, Նաիրիի և Կոտայքի տարածաշրջանները**: Դրանց ընդհանուր մակերեսը ՀՀ-ում կազմում է 14.3 հազ. հա, որից 40 %-ը բաժին է ընկնում Արագածոտնի ու Կոտայքի մարզերին: 2020 թ. **կորիզավորների** ընդհանուր տարածքը ՀՀ-ում կազմել է շուրջ 24.3 հազ. հա, որից պտղատու հասակինը՝ 20.7 հազ. հա: Կորիզավորների մոտ 35 %-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի, 28 %-ը՝ Արարատի, 13.4 %-ը՝ Արագածոտնի մարզերին:

Ընկուզապտուղները և մերձարևադարձայինները կազմում են ՀՀ բոլոր տեսակի պտղատու այգիների մոտ 8 %-ը: Ընկուզապտուղների տնկարկներն առավել մեծ մակերես են զբաղեցնում Արագածոտնի (23 %), Վայոց ձորի (17.6 %), Կոտայքի (15.1 %) և Սյունիքի (12.7 %) մարզերում: Այդպիսիք չկան Գեղարքունիքի մարզում:

Մերձարևադարձային տնկարկների ավելի քան 82 %-ը բաժին է ընկնում Տավուշի (43.6 %) և Սյունիքի մարզերին: Շիրակում, Վայոց ձորում և Գեղարքունիքում այդպիսիք չկան, մնացած մարզերում զբաղեցնում են փոքր մակերեսներ: Վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ-ում ներդրվել են մերձարևադարձային նոր ծառատեսակներ՝ **արքայանարինջ և կիվի**:

Բանջարաբուստանայիններ Հայաստանում մշակել են հին ժամանակներից, սակայն դրանց զբաղեցրած տարածքներն ընդհուպ մինչև խորհրդային տարիները փոքր են եղել:

Աղյուսակ 44

Պտղատու այգիների, հատապտղանոցների և խաղողանոցների տարածությունները, համախառը բերքը և միջին բերքատվությունը (ընդամենը բոլոր տնտեսություններում, 2020 թ.) [46]

	Ընդամենը տնկարկներ, հա	որից պտղատու հասակի, հա	Հավաքված բերքը, ց		բերքատվությունը, ց/հա
			Ընդամենը	որից պտղատու հասակի տնկարկներ	
Ընդամենը պտուղ և հատապտուղ	43751	39397	2743496	2739893	71.4
այդ թվում՝					
հնդավորներ	13877	13097	999420	999310	76.3
կորիզավորներ	24256	20663	1466556	1463107	70.8
ընկուզապտուղներ	2639	1958	53514	53491	27.3
մերձարևադարձայիններ	1068	852	78099	78079	91.6
հատապտուղներ	1797	1753	145707	145706	83.1
այլ՝ ընդամենը	90	74	200	200	2.7
տնկարաններ	24	-	-	-	-
խաղող (ներառյալ տնկարան)	16681	14951	2832241	2830769	189.3

Բանջարաբուստանայինների և կարտոֆիլի ցանքատարածքները 2020 թ. կազմել են 45.8 հազ. հա, որից 20.5 հազարը՝ կարտոֆիլի, 21.3 հազարը՝ բանջարանոցային, մնացածը՝ բուստանային մշակաբույսեր:

Բանջարաբուստանային մշակաբույսերի աճեցման հիմնական շրջանն Արարատյան դաշտն է: Այստեղ հիմնական մշակա-

բույսերից են **ձմերուկը, սեխը, լոլիկը, տաքդեղը, սմբուկը**: Դրանց մշակությամբ զբաղվում են նաև ՀՀ հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան լեռնահովտային տարածքների հատակային շրջաններում: Պակաս ջերմասեր և ցրտադիմացկուն բանջարեղենի տեսակների (**գազար, կաղամբ, սխտոր, սեղանի ճակնդեղ, սոխ, լոբի** և այլն) մշակությամբ զբաղվում են 1500-2000 մ բարձրության տարբեր շրջաններում:

Բանջարանոցային ցանքատարածքների մոտ 64 %-ը (13.8 հազ. հա) բաժին է ընկնում **Արմավիրի (8.9 հազ. հա) և Արարատի** մարզերին: Այս մարզերում արտադրվում է ՀՀ բանջարանոցային մշակաբույսերի համախառն բերքի ավելի քան 78 %-ը: Ցանքատարածքներով և համախառն բերքով հաջորդ տեղերում են Գեղարքունիքի, Շիրակի Լոռու և Կոտայքի մարզերը: **Բոստանայինների հիմնական արտադրողները** **ևս Արմավիրի և Արարատի մարզերն են**: Արմավիրին բաժին է ընկնում բոստանային ցանքատարածքների ավելի քան 66 և հավաքված բերքի շուրջ 60 %-ը: Արարատի մարզում համապատասխան ցուցանիշները կազմում են 29 և 37 %: Բոստանային մշակաբույսերի ցանքատարածքներ չկան Գեղարքունիքի մարզում, իսկ մնացած մարզերում դրանք շատ քիչ են: **Բանջարեղենի պակաս ջերմասեր և ցրտադիմացկուն տեսակների մշակությամբ առավել հայտնի են Շիրակի, Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Արագածոտնի և Սյունիքի մարզերը**:



Նկ. 9. Լուիկի մշակությունը Արարատյան դաշտում

Կարտոֆիլի մշակությունը Հայաստանում տարածվել է XVIII դարի կեսերից: Մեր բնակլիմայական պայմաններում այս մշակաբույսն աճում է բոլոր ուղղաձիգ գոտիներում, սակայն առավել բարենպաստ պայմաններ կան 1500-2100 մ բարձրության շրջաններում: Արարատյան դաշտում և հյուսիսարևելյան շրջաններում կարտոֆիլի մշակությունը հնարավոր է միայն ոռոգման, մնացած տարածքներում՝ նաև անջրդի պայմաններում:

Խորհրդային տարիներին կարտոֆիլի ցանքատարածքները Հայաստանում տարեցտարի ավելացել են: Զուգահեռաբար տեղի է ունեցել նաև միջին բերքատվության և համախառն բերքի ավելացում: 1940 թ. մեր երկրում այս մշակաբույսի միջին բերքատվությունը կազմել է 73, 1978 թ.՝ 112 գ/հա [1]: **1980-ական թթ. կարտոֆիլի միջին բերքատվությունը** Հայաստանում տատանվել է

140-160 ց/հա սահմաններում: Խորհրդային տարիներին կարտոֆիլագործությամբ առավել աչքի էին ընկնում Տաշիրի, Ստեփանավանի, Գուգարքի, Մարտունու, Վարդենիսի, Գավառի, Սևանի, Կրասնոսելսկի, Տավուշի, վաղահաս կարտոֆիլի մշակությամբ՝ Մասիսի ու Էջմիածնի տարածաշրջանները: 2020 թ. կարտոֆիլի ցանքատարածքները ՀՀ-ում կազմել են 20.5 հազ. հա, միջին բերքատվությունը՝ 213 ց/հա, համախառն բերքը՝ ավելի քան 437 հազ. տ: Ներկայումս կարտոֆիլ մշակում են ՀՀ բոլոր մարզերում, սակայն դրանց **ցանքատարածքների ավելի քան 70 %-ը բաժին է ընկնում Գեղարքունիքի (39.8 %), Լոռու (16.3 %) և Շիրակի (14.6 %) մարզերին:** Սրանց բաժին է ընկնում ՀՀ-ում արտադրված կարտոֆիլի **համախառն բերքի շուրջ 70 %-ը:** Մնացած մարզերից կարտոֆիլի ցանքատարածքներով և համախառն բերքով առանձնանում են Արմավիրի (վաղահաս կարտոֆիլի բերքի 10.6 %-ը), Սյունիքի (բերքի 4.6 %-ը) և Արագածոտնի (բերքի 4.6 %-ը) մարզերը:

Կաղամբի ցանքատարածքները ՀՀ-ում կազմում են 2067 հա (2020 թ.): **Ցանքատարածքների 49 և համախառն բերքի 54 %-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի (վաղահաս կաղամբ) և Գեղարքունիքի մարզերին:** Այս մշակաբույսի համախառն արտադրանքում մոտավորապես հավասար բաժին ունեն Լոռին, Շիրակը և Արարատը (11-12 %): **Վարունգի** արտադրությամբ առաջատարը Արմավիրի մարզն է, որին բաժին են ընկնում ցանքատարածքների 48 %-ը և համախառն բերքի 65 %-ը: Երկրորդը Արարատի մարզն է, որը նախորդին համապատասխան ցուցանիշներով զիջում են մոտ 3 անգամ: **Լոլիկի** ցանքատարածքների 82 %-ը և համախառն բերքի ավելի քան 94 %-ը բաժին են ընկնում Արարատի ու Արմավիրի մարզերին: **Սմբուկի** մշակությամբ և համախառն բերքով առաջատարն Արմավիրի մարզն է: **Տաքդեղի** մշակությամբ ևս առաջատարը Արմավիրի մարզն է, երկրորդը՝ Արարատը: **Մեղա-**

նի Ճակնդեղ մշակում են բոլոր մարզերում, սակայն դրանց ցանքատարածքների (658 հա) ավելի քան 61 %-ը բաժին է ընկնում Շիրակի և Լոռու մարզերին: ՀՀ-ում **գազարի** ցանքատարածքները կազմում են մոտ 780 հա: Աչքի են ընկնում Շիրակի (37 %), Կոտայքի, Լոռու և Գեղարքունիքի մարզերը: **Սոխի** մշակությունն առավել շատ կենտրոնացված է Արմավիրի մարզում: Հայտնի են նաև Արարատի, Տավուշի, Լոռու և Վայոց ձորի մարզերը: **Սխտորի** մշակություն կա բոլոր մարզերում: Սակայն գերակշիռ դեր ունեն Գեղարքունիքի, Լոռու, Շիրակի, Արարատի և Կոտայքի մարզերը: **Կանաչ լոբու** մշակությամբ առաջատար են Արմավիրի և Արարատի մարզերը: Սրանց բաժին է ընկնում համախառն բերքի մոտ 75 %-ը: Հաջորդ տեղերում են Կոտայքի, Սյունիքի, Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզերը: **Հատիկային լոբու** արտադրությամբ հայտնի են Գորիսի ու Կապանի տարածաշրջանները:

Կերային մշակաբույսերի ցանքատարածքները 1980-ական թթ. վերջին կազմում էին շուրջ 265 հազ. հա կամ ՀՀ բոլոր ցանքատարածքների 58.8 %-ը [2]: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դաշտային կերարտադրությունը համարվում էր անասնապահության զարգացման կարևոր գործոններից մեկը: **Անասնակերի համար արտադրվում էին գարի, վարսակ, եգիպտացորեն, տափուղոռ, վիկ, սոյա, բազմամյա և միամյա խոտաբույսեր, լոբազգիներ, արևածաղիկ, կերային կաղամբ, շաքարի ճակնդեղ և այլն:** Սրանք որպես անասնակեր օգտագործվում էին խոտի, սիլոսի, սենածի ու խոտալյուրի ձևով:

2020 թ. կերայինների ցանքատարածքները ՀՀ-ում կազմում էին ընդամենը 220 հա: Ցանքատարածքների այդպիսի նվազումը պայմանավորված է ՀՀ-ում անասնապահության երկու հիմնական ճյուղերում գլխաքանակի խիստ կրճատմամբ, ինչպես նաև կոլտնտեսությունների և սովխոզների վերացմամբ: **Ներկայումս ՀՀ-ում կերային ցանքատարածքներն առավել մեծ մակերես են**

զբաղեցնում Շիրակում և Լոռիում: Առաջիկա տարիներին ՀՀ-ում տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ համարվող գյուղատնտեսության, մասնավորապես անասնապահության զարգացման համար առանձնահատուկ դեր պետք է ունենա կերային մշակաբույսերի ցանքատարածքների և համախառն արտադրանքի ավելացումը: Դա հնարավորություն կտա ձմեռային մսուրային շրջանում անասնապահության համար ստեղծելու կերային բազա և անասնակերի մեջ ավելացնելու սպիտակուցային պակասը:

Անասնապահության զարգացման պայմաններից է **բնական խոտհարքների զբաղեցրած տարածքը և դրանից ստացված համախառն բերքը:** Դրանց առավել մեծ մակերեսներն ընկած են Գեղարքունիքի (34.7 հազ. հա), Լոռվա (25.2 հազ. հա), Շիրակի (9.6 հազ. հա) և Կոտայքի (7.6 հազ. հա) մարզերում, իսկ Արմավիրի մարզում դրանք բացակայում են: Բնական խոտհարքների արդյունավետությունը բարձրացնելու գլխավոր միջոցներն են դրանց **պարարտացումը և ջրարբիացումը**, որոնք կբարձրացնեն դրանց բերքատվությունը:

ՀՀ-ում, ինչպես լեռնային այլ տարածքներում, մեծ տարածք են զբաղեցնում **արոտավայրերը:** 2020 թ. արոտավայրերը կազմել են ՀՀ գյուղատնտեսական օգտագործելի հողատարածքների 51.5 %-ը: Կերային ավելի բարձր արժեք ունեն հանրապետության լեռնային բարձրադիր շրջանների արոտավայրերը

Անասնապահությունը

Լեռնային մակերևույթ և բարձրադիր տարածք ունեցող երկրներում անասնապահության զարգացման համար առանձնահատուկ դեր ունեն կերային բազայի առկա վիճակը և անընդհատ ամրապնդումը:

ՀՀ-ում անասնապահության կերային բազան ունի ուղղաձիգ տարածում: Առավել ընդարձակ են ենթալայան (2200-2800 բարձրության վրա) և տափաստանային (1200-2200 մ) տիպերը:

Ամառային ալպյան և ենթալպյան արոտները տարածված են **Ջավախքի, Քարախաչի, Փամբակի, Բազումի, Գեղամա, Վարդենիսի, Ջանգեզուրի լեռաշղթաների և Արագածի լեռնազանգվածի բարձրադիր մասերում:** Սրանք առավելապես նպաստավոր են խոշոր եղջերավոր անասնապահության համար, իսկ ծովի մակարդակից 2500 մ-ից բարձր տարածքների արոտավայրերը պիտանի են բացառապես մանր եղջերավոր անասունների համար: Այդպիսի արոտավայրերն առավել մեծ մակերես են զբաղեցնում Ջանգեզուրի, Վայքի, Վարդենիսի, Գեղամա, Արագածի և Ջավախքի լեռներում:

ՀՀ տարածքն իր մակերևույթի բնույթով և խոտային կազմով մատչելի է ինչպես խոշոր, այնպես էլ մանր եղջերավոր անասունների համար: Կերային առավել մեծ արժեք ունի լեռնային բարձրադիր շրջանների բուսականությունը: Մեր երկրի ցածրադիր շրջաններում, հատկապես Արարատյան գոգավորության կիսաանապատային գոտում, որոշ չափով տարածված են եղել նաև ձմեռային արոտավայրերը: Սակայն դրանք, գտնվելով ոռոգիչ ջրանցքների ազդեցության ոլորտում, աստիճանաբար յուրացվել են երկրագործության կողմից, դարձել են վարելահողեր կամ բազմամյա տնկարկներ [28]:

2020 թ. ՀՀ գյուղատնտեսական հողատեսքերի մեջ արոտավայրերն ու խոտհարքները միասին կազմել են գյուղատնտեսական նշանակության հողերի 57.4 %-ը, որից արոտավայրերը՝ 51.6 (1051.6 հազ. հա), խոտհարքները՝ 5.9 % (121 հազ. հա):

Երկարատև ժամանակաշրջան ՀՀ ներկայիս տարածքում անասնապահությունն ունեցել է խիստ արտահայտված **էքստենսիվ բնույթ:** Անասնապահության համախառն արտադրանքի ցու-

ցանիշների առավել մեծ աճ է գրանցվել 1960-ական թվականներին հետո: Այդ տարիների ընթացքում աճել են անասունների գլխաքանակը և մթերատվությունը:

1986 թ. դրությամբ ՀՀ-ում անասնապահության համախառն արտադրանքում առանձին ճյուղերի մասնաբաժինն ուներ հետևյալ կառուցվածքը. խոշոր եղջերավոր անասնապահություն՝ 45.6 %, մանր եղջերավոր անասնապահություն՝ 21.1 %, խոզաբուծություն՝ 11.5 %, թռչնաբուծություն՝ 19.2 %, մնացածը՝ այլ ճյուղերին [2]:

2009-2019 թթ. ՀՀ-ում անասնագլխաքանակի շարժն ունի հետևյալ պատկերը. ԽԵԿ-ի գլխաքանակը 2009-2015 թթ. ավելացել է շուրջ 104 հազարով, իսկ 2015-2019 թթ.՝ նվազել մոտ 117 հազարով: Նմանատիպ պատկեր է նաև կովերի գլխաքանակի շարժընթացում: 2009-2015 թթ. դրանց գլխաքանակը ավելացել է մոտ 11 %-ով (30.9 հազարով), իսկ 2015-2019 թթ.՝ նվազել մոտ 60 հազարով: ՄԵԱ-ի գլխաքանակը 2009-2015 թթ. ունեցել է ավելի քան 186 հազ. գլխի աճ (33 %), սակայն 2015-2019 թթ. դրանց գլխաքանակը նվազել է 107.5 հազարով: Անցած տասը տարում ՀՀ-ում տեղի է ունեցել խոզերի գլխաքանակի ավելի քան 2,3 անգամ ավելացում:

Աղյուսակ 45

Անասնաբուծական հիմնական մթերքների արտադրությունը (2008-2020 թթ.) [17; 43]

Տարեթվեր	Միս (սպանդային քաշով) 1000 տ	Կաթ, 1000 տ	Ձու, մլն հատ	Բուրդ (ֆիզ. քաշով, տ)
2008	70.9	661.9	576.1	1332
2010	69.5	600.9	702.2	1188
2012	73.9	618.2	658.1	1280
2015	100.4	728.6	659.8	1571
2016	106.1	754.2	694.6	1641
2017	109.1	758.2	683.0	1385
2019	107.3	667.9	720.6	981
2020	107.7	654.3	754.6	1048

Աղյուսակ 46

Գյուղատնտեսական կենդանիների և թռչնի գլխաքանակը
(1000 հատ, 2009-2020 թթ.) [4,17;43]

	2009	2013	2015	2020
Խոշոր եղջերավոր անասուն	584.8	661.0	688.6	579.3
այդ թվում՝ կովեր	283.0	303.3	313.9	251.7
Ոչխարներ և այծեր	559.2	674.7	745.8	662.5
Խոզեր	84.8	145.0	142.4	223.3
Ձիեր	11.3	10.8	11.4	11.4
Թռչուններ	4188.2	4050.0	4145.5	4568.1

Աղյուսակ 47

Գյուղատնտեսական կենդանիների և թռչնի մթերատվությունը
(2008-2019 թթ.) [4,17]

	2008	2012	2015	2019
Մեկ կովի միջին կաթնատվությունը, Լ	1992	2036	2144	2365
Մեկ ոչխարի միջին տարեկան բրդատվությունը, կգ	2.2	2.2	2.2	2.2
Ածան հավերի միջին տարեկան ձվատվությունը, հատ	198	181	241	258

Գյուղատնտեսական կենդանիների և թռչնի մթերատվության առումով վերջին տասը տարում, բացառությամբ մեկ ոչխարի միջին տարեկան բրդատվության ցուցանիշի, գոյություն ունի աճի միտում: Կովերի միջին կաթնատվությունն ավելացել է շուրջ 16 %-ով, հավերի միջին տարեկան ձվատվությունը՝ 37 %-ով:

ՀՀ անասնապահության **գլխավոր ենթաճյուղը տավարաբուծությունն է:** Խորհրդային տարիներին ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ մի կողմից տեղի էր ունենում ԽԵԿ-ի գլխաքանակի ավելացում, մյուս կողմից՝ **ցեղի և նախիրի կազմի բարելավում:**

1980-ական թթ. ԽԵԿ-ի գլխաքանակը տատանվում էր 860-870 հազարի սահմաններում [28]: Այդ տարիներին ՀՀ տավարի գլխաքանակի ավելի քան 96 %-ը «Կովկասյան գորշ» ցեղն էր, զարգանում էին **կաթնամսատու**, մասամբ՝ **կաթնատու** ուղղությունները: Տավարաբուծության զարգացման համար շատ կարևոր է **նախիրի կառուցվածքը**: Այս առումով շատ կարևոր է **նախիրում կովերի տեսակարար կշիռը**:

Կոլտնտեսությունների և սովխոզների վերացումից հետո ՀՀ-ում տավարաբուծությունը զգալի անկում ունեցավ: Դա պայմանավորված էր ճյուղի զարգացման համար միջոցների կազմալուծմամբ: 1990-ական թթ. վերջերին ԽԵԿ-ի գլխաքանակը տատանվում էր 450-455 հազ. սահմաններում, մեկ կովի միջին կաթնատվությունը՝ 1650-1700 լ [24]:

2000-2019 թթ. նկատվում են անասնապահության այս ենթաճյուղի թեև ոչ կայուն, սակայն զարգացման միտումներ: Չնայած 2008-2019 թթ. կովերի միջին կաթնատվության ցուցանիշն ավելացել է մոտ 16 %-ով, սակայն այն դեռևս շատ ցածր է եվրոպական երկրների միջին ցուցանիշից (8-10 հազ. լ): Հարկ է նշել, որ այս խնդրի լուծման ուղղությամբ ՀՀ-ում տարվում են աշխատանքներ:



**Նկ. 10. Ժամանակակից տեխնոլոգիաներով կառուցված անասնագոմ
ՀՀ-ում**

Տավարաբուծական ֆերմերային տնտեսությունները ցածր մթերատվություն ունեցող կենդանիներին փոխարինում են **բարձր մթերատվությամբ կենդանիների ցեղերով** (շվից, հոլշտին, սեմինտալ): Այս հանգամանքով է բացատրվում նաև վերջին մի քանի տարիներին ԽԵԿ-ի գլխաքանակի նվազումը, քանի որ ֆերմերային տնտեսությունները ձգտում են ավելի փոքր գլխաքանակով ապահովել բարձր կաթնատվություն ու մթերատվություն: Այս գործընթացին զգալի աջակցություն է տրվում նաև պետական մակարդակով: Ցածր տոկոսով վարկեր են տրվում տավարաբուծության ոլորտում բարեփոխումներ իրականացնելու համար (վարկի որոշակի մասը փակվում է պետության կողմից): Իրականացվում են **«Խելացի անասնագոմ»** և այլ ծրագրեր:

Տավարաբուծությունը ՀՀ-ում ունի գրեթե համատարած տեղաբաշխում, սակայն անասնագլխաքանակով և կաթի արտադ-

ըությամբ առաջատար են Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերը: Այս երկու մարզին 2019 թ. բաժին էին ընկնում ԽԵԿ-ի գլխաքանակի 32 %-ը և կաթի արտադրության մոտ 34 %-ը: Տավարաբուծության զարգացած շրջաններ են նաև Լոռու, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերը: Լոռու մարզի Տաշիրի և Ստեփանավանի տարածաշրջաններում դեռևս խորհրդային տարիներից մասնագիտացել էին կաթնամսատու տավարաբուծությամբ և ունեին զարգացած տոհմաբուծական տնտեսություններ:

Մանր եղջերավոր անասնաբուծություն (ՄԵԱ): ՀՀ լեռնային արոտների զգալի տարածքներ պիտանի չեն տավարաբուծության համար և լիարժեքորեն կարող են օգտագործվել ՄԵԱ-ի համար: ՀՀ-ում ՄԵԱ-ն գործնականում նույնանում է **ոչխարաբուծության** հետ, քանի որ այծերի գլխաքանակը շատ քիչ է և փոքր նշանակություն ունի: Վերջին հարյուրամյակում Հայաստանում ՄԵԱ-ի գլխաքանակը զգալի փոփոխություններ է կրել: 1916 թ. այն կազմել է 1.2, 1920 թ.՝ 0.35, 1960 թ.՝ ավելի քան 2 մլն: Դրանց առավելագույն գլխաքանակը ՀՀ-ում եղել է 1970-ական թթ. կեսերին՝ 2.33 մլն [24]:

1990-ական թթ. ՀՀ-ում ՄԵԱ գլխաքանակը զգալիորեն նվազեց: Վերջին երկու տասնամյակներում դիտվում է ճյուղի աստիճանական վերականգնման և գլխաքանակի ավելացման միտում: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է գառան մսի արտահանման ծավալների մեծացմամբ, ինչն իր հերթին նպաստում է ոչխարների գլխաքանակի ավելացմանը:

Գյուղատնտեսական կենդանիների գլխաքանակը (ընդամենը 01.01.2020)	Խոշոր եղջերավորներ	որից կով	խոզ	ոչխար և այծ	մուկ	ձի	դուճակ
Ք. Երևան	3569	829	25650	8818	8785	5	192850
Արագածոտն	68215	31270	200444	91435	88321	328	567660
Արարատ	40116	13275	22784	87872	85920	772	360917
Արմավիր	54255	16346	29416	114010	113788	103	1253420
Գեղարքունիք	97071	45268	16218	91009	89093	1417	2299971
Լոռի	72795	34755	15312	26969	25313	2575	272762
Կոտայք	52119	24037	28440	40554	38485	667	929146
Շիրակ	87095	40986	23676	64186	61926	310	230097
Սյունիք	52147	22753	16976	108292	105864	2150	181007
Վայոց ձոր	19699	8112	3695	14705	9687	260	107205
Տավուշ	32175	14085	21041	14672	12419	2780	173048
Ընդամենը ՀՀ-ում	579256	251716	223252	662532	639598	11367	4568083

Պակաս դեր չունի նաև պետության կողմից տարվող քաղաքականությունը, որն ուղղված է ՄԵԱ-ի զարգացման խրախուսմանը:

Հայաստանում երկարատև ժամանակաշրջանում զարգանում էր ոչխարաբուծության **բրդամսատու ուղղությունը**, և բուծվում էին **կիսանրբագեղմ ու նրբագեղմ** ցեղի ոչխարներ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ՀՀ-ում զոոտեխնիկական և տնտեսական առումով առավել նպատակահարմար է **մսաբրդակաթնատու ոչխարաբուծության** զարգացումը, որն ապահովում է ավելի շատ մսի ու կաթի արտադրություն և նպաստում է բնակչությանն անհրաժեշտ պարենամթերքի արտադրության ավելացմանը: Բացի այդ՝ **կիսանրբագեղմ և հատկապես կոպտաբուրդ** ոչ-

խարաբություն զարգացումը նպաստում է գորգագործության զարգացմանը [28]: ՀՀ-ում բուծվում են **մսաբրդակաթնատու** ոչ-խարների հետևյալ հիմնական ցեղերը՝ **բալբաս, Արագածի ցեղախումբ և հյուսիսարևելյան**: Ստեղծվել է նաև նոր տեսակ՝ «**Մերինոս**», որը տալիս են նրբագեղ բուրդ: Սա հնարավորություն է տալիս զարգացնելու նաև **բրդամսակաթնատու ուղղությունը**: Վերջին տարիներին մեր երկիր է ներկրվել ոչխարների ավելի մթերատու ցեղատեսակ ՀԱՀ-ից: Թեև ՄԵԱ-ն առավել զարգացած է ՀՀ նախալեռնային, լեռնային և բարձր լեռնային շրջաններում, սակայն այն առանց բացառության առկա է նախկին բոլոր վարչական շրջաններում: Դրանց ավելի **մեծ գլխաքանակով առաջատար են Արմավիրի և Սյունիքի մարզերը**: Գլխաքանակի ոչ շատ մեծ տարբերությամբ հաջորդ տեղերում են Արագածոտնի, Գեղարքունիքի և Արարատի մարզերը: Նախկին շրջաններից ոչխարաբությամբ առավել հայտնի էին Արագածի, Թալինի, Վարդենիսի, Սիսիանի, Մարտունու, Արմավիրի, Արարատի, Ապարանի, Աշոցքի, Ամասիայի, Գորիսի տարածաշրջանները:

ՀՀ-ում ոչխարաբության զարգացման վերաբերյալ կան հակասական կարծիքներ: Մեր կարծիքով ժամանակակից պայմաններում պետք է ստեղծել ՄԵԱ-ի զարգացման և տեղաբաշխման համար այնպիսի պայմաններ, որոնք թույլ կտան մի կողմից լիարժեք օգտագործել հանրապետության լեռնային ու բարձրլեռնային տարածքների արոտների զգալի տարածքները, մյուս կողմից՝ կրթեթևացնեն առանձին տարածքների գերարածեցումը և կնպաստեն բնապահպանական խնդիրների լուծմանը: Խնդրի համակողմանի լուծման դեպքում ՄԵԱ գլխաքանակը ՀՀ-ում կարող է առաջիկա տասնամյակի ընթացքում հասնել 2.2-2.5 մլն գլխի: Դա հնարավորություն կտա ավելացնելու ՀՀ-ից արտահանվող մսի քանակը, ստեղծելու հազարավոր աշխատատեղեր, ավելացնելու ոչխարի պանրի և բրդյա արտադրանքի ծավալները:

Խոգաբուծությունն անասնաբուծության առավել ինդուստրացվող ճյուղերից է և մեծ հնարավորություն ունի մսի արտադրության ծավալների ավելացման համար: ՀՀ-ում խոգաբուծությունը հիմնականում զարգացել է խորհրդային տարիներին, երբ ստեղծվեցին խոշոր համալիրներ Նուբարաշենում, Բարձրաշենում, Դալարիկում, Երևանի հարակից տարածքներում: Բացի այդ՝ այն զարգանում էր նաև այդ ճյուղի համար ավանդական համարվող Տավուշի, Նոյեմբերյանի, Իջևանի, Թումանյանի տարածաշրջաններում, Սյունիքի անտառաշատ շրջաններում:

1980-ական թթ. կեսերին ՀՀ-ում խոզերի գլխաքանակը կազմում էր մոտ 345 հազ. [24]: Անկախության առաջին տասնամյակի ընթացքում գրեթե լիովին կազմալուծվեցին խոշոր խոգաբուծական համալիրները: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում աստիճանաբար տեղի է ունեցել ճյուղի վերականգման գործընթաց: **Միայն 2009-2020 թթ. ընթացքում խոզերի գլխաքանակը ՀՀ-ում ավելացել է 2.6 անգամ:** Մերձերևանյան շրջանում, Տավուշի, Սյունիքի, Արմավիրի, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերում ստեղծվել են ժամանակակից տեխնոլոգիաներով խոշոր խոգաբուծական համալիրներ: Խոգաբուծությամբ զբաղվում են նաև մնացած մարզերի գյուղացիական տնտեսություններում:

Առաջիկա տարիների ընթացքում խոգաբուծության զարգացման աճի միտումները կպահպանվեն, քանի որ ճյուղի զարգացման համար պետականորեն ստեղծվել են առավել նպաստավոր պայմաններ: Դա հնարավորություն կտա ավելացնելու տեղական խոզի մսի արտադրության ծավալները, միաժամանակ նվազեցնելու ներմուծվող մսի քանակը:

Թռչնաբուծությունը ՀՀ-ում առավել արագ տեմպերով սկսել է զարգանալ 1960-ական թվականներից: 1980-ական թթ. այս ենթաճյուղը տալիս էր Հայաստանում արտադրվող մսի մոտ մեկ քառորդը: Հանրապետության բոլոր կարգի տնտեսություններում

հաշվում էր ավելի քան 12 մլն թև թռչուն [28]: 1990 թ. երկրում արտադրվել է մոտ 32 հազ. տ թռչնի միս, 640 մլն հատ ձու: **Խոշոր թռչնաբուծական տնտեսություններ ստեղծվեցին մայրաքաղաքից ոչ հեռու՝ Նուբարաշենում, Լուսակերտում, Արտաշատում, Վաղարշապատում, Ն. Չարբախում, Արզնիում, Գետամեջում, ինչպես նաև Կապանում, Սպիտակում, Գյումրիում, Դիլիջանում, Սևանում և այլ տեղերում:**

1990-ական թթ. վերջերից աստիճանաբար սկսեց վերականգնվել անասնաբուծության այս ճյուղը: Ներկայումս ՀՀ-ում խոշոր թռչնաբուծական տնտեսություններ են գործում Երևանում, Կոտայքի (Լուսակերտի և Արզնու թռչնաբուծական ֆաբրիկաները), Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի և Արմավիրի մարզերում:

Եթե 1995 թ. ՀՀ-ում հաշվում էր 2.0 մլն թև թռչուն, ապա ներկայումս այն անցնում է 4.5 մլն-ից: Միայն 2016-2020 թթ. ընթացքում աճը կազմել է ավելի քան 400 հազ թև կամ 10 %:

Մեղվաբուծությունը: Դեռ հին ժամանակներից Հայաստանից արտահանվող ապրանքատեսակների մեջ իր տեղն ունեւ մեղրը: Տարածքի ռելիեֆի առանձնահատկությունները, վեգետացիայի երկար տևողությունը, բուսականության բազմազանությունը և ուղղաձիգ գոտիականությունը բարենպաստ հնարավորություններ են ստեղծում ՀՀ-ում մեղվաբուծության զարգացման համար: Այս ճյուղի զարգացումը նախադրյալներ է ստեղծում այլ **մեղվամթերքի** (մեղվակաթ, ծաղկափոշի, ակնամոմ) ստանալու համար, որոնք լայն կիրառություն ունեն դեղագործության մեջ:

Անկախության առաջին մեկուկես տասնամյակում այս ենթաճյուղը ևս գտնվում էր ծանր վիճակում: Վերջին երկու տասնամյակներին ՀՀ-ում մեղվաբուծությունը նշանակալից զարգացում է ունեցել: **«Մուտի Ագրո»** գիտարտադրական միավորման շնորհիվ մեղվաբուծությունը պահպանել է ճյուղի զարգացման

գիտական ներուժը, և կազմակերպչական աշխատանքներ են տարվում ՀՀ-ում այս ճյուղի զարգացման ու ընդլայնման համար: ՀՀ-ում մեղվաբուծության զարգացման առավել բարենպաստ նախադրյալներ կան Սյունիքում, Կոտայքում, Արագածոտնում, Լոռիում, Վայոց ձորում և Շիրակում:

Բնակչությանն անհրաժեշտ պարենամթերքի ապահովման գործում կարևոր դեր ունի **ձկնաբուծությունը**: Այն ՀՀ-ում սկսել է զարգանալ խորհրդային տարիներին: **Երկար ժամանակ ՀՀ-ում ապրանքային ձկնաբուծության միակ ջրավազանը եղել է Սևանա լիճը**: Այնուհետև Սևանի մակարդակի իջեցման պատճառով նվազեցին ձկնային պաշարները, իսկ որոշ արժեքավոր տեսակներ նույնիսկ վերացան: Դեռևս 1920-ական թթ. ՀՀ-ում աշխատանքներ են տարվել ձկնատեսակների բազմացման և պաշարների ավելացման ուղղությամբ: Այդ նպատակով Սևանի տարբեր հատվածներում ստեղծվել են **ձկնաբուծարաններ** (Կարճաղբյուր, Գավառ, Սևան, Լիճք), որոնք տարեկան միլիոնավոր ձկնիկներ են բաց թողել լիճ [28]:

1970-ական թվականներից Արարատյան դաշտում հիմնվեցին Արմաշի, Սուրենավանի և Երասխի ձկնաբուծական տնտեսությունները: Դրանցում 1980-ական թթ. տարեկան արտադրվում էր մինչև 6 հազ. տ ձուկ [նույն տեղում]: Ձկնաբուծության զարգացումը ՀՀ-ում նոր թափ է ստացել 1990-ական թվականներից հետո: Եղածներից բացի՝ հիմնադրվեցին մի քանի խոշոր ձկնաբուծական տնտեսություններ Արարատի և Արմավիրի մարզերում, այլ վայրերում ստեղծված արհեստական լճակներում:

ՀՀ-ում արտադրվող ձկան մի զգալի մասը իրացվում է տեղական շուկայում, իսկ մյուս մասը սառեցված կամ վերամշակվող ձևով արտահանվում է: Վերջին մի քանի տարիներին Արարատյան արտեզյան ավազանի ջրային պաշարների նվազման և այդ ջրերը ձկնաբուծական տնտեսությունների կողմից օգտագոր-

ծելու հետևանքով առաջացել են որոշակի խնդիրներ: Այդուհանդերձ, ձկնաբուծությունը ՀՀ-ում հեռանկարային զարգացող ճյուղ է, մանավանդ, որ այն ունի արտահանման նշանակություն:

Անասնաբուծության այլ ճյուղերի նշանակությունը ՀՀ-ում դեռևս մեծ չէ: Դեռ հին ժամանակներից Հայաստանում ավանդաբար զբաղվել են **շերամապահությամբ**, և Հայաստանից շատ այլ ապրանքների հետ միասին արտահանվել են նաև մետաքսի հումք ու մետաքսյա գործվածքներ: Ներկայումս ՀՀ-ում շերամապահությամբ չեն զբաղվում, սակայն այս ճյուղի վերականգնումը կնպաստի ինչպես նոր հողատարածքների օգտագործման, այնպես էլ տեքստիլ արդյունաբերության զարգացմանը:

ՀՀ տնտեսության ավանդական ճյուղերից է եղել նաև **ձիաբուծությունը**: Գյուղատնտեսության տեխնիկական առաջընթացի պատճառով ձիաբուծությունը 1960-ական թվականներից հետո աստիճանաբար անկում է ապրել:

Քանի որ ՀՀ կտրված մակերևույթ ունեցող փոքր հողակտորներում գյուղատնտեսական տեխնիկայի օգտագործումը ծախսատար է, նպատակահարմար է այս ճյուղի զարգացմանն առավել մեծ ուշադրություն դարձնել: **ՀՀ-ում ձիերի գլխաքանակի 78.5 %-ը բաժին է ընկնում Լոռու, Սյունիքի, Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզերին**, իսկ միայն Տավուշի և Լոռու մարզերում՝ 47 %-ը: 2020 թ. ՀՀ-ում ձիերի գլխաքանակը կազմել է 11.4 հազ.: Խորհրդային տարիներին ՀՀ-ում զբաղվում էին նաև **գազանաբուծությամբ**, որը ներկայացված էր Լեռնոտտվոյի **աղվեսաբուծական** ու Մեծամորի **կուղբաբուծական** պետական մասնագիտացված տնտեսություններով: Բացի նշվածներից՝ ՀՀ-ում որոշ չափով զբաղվում են **ճագարաբուծությամբ** ու **ջայլամաբուծությամբ**:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՛ք ՀՀ-ում գյուղատնտեսության զարգացման բնառեսուրսային նախադրյալները:

2. Կատարե՛ք վերջին հարյուրամյակում ՀՀ-ում գյուղատնտեսության զարգացման ցուցանիշների վերլուծություն:

3. Վերլուծե՛ք ՀՀ բուսաբուծության տեղաբաշխումը և ճյուղային կառուցվածքը:

4. ՀՀ բուսաբուծության ո՞ր ճյուղերի զարգացումն եք համարում առավել հեռանկարային և ինչո՞ւ:

5. Գնահատե՛ք ՀՀ-ում անասնապահության զարգացման բնառեսուրսային նախադրյալները:

6. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ-ում անասնապահության զարգացման նյութատեխնիկական բազան:

7. Կատարե՛ք ՀՀ անասնապահության ճյուղային կառուցվածքի վերլուծություն:

8. Անասնապահության զարգացման ի՞նչ խնդիրներ կան ՀՀ-ում:

4.13. Տրանսպորտը

Տարածքի տրանսպորտային ուղիների երկարությունը, տրանսպորտային ցանցի խտությունը և տրանսպորտային համակարգը բնութագրող այլ ցուցանիշներ տվյալ շրջանի (երկրի) սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը բնութագրող կարևոր բնութագրիչներ են: Տրանսպորտի զարգացումը պայմանավորված է միմյանց հետ փոխադարձաբար կապված գործոններով՝ աշխատանքի տարածքային բաժանումով և ինտեգրումով, հասարակական արտադրության զարգացման մակարդակով, շրջանների արտադրական մասնագիտացման խորությամբ, արտաքին ու ներքին տնտեսական կապերի ինտենսիվությամբ [28]: Տրանսպորտի զարգացման վրա անմիջական ազդեցություն են թողնում տարածքի աշխարհագրական դիրքը, մեծությունը և ուրվագիծը:

Նախախորհրդային Հայաստանում փոխադրումների հիմնական միջոցներն էին սայլը և գրաստը: Իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ Հայաստանն ունեցել է բանուկ ճանապարհներ և կատարել է ապրանքներ փոխադրող միջանկյալ երկրի դեր:

ՀՀ ժամանակակից տրանսպորտային ցանցի ձևավորման վրա իրենց ազդեցությունն են թողել վերջին մոտ 1.5 դարի ընթացքում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական գործընթացները: Անդրկովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու և այստեղից այլ տարածաշրջաններ դուրս գալու համար Ռուսաստանի կողմից 1860-1870-ական թթ. կառուցվեցին կամ բարեկարգվեցին Թիֆլիս-Երևան-Զուլֆա և Երևան-Մարգարա խճուղային ճանապարհները: XIX դարի վերջին սկսվեց նաև երկաթուղու շինարարությունը Հայաստանում:

ՀՀ-ում տրանսպորտային համակարգի զարգացման համար միանգամայն բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին խորհրդա-

յին տարիներին: Յոթ տասնամյակի ընթացքում ամբողջովին վերափոխվեց հանրապետության տրանսպորտային համակարգը: **ՀՀ-ում ձևավորվեց տրանսպորտի հիմնական ճյուղերի մեկ ամբողջություն կամ հանրապետական մասշտաբով տրանսպորտային համակարգ:** ՀՀ-ում տրանսպորտի առանձին տեսակների զարգացումն առավել ակնհայտ է դարձել 1945 թվականից հետո: Դա պայմանավորված էր ինչպես տնտեսության մնացած ճյուղերի աճի տեմպերի մեծացմամբ, այնպես էլ բուն տրանսպորտի համակարգի կատարելագործմամբ և զարգացմամբ: 1940-1985 թթ. երկաթգծով առաքվող բեռների ընդհանուր ծավալը հանրապետությունում աճել է գրեթե 14 անգամ՝ հասնելով 19.3 մլն տոննայի, իսկ ավտոմոբիլներով կատարված բեռնափոխադրումների ծավալը՝ 73 անգամ՝ հավասարվելով 300 մլն տոննայի [28]:



Քարտեզ 23. ՀՀ տրանսպորտային ուղիները

Այդ ժամանակաշրջանում հանրապետությունում կատարվող բեռնափոխադրումների մեջ առավել մեծ բաժին են ունեցել բնական հանքային շինանյութերը (որմնաքար, խիճ, ավազ, պեռլիտ, կրաքար, պեմզա), ցեմենտը, բետոնե, երկաթբետոնե շինարարական դետալները և այլ շինանյութեր, մետաղային և քիմիա-

կան հանքանյութերը, նավթամթերքը, հացահատիկը, անտառանյութը, քարածուխը, սև մետաղները [նույն տեղում]:

1980-ական թթ. կեսերին մեր երկրում բեռնաշրջանառության ընդհանուր ծավալում տրանսպորտի գլխավոր տեսակների մասնաբաժինն ունեցել է հետևյալ պատկերը՝ երկաթուղային՝ 52 %, ավտոմոբիլային՝ ավելի քան 47 %, օդային՝ 0.4 % [24]:

ՀՀ տրանսպորտային ցանցի աշխարհագրական պատկերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երկաթուղագծերն հիմնականում անցնում են Դեբեդի, Աղստևի, Ախուրյանի, Արաքսի, Հրազդանի հովիտներով, իսկ ավտոմոբիլային ճանապարհները տարբեր ուղղություններով ծածկում են հանրապետության տարածքը: **Մայրաքաղաք Երևանից հովհարաձև տարածվում են միջպետական, հանրապետական ու ներհանրապետական նշանակության ավտոճանապարհներ:**

Աղյուսակ 49

*Հաղորդակցության ուղիների խտությունը ՀՀ տարածքում
(կմ/1000 կմ², 2013-2019 թթ.) [17]*

	2013	2015	2019
Երկաթուղային գծեր, ընդամենը	28.5	27.6	26.6
Ավտոմոբիլային ճանապարհներ	338.1	348.6	364.0
որից՝ ընդհանուր օգտագործման	254.4	254.5	257.1

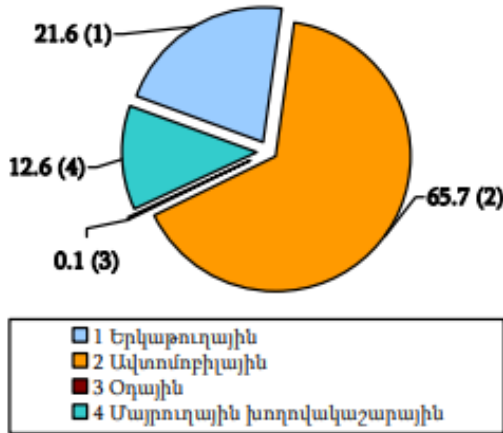
1. Երևան–Սևան–Դիլիջան–Իջևան–Վրաստանի սահման,
2. Երևան–Արտաշատ–Եղեգնաձոր–Գորիս–Ստեփանակերտ (մեկ այլ ուղղությամբ՝ Գորիս–Կապան–Քաջարան–Մեղրի),
3. Երևան–Աշտարակ–Գյումրի–Բավրա–Վրաստան,
4. Երևան–Ապարան–Սպիտակ–Վանաձոր–Ալավերդի,
5. Երևան–Մարտունի–Վարդենիս–Սոթք–ԱՀ,

6. Երևան–Արմավիր–Գյումրի:

2008-2019 թթ. ՀՀ-ում փոխադրվող բեռների ծավալն ավելացել է ավելի քան 1.5 անգամ: Բեռնափոխադրումների մեջ մոտ 1.2 անգամ ավելացել է երկաթուղային տրանսպորտի և մայրուղային խողովակաշարով փոխադրվող բեռների մասնաբաժինը: Այդ ընթացքում օդային տրանսպորտով փոխադրվող բեռների մասնաբաժինը մնացել է նույնը (0,1 %), իսկ ահա ավտոմոբիլային տրանսպորտի մասնաբաժինը 54 %-ից հասել է 65.6 %-ի (Աղ. 51): Նույն այդ ժամանակահատվածում (2008-2019 թթ.) ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի տեսակների բեռնաշրջանառությունն ավելացել է ավելի քան 1,5 անգամ: Բեռնաշրջանառության կառուցվածքում 5.3 տոկոսային կետով նվազել է երկաթուղու մասնաբաժինը, մոտ 3.5 անգամ ավելացել է ավտոտրասնպորտի տեսակարար կշիռը: Եթե 2008 թ. խողովակաշարային տրանսպորտին բաժին էր ընկնում բեռնաշրջանառության 70,2 %-ը, ապա 2019 թ.՝ 61 %-ը: 2008-2019 թթ. ՀՀ-ում ուղևորափոխադրումների ծավալը նվազել է մոտ 53 մլն-ով: ՀՀ-ում իրականացվող ուղևորափոխադրումների մոտ 85 %-ը բաժին է ընկնում ավտոտրանսպորտին, 13.3 %-ը՝ էլեկտրատրանսպորտին:

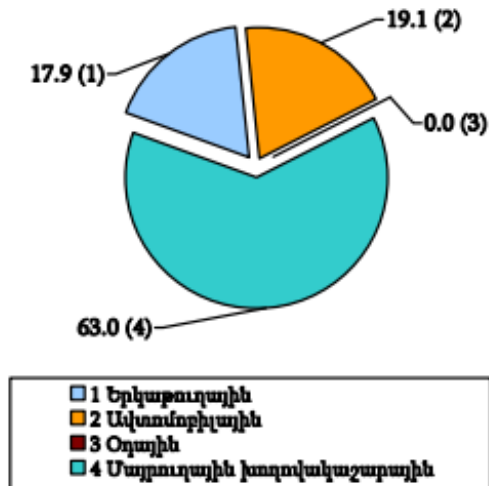
Գծապատկեր 15

Բեռնափոխադրումների կառուցվածքն ըստ տրանսպորտի տեսակների
2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, % [43]



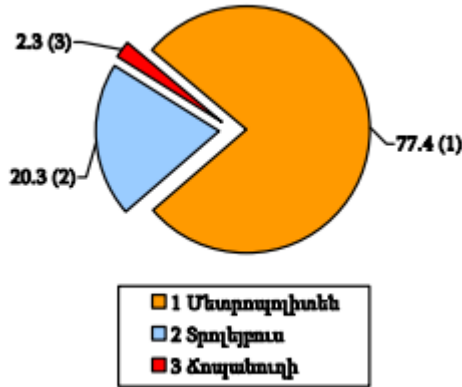
Գծապատկեր 16

Բեռնաշրջանառության կառուցվածքն ըստ տրանսպորտի տեսակների
2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, % [43]



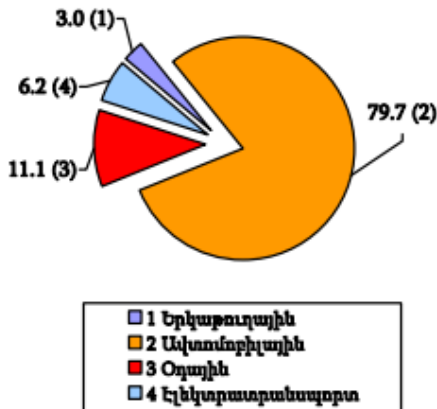
Գծապատկեր 17

Ուղևորափոխադրումների կառուցվածքն ըստ էլեկտրատրանսպորտի տեսակների 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, % [43]



Գծապատկեր 18

Ուղևորաշրջանառության կառուցվածքն ըստ ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի տեսակների 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, % [43]



Աղյուսակ 50

ՀՀ ընդհանուր օգտագործման միջպետական, հանրապետական և տեղական նշանակության ավտոճանապարհների երկարությունը (կմ, 2008-2019 թթ.)[17]

	2008	2013	2019
Ընդհանուր օգտագործման ավտոմոբիլային ճանապարհներ	7749	7792	7648.1
Միջպետական նշանակության	1730	1735	1753.1
Հանրապետական նշանակության	1748	4040	2000.1
Տեղական նշանակության	4271	2017	3894.9

Աղյուսակ 51

ՀՀ ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի հիմնական ցուցանիշները (2008-2019 թթ.)[17]

	2008		2013		2019	
	1000 տ	%	1000տ	%	1000տ	%
Փոխադրվել են բեռներ, այդ թվում՝	9389.3	100	12315.5	100	14722.2	100
Երկաթուղային տրով	2755.1	29.3	3275.2	26.6	3212.6	21.8
ավտոմոբիլային տրով	5065.3	54.0	7319.6	59.4	9651.6	65.6
օդային տրով	10.8	0.1	10.4	0.1	20.7	0.1
մայրուղային խողովակաշարով	1558.1	16.6	1710.3	13.9	1837.3	12.5
Բեռնաշրջանառությունը, մլն տոննա կմ	3015.0	100	4247.5	100	4774.7	100
Երկաթուղային տրանսպորտ	705.0	23.4	851.0	20.0	863.8	18.1
ավտոմոբիլային տրանսպորտ	179.4	6.0	641.1	15.1	995.7	20.9

օդային տրանս- պորտ	13.1	0.4	5.6	0.1	0.3	0.0
մայրուղային խո- ղովակաշարային	2117.5	70.2	2749.8	64.8	2914.9	61.0
Փոխադրվել են ուղևորներ, մլն ուղևոր	247.5	100	241.3	100	194.6	100
երկաթուղային տր-ով	0.7	0.3	0.4	0.2	0.4	0.2
ավտոմոբիլային տրով	222.6	89.9	217.8	90.3	164.8	84.7
օդային տրով	1.5	0.6	1.8	0.7	3.6	1.8
այլ միջոցներով (էլեկտրատրանս- պորտ)	22.7	9.2	21.3	8.8	25.7	13.3
Ուղևորաշրջանա- ռությունը, մլն ուղևոր կմ	3982.9	100	2858.4	100	2745.6	100
երկաթուղային տր-ի	26.6	0.7	55.1	1.9	69.5	2.5
ավտոմոբիլային տր-ի	2741.7	68.8	2598.7	91.0	2284.2	83.2
օդային տր-ով	1127.1	28.3	120.4	4.2	290.3	10.6
այլ միջոցների (էլեկտրատրանս- պորտ)	87.5	2	84.2	2.9	101.6	3.7

Այդ ընթացքում ուղևորաշրջանառության մեջ կտրուկ բարձ-
րացել է ավտոտրանսպորտի բաժինը (68.8-83.2 %), փոխարենը
մոտ 6 անգամ նվազել է օդային տրանսպորտի բաժինը:

Երկաթուղային տրանսպորտը: ՀՀ երկաթուղային ցանցն
հիմնական գծերով ձևավորվել է նախախորհրդային տարիներին,

երբ կառուցվեց **Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուֆա երկաթուղագիծը**: Երկրում տեղի ունեցած տնտեսական գլխավոր տեղաշարժերին համապատասխան՝ կատարվել է նաև երկաթուղային նոր ուղիների շինարարություն: **1925 թ. սկսվեց Գյումրի-Արթիկ-Պեմզաշեն (32 կմ), հետագայում՝ Մարալիկ և Անի-Անի-պենզա (7 կմ) գծերի կառուցումը**: **1930-ական թթ. սկզբներին ավարտվեց Կապան-Մինջևան 39 կմ երկաթուղամբ երկաթգծի կառուցումը [1]**: Վերջինս հնարավորություն տվեց երկաթուղով իրար կապելու հանքարդյունաբերական Լոռին և Զանգեզուրը: **1950-ական թթ. իրականացվեց Երևան-Հրազդան-Սևան գծի** շինարարությունը: Այնուհետև այս գիծը շարունակվեց Սևանի հյուսիսարևելյան ափագծով, հասավ Սոթքի ոսկու հանքավայր և շահագործման հանձնվեց **1976 թ. [28]**: Սա հնարավորություն տվեց Սոթքի ոսկու հանքանյութը հասցնելու Արարատի ոսկու կորգման ֆաբրիկա: Մայրաքաղաքից անցնող բեռնահոսքերը թեթևացնելու համար **1970-ական թթ. կառուցվեց Մասիս-Նոռնուս 43 կմ երկաթուղամբ երկաթգիծը**, որը մայրաքաղաքը շրջանցում է հարավարևմտյան հատվածից:

Աղյուսակ 52

ՀՀ արտահանված, ներկրված և ներհանրապետական բեռնափոխադրումների տեսակարար կշիռներն ըստ ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտի տեսակների (% , 2013-2020 թթ.) [17,43]

	2013	2015	2020
Երկաթուղային	100	100	100
այդ թվում՝ արտահանվել են	13.9	12.7	15.1
ներկրվել են	38.5	37.5	21.7
ներհանրապետական	47.6	49.8	63.2
Ավտոմոբիլային, այդ թվում՝	100	100	100

արտահանվել են	4.0	5.7	7.5
ներկրվել են	12.3	20.9	31.0
ներհանրապետական	83.7	73.4	61.5
Օդային, այդ թվում՝	100	100	100
արտահանվել են	58.7	65.7	66.2
ներկրվել են	41.3	34.3	33.8

Հայկական ատոմակայանի շինարարությանը զուգահեռ կառուցվեց նաև **Արմավիր-ՀԱԷԿ** 13 կմ երկարությամբ երկաթգիծը [2]:

Հայաստանի տնտեսական կյանքում խոշորագույն իրադարձությունն էր **Հրազդան-Դիլիջան-Իջևան-Աղստաֆա երկաթգծի շինարարության իրականացումը, որն սկսվեց 1970-ական թթ. և ավարտվեց 1986 թ. [28]:** Այս գծի շահագործմամբ Հայաստանի կենտրոնական շրջանները և մայրաքաղաքն ավելի կարճ ճանապարհով կապվեցին **Բաքու-Թբիլիսի գլխավոր մայրուղուն**, և էականորեն բարելավվեց ՀՀ տրանսպորտաաշխարհագրական դիրքը: ՀՀ-ում երկաթուղիների շահագործվող երկարությունը հասավ 831 կմ-ի և 1913 թ. ցուցանիշը (362 կմ) գերազանցեց ավելի քան 2 անգամ: Երկաթուղային ցանցի խտությունը հասավ 2.7 կմ/100 կմ², իսկ ՀՀ տարածքի մեծ մասի ֆիզիկական հեռավորությունը ուղիղ գծով երկաթուղուց չէր անցնում 25 կմ-ից [28]:

Որևէ տարածքի երկաթուղային ցանցով ապահովվածության վերաբերյալ առավել իրական պատկերացում է տալիս **տնտեսական հեռավորության ցուցանիշը:** Վերջինս գոյություն ունեցող այն ճանապարհներն են, որոնք հնարավորություն են տալիս տվյալ բնակավայրը կապելու երկաթուղու հետ: **Խորհրդային վերջին տասնամյակում մեր երկրի բնակչության 90 %-ից ավելին ապրում էր երկաթուղուց մինչև 15 կմ հեռավորության գոտում [28]:** Միսիանի, Գորիսի, Վայքի, Մարտունու, Եղեգնաձորի և Տա-

շիրի տարածաշրջանների մոտ 150 գյուղ գտնվում էր երկաթուղուց ավելի քան 50, իսկ դրանցից 20-ը՝ ավելի քան 100 կմ հեռավորության վրա: **ՀՀ քաղաքային բնակավայրերի 1/3-ից ավելին անմիջականորեն գտնվում են երկաթուղու վրա:** Դրանցից միայն մի քանիսի տնտեսական հեռավորությունն անցնում է 50 կմ-ից: Երկաթուղուց առավել մեծ տնտեսական հեռավորություն ունեն Վայք (75 կմ), Սիսիան (98 կմ), Ջերմուկ (108 կմ) քաղաքները [նույն տեղում]:

Խորհրդային տարիներին, բացի նոր երկաթուղագծերի կառուցումից, կապիտալ մեծ ներդրումներ են կատարվել հին գծերի վերակառուցման ու բարեկարգման ուղղությամբ, կատարվել է գծերի էլեկտրիֆիկացում, արդիականացվել են շարժակազմը, ռելսերը: **1988 թ. Հայաստանում երկաթուղային տրանսպորտի բեռնաշրջանառությունը կազմեց 4803 մլն տ կմ և 1940 թ. մակարդակը գերազանցեց 12.8 անգամ [2]:**

Աղյուսակ 53

ՀՀ ընդհանուր օգտագործման երկաթուղային տրանսպորտով բեռների առաքումն ըստ տեսակների (1000 տ., 2013-2020 թթ.) [17,43]

	2013		2015		2020	
	տ	%	տ	%	տ	%
Ընդամենը	2014.5	100	1582.7	100	3201.0	100
հանքային շինարարական նյութեր	133.6	6.6	90.3	6.7	233.2	7.3
ցեմենտ	110.2	5.5	9.0	0.6	1.4	0.0
սև մետաղների ջարդոն	-	-	-	-	-	0.0
անտառային բեռներ	-	-	0.1	0.0	-	-
հացահատիկ և աղացվող մթերք	40.0	2.0	32.4	2.0	137.9	4.3
քիմիական և հանքային պարարտանյութեր	0.4	0.0	-	-	22.4	0.7
գունավոր մետաղների հանքաքար	1359.0	67.5	1113.1	70.3	2003.3	62.6
այլ բեռներ	371.3	18.4	337.8	21.4	802.8	25.1

Երկաթուղով ԽՍՀՄ և այլ հանրապետություններ են առաքվել հանածո շինանյութեր, փոքր քաշի քիմիական, մեքենաշինական, թեթև և սննդի արդյունաբերության արտադրանքներ, ներկրվել են շինանյութեր, նավթամթերք, անտառանյութ, սև մետաղներ, քարածուխ, կոսք, հացահատիկ և այլն:

1980-ական թթ. վերջերից մեր տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, իսկ այնուհետև ԽՍՀՄ փլուզումն իրենց անմիջական ազդեցությունն ունեցան մեր երկրի ՏՄԴ-ի վրա: **Ադրբեջանի կողմից տրանսպորտային շրջափակման պատճառով արդեն շուրջ 30 տարի է՝ չի գործում այդ երկրի տարածքով անցնող և Հայաստանը Ռուսաստանի հետ կապող, հիմնական բեռնափոխադրումներ իրականացնող երկաթուղին, իսկ 1992 թ. օգոստոսից՝ Աբխազիայի փաստացի անկախացումից հետո՝ նաև Հայաստանից Վրաստան և Սևծովյան ափերով դեպի Ռուսաստան տանող գիծը:** Ներկայումս ՀՀ երկաթուղային տրանսպորտը Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստներից վառելանյութը, հացահատիկը և այլ ապրանքատեսակներ ներկրում է մեր երկիր:

Լեռնային տարածք և փոքր չափեր ունեցող երկրներում, ինչպիսին նաև ՀՀ-ն է, բացառիկ դեր ունի **ավտոմոբիլային տրանսպորտը:** Դա բացատրվում է ՀՀ տարածքի երկաթուղային ցանցի ոչ մեծ խտությամբ և երկրի տարածքի փոքրությամբ: Վերջինիս պատճառով տեղական բեռնափոխադրումների որոշ տեսակների իրականացման համար միջին հեռավորություններն այնքան էլ մեծ չեն, և նպատակահարմար է իրականացնել ավտոմոբիլային ճանապարհով: Ուստի **համեմատաբար փոքր հեռավորությունների վրա ՀՀ ներսում տարբեր տեսակի բեռնափոխադրումների համար ավտոմոբիլն ավելի ձեռնտու է, քան երկաթուղին:**

ՀՀ ընդհանուր օգտագործման ավտոմոբիլային ճանապարհների երկաթուղիներն ըստ ծածկույթի տեսակների (կմ, 2013-2019 թթ.)[17]

	2013	2015	2019
Ճանապարհներ, ընդամենը, այդ թվում՝	7792	7570	7648.1
կապիտալ	3917	4717	4757.0
թեթևացած	1769	1236	1277.2
անցողիկ	2106	1617	1631.9

ՀՀ ավտոմոբիլային ճանապարհների հիմնական մասը կառուցվել է խորհրդային տարիներին: Դրանց ընդհանուր երկարությունը 2018 թ. կազմում էր 110743 կմ, որից 7575-ը՝ ընդհանուր, 3168-ը՝ ոչ ընդհանուր օգտագործման:

Խորհրդային 70 տարիների ընթացքում Հայաստանում արմատապես փոխվեց ավտոճանապարհների ցանցը: Կառուցվեցին բոլորովին նոր ճանապարհներ, վերակառուցվեցին և բարելավվեցին նախկին խճուղիները: Երկրում ստեղծվեց ավտոմոբիլային ճանապարհների միասնական ցանց, որն էականորեն բարելավեց հանրապետության ծայրամասային, սահմանամերձ և լեռնային գոտիներում գտնվող բնակավայրերի տրանսպորտային մատչելիությունը: **Ավտոճանապարհները հասան ամենահեռավոր գյուղական բնակավայրեր:**

ՀՀ-ում ավտոմոբիլային տրանսպորտի զարգացման համար կարևոր դեր են ունեցել նաև **Պուշկինի (Բագումի լեռնաշղթայի) և Մևանի լեռնանցքների տակով անցկացված թունելները:** Ավտոճանապարհներ են անցնում նաև ՀՀ համեմատաբար բարձրադիր համարվող **Որոտանի, Միսիանի, Վարդենյաց, Փամբակի, Թուխմանուկի, Զաջուռի, Շիրակի (Քերիի) և այլ լեռնանցքներով:** Հանրապետությունում ավտոճանապարհների միասնական ցանցի ձևավորման համար մեծ դեր ունեցավ **Երասխ-Զանգակատուն-**

Եղեգնաձոր–Միսիան և Բերդ–Իջևան ավտոճանապարհների կառուցումը: Դրանց միջոցով երկրի ավտոճանապարհների միասնական ցանցին միացան Սյունիքը և Տավուշի (նախկին Շամշադինի) տարածաշրջանը:

Իրենց տնտեսական նշանակությամբ և հաղորդակցության ապահովման գործառնությամբ ՀՀ ավտոմոբիլային ճանապարհները միջպետական, հանրապետական և տեղական նշանակության են: Միջպետական են Վրաստանի և Իրանի հետ կապ ապահովող ավտոմայրուղիները: Այդպիսիք են **Երևան–Աշտարակ–Թալին–Գյումրի–Բավրա–Նինոծմինդա–Ախալքալաք**, **Երևան–Սևան–Դիլիջան–Իջևան–Նոյեմբերյան–Վրաստան**, **Երևան–Եղեգնաձոր–Միսիան–Գորիս–Կապան–Քաջարան–Մեղրի–Ագարակ–Իրան**, **Երևան–Մարտունի–Վարդենիս–Սոթք–ԱՀ**, **Երևան–Վալք–Գորիս–Բերձոր–Ստեփանակերտ** ավտոճանապարհները:

Պակաս դեր չունեն նաև **հանրապետական նշանակության** ճանապարհները, որոնք կարևոր զարկերակներ են և մայրաքաղաքային ռեգիոնը միացնում են մյուս մարզերին կամ կապ են հաստատում տարբեր մարզերի միջև: Այդպիսի դեր ունեն **Երևան–Էջմիածին–Արմավիր–Քարակերտ–Գյումրի**, **Երևան–Աշտարակ–Ապարան–Սպիտակ–Վանաձոր–Ստեփանավան–Տաշիր–Գոգավան–Վրաստան**, **Երևան–Արտաշատ–Արարատ**, **Երևան–Ջրվեժ–Գառնի**, **Երևան–Աբովյան–Արզնի**, **Երևան–Հրազդան–Ծաղկաձոր**, **Երևան–Սևան–Մարտունի–Վարդենիս** և այլ ճանապարհները:

ՀՀ-ում **երրորդ կարգի ավտոմոբիլային ճանապարհները**, այսպես կոչված, **ներմարզային**, տեղական նշանակության ավտոճանապարհներն են, որոնք ապահովում են կապ ոչ միայն մարզի տարբեր բնակավայրերի միջև, այլև հնարավորություն են տալիս ելք ապահովելու հանրապետական և միջպետական նշանակության ճանապարհներ:



Նկ.11. Հատված Դիլիջանի ոլորաններից

ՀՀ ավտոմոբիլային ճանապարհների ընդհանուր երկարության ավելի քան 62 %-ն ունի ամուր ծածկ, 16.5 %-ը՝ թեթևացած, մնացածը՝ անցողիկ: **Ավտոճանապարհների միջին խտությունը հանրապետությունում կազմում է 363 կմ/ 1000 կմ²:**

Խողովակաշարային տրանսպորտը մեր երկրում սկսել է ձևավորվել 1960 թվականից, երբ ՀՀ մուտք գործեց բնական գազը: Այդ տարեթվին շահագործվեց **Ադստաֆա–Երևան գազամուղը**, և վերջինիս երկայնքով ընկած Իջևան, Դիլիջան, Սևան, Հրազդան, Աբովյան քաղաքները ու մի շարք այլ բնակավայրեր սկսեցին օգտագործել վառելիքի այդ տեսակը:

Գազամուղների ցանցն էլ ավելի ընդլայնվեց, երբ Հայաստան մտնող գլխավոր գազամուղները միացվեցին Իրանի և Հյուսիսային Կովկասի գազի հանքավայրերին, ավելի ուշ՝ նաև Թուրքմենիայից եկող գազամուղին: Խորհրդային տարիներին Հայկական ԽՍՀ-ն թեև չուներ սեփական բնական գազ, սակայն համարվում էր երկրի առավել գազաֆիկացվածներից մեկը:

ՀՀ-ում գազամուղների ցանցն էլ ավելի ճյուղավորվեց և տա-
րածվեց 1990-ական թթ. վերջերից և շարունակվում է նաև այժմ:
Ներկայումս ՀՀ-ում գազամուղների միջոցով են կատարվում
բեռնափոխադրումների 12.5 %-ը և բեռնաշրջանառության մոտ
61 %-ը:

Օդային տրանսպորտը: Յուրաքանչյուր երկրում տրանս-
պորտային միասնական համակարգի ձևավորման և զարգացման
համար առանձնահատուկ դեր է խաղում օդային տրանսպորտը:
ՀՀ-ի դեպքում օդային տրանսպորտի դերը կարևորվում է նաև
այն հանգամանքով, որ այն ցամաքային երկիր է:

ՀՀ-ում օդային տրանսպորտի դերն էլ ավելի է մեծացել վեր-
ջին շուրջ երեք տասնամյակի ընթացքում՝ պայմանավորված
տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրա-
վիճակով, Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից Հայաստանի
տրանսպորտային շրջափակմամբ:

ՀՀ-ում օդային տրանսպորտը թեև սկսել է ձևավորվել դեռևս
1920-ական թթ. վերջերից, սակայն այն առավել արագ տեմպերով
զարգացել է 1950-ական թվականներից: Սկզբնական շրջանում
Երևանն օդային ուղիով կապվել է Գյումրու և հանրապետության
մի քանի այլ քաղաքների և Մոսկվայի, Թբիլիսիի ու Բաքվի հետ:
Հետագա տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն ընդարձակվել
է ՀՀ օդային տրանսպորտով կապերի աշխարհագրությունը:
Երևանն օդային ուղիներով կապվել է նախկին ԽՍՀՄ հանրապե-
տությունների մայրաքաղաքների, Սանկտ Պետերբուրգի և Բազ-
մաթիվ այլ քաղաքների հետ: Այն դարձել է միջազգային օդանա-
վակայան և կապ հաստատել Բեյրութի, Ամմանի ու Հալեպի հետ:
Խորհրդային վերջին տասնամյակներին Երևանը օդային կապ ու-
ներ նաև ԱՄՆ-ի (Կալիֆոռնիայի) և Փարիզի հետ:

Հանրապետության ներսում օդային տրանսպորտային կապ կար 15 ուղղությամբ, և մայրաքաղաքից հեռու գտնվող խոշոր քաղաքներն ու շրջկենտրոնները կապված էին Երևանի հետ:

Օդային տրանսպորտը բացառիկ դերակատարություն է ունեցել ՀՀ-ում անկախության առաջին տարիներին, երբ տրանսպորտային շրջափակման և հարևան Վրաստանում քաղաքական անկայունության պատճառով ՀՀ վառելիքի, հացահատիկի և կենսական նշանակություն ունեցող այլ ապրանքատեսակների ներկրումը որոշակիորեն իրականացվել է նաև օդային տրանսպորտի միջոցով: Անցած ավելի քան երկուսուկես տասնամյակի ընթացքում ՀՀ օդային տրանսպորտը զարգացման նոր խթաններ ստացավ: ՀՀ արտաքին դիվանագիտական հարաբերությունների ընդլայնումը, տնտեսական ինտեգրման խորացումը, միջազգային զբոսաշրջության զարգացումը և այլ գործընթացներ զգալիորեն ընդլայնել են մեր երկրի օդային հաղորդակցության ուղիների աշխարհագրությունը: Ներկայումս ՀՀ-ն օդային տրանսպորտով կապված է ոչ միայն նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների մեծ մասի, այլ նաև աշխարհի տասնյակ այլ երկրների հետ: Այդ գործին նպաստել են նաև **«Զվարթնոց»** օդանավակայանի նոր համալիրի շինարարությունը, որը համապատասխանում է միջազգային ժամանակակից չափորոշիչներին, և միջազգային զբոսաշրջային հոսքերի աշխարհագրության ընդլայնումը: Բացի Երևանից՝ գործում է նաև Գյումրիի օդանավակայանը, որտեղից իրականացվում են թռիչքներ, հիմնականում՝ դեպի Մոսկվա: Վերջին տարիներին ՀՀ-ում աշխատանքներ են տարվում մի քանի այլ օդանավակայանների (Կապանի, Ջերմուկի, Գորիսի) վերագործարկման համար: Վերջիններս հնարավորություն կտան զարգացնելու ինչպես ներգնա, այնպես էլ ներքին զբոսաշրջությունը:

Տրասպորտի բոլոր տեսակներով իրականացվող բեռնափոխադրումների մեջ ՀՀ օդային տրասպորտի մասնաբաժինը 0.1 % է, բեռնաշրջանառության կառուցվածքում՝ 0,0 % (2019 թ.): Ընդհանուր օգտագործման տրասպորտի տեսակներով փոխադրվող ուղևորների թվաքանակում օդային տրասպորտին բաժին է ընկնում 1.6 %-ը, իսկ ուղևորաշրջանառության կառուցվածքում՝ 4.8 %-ը:

2018-2019 թթ. ՀՀ-ում ներգնա ու արտագնա զբոսաշրջության աճի համեմատաբար բարձր տեմպերի շնորհիվ ավելացել են նաև օդային տրասպորտով կատարված ուղևորափոխադրումների և ուղևորաշրջանառության ցուցանիշները: 2020 թ. մարտից մինչև 2021 թ. մարտ ամիսը, համավարակով պայմանավորված, օդային տրասպորտի վերը նշված ցուցանիշները զգալիորեն նվազեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գնահատե՛ք տրանսպորտի դերը աշխատանքի հասարակական ու տարածքային բաժանման համակարգում:
2. Կատարե՛ք ՀՀ տրանսպորտային համակարգի ձևավորման և զարգացման տարածաժամանակային վերլուծություն:
3. Բնութագրե՛ք տրանսպորտի առանձին տեսակների դերը ՀՀ ժամանակակից տնտեսության մեջ:
4. Ինչպիսի՞ն էք տեսնում ՀՀ-ում տրանսպորտային համակարգի զարգացման հեռանկարը:

4.14. Տնտեսության ոչ արտադրական ոլորտը

Վերջին տասնամյակներին ընթացքում համաշխարհային տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունները հանգեցրել են տնտեսության երրորդային ու չորրորդային հատվածների կամ ոչ արտադրական ոլորտի առաջանցիկ զարգացմանը: Տնտեսության ոչ արտադրական ոլորտում ներառված ճյուղերը կա՛մ անմիջականորեն սպասարկում են բնակչությանը (սպասարկման ոլորտ), կա՛մ ապահովում են հասարակության ընդհանուր գոյությունը (կառավարում, գիտություն, մշակույթ, կադրերի պատրաստում, հասարակական կարգի պահպանություն և այլն): Ոչ արտադրական ոլորտի բաղադրիչներից է սպասարկումը կամ ծառայությունների մատուցումը:

Տնտեսության ոչ արտադրական կամ ծառայությունների ոլորտն ընդգրկում է բնակարանային-կենցաղային տնտեսությունը, մանրածախ առևտուրը և հասարակական սնունդը, կենցաղային սպասարկման ճյուղերը, կապի ծառայությունները, վարկաֆինանսական սպասարկումը, մշակութային, ռեկրեացիոն, երեխաների դաստիարակության և կրթության, բնակչության առողջապահական կամ բժշկական և տրանսպորտային սպասարկումները: Ոչ արտադրական ոլորտի կարևոր բաղադրիչներ են նաև գիտությունը, արվեստը, սպորտը, պետական և հասարակական կառավարումը, ապահովագրությունը և այլն:

Մեզ նման լեռնային տարածք և մակերևույթի բնույթ ունեցող երկրներում ոչ արտադրական ոլորտի զարգացման ու հասկացվես տարածքային կազմակերպման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն տարաբնակեցման բնույթը և տրանսպորտային համակարգի զարգացման մակարդակը, քանի որ տարածքի լեռնային բնույթն իր անմիջական ու միջնորդավորված ազդե-

ցությունն է թողնում ինչպես տարաբնակեցման, այնպես էլ ձևավորված տրանսպորտային ցանցի և վերջինիս զարգացման վրա: Կամ բնակչության բացարձակ թիվը և դրանում տարիքային հիմնական խմբերի տարբեր հարաբերակցությունները տարբեր պահանջներ են ներկայացնում ծառայությունների տարբեր տեսակների զարգացման ու տարածքային կազմակերպման նկատմամբ:

Ոչ արտադրական ոլորտի հաստատությունների տեղաբաշխումը պայմանավորված է սովյալ ծառայության նկատմամբ բնակչության պահանջարկով: Դրանց մի մասի (որոնք ամենօրյա են) տեղաբաշխումը հիմնականում կրկնում է բնակչության տեղաբաշխման կամ տարաբնակեցման պատկերը, օրինակ՝ հանրակրթական, առողջապահական և առևտրային սպասարկման հաստատություններ կան ՀՀ բնակավայրերի գերակշիռ մասում: Ինչքան բարձր է պահանջարկի հաճախականությունը, այնքան ծառայություններ մատուցող հաստատությունները պետք է մոտիկ լինեն բնակչությանը:

Խորհրդային տարիներին ՀՀ-ում ոչ արտադրական ոլորտի զարգացման տեմպերն ավելի բարձր են եղել հետպատերազմյան տարիներին, հատկապես 1950-ական թվականներից հետո: 1940-1985 թթ. ընթացքում Հայկական ԽՍՀ-ում ոչ արտադրական ոլորտում զբաղվածների տեսակարար կշիռն ավելացել է շուրջ 2.7 անգամ և 10.9 %-ից հասել է 29 %-ի [28]: Խորհրդային տարիներին մեր երկրի տնտեսության զարգացմանը համապատասխան ձևավորվեց նաև ոչ արտադրական ոլորտը: Այս ոլորտի առանձին ուղղություններով Հայկական ԽՍՀ-ն դարձավ միջազգային չափանիշի երկիր: Առանձնապես նշանակալից էին նվաճումները կրթության ու գիտության բնագավառներում:

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում տնտեսության կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունների պատճառով ոչ արտադրական ոլորտի աճի տեմպերը բարձրացել են: Դրա

հետ միաժամանակ զգալիորեն ավելացել է նաև երկրի ՀՆԱ-ում ոչ արտադրական ոլորտի տեսակարար կշիռը: Հարկ է նաև նկատել, որ ծառայությունների ծավալների աճի տեմպերն առավել բարձր են եղել Երևանում, քան միջին հանրապետականն է: **2020 թ. ՀՀ-ում ծառայությունների ծավալի 86.9 %-ը բաժին էր ընկնում մայրաքաղաք Երևանին, մնացած 13.1 %-ը՝ բոլոր մարզերին միասին: 2020 թ. ՀՀ-ում մատուցվող ծառայությունների կառուցվածքում հաշվվում էր 11 ուղղություն (ձև):** Ծառայությունների ծավալով երկրորդը Կոտայքի մարզն է՝ 3.1 %, Արարատի, Արմավիրի, Շիրակի և Սյունիքի մարզերում այն տատանվում է 1.4-1.5 %-ի սահմաններում, Լոռիում՝ 1.2 %, մնացած մարզերում՝ 0.5-0.9 %-ի սահմաններում [43]:

Աղյուսակ 55

*ՀՀ առևտրի շրջանառությունը և ծառայությունների ծավալը
(2016-2020 թթ.) [17; 43]*

	Ընդամենը, մլն դրամ			Ընդամենի նկատմամբ, %		
	2016	2017	2019	2016	2017	2020
Առևտրի շրջանառություն, ընդամենը	234376.3	2605972.0	3249220.5	100	100	100
այդ թվում՝						
մանրածախ առևտրի շրջանառություն	1243637.0	1335742.8	1548903.8	55.7	51.2	45.3
մեծածախ առևտրի շրջանառություն	895883.6	1156517.6	1577651.4	40.1	44.4	51.3
ավտոմեքենաների առևտուր	94855.7	113711.6	122665.3	4.2	4.4	3.4

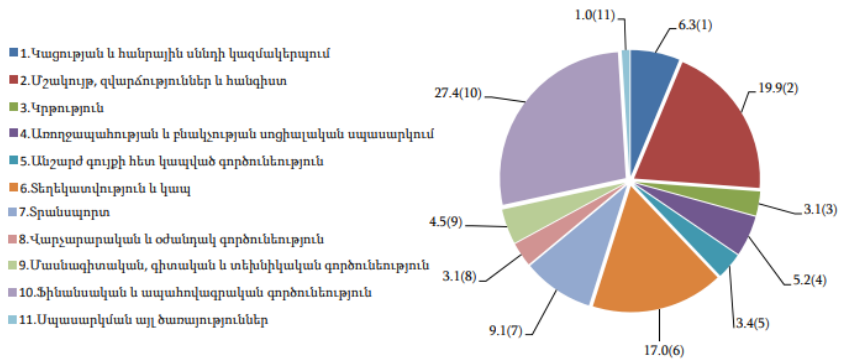
2020 թ. ՀՀ-ում մատուցված ծառայությունների ծավալը բացարձակ ցուցանիշով կազմել է 1708450 մլրդ դրամ, որը, պայմա-

նավորված համավարակով, 2019 թ. համեմատ նվազել է ավելի քան 1.2 անգամ:

Կրթությունը: Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում կրթության կազմակերպումը, տարածումը հայ ժողովրդի գոյատևման, հոգևոր-մշակութային ժառանգության ստեղծման և պահպանման կարևոր խնդիրներից են եղել: **Նույնիսկ պետականության երկարատև կորուստը չի կարողացել խոչընդոտել կրթության հանդեպ հայ ժողովրդի առանձնահատուկ վերաբերմունքը:**

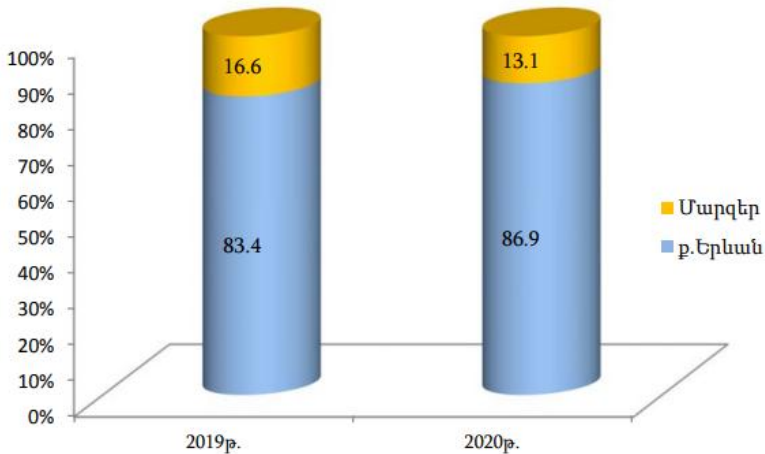
Գծապատկեր 19

Ծառայությունների կառուցվածքը 2020 թ. [43]



Գծապատկեր 20

Ծառայությունների ծավալների կառուցվածքը՝ ըստ բ. Երևանի և ՀՀ մարզերի (ընդհանուրի նկատմամբ %) [43]



ՀՀ ներկայիս տարածքի սահմաններում 1914/1915 ուստա-րում կային տարբեր տիպի 459 դպրոցներ՝ 34.7 հազ. աշակերտով: Դրանցից ընդամենը 7-ն էր միջնակարգ և ոչ լրիվ միջնակարգ [28]: Խորհրդային հենց առաջին տարիներից ՀՀ-ում աշխատանք-ներ են տարվել բնակչության անգրագիտության վերացման ուղ-ղությամբ: 1921 թ. դեկրետ ընդունվեց հաստուն տարիքի բնակչու-թյան անգրագիտությունը վերացնելու մասին: 1929 թ. երկրում սկսվեց 8-10 տարեկանների ընդհանուր պարտադիր տարրական ուսուցումը: 1940 թ. ընդունվեց 7-ամյա ընդհանուր պարտադիր կրթության անցնելու վերաբերյալ որոշում, իսկ 1970-ական թվա-կաններից սկսած՝ Հայկական ԽՍՀ-ում իրականացվում էր հա-մընդհանուր միջնակարգ (10-ամյա) պարտադիր կրթություն [նույն տեղում]:

1980-ական թթ. կեսերին ՀՀ-ում գործում էին 1479 հան-րակրթական դպրոցներ, որոնցում սովորում էր 601 հազ. աշա-

կերտ [28]: Բացառությամբ փոքր գյուղերի՝ մնացած բնակավայրերում գործում էին միջնակարգ դպրոցներ:

Խորհրդային տարիներին կրթական համակարգի զարգացման գործում կարևոր դեր են ունեցել նաև նախադպրոցական հաստատությունները՝ մսուր-մանկապարտեզները: **1980-ական թթ. ՀՀ-ում հաշվվում էր ավելի քան 1200 նախադպրոցական հաստատություն:**

Տնտեսության զարգացման համեմատաբար բարձր տեմպերը և ճյուղային կառուցվածքի բազմազանացումը խորհրդային տարիներին **նոր պահանջներ և խնդիրներ էին դնում կրթական համակարգի առջև:** Դրանց լուծման համար երկրում ստեղծվել էին տնտեսության տարբեր ոլորտների և ուղղությունների համար մասնագետներ պատրաստող ուսումնարաններ, տեխնիկումներ (քոլեջներ), միջնակարգ մասնագիտական հաստատություններ:

Կրթական ինքնատիպ հաստատություններ էին խոշոր ձեռնարկություններում գործող **արտադրական կոմբինատները**, որոնք պատրաստում էին կադրեր՝ ձեռնարկության անընդհատ աճող աշխատանքային ռեսուրսների հերթափոխը լրացնելու համար: Խորհրդային վերջին տասնամյակում միայն միջնակարգ պրոֆտեխնիկական ուսումնարանների թիվը ՀՀ-ում 95-ն էր, որտեղ սովորում էր շուրջ 40 հազ. ուսանող: Նույն այդ ժամանակ երկրում գործում էր 66 միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություն, որոնք ունեին 48 հազ. ուսանող [28]:

Դեռևս Առաջին հանրապետության ժամանակ (1919 թ. մայիսին) բացվեց Հայաստանի պատմության մեջ առաջին բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ **Երևանի պետական համալսարանը**՝ Մայր բուհը, որի առանձին ֆակուլտետների հիման վրա հետագա տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեցին մասնագիտական ուղղվածության բարձրագույն ուսումնական այլ

հաստատություններ: **Խորհրդային վերջին տարիներին երկրում գործում էին 13 բուհեր, որոնցում սովորում էր ավելի քան 55 հազ. ուսանող:** Բացի մայրաքաղաքից՝ բուհեր կային նաև Գյումրիում և Վանաձորում: Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ը և Ճարտարագիտական համալսարանն ունեին իրենց մասնաճյուղերը Գորիսում, Գյումրիում, Վանաձորում:

Խորհրդային վերջին տասնամյակում Հայկական ԽՍՀ-ն 10 հազ. բնակչին բաժին ընկնող միջնակարգ մասնագիտական և բուհերում սովորողների թվով ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր միջին տեղ և այդ ցուցանիշով զիջում էր Միության միջին ցուցանիշներին (բուհերում ՀՀ ցուցանիշը 163 էր, միջին միութենականը՝ 190 ուսանող) [28]: Սակայն պետք է նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ առանձին մասնագիտությունների գծով Հայաստանից հազարավոր պատանիների և աղջիկների սովորել են Մոսկվայի, Լենինգրադի (Սանկտ Պետերբուրգի), Կիևի և խորհրդային երկրի մի շարք այլ քաղաքների բուհերում:

Խորհրդային տարիներին միջնակարգ մասնագիտական կրթական հաստատությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ էին զբաղեցնում արվեստի և գեղարվեստի (երաժշտական, պարի) դպրոցները: Առանձնակի կարևորություն ունեին նաև սպորտդպրոցները: Երևանից բացի՝ այդպիսիք կային նաև գրեթե բոլոր քաղաքներում, շրջկենտրոններում, ինչպես նաև գյուղական խոշոր բնակավայրերում:

Խորհրդային տարիներին մեր երկրում կրթական համակարգի կազմակերպման առավել սուր խնդիրներից էր բուհական և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների խիստ կենտրոնացվածությունը մայրաքաղաքում (13 բուհերից 11-ը գտնվում էին Երևանում):

Անկախության անցած ժամանակահատվածում ՀՀ կրթական համակարգը կրել է ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ տարա-

ծական կազմակերպման զգալի փոփոխություններ: Համապատասխան օրենսդրական փոփոխություններից հետո, բացի պետական հաստատություններից, ինչպես հանրակրթության, այնպես էլ բուհական համակարգում սկսեցին գործել մասնավոր հանրակրթական դպրոցներ (վարժարաններ) և բուհեր:

2019 թ. ՀՀ-ում գործում էին մոտ 906 նախադպրոցական հաստատություններ, 1400 հանրակրթական դպրոց՝ 390.5 հազ. աշակերտով: Զգալի թիվ են կազմում նաև երաժշտական, արվեստի, գեղարվեստի, սպորտի և շախմատի դպրոցները: Վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ բնակչության թվաքանակի նվազման, ինչպես նաև ծնելիության մակարդակի անկման պատճառով զգալիորեն կրճատվել է հանրակրթական դպրոցներում ու բուհերում սովորողների թիվը:

Գիտությունը: Գիտության մեջ կատարված տեղաշարժերն ապահովում են ԳՏԱ, վերջինս էլ՝ ԳՏՀ: Ժամանակակից ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ հասարակություններում գիտությունը դարձել է անմիջական արտադրողական ուժ:

Մեր երկրում գիտության զարգացման հիմքերը դրվել են Առաջին հանրապետության տարիներին, իսկ խորհրդային տարիներին այն դարձել է Հայկական ԽՍՀ ոչ արտադրական ոլորտի առավել զարգացած ճյուղերից մեկը:

Աղյուսակ 56

Հանրակրթության հիմնական ցուցանիշները ՀՀ-ում տարեվերջին (2008-2020 թթ.) [17; 49]

	2008	2013	2020
1. Նախադպրոցական հաստատությունների քանակը	628	697	910
դրանցում երեխաների քանակը, 1000 երեխա	53.7	69.8	56.1
%-ով՝ համապատասխան տարի-	24.2	27.3	24.3

քի երեխաների քանակից			
ապահովվածությունը տեղերով (100 տեղի հաշվով)	75.4	86.6	91.5
2. Հանրակրթական դպրոցների քանակը	1475	1434	1402
դրանցում սովորողներ, 1000 մարդ	414.8	360.4	3909.3
3. Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) ուսումնա- կան հաստատությունների թիվը	28	45	48
դրանցում ուսանողներ (1000 մարդ)	4.6	7.4	6.8
ընդունվել են ուսանողներ (1000 մարդ)	2.1	3.4	2.8
4. Միջին մասնագիտական ու- սումնական հաստատությունների քանակը	104	99	95
դրանցում ուսանողներ (1000 մարդ)	31.8	30.1	28.3
ընդունվել են ուսանողներ (1000 մարդ)	11.9	9.8	10.4
պատրաստվել են մասնագետներ (1000 մարդ)	8.6	7.0	6.6
10000 բնակչի հաշվով	26.6	23.3	19.3
5. Բուհերի քանակը	90	63	55
դրանցում սովորողներ (1000 մարդ)	114.4	85.9	69.0
ընդունվել են ուսանողներ (1000 մարդ)	27.7	19.0	17.0
պատրաստվել են մասնագետներ (1000 մարդ)	26.1	21.9	15.6
10.000 բնակչի հաշվով	80.6	72.7	53.4

ՀՀ գիտական կյանքում շրջադարձային դեր ունեցավ 1943 թ. բացված Գիտությունների ազգային ակադեմիան: Հայկական ԽՍՀ-ում գիտության բուռն զարգացում տեղի է ունեցել հետպատերազմյան տարիներին, երբ ԳԱԱ-ի կազմում մեկը մյուսի հետևից բացվեցին գիտության տարբեր ուղղությունների գծով ինստիտուտներ, հիմնարկ-ձեռնարկություններ, գիտաարտադրական միավորումներ: Գիտական աշխատանքներ էին իրականացվում նաև հանրապետության բուհերի մի քանի հարյուրից անցնող ամբիոններում: Խորհրդային վերջին տարիներին ՀՀ-ում գիտական աշխատանքներ էին իրականացվում 104 կազմակերպությունում (որոնցից 65-ը՝ ԳԱԱ կազմում): Գիտաշխատողների թիվը հասնում էր 23 հազարի: Ոչ միայն խորհրդային երկրում, այլ նաև աշխարհի մասշտաբով Հայկական ԽՍՀ-ն առաջատար տեղ էր զբաղեցնում 10.000 բնակչին բաժին ընկնող գիտնականների թվով: Ավելի քան յոթ հազար գիտաշխատողների ունեին գիտությունների դոկտորի և թեկնածուի գիտական աստիճան [28]: Աստղաֆիզիկայի, հայագիտության, մաթեմատիկայի, տեսական և կիրառական ֆիզիկայի, կենսաքիմիայի և գիտության մի քանի այլ ճյուղերի գծով Հայկական ԽՍՀ-ն դարձել էր միութենական ու համաշխարհային ճանաչում ունեցող կենտրոն:

Գիտության տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններից է նրա կենտրոնացվածության բարձր աստիճանը: Խորհրդային տարիներին Երևանում էին գտնվում Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիան, ճյուղային գիտական հիմնարկների և բուհերի ամբիոնների շուրջ 80 %-ը: Մայրաքաղաքից բացի՝ գիտական հիմնարկներ կային նաև Գյումրիում, Վանաձորում, Բյուրականում, Էջմիածնում, Կապանում, Աշտարակում և մի քանի այլ բնակավայրերում:

1990-ական թթ. ՀՀ-ում ստեղծված տնտեսական խորը ճգնաժամն իր անմիջական ազդեցությունն ունեցավ գիտության զար-

գացման վրա: Էականորեն կրճատվեցին պետբյուջեից ֆինանսավորվող գիտահետազոտական թեմաները, երկրից սկսվեց **«ուղեղների հոսք»**: ՀՀ ժամանակակից աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, սոցիալ-տնտեսական զարգացման ռազմավարական խնդիրների լուծումը **հրամայական պահանջ են դարձրել վերականգնելու մեր երկրի գիտական ներուժի նախկինում ունեցած մակարդակը**: Վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում գիտության զարգացման մասին ամփոփ պատկերացում են տալիս ստորև բերվող տվյալները: **2019 թ. ՀՀ-ում հետազոտություններ և մշակումներ էին իրականացնում 63 գիտական կազմակերպություններ**: Հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսերը 2008 թ. կազմել են 7425.1 մլն դրամ, 2019 թ.՝ 11682.5 մլն դրամ: Այդպիսի աշխատանքներում ներգրավված հետազոտողների և տեխնիկների թիվը 2008 թ. կազմել է 5671, 2019 թ.՝ 3512 մարդ: Դրանցից 2008 թ. գիտությունների դոկտորներ էին 532-ը, թեկնածուներ՝ 2031-ը, 2019 թ.՝ համապատասխանաբար 425 և 1378 մարդ:

Գիտության զարգացման կարևոր նախադրյալներից են երիտասարդ կադրերի պատրաստումը և գիտական կադրերի սերնդափոխության ապահովումը: Եթե 2014 թ. ՀՀ-ում ասպիրանտների ընդհանուր քանակը կազմում էր 1223, ապա՝ 2019 թ.՝ 935, որից 813-ը՝ բուհական, 123-ը՝ գիտական հաստատություններում: Ըստ գիտության ճյուղերի՝ ՀՀ-ում ասպիրանտներ էին պատրաստվում քսան մասնագիտություններով: 2019 թ. առավել մեծ թիվ էին կազմում տնտեսագիտական (194), տեխնիկական (107), բանասիրական (121), ֆիզմաթ (73), իրավաբանական (61), պատմական (78) մասնագիտություններով ասպիրանտները: Եթե 2014 թ. գյուղատնտեսական գիտությունների գծով ՀՀ-ում եղել է 23 ասպիրանտ, ապա 2019 թ.՝ ընդամենը 4, իսկ անասնաբուժական մասնագիտության գծով՝ 4 և 0:

Առողջապահությունը: Յուրաքանչյուր երկրի ազգային անվտանգության պահպանման կարևորագույն խնդիրներից են առողջապահական համակարգի զարգացումն ու կատարելագործումը:

Առողջապահական համակարգի գլխավոր խնդիրներն են բնակչության առողջության պահպանումը, հիվանդությունների կանխարգելումն ու բուժումը: Երկրի առողջապահական համակարգի զարգացումը պայմանավորված է մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի մեծությունից և պետության կողմից մեկ շնչի հաշվով առողջապահական համակարգին հատկացվող գումարից:

ՀՀ ժամանակակից տարածքում առողջապահական առաջին հիմնարկներն ի հայտ են եկել XIX դարի երկրորդ կեսերից: Չնայած դրան՝ դարեր շարունակ մեր ժողովուրդը լայնորեն կիրառել է ժողովրդական բժշկության նվաճումները: Նախախորհրդային Հայաստանում գրեթե 1 մլն բնակչությանը սպասարկել է ընդամենը 73 բժիշկ, գործել է 6 հիվանդանոց՝ 272 մահճակալով [28]: **ՀՀ-ում առողջապահական համակարգի աննախադեպ զարգացում տեղի ունեցավ խորհրդային իշխանության տարիներին:** Հիվանդանոցներ և առողջապահական այլ կարգի հաստատություններ ստեղծվեցին հանրապետության վարչական բոլոր շրջկենտրոններում, բուժկետեր՝ գյուղական բնակավայրերի մեծ մասում:

Հայկական ԽՍՀ-ն Խորհրդային Միությունում առանձնանում էր բժշկագիտական առանձին ուղղությունների գծով իրականացվող գիտահետազոտական աշխատանքների բարձր մակարդակով: Երևանը դարձել էր ԽՍՀՄ մասշտաբով բժշկագիտական հայտնի կենտրոն: Այստեղ, բացի ՀՀ բնակչությունից, բուժում էր ստանում նաև հարևան հանրապետությունների հատկապես հայազգի բնակչությունը: **Երևանում էին կենտրոնացված երկրի հիվանդանոցային մահճակալների ավելի քան 40 և բժիշկների ընդհանուր թվի 60 %-ը, բժշկագիտական, առողջապահա-**

կան և բժշկական կրթություն իրականացնող ուսումնական հաստատությունների մեծամասնությունը [նույն տեղում]:

Անկախության հատկապես առաջին տասնամյակում ՀՀ առողջապահության ոլորտը ևս հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում: Ծանր վիճակում հայտնվեցին նախկին շրջկենտրոնների բժշկական հիմնարկները: Անկախության տարիներին ՀՀ-ում հիվանդանոցային մահճակալների թիվը կրճատվել է ավելի քան երկու անգամ: 2019 թ. դրանց թիվը կազմում էր 11778 կամ 10.000 բնակչի հաշվով մոտ 39.8: ՀՀ-ում գործում էին 125 հիվանդանոցային հիմնարկներ: Բոլոր մասնագիտությունների գծով բժիշկների թիվը կազմում էր շուրջ 14 հազ.(10 հազ. բնակչի հաշվով՝ 47.2):

ՀՀ առողջապահական համակարգում կարևոր դեր ունեն առողջության առաջնային պահպանման ծառայություն մատուցող հաստատությունները, որոնց թիվը 2019 թ. կազմում էր 494, կանանց կոնսուլտացիաների, մանկական պոլիկլինիկաների, մանկական բաժանմունք ունեցող հիմնարկների և ընտանեկան բժշկության կաբինետների թիվը՝ 462: ՀՀ ամբողջ տարածքում գործում է շտապ բուժօգնության ծառայությունը, որոնց կայանների թիվը հասնում է 72-ի:

Առողջապահության տարածքային կազմակերպման մեջ առանձնանում է Երևանը, որտեղ կենտրոնացված են հանրապետական նշանակության բժշկական ծառայություններ մատուցող հիմնարկների գերակշիռ մասը, մասնագիտացված հիվանդանոցները: Մայրաքաղաքին բաժին են ընկնում ՀՀ հիվանդանոցային մահճակալների մոտ 65 %-ը, բժիշկների թվի 72.5%-ը, միջին բուժանձնակազմի 51 %-ը:

ՀՀ առողջապահական համակարգի տարածքային կազմակերպման ու զարգացման հիմնախնդիրներից մեկը տարածաշրջանային կենտրոններում, Երևանից բացի, մասնագիտաց-

ված ծառայություններ մատուցող առողջապահական հիմնարկների ստեղծումն է, որը նաև կթեթևացնի Երևանի հիվանդանոցային հիմնարկների բեռնվածությունը, մյուս կողմից կնպաստի մայրաքաղաքից հեռու ընկած մարզերի ու տարածաշրջանների բժշկական սպասարկման մակարդակի բարձրացմանը: Վերջինս իր դերը կունենա նաև ՀՀ տարածքային համաչափ զարգացման գործում:

Հոգևոր մշակույթը: Մեր երկրում բնակչության մշակութային սպասարկման ձևավորման ու զարգացման համար քիչ թե շատ բավարար պայմաններ ստեղծվել են խորհրդային տարիներին, երբ ամբողջ հանրապետության տարածքում ստեղծվեց գրադարանների, ակումբների, թանգարանների, թատրոնների, կինոդահլիճների, համերգասրահների լայն ցանց: Այս իմաստով բացառիկ դեր են ունեցել Ա. Մյասնիկյանի անվան ազգային գրադարանը, Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտը, Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնը, Գ. Սունդուկյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնը, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տունը, Կ. Դեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրը, Հայաստանի և Երևանի պատմության թանգարանները, հանրապետական նշանակության մի շարք այլ թատրոններ, թանգարաններ, համերգասրահներ ու գրադարաններ:

Եթե XX դարի սկզբներին ՀՀ ներկայիս տարածքում գործում էին ընդամենը **13 ոչ մեծ գրադարաններ**, մոտ 9 հազ. կտոր գրքային ֆոնդով, ապա 1985 թ. ոչ մասնագիտական (բնակչության լայն շերտերի համար) գրադարանների թիվը հասնում էր 1400-ի, որոնք ունեին շուրջ 22 մլն կտոր գիրք [28]: Այդ տարիներին աննախադեպ զարգացում ունեցավ նաև **գրահրատարակչական գործը**, որի հիմնական կենտրոնը Երևանն էր:

ՀՀ-ում մշակութային սպասարկման և տարածքային կազմակերպման գործում մեծ դեր ունեցավ գրեթե բոլոր բնակավայրերում ակումբային հիմնարկների, մշակույթի պալատների և կինոթատրոնների ստեղծումը: 1980-ական թթ. վերջերին երկրում կային ավելի քան 1250 ակումբային հիմնարկ և շուրջ 900 կինոտեղակայում [նույն տեղում]: Այդ ժամանակ Հայկական ԽՍՀ 8 քաղաքում (Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Արտաշատում, Կապանում, Գորիսում, Գավառում, Հրազդանում՝ չգործող) կային 14 պետական թատրոն, բազմաթիվ ժողովրդական թատրոններ ու թատերական խմբեր [նույն տեղում]: Մշակութային ինքնատիպ սպասարկում էին իրականացնում գյուղական բնակավայրերում ձևավորված ինքնագործ գեղարվեստական խմբերը:

Հանրապետության բնակչության մշակութային սպասարկման գործում ուրույն դեր է ունեցել Հ. Բեկնազարյանի անվան **«Հայֆիլմ» կինոստուդիան**, որի նկարահանած հարյուրավոր կինոնկարներ այժմ էլ հայ կինոարվեստի անգնահատելի արժեքներն են:

1990-ական թթ. ՀՀ-ում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններն էականորեն ազդեցին նաև մշակութային սպասարկման վրա: Այդ ոլորտի աշխատողները և մշակութային գործիչները հայտնվեցին սոցիալական ծանր պայմաններում, և նրանց մի մասը բռնեց արտագաղթի ճանապարհը:

ՀՀ-ում մշակութային կյանքի և սպասարկման աշխուժացում վերսկսվեց 2000-ական թթ. սկզբներից, երբ երկրում նկատվեց ընդհանուր տնտեսական իրավիճակի քիչ թե շատ բարելավում: 2008 թ. ՀՀ-ում գործում էր 1034 գրադարան, 2019 թ.՝ 673: Դրանցից 154-ը գտնվում է քաղաքներում, 519-ը՝ գյուղերում: Դրանց գրքային ֆոնդը կազմում է 17.9 մլն (14.1-ը՝ քաղաքներում, 3.8-ը՝ գյուղերում): **Վերջին տասը տարում ՀՀ-ում գործող թանգարանների թիվն ավելացել է 4-ով (2008 թ.՝ 96, 2019 թ.՝ 100):** Դրանցից

34-ը պատմական են, 21-ը՝ հուշային, 10-ը՝ երկրագիտական, 34-ը՝ արվեստագիտական ու գրականագիտական, 1-ը՝ այլ ուղղվածությամբ:

Խորհրդային տարիների համեմատությամբ մոտ երկու անգամ ավելացել է ՀՀ-ում գործող պետական թատրոնների թիվը (14-26՝ 2019 թ.): Դրանցից 18 թատրոնները դրամատիկական, կամերային և երաժշտական են, 6-ը՝ մանկական և պատանի հանդիսատեսի, 1-ը՝ օպերային և բալետի, 1-ը՝ մարիոնետների:

ՀՀ-ում մշակութային հիմնարկների տեղաբաշխման գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը թանգարանների և թատրոնների կենտրոնացվածությունն է մայրաքաղաքում և ավելի խոշոր քաղաքներում, որը պայմանավորված է այդպիսի օբյեկտների առավելապես քաղաքային բնակավայրերում տեղաբաշխման բնույթով: Հարկ է նաև կարևորել այն խնդիրը, որ ՀՀ-ում զբոսաշրջության զարգացման գերակա խնդիրը պահանջում է ագրո և գյուղական ապրելակերպին բնորոշ թանգարանների ստեղծում և հենց գյուղական բնակավայրերում:

Բնակարանային ֆոնդը և կենցաղային սպասարկումը: Յուրաքանչյուր երկրում բնակչության կենսամակարդակի կարևոր ցուցանիշներից են բնակարանային ֆոնդով ապահովվածությունը և մեկ չնչին բաժին ընկնող բնակելի տարածքի չափը: 1980-ական թթ. վերջերին մեր երկրում բնակելի ընդհանուր ֆոնդը կազմում էր շուրջ 46 մլն մ², որը մոտավորապես հավասար չափով բաշխված էր հանրային և քաղաքացիների անձնական սեփականություն համարվող ֆոնդերի միջև [28]: **Անկախության հենց առաջին տարիներից հանրային բնակարանային ֆոնդը գրեթե ամբողջությամբ սեփականաշնորհվեց բնակչության կողմից:**

Հանրապետության բնակարանային ֆոնդին զգալի վնաս հասցրեց 1988 թ. երկրաշարժը: Երկրաշարժից հետո առաջին եր-

կու տարիների ընթացքում այն նշանակալիորեն վերականգնվեց, սակայն Գյումրիում ու Վանաձորում բնակչության որոշակի հատված մինչև այժմ էլ ապրում է վազոն-տնակներում:

Վերջին տարիներին ՀՀ բնակչության բնակարանային ֆոնդով ապահովվածության շարժընթացն ունի հետևյալ պատկերը՝ 2015 թ.՝ 95 մլն մ², 2020 թ.՝ 98.6 մլն մ²: **Բնակարանային ֆոնդի 55.7 %-ը բաժին է ընկնում քաղաքային, մնացածը՝ գյուղական բնակչությանը:** 2019 թ. դրությամբ ՀՀ-ում բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների քանակը կազմել է 444095, որից 91132-ը՝ մեկսենյականոց, 150171-ը՝ երկուսենյականոց, 159673-ը՝ երեքսենյականոց, 43119-ը՝ 4 և ավելի: Դրանցից 233895-ը (52.6%) բաժին է ընկնում Երևանին: 2019 թ. բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների քանակն ու ընդհանուր մակերեսը քաղաքային բնակավայրերում կազմել է համապատասխանաբար 444095 բնակարան՝ 28487819 մ² ընդհանուր մակերեսով: Գյուղական վայրերում բնակելի տների ու բազմաբնակարան շենքերի բնակարանների քանակն ու ընդհանուր մակերեսը 2019 թ. կազմել են 25107 բնակարան՝ 17957742 մ² ընդհանուր մակերեսով:

Աղյուսակ 57

Երևան քաղաքի և մարզերի պայմանական 10.000 բնակչի հաշվով մեկ բնակչի ապահովվածությունն ընդհանուր բնակմակերեսով (մ², 2019 թ.)/[16]

ք. Երևան	23.2		
Արագածոտն	45.1	Կոտայք	38.3
Արարատ	34.1	Շիրակ	31.6
Արմավիր	32.6	Սյունիք	31.2
Գեղարքունիք	32.7	Վայոց ձոր	40.3
Լոռի	42.1	Տավուշ	48.6

ՀՀ սպասարկման ոլորտի համակարգում իր ուրույն տեղն ունի բնակչության **կենցաղային սպասարկումը**: Այն աչքի է ընկ-

նում մատուցվող ծառայությունների ծավալով և բազմազանությամբ: Դեռևս խորհրդային վերջին տասնամյակում բնակչությանը ցույց տրվող կենցաղային ծառայությունների տեսակներն անցնում էին 400-ից: **Եթե նախկինում այդպիսի ծառայություններն առավելապես տեղաբաշխված էին մայրաքաղաքում, խոշոր քաղաքներում և շրջկենտրոններում, ապա ներկայումս նման ծառայություններ ձևավորվել են նաև մեծ թվով գյուղական բնակավայրերում:**

Առևտուրը: Առևտրի բնութագրման հիմնական ցուցանիշներն են **առևտրի շրջանառությունը** (գնվող և վաճառվող ապրանքների ծավալն արժեքային արտահայտությամբ), **առևտրային մակերեսները** և **առևտրային օբյեկտների քանակը:** Առևտրի շրջանառությունը ներառում է մանրածախ ու մեծածախ առևտրի շրջանառությունը և ավտոմեքենաների առևտուրը: **Մանրածախ առևտրի շրջանառությունը** վերջնական սպառման կամ տնային տնտեսությունների կողմից օգտագործվող սպառողական ապրանքների վաճառքն է արժեքային արտահայտությամբ: **Մեծածախ** է առևտրային այն գործունեությունը, երբ գնորդը մեծ խմբաքանակով ապրանքներ է ձեռք բերում՝ դրանք հետագայում վերավաճառելու համար այլ վաճառողներին, վերամշակողներին, բայց ոչ վերջնական սպառողներին:

2020 թ. ՀՀ-ում առևտրի շրջանառությունը կազմել է 2858057.8 մլն դրամ: Մանրածախ առևտրի շրջանառության կառուցվածքում 80.2 %-ը բաժին էր ընկնում խանութներին, 4.4 %-ը՝ սպառողական ապրանքների շուկաներին, 2 %-ը՝ կրպակներին, 0.8 %-ը՝ գյուղատնտեսական շուկաներին, 12.6 %-ը՝ առևտրի այլ օբյեկտներին: **Մանրածախ առևտրի շրջանառությունը ՀՀ մեկ շնչի հաշվով 2013 թ. կազմել է մոտ 481 հազ. դրամ, 2020 թ.՝ 438,0 հազ. դրամ: 2013-2020 թթ. ՀՀ-ում մանրածախ առևտրի շրջանառու-**

թյունն ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի ունեցել է հետևյալ պատկերը (Աղ. 58):

Ինչպես ցույց են տալիս Աղյուսակ 58-ում բերված տվյալները, վերջին տարիներին տեղի են ունենում մանրածախ առևտրի շրջանառության կառուցվածքում Երևանի տեսակարար կշռի աստիճանական նվազում (2013-2020 թթ.՝ 14.2 տոկոսային կետով), մարզերի՝ աստիճանական ավելացում: Այդուհանդերձ, պետք է նկատել, որ մայրաքաղաքին բաժին են ընկնում երկրի բնակչության 36.6 %-ը, մանրածախ առևտրի շրջանառության մոտ 70 %-ը, այսինքն՝ բնակչության տեսակարար կշռի համեմատությամբ՝ ավելի քան 1.9 անգամ ավելին:

Աղյուսակ 58

Մանրածախ առևտրի շրջանառությունն ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի (ընդհանուրի նկատմամբ %)[16, 43]

	2013	2014	2015	2016	2017	2020
ՀՀ	100	100	100	100	100	100
Ք. Երևան	83.9	82.6	76.4	74.0	74.1	69.7
Արագածոտն	1.0	1.2	1.3	1.2	1.3	1.7
Արարատ	2.1	2.0	2.7	3.1	3.3	4.4
Արմավիր	2.0	2.2	3.8	3.6	3.3	4.4
Գեղարքունիք	1.3	1.5	1.7	1.7	1.7	2.5
Լոռի	1.6	1.5	3.6	5.2	4.6	2.6
Կոտայք	3.1	2.9	3.5	5.2	4.6	5.3
Շիրակ	2.0	2.5	3.5	3.8	3.9	4.3
Սյունիք	1.4	1.9	1.2	1.3	1.5	2.0
Վայոց ձոր	0.3	0.3	0.4	0.4	0.5	0.7
Տավուշ	1.3	1.4	1.9	2.0	2.5	2.4

Սա ևս վկայում է մայրաքաղաքի և մարզերի միջև սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների զգալիորեն մեծ տարբերությունների մասին:

Ֆինանսավարկային սպասարկումը: Յուրաքանչյուր պետության տնտեսության զարգացման համար բացառիկ նշանակություն ունեն բանկային համակարգը և վերջինիս միջոցով իրականացվող ֆինանսավարկային սպասարկումը: **Բանկերի միջոցով տվյալ երկրի տնտեսությունն ինտեգրվում է համաշխարհային և առանձին երկրների տնտեսությանը, իսկ կոնկրետ երկրի ներսում իրականացվում է տնտեսվարող սուբյեկտների ու անհատ քաղաքացիների ֆինանսավարկային սպասարկումը:**

ՀՀ բանկային համակարգն ունի 100 տարվա պատմություն: Այդ համակարգում առանցքային մարմինը **ՀՀ կենտրոնական բանկն** է, որն իրականացնում է երկրում վարկաֆինանսական սպասարկման վերահսկողություն, թողարկում է ազգային դրամը: Գործում են նաև տասնյակ **առևտրային բանկեր**, ինչպես նաև աշխարհում հայտնի մի քանի բանկերի մասնաճյուղեր: Վերջիններիս գլխամասային գրասենյակները գտնվում են Երևանում և բացի Երևանից՝ մասնաճյուղեր են ստեղծել ՀՀ բոլոր մարզկենտրոններում, խոշոր քաղաքներում, սահմանային անցակետերում, առողջարանային և զբոսաշրջային կենտրոններում:

Բնակչության վարկաֆինանսական սպասարկման մակարդակի բարձրացմանն էապես նպաստեց նաև բանկային համակարգում համացանցի ներդրումը: Մա հնարավորություն տվեց աշխարհի տարբեր երկրներից ֆինանսական փոխանցումներ կատարելու մեր երկիր և հակառակը: **Առևտրային բանկերն իրականացնում են տնտեսվարող սուբյեկտների և անհատ քաղաքացիների վարկաֆինանսական սպասարկում, բնակչությունից ընդունում են ավանդներ, տրամադրում են վարկեր և կատարում բանկային այլ գործառնություններ:**

Վերջին ավելի քան երկու տասնամյակի ընթացքում ՀՀ-ում բանկային համակարգի տարածական ընդլայնումն իր նշանակալից դերն է ունեցել մարզերի զարգացման գործում:

Վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում արագ տեմպերով զարգանում են **ապահովագրական ծառայություններ** իրականացնող կազմակերպությունները: Դրանք ՀՀ-ում յոթն են: Վերջիններիս գլխամասային գրասենյակները ևս գտնվում են Երևանում, որոնք իրենց մասնաճյուղերն են ստեղծել նաև մարզերում: Առավել խոշոր ապահովագրական ընկերություններն են **«Ռոսգոստրախը»** և **«Ինգոստրանիան»**:

Ժամանակակից ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ հասարակություններում տնտեսության կառուցվածքում արագ տեմպերով զարգանում են **կապի և տեղեկատվության ճյուղերը**: Կապը և տեղեկատվությունը ԳՏՀ-ի շնորհիվ դարձել են կարևորագույն ապրանք և նշանակալից ազդեցություն են թողնում տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման վրա: Կապի ավանդական միջոցներին ավելացել են ժամանակակից ձևերը (տեսակապ, բջջային հեռախոս, համացանց և այլն): Վերջին երկու տասնամյակում տեղի է ունենում ընդհանուր օգտագործման հեռախոսային ցանցից օգտվողների թվաքանակի նվազում: 2008 թ. հիմնական հեռախոսային սարքավորումների քանակը ՀՀ-ում կազմում էր 625, 2019 թ.՝ 441 հազ.: **Առավել արագ տեմպերով նվազում է ցյուղական բնակավայրերում ընդհանուր օգտագործման հիմնական հեռախոսային սարքավորումների քանակը**: Մյուս կողմից, **բարձր տեմպերով ավելացել է ոչ լարային հեռախոսային բաժանորդների թիվը**: Բջջային կապի ակտիվ բաժանորդների քանակը 2001 թ. 25 հազարից 2019 թ. հասել է շուրջ **3.5 մլն-ի**: **Արագ տեմպերով աճել է նաև համացանցի բաժանորդների թիվը՝ 2001 թ. 7 հազ., 2019 թ.՝ 2.6 մլն**: Բացի նշվածներից՝ բնակչության համար կապի և տեղեկատվության աղբյուր են նաև **մալուխային հեռուստատեսությունը** (բաժանորդների թիվը 2013 թ. 70.2-ից 2019 թ. հասել է 127 հազարի), 211 **հեռուստակայանները, պարբե-**

բական տպագրական մամուլը (թերթեր, ամսագրեր և այլն) և **զանգվածային լրատվության այլ միջոցները:**

Հանրապետության ոչ արտադրական կամ սպասարկման ոլորտի առանձին ճյուղերի վերը բերված նկարագիրը ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն արտադրական ոլորտի՝ այն առանձնանում է կենտրոնացվածության առավել բարձր աստիճանով: **Եթե մայրաքաղաքին բաժին է ընկնում հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 40.8 %-ը, ապա մանրածախ առևտուրը և ծառայությունները կազմում են համապատասխանաբար 69.7 և 86.9 %:** Զգալի է տարբերությունը ՀՀ քաղաքային և գյուղական բնակչության (կամ բնակավայրերի) միջև սպասարկման ոլորտի տարբեր ծառայություններից օգտվելու առումով: Նշված հիմնախնդիրն առավել սուր է հանրապետության սահմանամերձ, ծայրամասային, լեռնային և բարձրլեռնային բնակավայրերում:

4.15. Զբոսաշրջային ինդուստրիան

Զբոսաշրջությունն իրականացնում է մարդկանց ռեկրեացիոն, հանգստի, ժամանցային, գվարճանքի, հոգևոր մշակութային այլ պահանջմունքների բավարարում և սերտ կապեր ունի տնտեսության արտադրական ոլորտի հետ: Այն հանդես է գալիս ոչ միայն որպես ծառայությունների մատուցող, այլ նաև սպասարկման առանձին տարրերի սպառող: **Սպառման միջոցով զբոսաշրջությունը նպաստում է առանձին երկրների և տարածաշրջանների տնտեսական զարգացմանը, ստեղծում է լրացուցիչ աշխատատեղեր, խթանում է սպասարկող ճյուղերի զարգացումը:** Զբոսաշրջությունն արտացոլում է հասարակության էվոյուցիայի որոշակի փուլ, որն ուղեկցվում է քաղաքային բնակչության աճով, կյանքի միջին տևողության աճով, հասարակական հարստության և բարեկեցության ավելացմամբ, տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի կատարելագործմամբ և տեխնոլոգիական նորամուծություններով: Զբոսաշրջությունը որոշակիորեն արտացոլում է նաև մարդու էվոյուցիան, ավելի կոնկրետ՝ նրա պահանջմունքների էվոյուցիան, որոնք արտահայտվում են զբոսաշրջության ձևերի բազմազանությամբ:

Հաշվի առնելով ՀՀ տարածքում առկա զբոսաշրջային և ռեկրեացիոն բացառիկ ռեսուրսների առկայությունը, խաչմերուկային աշխարհագրական դիրքը, զբոսաշրջության ինչպես ավանդական, այնպես էլ նոր ուղղությունների զարգացման համար բավարար ներուժի առկայությունը՝ ՀՀ կառավարության կողմից զբոսաշրջությունը հայտարարվել է տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություն:

Երկրի տնտեսական առաջընթացի և զբոսաշրջային ինդուստրիայի զարգացման համար առաջնահերթ նշանակություն ունի **ներգնա զբոսաշրջության զարգացումը**, որն ապահովում է ֆինանսական ռեսուրսների ներհոսք և ՀՆԱ-ի աճ: 1997 թ. ՀՀ-ն

անդամակցել է Զբոսաշրջության համաշխարհային կազմակերպությանը, որը հնարավորություն է տալիս ինտեգրվելու միջազգային զբոսաշրջային գործընթացներին, ՀՀ-ն ներկայացնելու միջազգային զբոսաշրջային տոնավաճառներում և փառատոններում:

Մեր երկրում զբոսաշրջային տնտեսության և բնակչության հանգստի կազմակերպման հիմքերը դրվել են 1950-ական թվականներից հետո: ՀՀ տարբեր շրջաններում սկսեցին ձևավորվել բնակչության հանգստի կազմակերպման համար բազաներ՝ **պրոֆիլակտորիաներ, դպրոցականների համար հանգստի ճամբարներ, պանսիոնատներ, առողջարաններ և այլն:** **Կուրորտներ և առողջարաններ ստեղծվեցին բնառեկրեացիոն ներուժով աչքի ընկնող Ջերմուկում, Ծաղկաձորում, Արզնիում, Աղվերանում, Հանքավանում, Ստեփանավանում, Դիլիջանում, Սևանի ափին և այլ տարածքներում:** Բնական և ճարտարապետական հուշարձաններով առավել հարուստ տարածքներում ձևավորվեցին **զբոսաշրջային բազաներ:** 1980-ական թթ. վերջերին **ՀՀ-ում կային ութ ռեկրեացիոն շրջան և 11 կուրորտային գոնա** [28]:



Նկ.12. Խնձորեսկի կախովի ճոճվող կամուրջը

ՀՀ-ում գործում էին 105 առողջարան և հանգստի հիմնարկ՝ շուրջ 22 հազ. տեղով: Այնտեղ տարեկան իրենց հանգիստն էր անցկացնում 580 հազ. մարդ: Գործում էին նաև 23 զբոսաշրջային հանգրվան՝ 5600 տեղով, և 7 հանգստի բազա [28]: Նշված գործընթացներից բացի՝ ՀՀ-ում, 1960-ական թվականներից սկսած, աշխատանքներ են տարվել ներգնա զբոսաշրջության զարգացման համար: Կառուցվել են համապատասխան չափորոշիչներով հյուրանոցներ, սննդի ծառայություններ: **Աշխատանքներ են տարվել զբոսաշրջության ոլորտի մասնագետների պատրաստման ուղղությամբ:** Այդ նպատակով 1977 թ. ԵՊՀ-ում բացվեց հայրենագետ-էքսկուրավարի մասնագիտությունը:

Խորհրդային վերջին տարիներին մեր երկիր էր տարեկան այցելում միջին հաշվով 100 հազ. զբոսաշրջիկ արտասահմանից, 300 հազ.՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից: Անկախությունից հետո առաջին 5-6 տարիների ընթացքում կտրուկ նվազեց ներգնա զբոսաշրջիկների թիվը:

Զբոսաշրջային ներգնա հոսքերի ու ներքին զբոսաշրջության աստիճանական աշխուժացում սկսվեց 1990-ական թթ. վերջերից տնտեսության մեջ տեղի ունեցած դրական տեղաշարժերի ու առաջընթացի շնորհիվ: Ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ ներքին կապիտալ ներդրումների շնորհիվ արագ տեմպերով սկսեցին զարգանալ զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի առանձին բաղադրիչները: Կառուցվեցին միջազգային չափորոշիչներին համապատասխանող հյուրանոցներ, վերակառուցվեցին հները: Ստեղծվեցին զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի նոր շինություններ, զբոսաշրջային գործունեություն իրականացնող կազմակերպություններ: Տեղի է ունեցել հյուրանոցների ու հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների կտրուկ աճ: Եթե 2011 թ. այդպիսիք 338-ն էին, ապա 2019 թ.՝ 702 (413-ը՝ Երևանում): **Վերջին 6-7 տարիների ընթացքում հյուրանոցային տնտեսության և հյուրանոց-**

ների թվի աճ է տեղի ունեցել ոչ միայն մայրաքաղաք Երևանում, այլ նաև մարզերում: Այդ առումով առավել աչքի են ընկնում Կոտայքի, Տավուշի, Սյունիքի, Շիրակի և Վայոց ձորի մարզերը: 2019 թ. ՀՀ հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներում հանգրվանել են 550.3 հազ. զբոսաշրջիկ, որի 89 %-ը՝ Երևանի հյուրանոցներում:

Բացի հյուրանոցային տնտեսությունից՝ ՀՀ-ում վերջին երկու տասնամյակում զբոսաշրջության զարգացմանը նպաստել են նաև ծառայությունների մատուցման մակարդակի բարձրացումը, ավտոճանապարհների բարեկարգումը և նորերի կառուցումը, «Զվարթնոց» օդանավակայանի նոր համալիրի կառուցումը, զբոսաշրջային նշանակություն ունեցող առանձին պատմամշակութային հուշարձանների վերանորոգումը, դրանց հարակից տարածքների բարեկարգումը, «Տաթևի թևեր» ճոպանուղու կառուցումը, զբոսաշրջության ոլորտում օգտագործվող տրանսպորտային միջոցների թվի ավելացումը, առավել հարմարավետ ավտոբուսների և ավտոմեքենաների օգտագործումը, ոլորտի համար մասնագետ կադրերի պատրաստումը: 2019 թ. ՀՀ-ում բարեկարգվել և վերանորոգվել են 330 կմ միջպետական և հանրապետական, 300 կմ՝ միջմարզային և համայնքային նշանակության ավտոճանապարհներ:

Ներգնա ու ներքին զբոսաշրջության զարգացման համար խթանիչ գործընթացներ են համարվել նաև 2018 թվականից հետո ՀՀ տարբեր մարզերում, Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Սևանում, Զեյթունում, Ծաղկաձորում, Արենիում, Օշականում և բազմաթիվ այլ բնակավայրերում անցկացվող տարաբնույթ փառատոնները, բնակավայրերի հոբելյաններին նվիրված տոնակատարությունները, միջազգային համաժողովները, համահայկական միջոցառումները, գիտաժողովները, ամենամյա «Ավրորա» մրցանակաբաշխությունը և այլ միջոցառումներ:

ՀՀ հյուրանոցները և հյուրանոցային տնտեսության կառույցները [16, 50]

	Հյուրանոցների քանակը					
	2007	2011	2011 [*]	2015	2017	2020
ՀՀ-ում	101	143	338	474	556	842
Ք. Երևան	45	46	195	274	320	480
Արագածոտն	2	3	8	5	4	7
Արարատ	-	-	9	8	7	8
Արմավիր	-	-	4	4	3	16
Գեղարքունիք	9	4	4	5	9	40
Լոռի	4	7	8	17	15	30
Կոտայք	10	26	35	41	57	91
Շիրակ	6	7	15	25	24	33
Սյունիք	6	12	19	32	35	38
Վայոց ձոր	7	10	11	16	19	26
Տավուշ	12	27	30	47	63	76

- Հյուրանոցային տնտեսության կառույցները ներառում են հյուրանոցները, հյուրանոցատիպ հանգրվանները, առողջարանները, հանգստյան տները և այլն:

Վերը նշված գործընթացների շնորհիվ վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ-ում նշանակալից տեղաշարժեր են կատարվել ներգնա ու ներքին զբոսաշրջության բնագավառներում: **2017-2019 թթ. ՀՀ այցելած զբոսաշրջիկների թվի շարժընթացն ունի հետևյալ պատկերը. 2017 թ.՝ 1.5, 2018 թ.՝ 1.6, 2019 թ.՝ 1.9 մլն: 2020 թ. մարտից մինչև 2021 թ. ապրիլ-մայիս ամիսները, համավարակով պայմանավորված, ինչպես ներգնա այնպես էլ ներքին զբոսաշրջային ցուցանիշները զգալիորեն նվազեցին:**

Աղյուսակ 60

ՀՀ հյուրանոցայի տնտեսության օբյեկտներում հանգրվանած ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակը (մարդ, 2019 թ.) [16]

ՀՀ-ում	550289	Լոռի	1702
Ք. Երևան	489019	Կոտայք	5778
Արագածոտն	13	Շիրակ	11868
Արարատ	11	Սյունիք	689
Արմավիր	-	Վայոց ձոր	11008
Գեղարքունիք	5662	Տավուշ	24559

2020 թ. ՀՀ է ժամանել 375.2 հազար զբոսաշրջիկ: 2021 թ. կանխատեսվում է 1.2 մլն զբոսաշրջիկների այցելություն ՀՀ:

Համաշխարհային զբոսաշրջային կազմակերպության կողմից հրապարակված բարոմետրի համաձայն՝ 2019 թ. ՀՀ զբոսաշրջության ոլորտում ամենաբազ զարգացող ուղղությունների շարքում զբաղեցնում էր 12-րդ տեղը:

ՀՀ զբոսաշրջիկներ են ժամանում աշխարհի ավելի քան 90 երկրներից: Եթե նախկինում այցելուների մեջ բավական մեծ էր մեր հայրենակիցների տեսակարար կշիռը, որոնք ժամանում էին Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Իրանից և հայաշատ այլ երկրներից, ապա վերջին տարիներին էականորեն ավելացել է ոչ հայազգի զբոսաշրջիկների այցելությունը ՀՀ Ռուսաստանից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Չինաստանից, Եվրոմիության տարբեր երկրներից: Վերջին տարիներին նկատվում է ևս մեկ միտում. նկատվում է ասիական երկրներից զբոսաշրջիկների թվի աճ (Չինաստանից, Ճապոնիայից և այլն):



Նկ. 13. «Մադկաձոր Մարիոթ» հյուրանոցը

ՀՀ-ից արտագնա զբոսաշրջային հոսքերում առավել մեծ բաժին ունի հարևան Վրաստանը, որը բացատրվում է վերջինիս հարևանային դիրքով, հանգստի կազմակերպման համար քիչ թե շատ բավարար պայմանների առկայությամբ և համեմատաբար մատչելի գներով: **Զգալի թիվ են կազմում նաև դեպի Եգիպտոս, ԱՄԷ, Հունաստան, Իսպանիա և եվրոպական այլ երկրներ այցելողները:**

ՀՀ տնտեսության և մարզերի համաչափ զարգացման առումով առանձնահատուկ դեր և նշանակություն ունի ներքին զբոսաշրջության զարգացումը: Վերջին տարիներին արագ տեմպերով զարգանում է նաև զբոսաշրջության այս բնագավառը: ՀՀ տարբեր մարզերի և տարածաշրջանների ռեկրեացիոն ու զբոսաշրջային նշանակություն ունեցող գեղատեսիլ վայրերը, պատմամշակութային հուշարձանները և այլ ռեսուրսներ լիարժեք հնարավորություններ են ապահովում բնակչության հանգստի, ռեկրեացիայի ու ժամանցի կազմակերպման համար: **ՀՀ քաղա-**

քացիների հանգստի կազմակերպման համար հիմնալի նախադրյալներ կան Սևանի մերձափնյա տարածքներում և թերակղզում, Ծաղկաձորում, Գառնի-Գեղարդում, Աղվերանում, Արգնիում, Բջնիում, Հանքավանում, Մարմարիկի և Աղստևի հովիտներում, Ջերմուկում, Դիլիջանում, Ստեփանավանում, Գորիսում, Հալիձորում, Վանաձորում, Գյումրիում, Լեռնանիստում, Կալավանում, Ենոքավանում և նոր ձևավորվող զբոսաշրջային այլ կենտրոններում:

ՀՀ զբոսաշրջային հիմնական կենտրոնը եղել և մնում է մայրաքաղաք Երևանը: Այն իր պատմական անցյալով, ճարտարապետական ինքնատիպությամբ, թանգարաններով, գեղատեսիլ վայրերով և տեսարաններով, զբոսաշրջային զարգացած ենթակառուցվածքներով, բարձրակարգ հյուրանոցներով, ՀՀ տարածքի նկատմամբ կենտրոնական աշխարհագրական դիրքով և քիչ թե շատ նպաստավոր կլիմայական պայմաններով ՀՀ այլ տարածքների համեմատ առավել մեծ հնարավորություններ և ներուժ ունի ներգնա զբոսաշրջիկների պահանջմունքների բավարարման համար:

ՀՀ ներգնա զբոսաշրջության ծավալների մեծացման համար առանձնահատուկ դեր ունեն հետևյալ հանգամանքները:

1. Քրիստոնեական մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանների առկայությունն ու պահպանումը մեր երկրում: Այդպիսի գրավչություն են Էջմիածնի Մայր տաճարը, Գայանե և Հռիփսիմե եկեղեցիները, Հաղպատի և Սանահինի վանական համալիրները, Խոր Վիրապը, Տաթևի վանական համալիրը, Նորավանքը, Մակարավանքը, Վահանավանքը, Գեղարդի և Կեչառիսի վանքերը, Հաղարծնի վանական համալիրը, Գոշավանքը, Մուղնու Սուրբ Գևորգ եկեղեցին, Օհանավանքը, Մաղմոսավանքը և այլն:

2. ՀՀ տարածքում դեռևս հնագույն ժամանակներում ստեղծված և մինչև մեր օրերը մասամբ կամ ամբողջովին պահպանված

բերդերը, ամրոցները, բնակատեղիները և այլն: (Գառնիի հեթանոսական և Զվարթնոցի տաճարները, Արին բերդը, Կարմիր բլուրը, Ձորաց քարերը, Հին Խնձորեսկը, Հալիձորի բերդը և այլն):

3. Հանքային բուժիչ ջրերի առկայությունը, առողջարար կլիման, սառնորակ աղբյուրները, մաքուր օդը և գեղատեսիլ լանդշաֆտները հիանալի նախադրյալներ են ստեղծում ռեկրեացիոն-բուժիչ զբոսաշրջության զարգացման համար (Արգին, Ջերմուկը, Դիլիջանը, Հանքավանը, Ստեփանավանը, Աղվերանը, Ծաղկաձորը և այլ բնակավայրեր):

4. Հայկական ավանդական գյուղերն իրենց բազմադարյան անցյալով, ծեսերով, սովորույթներով, կենցաղի կազմակերպման առանձնահատկություններով, էկոլոգիապես մաքուր սննդամթերքի տարբեր տեսակների արտադրությամբ զբոսաշրջային մեծ գրավչություններ են: Հայկական ավանդական մի շարք կերակրատեսակների և մթերքների արտադրության մշակույթը, դրանց նվիրված փառատոնները, էկոզբոսաշրջային, արկածային և էքստրեմալ զբոսաշրջության համար աշխարհագրական բազմազան նախադրյալների առկայությունը:

5. ՀՀ տարբեր շրջաններում ձմեռային զբոսաշրջության զարգացման համար ռեսուրսային մեծ ներուժի առկայությունը:

6. Մեր երկրում տեղի ունեցած հասարակական-քաղաքական գործընթացները՝ միջազգային զբոսաշրջային շուկայում Հայաստանի նկատմամբ հետաքրքրության մեծացումը:

ՀՀ զբոսաշրջառեկրեացիոն ռեսուրսային ներուժի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ **մեր երկրում առավել նպաստակահարմար և արդյունավետ կարող են համարվել ճանաչողական, ռեկրեացիոն-առողջարանային, պատմամշակութային, գյուղական և ագրոզբոսաշրջության, էկոլոգիական, կրթական, կրոնական, գործարար, արկածային և էքստրեմալ զբոսաշրջության ձևերի զարգացումը:** Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ միջազ-

գային զբոսաշրջային շուկայում անընդհատ տեղի ունեցող փոփոխությունները, զարգացման միտումները և մեր երկրում իրականացվող սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումները և տնտեսական առաջընթացը հնարավորություններ են ստեղծում զբոսաշրջային շուկայի դիվերսիֆիկացման, նոր ձևերի և ուղղությունների առաջացման համար:

Վերջին մի քանի տարիներին ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվում են համալիր միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ արտերկրում էապես կրթարձրանա մեր երկրի նկատմամբ զբոսաշրջային խմբը, ինչն էլ իր հերթին կնպաստի դեպի ՀՀ ներգնա զբոսաշրջային հոսքերի ավելացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ դեր ունի ոչ արտադրական ոլորտը ՀՀ տնտեսության մեջ:
2. Ի՞նչ զարգացում է ունեցել ոչ արտադրական ոլորտը Հայաստանում խորհրդային տարիներին:
3. Բնութագրե՛ք ՀՀ ոչ արտադրական ոլորտի առանձին ճյուղերի զարգացումը և տեղաբաշխումը:
4. Վերլուծե՛ք ՀՀ զբոսաշրջային ինդուստրիայի կառուցվածքը և տեղաբաշխման բնույթը:
5. Ոչ արտադրական ոլորտի զարգացման ի՞նչ խնդիրներ կան ՀՀ-ում:
6. Ինչպիսի՞ն էք տեսնում ոչ արտադրական ոլորտի զարգացման հեռանկարը ՀՀ-ում:

ԳԼՈՒԽ 5

ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

5.1. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական շրջանացումը

Թեև ՀՀ ունի համեմատաբար փոքր տարածք, սակայն աշխարհագրական պայմանների խիստ բազմազանության պատճառով այստեղ շրջանագոյացման գործընթացներն առավել տիպիկ են արտահայտված: Եթե ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանների առաջացման համար պատճառ են հանդիսացել մեր երկրի տարածքի բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերությունները, կլիմայական ցուցանիշների ու լանդշաֆտների բազմազանությունը, ապա սոցիալ-տնտեսական շրջանների ձևավորման համար վերը նշված բնաաշխարհագրական առանձնահատկություններին ավելանում է նաև ՀՀ տարբեր տարածքներում տնտեսության ձևավորման, զարգացման և տարածքային կազմակերպման համար առկա ռեսուրսների ու գործոնների տարբերությունները:

Դարերի ընթացքում ՀՀ տարածքի տարբեր հատվածների տնտեսական յուրացումը և զարգացումն իր վրա է կրել պատմական, սոցիալ-տնտեսական և տվյալ տարածքի աշխարհագրական պայմանների ու ռեսուրսների ազդեցությունը: ՀՀ տարածքում հստակորեն կարելի է առանձնացնել բնատնտեսական հետևյալ շրջանները կամ միավորները՝ **Արարատ (Այրարատ), Շիրակ, Գուգարք (Լոռի), Ուտիք (Տավուշ), Վայք (Վայոց ձոր), Զանգեզուր (Սյունիք):** Դրանց սահմանները հիմնականում անցնում են խոշոր լեռնաշղթաների և զանգվածների ջրբաժաններով: Արարատ բնատնտեսական շրջանը մասնակի շեղումներով համընկնում է ՀՀ ժամանակակից Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերի տարածքին, մնացածները հիմնական-

նում համապատասխանում են Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերի տարածքներին: Նշված շրջաններից յուրաքանչյուրը դեռևս հարյուրամյակներ առաջ միմյանցից տարբերվել է պատմաազգագրական, տարածքի յուրացման և տնտեսական գործունեության ինքնատիպ գծերով: Այդպիսի տարբերությունների բազմաթիվ տարրեր պահպանվում են մինչև մեր օրերը:

Հարյուրամյակներ շարունակ ՀՀ տարածքի տնտեսության զարգացումն ընթացել է շատ դանդաղ, և մինչև XX դարի 20-30-ական թվականները գոյություն ունեցող մանր արդյունաբերական կետերը և տնտեսության զարգացման ընդհանուր մակարդակը դեռևս ի վիճակի չէին հիմք հանդիսանալ տնտեսության տարածքային կազմակերպման համար: **ՀՀ տարբեր տարածքների և շրջանների միջև բացակայում էին, կամ դեռևս շատ թույլ էին տնտեսարտադրական կապերը:**

1930-ական թվականներից ՀՀ տնտեսության մեջ նոր ճյուղերի ձևավորումն ու զարգացումը նպաստեցին մի կողմից տնտեսության ընդլայնական տարածմանը և զարգացմանը, մյուս կողմից՝ տնտեսության քիչ թե շատ կենտրոնացմանը (տնտեսական կենտրոնների ձևավորմանը՝ Երևան, Գյումրի, Վանաձոր, Կապան, Արարատ և այլն): **Այդպիսի արմատական փոփոխությունների, ինչպես նաև ՀՀ առանձին տարածքներում տեղական տարբեր տեսակի ռեսուրսների օգտագործումը և արդյունաբերական ձեռնարկությունների ստեղծումը նպաստեցին ՀՀ-ում միասնական արտադրական համալիրի կազմավորմանը:** Միասնական տարածքային համալիրի սահմաններում էլ ավելի խորացավ և զարգացավ ԱԱԲ-ը, որն իր հերթին նպաստում էր առանձին տարածքներում տնտեսության տարբեր ճյուղերի միջև փոխկապակցվածության և ամբողջականության ձևավորմանը, ի վերջո՝

սոցիալ-տնտեսական տարածքային միավորների կամ շրջանների ձևավորմանը:

ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական շրջանների ձևավորմանը և զարգացմանը նպաստել են [6, 28].

1. երկրի առանձին տարածքների SUՂ-ի առանձնահատկությունները,

2. տնտեսության առանձին ճյուղերի զարգացման համար ռեսուրսների մեծ տարբերությունները,

3. պատմական զարգացման ընթացքը,

4. տարաբնակեցման բնույթի տարբերությունները,

5. ներշրջանային և միջշրջանային արտադրատնտեսական կապերի զարգացման հնարավորությունները,

6. տարբեր տարածքների միջև արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացածության տարբերությունները,

7. արտաքին տնտեսական կապերի հաստատման հնարավորությունները և այլ գործոններ:

ՀՀ-ում տնտեսական շրջանացման աշխատանքներն սկսվել են 1920-ական թվականներից: Շրջանացման հանձնաժողովը՝ Գ. Քոչարյանի գլխավորությամբ, որը գործում էր ՀՀ պետպլանին կից, **հենվելով ԽՍՀՄ տնտեսական շրջանացման մեթոդաբանական դրույթների վրա և հաշվի առնելով մեր երկրի աշխարհագրական յուրահատուկ պայմաններն ու տնտեսության զարգացման առկա վիճակը**, մի քանի տարվա ընթացքում կատարված հսկայածավալ աշխատանքների հիման վրա ներկայացվեց **վարչատնտեսական շրջանացման** մի սխեմա, որը դրվեց 1929-1930 թթ. անցկացված վարչատարածքային բաժանման ռեֆորմի հիմքում: Այդ ռեֆորմի հիմքում տրված էր **«տնտեսական» սկզբունքը**. վարչատարածքային միավորները դիտվում էին որպես տնտեսական միավորներ: Այդ սխեմայով ՀՀ-ն, բացի վարչական միավորներից, բաժանվում էր նաև **5 տնտեսական շրջանների** [6]:

Հայկական ԽՍՀ-ում տնտեսական շրջանացման աշխատանքներն առավել ակտիվությամբ իրականացվել են 1945 թվականից հետո: Շրջանացման սխեմաներ են առաջարկվել Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի տնտեսագիտության ինստիտուտի և ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի աշխարհագրության ինստիտուտի մի խումբ աշխատակիցների կողմից (1955 թ.): Մեկ տարի անց նոր սխեմա է առաջարկել Գ. Քոչարյանը՝ **եղակետ ունենալով Ն.Կոլտոսկու արտադրական ցիկլերը**: 1957 թ. շրջանացման ինքնուրույն սխեմա է առաջարկել Ս. Հ. Խրիմյանը, 1961 թ.՝ ՀԽՍՀ ատլասի գիտախմբագրական խորհուրդը, 1966 թ.՝ Լ. Վալեյանը: Վերջինս ժամանակագրական առումով ամենավերջինն է, առանձնանում է շրջանացման սկզբունքների մշակման առավել խորը գիտականությամբ և ամբողջականությամբ: Ըստ այդ սխեմայի՝ **ՀՀ տարածքում առանձնացվում էր վեց սոցիալ-տնտեսական շրջան՝ Արարատյան, Շիրակի, Լոռի-Փամբակի, Սևանի, Սյունիքի և Աղստևի**: Դրանց տաքսոնոմիական համակարգը բաղկացած է **չորս աստիճանից՝**

1. հանրապետական ինտեգրալ սոցիալ-տնտեսական շրջաններ,
 2. սոցիալ-տնտեսական ենթաշրջաններ,
 3. վարչական-տնտեսական շրջաններ,
 4. տնտեսական միկրոշրջաններ: ՀՀ-ում հանրապետական սոցիալ-տնտեսական շրջաններ կարող են լինել այն տարածքային միավորները, որոնք ունեն հետևյալ հատկանիշները [28].
1. առկա է (են) տարածքն համախմբող, նրա համար կազմակերպիչ կորիզի դեր կատարող բավարար հզորության տնտեսական կենտրոնը (կենտրոնները),
 2. ձևավորվել և զարգանում է ներքին տրանսպորտային, տնտեսական, արտադրական, կուլտուր-կենցաղային, աշխատանքային կապերի շատ թե քիչ կայուն համակարգ,

3. աշխատանքի ներհանրապետական բաժանման համակարգում ունի իր որոշակի տնտեսական գործառույթները, շրջանային մասնագիտացումը,

4. առկա են միասնական տրանսպորտային կողմնորոշումը և ներքին տրանսպորտային ուղիների ցանցը,

5. զարգացման տվյալ փուլում ունի առաջնահերթ լուծում պահանջող ուրույն սոցիալ-տնտեսական խնդիր:

Հարկ է նկատել, որ վերը թվարկած հատկանիշները կոնկրետ շրջանում չեն կարող նույն կարևորությունն ու զարգացման մակարդակն ունենալ: Դրանք տարբեր շրջաններում զարգացման տարբեր մակարդակ ունեն: Այդուհանդերձ, այդպիսի հատկանիշների միաժամանակյա գոյությունը և դրանց զարգացման միտումների առկայությունը հիմք են հանդիսանում այս կամ այն տարածքում սոցիալ-տնտեսական շրջանների ձևավորման ու զարգացման համար:

ԽՄՀՄ փուլումից հետո ՀՀ միասնական տնտեսաարտադրական համալիրը զգալի փոփոխություններ են կրել, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողել տնտեսության ճյուղային ու տարածքային կառուցվածքի, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական շրջանների արտադրական ողջ համալիրի վրա: Սակայն վերջին երկու տասնամյակում նախկին մի շարք ճյուղերի վերականգնումն ու զարգացումը, նոր ճյուղերի ձևավորումը և զարգացման միտումները ցույց են տալիս, որ առաջիկա տարիներին ՀՀ տնտեսությունը ձեռք կբերի միասնական արտադրական համալիրին բնորոշ նախկինում ունեցած հատկանիշները, սոցիալ-տնտեսական շրջանները՝ տնտեսության տարածքային կառուցվածքի իրենց բնորոշ գծերն ու առանձնահատկությունները:

Քանի որ ՀՀ տարածքային կառավարման համակարգում ներկայումս հիմնական միավորներ են համարվում մարզերը, և պաշտոնական վիճակագրությունը դրանց վերաբերյալ հրապա-

րակում է սոցիալ-տնտեսական տվյալներ, ուստի ՀՀ տնտեսության տարածքային կառուցվածքը կներկայացնենք ըստ մարզերի: Միաժամանակ նպատակահարմար ենք համարում համառոտակի ներկայացնել Արարատյան տնտեսական շրջանը՝ հաշվի առնելով վերջինիս բացառիկ դերը ՀՀ տնտեսության մեջ:

Արարատյան շրջանն ընդգրկում է Երևան քաղաքը, Կոտայքի Նաիրիի, Ապարանի, Աշտարակի, Բաղրամյանի, Արմավիրի, Էջմիածնի, Մասիսի, Արարատի, Արտաշատի նախկին վարչական շրջանները կամ՝ Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերը՝ բացառությամբ Հրազդանի, Թալինի, Արագածի նախկին վարչական շրջանների: **Այն զբաղեցնում է 6.1 հազ. կմ² տարածք, բնակչության թիվը 2020 թ. կազմում էր 1852.2 հազ. մարդ:** Բնաաշխարհագրական առումով ընդգրկում է Արարատյան միջլեռնային գոգավորության ձախափնյա հատվածի մեծ մասը: Շրջանի տարածքում բարձրաչափական նիշերը տատանվում են 800-4090 մ-ի սահմաններում: **Այստեղ միմյանց են հաջորդում ՀՀ-ում հանդիպող գրեթե բոլոր ուղղաձիգ լանդշաֆտային գոտիները՝ կիսաանապատներից մինչև հավերժական ձյան գոտին,** որի պատճառով շրջանն աչքի է ընկնում տնտեսության զարգացման համար բնառեսուրսային նախադրյալների խիստ բազմազանությամբ: Ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես էլ ներկայումս, սա ՀՀ մնացած տարածքներից առաջ է անցել արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալներով, տնտեսության մասնագիտացման և համալիրային զարգացման ցուցանիշներով, ենթակառուցվածքների զարգացման մակարդակով: Շրջանն իր ընդհանուր տնտեսական ներուժով գերազանցում է ՀՀ մնացած սոցիալ-տնտեսական շրջաններին՝ միասին վերցրած:

Արարատյան սոցիալ-տնտեսական շրջանի արտադրական դեմքը որոշում են էլեկտրաէներգետիկան, սննդի, շինանյութերի

և ռազմական արդյունաբերության ճյուղերը, խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը, բանջարաբուստանայինների մշակությունը, տարատեսակ ծառայությունների մատուցումը: Խորհրդային վերջին տարիներին շրջանին բաժին էին ընկնում ՀՀ ԱՀԱ-ի 60 %-ը, արդյունաբերության մեջ զբաղվածների՝ 58 %-ը, ԳՀԱ-ի 47 %-ը, ոռոգովի հողատարածքների 44 %-ը, խաղողի այգիների 76 %-ը [28]: **2019 թ. շրջանի մեջ մտնող չորս մարզերին և Երևան քաղաքին միասին բաժին էին ընկնում ՀՀ ԱՀԱ-ի 67 %-ը, ԳՀԱ-ի 49.5 %-ը, շինարարական աշխատանքների 75 %-ը, մատուցված ծառայությունների 91 %-ը:**

Խորհրդային տարիներին այստեղ ձևավորվել և զարգացել է ՀՀ ամենախոշոր՝ Երևանի արդյունաբերական հանգույցը: Շնորհիվ արտադրական հզոր ներուժի, ինչպես նաև մայրաքաղաքային կարգավիճակի Երևանն իր ձգողական դաշտով աստիճանաբար իր շուրջն է համախմբել գրեթե ամբողջ Արարատյան սոցիալ-տնտեսական շրջանի տնտեսական ներուժը՝ դառնալով հզոր կազմակերպիչ կորիզ տնտեսական շրջանի համար: Աստիճանաբար սկսեցին զարգանալ նաև ագլոմերացիայի մեջ մտնող մյուս քաղաքները: Արտաշատը, Էջմիածինը, Աշտարակը, Արմավիրը, Արարատը: Ձևավորվեցին նոր արբանյակ քաղաքներ Արմավյանը, Մասիսը, Նոր Հաճնը, Բյուրեղավանը, Մեծամորը:

Արարատյան շրջանը, ինչպես նախկինում այնպես էլ ներկայումս ՀՀ-ում, աչքի է ընկնում տնտեսության բազամաճյուղ կառուցվածքով: Արդյունաբերության մեջ այն արտահայտվում է վերամշակող արդյունաբերությամբ, իսկ գյուղատնտեսության մեջ՝ ՀՀ մնացած տարածքների համեմատ առավել աշխատատար, եկամտաբեր և ինտենսիվացման առավել բարձր մակարդակ ունեցող ճյուղերի գերակշռությամբ: Խորհրդային տարիներին Արարատյան շրջանը համարվում էր ՀՀ-ում մեքենաշինական և քիմիական արդյունաբերության առավել բարձր տեսակա-

բար կշիռ ունեցողը: Արարատը ՀՀ մյուս սոցիալ-տնտեսական շրջաններից առանձնանում է նաև տնտեսական կենտրոնների միջև առավել բազմազան տնտեսական-արտադրական կապերով: Շրջանագոյացնող առավել մեծ դեր ունեն հումքի, էներգիայի, կիսաֆաբրիկատների և կոմպլեկտավորող մասերի, այսպես կոչված, արտադրական և աշխատանքային կապերը [28]:

Շրջանի սահմաններում դեռևս 1970-ական թթ, ձևավորվել և զարգացել է աշխատուժի ճոճանակային միգրացիան, որն հիմնականում դրսևորվում է շրջանի մնացած տարածքներից դեպի Երևան բնակչության ճոճանակային միգրացիայով: Այդ երևույթն առավել ինտենսիվ է դրսևորվում Երևանից 25-30 կմ շառավղով գտնում՝ հասնելով մինչև 40-50 կմ-ի: Պակաս դեր չունեն նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի մշակության շրջանների ու դրանց վերամշակման արդյունաբերական կենտրոնների միջև ձևավորված արտադրական կապերը: Շրջանի տարածքում ձևավորվել են խաղողի, մրգի, բանջարեղենի և այլ մթերքների հումքի վերամշակման և պատրաստի արտադրանքի թողարկման բազմաթիվ ձեռնարկություններ:

Խորհրդային վերջին 2-3 տասնամյակների ընթացքում Արարատյան շրջանը ՀՀ տնտեսության մեջ մենաշնորհային դիրք ուներ սինթետիկ կաուչուկի, արհեստական խեժերի, ավտոդողերի, քիմիական ռեակտիվների, դեղորայքի, կաուստիկ սոդայի, պոլիվինիլացետատային մի շարք միացությունների, ավտոբեռնիչների և ավտոմոբիլների, վերամբարձ կռունկների, հաշվիչ մեքենաների, էլեկտրալարերի, շարժական էլեկտրակայանների, ժամացույցների, մետաղահատ հաստոցների, չափիչ սարքերի և այլն արտադրություններով [28]:

Արարատյան շրջանը ՀՀ տնտեսության տարբեր ոլորտների համար կադրերի պատրաստման հիմնական կենտրոնն էր: Այստեղ են գտնվում ՀՀ բարձրագույն, միջնակարգ մասնագիտական

և մասնագիտական կրթական հաստատությունների գերակշիռ մասը, ՀՀ ԳԱԱ-ն՝ իր շուրջ 100 գիտահետազոտական ինստիտուտներով, հանրապետական նշանակության մշակութային օջախների մեծ մասը, տասնյակ թանգարաններ, գրադարաններ: Հասկանալի է, որ Արարատյան սոցիալ-տնտեսական շրջանի այս մի շարք բացառիկ ցուցանիշները նախևառաջ պայմանավորված են մայրաքաղաք Երևանով: Այստեղ է գտնվում նաև համայն հայության սրբավայրերից ամենանշանավորը՝ Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածինը՝ իր համապատասխան կառույցներով:

Արարատյան սոցիալ-տնտեսական շրջանը ՀՀ-ում աչքի է ընկնում նաև տրանսպորտային համակարգի զարգացման առավել բարձր մակարդակով: Այստեղից են սկսվում միջպետական նշանակության ավտոմոբիլային գլխավոր մայրուղիները՝ ձգվելով տարբեր ուղղություններով: Շրջանի տարածքում տրանսպորտային գլխավոր ուղիները հանգուցվում են Երևանում: Վերջին տարիներից առանձնակի կարևորություն է տրվում նաև ներշրջանային ավտոճանապարհների բարեկարգմանը և նորերի կառուցմանը:

Արարատյան շրջանի տնտեսության մեջ, ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայումս առանձնահատուկ տեղ և դեր ունեն ծառայությունների ոլորտը, զբոսաշրջությունը և ռեկրեացիան: ՀՀ մյուս շրջանների համեմատ Արարատն աչքի է ընկնում զբոսաշրջային ինդուստրիայի ենթակառուցվածքների զարգացման առավել բարձր մակարդակով: Բացի Երևանից՝ զբոսաշրջային հայտնի գրավչություններ կան նաև շրջանի մեջ մտնող մարզերում: Վերջին մեկուկես տասնամյակում զբոսաշրջային նշանակալից գրավչություններ են դարձել նաև շրջանի տարբեր բնակավայրերում կազմակերպվող տարաբնույթ փառատոններն ու միջոցառումները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Շրջանագրայացման ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեն լեռնային տարածքները:

2. Ի՞նչ պայմաններ և գործոններ են նպաստել ՀՀ տարածքում բնատնտեսական շրջանների ձևավորմանը:

3. Ինչպե՞ս է տեղի ունեցել տարածքաարտադրական համալիրի ձևավորման գործընթացը ՀՀ-ում:

4. Ի՞նչ հատկանիշներ պետք է ունենան ՀՀ-ում հանրապետական կարգի սոցիալ-տնտեսական շրջանները:

5. Ի՞նչ սկզբունքներ են հաշվի առնվել Հայկական ԽՍՀ սոցիալ-տնտեսական շրջանացումն իրականացնելիս:

6. Ո՞րն է սոցիալ-տնտեսական շրջանացման դերը ՀՀ տնտեսական զարգացման գործում:

5.2. Արագածոտնի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Արագածոտնի մարզը ձևավորվել է Աշտարակի, Ապարանի, Արագածի և Թալինի նախկին վարչական շրջանների միավորումից և զբաղեցնում է 2756 կմ² տարածք: Մարզն իր անունը ժառանգել է Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառից: Արագածոտնին բաժին են ընկնում ՀՀ տարածքի 9.3 %-ը, բնակչության 4.2 %-ը: 2020 թ. մարզն ուներ գյուղական 117 և քաղաքային 3 բնակավայր: Մարզն արևմուտքում պետական սահման ունի Թուրքիայի հետ (35 կմ): Սահմանակցում է Շիրակի, Կոտայքի և Արմավիրի մարզերին: ՀՀ տարածքի նկատմամբ ունի կենտրոնական դիրք, որն էական նշանակություն ունի մարզի տնտեսական զարգացման համար:

Արագածոտնը առանձնանում է բնական պայմանների բազմազանությամբ: **Այստեղ առկա են ՀՀ-ում հանդիպող գրեթե բոլոր վերընթաց լանդշաֆտային գոտիները, որոնք ընկած են 950-4090 մ բարձրությունների վրա:** Տնտեսության զարգացման համար առավել նպաստավոր համարվող մինչև 1500մ բարձրություն ունեցող շրջանները զբաղեցնում են տարածքի 36, մինչև 2000 մ տարածքները՝ ավելի քան 64 %-ը: 2000-2500 մ բացարձակ բարձրություն ունեցող շրջաններին բաժին է ընկնում տարածքի 19 %-ը, իսկ 2500 մ-ից բարձր շրջաններին՝ 17 %-ը: **Մարզի տարածքը Արարատյան գոգավորության արևմտյան լեռնալանջն է,** որի շնորհիվ սառնամանիքներն ավելի թույլ են, քան Արարատյան դաշտում: Ամռանը լանջերի և հարթավայրերի միջև առաջանում են լեռնահովտային քամիներ: **Մարզի լանդշաֆտները կրում են ինչպես մերձարևադարձային, այնպես էլ բարեխառն կլիմայական պայմանների ազդեցությունը:** Մինչև 1600 մ բարձրության գոտում ամառը տաք է և չորային (հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը՝ 25°C), ձմեռը՝ չափավոր ցուրտ (հունվարի միջին ջերմաս-

տիճանը՝ 5-8-ից մինչև -12°C): Մարզի տարածքում, ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության, **միմյանց են հաջորդում չոր ցամաքային, չափավոր տաք-չոր, բարեխառը՝ տաք ամառով, չափավոր ցուրտ և ցուրտ լեռնային կլիմայական տիպերը**: Լանջերն ի վեր փոխվում է մթնոլորտային տեղումների քանակը՝ 350-1000 մմ: Մարզի գետային ցանցը խիտ չէ: Գլխավոր գետը Քասաղն է՝ Գեղարոտ, Ամբերդ, Շաղվերդ ու Քարաղբյուր վտակներով: Կան ժամանակավոր հոսք ունեցող գետակներ, որոնցից ամենամեծը Մաստարայի սելավատարն է:

Մարզի 1000-1500 մ բարձրություններում ընկած են **Կարմրաշենի, Թալինի և Շամիրամի սարահարթերը**, որոնք ունեն չոր տափաստանային լանդշաֆտներ: Դրանց ջերմային բավարար պայմանները և շագանակագույն հողերը բարենպաստ հնարավորություններ են ստեղծում խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման համար: **Բարձրադիր՝ 2200 մ-ից բարձր շրջաններում տարածված են ալպյան ու մերձալպյան մարգագետիններն ու արոտավայրերը**, որոնք ունեն լավագույն պայմաններ անասնապահության զարգացման համար: Մարզում կան նաև անտառապատ տարածքներ (8.4 հազ. հա):

Բնակեցման, բնակավայրերի ցանցի ձևավորման և տնտեսության զարգացման համար պակաս կարևոր չեն մարզի **հանքահումքային** ռեսուրսային նախադրյալները: Այստեղ առկա բազմագույն տուֆերը, բազալտի, պեռլիտի և հրաբխային խարամի պաշարները որակյալ շինարարական ռեսուրսներ են ոչ միայն Արագածոտնի մարզի, այլ նաև ՀՀ-ի համար: Մարզում շատ են նաև լավային ծածկույթների տակից բխող **սառնորակ աղբյուրները**, որոնք ունեն տնտեսական կարևոր նշանակություն:

Արագածոտնի ագրոկլիմայական ռեսուրսները հնարավորություն են տալիս տարածքի ստորին գոտում զբաղվելու խաղո-

դագործությամբ և այգեգործությամբ, միջին գոտում՝ հացահատիկայինների մշակությամբ և անասնապահության տարբեր ճյուղերով, վերին գոտում՝ արոտային անասնապահությամբ: Մարզի տնտեսության համար **առանձնահատուկ նշանակություն ունեն նաև տարածքի մեծ մասը զբաղեցնող լեռնային սևահողերը, իսկ բարձրլեռնային մասերում՝ մերձալպյան ու ալպյան մարգագետինները:**

Արագածոտնը աչքի է ընկնում նաև **բնածին և մարդածին ռելիեֆի ռեսուրսներով:** Դրանց դերն առավել կարևորվում է ժամանակակից պայմաններում, երբ զբոսաշրջությունը դառնում է ՀՀ տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություններից մեկը: Մայրաքաղաքի մոտիկության շնորհիվ մարզի զբոսաշրջային ռելիեֆի ռեսուրսները գնալով ավելի մեծ չափով կարող են օգտագործվել բնակչության կարճատև հանգստի կազմակերպման համար: Ռեսուրսային այդպիսի պայմաններով աչքի են ընկնում Քասաղի ձորի տարբեր հատվածները, Քարի լճի մերձակա տարածքը և այլն: Մարզում կան եզակի նշանակության հուշարձաններ՝ **Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը Օշականում, Ամբերդի ամրոցը, Աշտարակի հին կամուրջը, Դաշտադենի քարավանատունը, Սաղմոսավանքը, Օհանավանքը, Մուղնու Սուրբ Գևորգ եկեղեցին, Աշտարակի Կարմրավոր և Ծիրանավոր եկեղեցիները, Բաշ Ապարանի ճակատամարտի հուշահամալիրը, Հայոց տառերի հուշահամալիրը և միջնադարյան ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կառույցներ:** Այստեղ են գտնվում նաև Բյուրականի աստղադիտարանը, ՀՀ ԳԱԱ Արագածի բարձր լեռնային հատվածում գտնվող գիտահետազոտական ինստիտուտը և այլն (թվով 6 գիտահետազոտական ինստիտուտ և նախագծային բյուրո):

Արագածոտնի համար առանձնահատուկ դերն ունեն նաև **Արգնի-Շամիրամի և Թալինի մայր ջրանցքները, դրանցից սնվող ռոտզման ողջ համակարգը:** Վերջիններս մարզի գյուղական տա-

րաձքների գոյատևման և տնտեսական զարգացման համար կարևորագույն գործոններ են: Արագածոտնի տարածքում են գտնվում Ապարանի, Հալավարի, Ագարակի, Ծիլքարի, Ներքին Սասնաշենի, Դավթաշենի, Թալինի, Վերին Բազմաբերդի, Կաքավաձորի, Շենիկի և Աշնակի ջրամբարները: Ամենախոշորը Ապարանի ջրամբարն է՝ 91 մլն մ³ ծավալով: Մարզով են անցնում Երևան-Աշտարակ-Թալին-Գյումրի, Երևան-Աշտարակ-Սպիտակ և Երևան-Արմավիր-Քարակերտ-Գյումրի ավտոճանապարհները: Մարզի ծայրարևմտյան հատվածով անցնում է ՀՀ գլխավոր երկաթուղին և էական ազդեցություն չի թողնում Արագածոտնի տնտեսական զարգացման վրա:

Տարածքի բնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը:

Արագածոտնը ՀՀ տարածքի առավել վաղ բնակեցված շրջաններից մեկն է: Արտենի լեռան մոտ է գտնվում մարդու ամենահնագույն բնակավայրը Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ հայտնաբերված քարե գործիքներն ունեն շուրջ մեկ միլիոն տարվա հնություն: Մարզի տարածքը մասամբ համապատասխանում է պատմական Արագածոտն գավառին: Պատմական երկարատև ժամանակաշրջան մարզի ներկայիս տարածքի զգալի հատվածներ յուրացված չեն եղել և մշտական բնակչություն չեն ունեցել: Առկա բնակչությունը և բնակավայրերն առավելապես կենտրոնացված են եղել Քասաղի ու նրա վտակների միջին հոսանքի շրջաններում:

1829 թ. Ապարանի, Թալինի, Արագածի և Աշտարակի ներկայիս տարածաշրջաններում Մուշից, Մասունից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից, Վանից և Խոյից վերաբնակեցվել են մեծ թվով հայ գաղթականներ: Ներգաղթի երկրորդ մեծ հոսքն այստեղ տեղի է ունեցել 1915-1922 թթ., երբ Արևմտյան Հայաստանի վերը նշված շրջաններից Մեծ եղեռնից փրկվածներից մի մասը վերա-

բնակեցվեցին ներկայիս Արագածոտնի մարզում: Բացի հայ բնակչությունից՝ այդ նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից այստեղ ներգաղթել են նաև եզդիներ, որոնք հաստատվել են առավելապես Արագածի և Թալինի տարածաշրջաններում:

1831 թ. մարզում ապրող բնակչության թիվը կազմում էր 15645 մարդ, բնակավայրերինը՝ 88, բնակչության միջին խտությունը՝ 5.8 մարդ/քվմ: Առավել մարդաշատ գյուղերից էին Աշտարակը (826 մարդ), Օշականը (611 մարդ), Կարբին (694 մարդ), Քուչակը (531 մարդ), Մաստաբան (561 մարդ): Համեմատաբար խիտ էին բնակեցված Աշտարակի (8.2 մարդ/քվմ) և Ապարանի (9.1 մարդ/քվմ) տարածաշրջանները, նոսր՝ Թալինի տարածաշրջանը (1.7 մարդ/քվմ):

Մինչև XIX դարի վերջը 1831 թ. համեմատությամբ Արագածոտնում բնակչության թիվն ավելացել է հինգ անգամ, իսկ բնակավայրերի թիվը գրեթե կրկնապատկվել է: Հետագա մոտ երեք տասնամյակի ընթացքում (1897-1926 թթ.) մարզի բնակչության թիվը մնացել է գրեթե նույնը, որի հիմնական պատճառն Առաջին համաշխարհային և քաղաքացիական պատերազմի տարիներին բնակչության թվաքանակի զգալի կորուստն էր: Արագածոտնում խորհրդային տարիներին դիտվել են բնակավայրերի թվի նվազում և հետագա կայունացում, բնակչության թվի կայուն աճ: Մարզի բնակչությունն ավելի արագ է աճել հատկապես խորհրդային վերջին երեք տասնամյակում. 1959-1988 թթ. այն գրեթե կրկնապատկվել է (ավելացել է 97.6 %-ով), իսկ 1988-2001 թթ.՝ 10.8 %-ով: **2001-2020 թթ. մարզի բնակչության թիվը նվազել է 15.5 հազարով կամ 5.7 %-ով:**



Քարտեզ 24. Արագածոտնի մարզը

Արագածոտնը ՀՀ թույլ ուրբանացված մարզերից է: Այստեղ գյուղական բնակչության թիվն ավելի քան 3.6 անգամ գերազանցում է քաղաքային բնակչության թվին:

Քաղաքային բնակավայրերում ապրում է մարզի բնակչության ընդամենը 21.5 %-ը: Այստեղ մինչ 1963 թվականը չի եղել ոչ մի քաղաքային բնակավայր: 1970-1988 թթ. մարզում քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է ավելի քան 97 %-ով, իսկ 1988-2020 թթ. նվազել է 32 %-ով: Արագածի տարածաշրջանում քաղաքային բնակավայր չկա, իսկ մնացածներում այդպիսիք նախկին վարչական շրջանների կենտրոններն են Ապարանը և Թալինը, որոնք ներկայումս ևս համապատասխան տարածաշրջանների գյուղական բնակավայրերի համար որոշակի ծառայությունների իրականացման կենտրոններ են:

*Արագածոտնի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի
շարժրնթագր(1831-2020թթ.)(8,12,14,15,16,26,29,40)*

Տարեթիվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Դասակարգման համար	Գյուղական բնակավայրերում ապրող մարդկանց թիվը	Գյուղական բնակավայրերում ապրող մարդկանց թիվը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	88	15645	-	15645	5,8	5,8	178
1897	-	166	78255	-	78255	28,4	28,4	471
1926	-	142	78841	-	78841	28,6	28,6	555
1959	-	122	90320	-	90320	32,8	32,8	740
1970	3	103	106380	20026	86284	38,6	31,5	838
1979	4՝	104	114184	31249	82935	41,4	30,3	797
1988	4՝	106	133149	39520	93629	48,3	34,2	883
2001	3	117	138301	32864	105437	50,2	38,3	901
2011	3	117	133.300	30800	102500	48,4	37,2	876
2015	3	117	131.300	29900	101400	47,6	36,8	867
2020	3	117	124700	26800	97900	45,3	35,5	859

Մարզկենտրոն Աշտարակն իր ՏԱԴ-ի շնորհիվ մշտապես կրել է Երևանի ազդեցությունը և զարգացել է որպես Երևանի արդյունաբերական հանգույցի ու Երևանի արբանյակ քաղաք: Այսօր դեռևս խորհրդային տարիներին ստեղծվել են գիտահետազոտական հիմնարկներ, որոնց գործունեությունը վերջին երեք տասնամյակում ոչ ամբողջ ծավալով է իրականացվում: Մարզկենտրոն դառնալուց հետո մեծացել են ոչ միայն քաղաքի վարչական գործառնությունները, այլև այն մարզի տարածաշրջանների համար դարձել է տնտեսական, կրթամշակութային, առողջապահա-

կան, սոցիալ-կենցաղային և այլ կարգի ծառայությունների սպասարկման կենտրոն: Աշտարակի արտադրական ձեռնարկությունների մեջ առավել մեծ տեղ ունի սննդամթերքի և խմիչքների արտադրությունը: Մարզում քաղաքի կարգավիճակ ունեն ևս երկու բնակավայր՝ **Ապարանը և Թալինը:**

Արագածոտնի մարզի բնակչության կազմի բնորոշ կողմերից մեկն ազգային հատկանիշն է: Ի տարբերություն այլ մարզերի՝ այստեղ հայ բնակչության տեսակարար կշիռը համեմատաբար ցածր է: **1989 թ. մարդահամարի տվյալներով մարզով բնակչության մոտ 8 %-ը կազմում էին եզդիները (ընդհանուր թվով 10551 մարդ): 2011 թ. մարդահամարի ժամանակ այդ ցուցանիշը կազմել է 4 % (5474 մարդ):**

Մակերևույթի բազմազանության և բարձրաչափական նիշերի ու տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունների պատճառով մարզի տարածքի տարբեր հատվածներում բնակչության խտության ցուցանիշները նկատելիորեն տարբեր են: **Բնակչության խտությամբ Արագածոտնը մոտ երկու անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին:** Աշտարակի տարածաշրջանում այդ ցուցանիշն ավելի քան 3 անգամ մեծ է, քան Թալինի տարածաշրջանում, իսկ Ապարանի և Արագածի տարածաշրջաններին գերազանցում է 2.5-2.6 անգամ: Բնակչության մոտ 61 %-ը տեղաբաշխված է 1000-1600 մ, 31 %-ը՝ 1801-2200 մ բարձրության գոտում:

Արագածոտնում բնակեցվածությամբ հստակորեն առանձնանում են բարձրության 1001-1200 և 1801-2000 մ գոտիները, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության շուրջ **44 %-ը:** Մարզի գյուղական բնակչության 28 %-ը տեղաբաշխված է 1201-1600 մ բարձրություններում, 16 %-ը՝ 2000 մ-ից բարձր շրջաններում, և ընդամենը 1.7 %-ն է ապրում մինչև 1000 մ բարձրության գոտում:

Մարզի գյուղական բնակավայրերի 32 %-ից ավելին միջին մեծության գյուղեր են (501-1000 մարդ), որոնցում ապրում է Արագածոտնի գյուղական բնակչության 21 %-ը: Թվաքանակով երկրորդը մեծ գյուղերն են (1001-3000 մարդ), որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության գրեթե 40 %-ը: **Մարզում մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերում է ապրում գյուղական բնակչության մոտ 72 %-ը, որոնք կազմում են գյուղերի ընդհանուր թվի ընդամենը 33 %-ը:** Մինչև 500 բնակիչ ունեցող գյուղերին (39 գյուղ) բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության ընդամենը 7.5 %-ը:

Անցած տասնամյակներում Արագածոտնում տեղի է ունեցել մինչև 1400 մ բարձրության տարածքներում ապրող գյուղական բնակչության ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական ցուցանիշների էական ավելացում: 1926 թ. նշված տարածքներին բաժին էր ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 26 %-ը, 2019 թ.՝ ավելի քան 47 %-ը: Այդ ընթացքում տոկոսային 23 կետով նվազել է մարզի լեռնային ու բարձրլեռնային շրջանների (1801-2250 մ) բաժինը գյուղական բնակչության թվաքանակում: Վերջին տասնամյակներին Արագածոտնում տեղի են ունեցել գյուղերի խոշորացում և ըստ գերակշռող մարդաքանակի՝ գյուղական բնակավայրերի խմբերի նկատելի փոփոխություններ:

Տնտեսությունը: 2019 թ. Արագածոտնի տնտեսության հիմնական հատվածներն ՀՀ-ում ունեին հետևյալ պատկերը՝ արդյունաբերություն՝ 2.2 %, գյուղատնտեսություն՝ 9.3 %, շինարարություն՝ 3.0 %, մանրածախ առևտուր՝ 1.5 %, ծառայություններ՝ 0.7 %: **Տնտեսության կառուցվածքում հիմնական նշանակություն ունեցող ճյուղերն են գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը:** Վերջիններիս զարգացման ու տարածքային կազմակերպման վրա, բացի բնաաշխարհագրական պայմանների բազմազանությունից և պատմական գործոններից, էական ազդեցու-

թյուն է թողնում նաև մարզի ՏԱԴ-ը՝ հարևանությունը մայրաքաղաք Երևանին, ինչպես նաև ՀՀ մասշտաբով սոցիալ-տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող Արմավիրի ու Կոտայքի մարզերին:

Արագածոտնի տնտեսության առաջատար ճյուղը **գյուղատնտեսությունն** է, որը մասնագիտացված է, հացահատիկայինների և կարտոֆիլի մշակության, պտղաբուծության ու խաղողագործության ուղղություններով և անասնապահությամբ: Մարզի գյուղատնտեսական հողատարածքները կազմում են 218.2 հազ. հա, որից 54-ը՝ վարելահողերն են, 68.5-ը՝ արոտավայրերը: **Մարզի երկրագործության ճյուղային կառուցվածքը և տարածքային կազմակերպումն ունեն վառ արտահայտված ուղղաձիգ տեղաբաշխում:** Աշտարակի և Թալինի տարածաշրջանների ցածրադիր շրջաններում զարգացած են պտղաբուծությունն ու խաղողագործությունը, նույն տարածաշրջանների բարձրադիր շրջաններում և Ապարանի ու Արագածի տարածաշրջաններում՝ հացահատիկի, կարտոֆիլի, կաղամբի և բանջարաբոստանայինների մշակությունը:

Արագածոտնի գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղը վերջին տարիներին դարձել է անասնաբուծությունը: Վերջինիս 2019 թ. բաժին էր ընկնում ԳՀԱ-ի մոտ 57 %-ը: Առավել բարձրադիր տարածք ունեցող Ապարանի և Արագածի տարածաշրջանների գյուղատնտեսության կառուցվածքում անասնաբուծության տեսակարար կշիռն ավելի բարձր է: Դա պայմանավորված է ոչ միայն նշված տարածքների բնակլիմայական պայմաններով, այլ նաև բնակչության ազգային կազմով, եզդի բնակչության առկայությամբ, որոնց համար ոչխարաբուծությունը ազգային-ավանդական զբաղմունք է:

Բնակլիմայական պայմանների բազմազանության պատճառով մարզն առանձնանում է գյուղացիական տնտեսությունների

արտադրական մասնագիտացման տարբերություններով: Աշտարակի տարածաշրջանի Կարբի, Օհանավան և Ուշի գյուղերն ունեն պտղաբուծական մասնագիտացում՝ խնձորենու մշակություն, Ոսկեվազ, Բյուրական, Աղձք գյուղերը՝ գետնաեկակի և պտղաբուծության, Աշտարակ, Սասունիկ, Կոշ, Ուջան, Նոր Եղեւիա, Արուճ գյուղերը՝ խաղողագործական մասնագիտացում: Տարածաշրջանի մնացած գյուղերն առավելապես ունեն անասնապահական և երկրագործական տարբեր ճյուղերի զուգակցմամբ ձևավորած արտադրական մասնագիտացումներ: **Աշտարակի տարածաշրջանի** ցածրադիր և միջին բարձրությունների գյուղացիական տնտեսություններին բնորոշ է տնտեսության վարման ինտենսիվ եղանակը, մնացած գյուղական համայնքներում դեռևս գերակշռում է էքստենսիվ ուղղությունը: **Ապարանի տարածաշրջանի** գյուղական բնակավայրերի մեծ մասը զբաղվում են կարտոֆիլի մշակությամբ և անասնապահությամբ, Շենավան, Հարթավան, Ափնա, Արագած, Ծաղկաշեն, Քուչակ և այլ գյուղերում՝ նաև բանջարաբուծությամբ և սակավ ջերմասեր պտղաբուծությամբ: **Արագածի տարածաշրջանի** գյուղացիական տնտեսություններում զբաղվում են տավարաբուծությամբ (ռչխարաբուծությանը զուգակցված) և հացահատիկի (գարու) մշակությամբ: **Թալինի տարածաշրջանի** ցածրադիր գոտու (Արտենի, Արագածավան, Լուսակն, Աշնակ գյուղերում) տնտեսական գործունեության հիմնական ուղղությունները խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունն են, Դաշտադեմ, Թալին և Ակունք բնակավայրերում՝ պտղաբուծությունը, իսկ մնացած գյուղերում՝ հացահատիկի մշակությունն ու անասնապահությունը:

Մարզում ոռոգման համակարգի հիմքը կազմում են Արգնի-Շամիրամի և Թալինի (Մխուրյանի ջրամբարից սնվող) ջրանցքները, Ապարանի և 28 փոքր ու միջին մեծության արհեստական ջրամբարները, Քասաղ և Գեղաձոր գետերի ջրերը:

Մարզում գյուղացիական տնտեսությունների եկամտաբերության ավելացման ուղիներից են ներկայումս ոռոգման առկա համակարգի վերակառուցումն ու բարեկարգումը, նոր ջրագծերի անցկացումը, գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման մակարդակի բարձրացումը: Խնդրի լուծմանը կնպաստի նոր ջրամբարների կառուցումը:

Արդյունաբերությունը: Ըստ արտադրության բաժինների՝ մարզի արդյունաբերության կառուցվածքում մոտ 90 %-ը բաժին է ընկնում մշակող արդյունաբերությանը, 8.1 %-ը՝ էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարմանը, 0.2 %-ը՝ ջրամատակարարմանը, կոյուղու, թափոնների կառավարմանը և վերամշակմանը, 2.1 %-ը՝ հանքագործական արդյունաբերությանը և բացահանքերի շահագործմանը [16]: **Արագածոտնի մշակող արդյունաբերության ճյուղերից առավել զարգացած են սննդամթերքի ու խմիչքների (72 %) և ոսկերչական իրերի արտադրությունը (26 %):** Առավել զարգացած են մսի և մսամթերքի մշակումն ու պահածոյացումը, մրգերի և բանջարեղենի մշակումն ու պահածոյացումը, կաթնամթերքի և ըմպելիքի արտադրությունները: **Մարզում կան խաղողի հումքի մշակման, գինու և կոնյակի արտադրություններ:** Արդյունաբերական հիմնական ձեռնարկությունները գտնվում են Աշտարակի, Ապարանի և Թալինի տարածաշրջաններում: Հայտնի ձեռնարկություններից են «Հայասի գրուպը», «Թամարա Ֆրուտը», «Աշտարակի գինիները», «Գրեյթ Վելին», «Աշտարակձուն», «Ապարանի պանրի գործարանը», «Աշտարակ կաթը» և այլն:

Մարզի տարածքով անցնող միջպետական նշանակության (Աշտարակ-Լանջիկ, Աշտարակ-Ապարան-Սպիտակի լեռնանցք) մոտ 144 և հանրապետական նշանակության 160 կմ ճանապարհահատվածները կարևոր դեր ունեն դրանց մերձակայքում կամ անմիջապես ճանապարհի վրա գտնվող **գյուղական**

բնակավայրերի զարգացման համար: Մարզային նշանակության ճանապարհների ընդհանուր երկարությունը կազմում է մոտ 389 կմ, որոնք ապահովում են գյուղական համայնքների տրանսպորտային կապը մարզկենտրոնի, նախկին վարչական շրջանների և տարբեր գյուղերի միջև:

Արագածոտնի մարզում գործում են առողջության առաջնային պահպանման ծառայություն մատուցող 23 հաստատություն, կամ մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում առկա այդպիսի օբյեկտների 4.6 %-ը: Արագածոտնը 10 հազար բնակչին բաժին ընկնող բժիշկների թվաքանակով (18.2) 2.5 անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին, միջին բուժանձնակազմով (43.4)՝ 1.3 անգամ, հիվանդանոցային մահճակալների թվով (12.1)՝ 3.4 անգամ, առողջության առաջնային ծառայություն մատուցող հաստատությունների թվաքանակով՝ 1.8 անգամ: Արագածոտնը ՀՀ-ում առաջիններից է բնակֆոնդի ապահովվածությամբ. ՀՀ միջինին մարզը գերազանցում է մոտ 1.5 անգամ (46,5 քմ): Արագածոտնում 2019 թ. գործում էին 32 նախակրթական, 120 հանրակրթական, 12 երաժշտական, գեղարվեստի, արվեստի և մանկապատանեական ստեղծագործական կենտրոններ, 3 նախնական մասնագիտական, 1 միջին մասնագիտական, 54 գրադարան, 2 գործող թանգարան, 4 տուն-թագարան, 5 մարզական հաստատություն և 781 մանրածախ առևտրի օբյեկտ: Մարզի տարածքում կա հյուրանոցային ութ օբյեկտ: Արագածոտնը մյուս մարզերի համեմատ ՀՀ-ում հայտնի է գիտության ոլորտում զբաղվածության բարձր ցուցանիշով: Մարզի տարածքի Երևան-Թալին և Աշտարակ-Ապարան հատվածներում վերջին տասնամյակում արագ զարգանում են զբոսաշրջային սպասարկման ծառայությունները: Մարզում են գտնվում գիտահետազոտական մի քանի ինստիտուտներ և Բյուրականի աստղադիտարանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Արագածոտնի մարզի սահմանների և ՏԱԴ-ի վերլուծություն և գնահատում:
2. Բնութագրե՛ք Արագածոտնի բնառեսուրսային ներուժը:
3. Կատարե՛ք Արագածոտնի բնակեցման պատմաաշխարհագրական վերլուծություն:
4. Բակչության ու բնակավայրերի տեղաբաշխման ի՞նչ առանձնահատկություններ կան Արագածոտնում:
5. Վերլուծե՛ք Արագածոտնի տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը և տեղաբաշխումը:
6. Ինչպիսի՞ զարգացում և տեղաբաշխում ունեն ենթակառուցվածքային տարրերը Արագածոտնի մարզում:
7. Կազմե՛ք Արագածոտնի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրների Ձեր տարբերակը:

5.3. Արարատի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Արարատի մարզը զբաղեցնում է համանուն ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի հարավարևելյան կեսի հարթավայրային ու լեռնային հատվածները: Հարթավայրային շրջանների բարձրությունը տատանվում է ծովի մակարդակից 800-1000 մ-ի սահմաններում: Մարզի լեռնային տարածքի մեծ մասը զբաղեցնում են Գեղամա լեռների լանջերը, Ուրծի և Երանոսի լեռները: Դրանց նախալեռնային շրջաններում շատ են երկրագործության և բնակեցման համար ոչ պիտանի «վատահողերը» (բեղլենդները):

Մարզը ձևավորվել է Արարատի, Մասիսի և Արտաշատի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: Զբաղեցնում է 2090 կմ² տարածք: Տարածքի մեծությամբ այն գերազանցում է միայն Արմավիրին: Մարզկենտրոն Արտաշատը գտնվում է Երևանից 30 կմ հեռավորության վրա: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ տարածքի 7.0 %-ը և բնակչության 8.6 %-ը:

Բնակեցման և տնտեսական գործունեության համար առավել նպաստավոր ու նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածքները կազմում են մարզի ավելի քան 68 %-ը: Մարզն առանձնանում է **համեմատաբար նպաստավոր կլիմայական պայմաններով:** Հարթավայրային շրջաններին բնորոշ է տևական (4-5 ամիս) շոգ ամառը, կարճատև գարունը և ձմեռը, տևական աշունը: Նշված տարածքներում կլիման խիստ ցամաքային է, մթնոլորտային տեղումների քանակը տատանվում է 205-300 մմ-ի սահմաններում: **Այստեղ լինում են ՀՀ-ի համար առավելագույն ջերմաստիճանները՝ +42-43°C:** Լեռնային մասերում կլիման չափավոր լեռնային է, Գեղամա լեռների բարձրադիր մասերում՝ ցուրտ լեռնային: Ագրոկլիմայական նշված պայմանները հնարավորություն են տվել ոռոգելի երկրագործության զարգացման համար,

ինչի շնորհիվ մարզի տարածքում **բնական, հումուսից աղքատ գորշահողերը վեր են ածվել կուլտուրոռոգելի հողերի**, կիսաանապատային բուսականությունը փոխարինվել է **ծաղկուն այգիներով ու մշակելի դաշտերով**:

Մարզի ավելի բարձրադիր վայրերում գերիշխում են լեռնատափաստանային և մերձալպյան լանդշաֆտները, որոնք օգտագործվում են անասնապահության զարգացման համար: **Արարատի ցածրադիր առանձին հատվածներում առաջացել են ճահճացած տեղամասեր, որոշ տեղերում՝ աղուտներ**: Արարատի նախալեռնային առանձին հատվածներում՝ 1400-2200 մ բարձրություններում, կան անտառներ ու թփուտներ: Այդպիսիք տարածված են **Խոսրովի արգելոցի տարածքում**:

Արարատի մարզն **աղքատ է ջրային ռեսուրսներով**: Մարզի տարածքով հոսում են Հրազդանը (ստորին հոսանքի հատվածով), Ազատ ու Վեդի գետերը և թափվում են Արաքսի մեջ: Տնտեսության համար անհրաժեշտ ջրային ռեսուրսների պակասը լրացվում է **արտեզյան ջրերի պաշարներով**: Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն **Ազատի ջրամբարը, Արտաշատի ու Երասխի ջրանցքները**: **Կառուցվում է Վեդու ջրամբարը**: ՀՀ մարզերի մեջ Արարատը համարվում է առավել շատ ջուր օգտագործողը (ՀՀ-ում օգտագործվող ջրերի ծավալի մոտ 1/3-ը): **Բացի երկրագործությունից՝ մարզում խոշոր ջրօգտագործող է նաև ձկնաբուծությունը**, որի զարգացումը իրականացվում է բազմաթիվ արհեստական ջրավազաններում: Վերջին տարիներին դրանց քանակի ավելացումը և օգտագործվող ջրի ծավալների մեծացումը իջեցրել են արտեզյան ջրերի մակարդակը՝ անդրադառնալով արտեզյան ավազանի ջրերի պաշարների գոյացման վրա:

Արարատում է գտնվում **ՀՀ-ում կրաքարի ամենախոշոր հանքավայրերից** մեկը՝ Արարատի հանքավայրը: Կան նաև մարմարի, ֆոսֆորիտների, կավի և հանքային ջրերի պաշարներ:

Արարատի տնտեսության զարգացման համար իրենց դերն ունեն նաև զբոսաշրջային ռեսուրսները: Տարեկան հազարավոր զբոսաշրջիկներ այցելում են **Խոր Վիրապի** վանքային համալիր, Պարյուր Սևակի տուն-թանգարան և այլ վայրեր: **Էկոզբոսաշրջության զարգացման համար բավարար նախադրյալներ կան Խոսրովի արգելոցում, Դաշտաքարում:**

Արարատն առանձնանում է մայրաքաղաքին հարևանությամբ, ՀՀ հյուսիսային և հարավարևելյան մարզերի ու տարածաշրջանների միջև **տարանցիկ ՏԱԴ-ով:** Դրանք իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողել Արարատի մարզի ժամանակակից տարածքի բնակեցման ու տնտեսության զարգացման վրա: Մարզի զարգացման համար առանձնահատուկ դեր ունեն Երևան–Արտաշատ–Երասխ–Եղեգնաձոր միջպետական և հանրապետական նշանակության Արտաշատ–Վեդի–Ուրցաձոր–Շաղափ–Զանգակատուն, Մասիս–Վաղարշապատ ավտոճանապարհները: Մարզի տնտեսության զարգացման համար կարևոր դեր է խաղացել նաև երկաթուղին, մասնավորապես՝ Երևան–Մասիս–Արտաշատ–Արարատ–Երասխ հատվածը:

Տարածքի բնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Արարատի մարզը պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Ոստան գավառի մի մասն է, որը միջնադարում հայտնի էր որպես մայրաքաղաքների գավառ: Հայաստան աշխարհում տնտեսական ու քաղաքական վերելքներն այստեղ ուղեկցվել են քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի առաջընթացով, հարյուրավոր նոր բնակավայրերի առաջացմամբ: Այստեղ էին գտնվում **միջնադարյան Հայաստանի Արտաշատ և Դվին մայրաքաղաքները՝** իրենց հարակից գյուղական բնակավայրերով: Ժամանակակից բնակավայրերի հենքի և տնտեսության ձևավորման ու զարգացման համար առանձնահատուկ դեր է ունեցել Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, երբ **1830-ական թվականներից տասնյակ հազարավոր**

հայեր Պարսկահայքի Սալմաստի և Խոյի գավառներից ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստան և վերաբնակեցվեցին նաև Արարատի տարածաշրջաններում:

1831 թ. Արարատի մարզում բնակչության թիվը կազմում էր ավելի քան քսաներկու հազար մարդ, որը բաշխված էր 90 գյուղերում: Բնակչության միջին խտությունը կազմում էր 11 մարդ/կմ²: Առավել խոշոր գյուղերից էին Վեդին (1244 մարդ), Արարատը (661 մարդ), Ագատավանը (534 մարդ), Այգեգարդը (353 մարդ), Վ. Արտաշատը (370 մարդ), Ոստանը (352 մարդ), Աղամազուն (435 մարդ) և այլն:



Քարտեզ 25. Արարատի մարզը

1831-1987 թթ. մարզի բնակչության թվաքանակն ավելացել է ավելի քան 3.6, հետագա մոտ երեք տասնամյակում՝ նվազել 1.5 անգամ: Մարզի բնակչության թվաքանակի կայուն աճ է դիտվել խորհրդային տարիներին: 1926-1988 թթ. մարզի բնակչության թիվն

ավելացել է ավելի քան չորս, իսկ գյուղական բնակչության թիվը՝ 2,8 անգամ: Խորհրդային վերջին երեք տասնամյակում՝ 1959-1988 թթ., մարզի բնակչության թիվը կրկնապատկվել է, իսկ 1988-2001 թթ.՝ ավելացել ընդամենը 10.8 %-ով:

Արարատը ՀՀ այն մարզերից է, որտեղ անկախացումից հետո առաջին տասնամյակի ընթացքում դիտվել է ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ գյուղական բնակչության թվաքանակի աճ (համապատասխանաբար՝ 10,8, և 15,5 %-ով): 2001-2020 թթ. մարզի բնակչության թվաքանակը նվազել է 15.5 հազարով կամ 5.7 %-ով: Արարատի մարզի ժամանակակից տարածքում առավել մեծ թվով գյուղական բնակավայրեր եղել են 1897 թ. (179): Հետագա ժամանակաշրջանում աստիճանաբար տեղի է ունեցել մարզի գյուղերի թվաքանակի նվազում, որը հիմնականում պայմանավորված էր լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում, այսպես կոչված, «ոչ հեռանկարային բնակավայրերի» վերացմամբ:

Տարածքի ագրոկլիմայական ռեսուրսները, ձևավորված ոռոգման համակարգը բավարար նախադրյալներ են ստեղծում Արարատի ցածրադիր-հարթավայրային շրջաններում խոշոր ու գերխոշոր գյուղերի ձևավորման համար: **Արարատը 2020 թ. բնակչության թվաքանակով երկրորդն էր ՀՀ-ում, գյուղական բնակչության թվով՝ առաջինը: Բնակչության մոտ 72 %-ը ապրում է գյուղական բնակավայրերում:**

Մարզի քաղաքային բնակավայրերից **Արտաշատը, Արարատը և Մասիսը Երևանի արդյունաբերական հանգույցի կարևոր օղակներից են:** Դրանցից առաջին երկուսը խորհրդային տարիներին դասվում էին հանրապետական ենթակայության քաղաքների շարքին: Արտաշատ, Արարատ և Մասիս քաղաքները բնակչության թվով գրեթե հավասար քաղաքներ են: **Արարատը դեռևս խորհրդային տարիներին դարձել էր հայտնի արդյունաբերական կենտրոն:** Արտաշատը, բացի վարչական գործառնությից, հայտնի

է նաև որպէս բազմաձևող վերամշակող արդյունաբերական կենտրոն (մրգի և բանջարեղենի պահածոների, ալկոհոլային խմիչքների, երեսպատման նյութերի, հախճապակու, աղյուսի և կղմինդրի արտադրություն և այլն):

Աղյուսակ 62

*Արարատի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը
(1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]*

Տարեթիվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչության խտությունը	Գյուղերի միջին մարդաբնակչությունը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	90	22123	-	22123	10.6	10.6	246
1897	-	179	89356	-	89356	42.8	42.8	499
1926	-	159	59906	-	59906	28.7	28.7	377
1959	2	116	124270	12689	111581	59.5	53.4	962
1970	4	95	178369	35124	143245	85.3	68.5	1508
1979	4	89	205191	52085	153106	98.2	73.2	1720
1988	4	90	245532	79149	166383	117.4	79.6	1849
2001	4	95	272016	79885	192131	130.2	92.0	2044
2011	4	95	260367	74103	186264	124.6	89.1	1982
2015	4	95	260102	73976	186126	124.5	89.1	1980
2020	4	95	256500	72100	184400	123	882	1962

Մասիսը ՀՀ խոշոր երկաթուղային հանգույցներից է և սպասարկում է մայրաքաղաքին: Քաղաքի արդյունաբերության հիմնական ուղղությունը սննդամթերքի տարբեր տեսակների արտադրությունն է: **Վեդին** բնակչության թվով զգալիորեն զիջում է նախորդ երեքին: Այն միջև 1996 թվականը համարվում էր Արա-

րատի վարչական շրջանի կենտրոնը և ներկայումս էլ հարակից գյուղական բնակավայրերի համար որոշակի ծառայությունների սպասարկման կենտրոն է: Քաղաքում կան սննդի ու շինանյութերի արտադրության ձեռնարկություններ, կարևոր դեր ունի նաև գյուղատնտեսական գործունեությունը:

Գյուղական բնակչության խտությամբ՝ 88 մարդ/քկմ, Արարատը զիջում է միայն Արմավիրին, գյուղական բնակավայրերի խտությամբ միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում: Մարզն առաջիններից է ՀՀ-ում գյուղերի միջին մարդաքանակով:

Արարատի մարզին առավել բնորոշ է շղթայաձև տարաբնակեցումը: Գյուղական բնակավայրերի հիմնական մասը տեղաբաշխված են մարզի հարթավայրային մասում՝ գլխավոր ավտոմոբիլային ճանապարհի և երկաթուղու երկայնքով, իսկ սահմանափակ թվով գյուղեր՝ նախալեռնային և լեռնային շրջաններում: Գյուղական բնակավայրերի 86 %-ից ավելին տեղաբաշխված են ծովի մակարդակից 801-1000 մ բարձրություններում: Մարզի ընդամենը 6 գյուղ գտնվում են ծովի մակարդակից 1601-2000 մ բարձրության շրջաններում, որոնց բաժին է ընկնում Արարատի գյուղական բնակչության ընդամենը 1,3 %-ը:

Ըստ մարդաքանակի՝ Արարատի մարզին առավել բնորոշ են մեծ (1001-3000 մարդ) գյուղերը, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության մոտ 55 %-ը:

Թեև Արարատում գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերն առավելապես տեղաբաշխված են եղել մարզի ցածրադիր-հարթավայրային շրջաններում, սակայն այստեղ ևս անցած տասնամյակների ընթացքում տեղի են ունեցել գյուղական բնակավայրերի և բնակչության՝ ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության բաշխվածության որոշակի փոփոխություններ: 1926 թ. համեմատությամբ 2020 թ. մարզի 1600 մ-ից բարձր շրջաններում գտնվող գյուղական բնակավայրերի բացարձակ թիվը նվազել է

32-ով կամ 17 տոկոսային կետով: Եթե 1926 թ. նախալեռնային և լեռնային շրջաններում (1200 մ-ից բարձր) ապրում էր մարզի գյուղական բնակչության 10 %-ը, ապա՝ 2020 թ.՝ ընդամենը 1,9 %-ը: Այդ տարիներին տեղի է ունեցել մարզի հիմնական բնակեցված գոտու (մինչև 1000մ բարձրության շրջանների), ինչպես գյուղերի թվի, այնպես էլ բնակչության թվաքանակի հարաբերական մեծությունների ավելացում:

ՀՀ ազգային փոքրամասնություններից մարզի Դիմիտրով ու Վ. Դվին գյուղերում ապրում են ասորիներ:

Տնտեսությունը: Արարատը ՀՀ տնտեսապես առավել զարգացած մարզերից է: 2019 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի ցուցանիշով (296.8 մլրդ դրամ) Արարատը զիջում էր միայն մայրաքաղաք Երևանին ու Սյունիքի մարզին: 2019 թ. մարզում գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալը կազմել 127.2 մլրդ դրամ է, որը կազմում էր ՀՀ ԳՀԱ-ի 14.9 %-ը: Այս ցուցանիշով Արարատը զիջում էր միայն Արմավիրին (20.9 %, 2019 թ.):

Արդյունաբերությունը: Մարզի արդյունաբերությունն ըստ արտադրության բաժինների ունի հետևյալ կառուցվածքը՝ հանքագործական արդյունաբերություն՝ 0.4, մշակող արդյունաբերություն՝ 95.0, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 4.1, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում՝ 0.5 %: Վերամշակող արդյունաբերության կառուցվածքում առավել զարգացած են պահածոների, հյութերի, գինու, կոնյակի ու ծխախոտի արտադրության ճյուղերը: Թողարկվող արտադրանքի արժեքային արտադրությամբ առաջատարը հիմնային մետաղների (ոսկու) արտադրությունն է, որը կենտրոնացված է Արարատի ոսկու կորզման ֆարիկայում: **Մանրի արդյունաբերությունը զարգանում է տեղական խաղողի, պտուղների և բանջարեղենի վերամշակման հիման վրա:** Վերջինիս հայտնի կենտրոններ են Արտաշատը, Արարա-

տը, Վեդին և Մասիսը: Մննդարդյունաբերական այլ գործարաններ տեղաբաշխված են նաև մարզի գյուղական բնակավայրերում: Մարզի տարածքում կա նաև արադաց կոմբինատ (Արմաշ): Մասիսում գործում է, **«Ինտերնեյշնլ Մասիս տոբակո»** ծխախոտի գործարանը: Մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թիվն անցնում է 80-ից:

Արարատում է գտնվում ՀՀ ցեմենտի երկու ձեռնարկություններից մեկը՝ **«Արարատ ցեմենտը»**, որն աշխատում է Արարատի կրաքարի պաշարների հիման վրա: Մարզի արդյունաբերության կառուցվածքում իրենց տեղն ունեն նաև թղթի ու թղթե արտադրատեսակների, երկաթբետոնե հավաքովի կոնստրուկցիաների (Արարատում և Արտաշատում), փայտանյութի վերամշակման, կենցաղային իրերի (Ճենապակ), բնական քարերի մշակման, էլեկտրական ու հսկիչ սարքերի արտադրությունները:

Գյուղատնտեսությունը: Արարատը մեր երկրի գյուղատնտեսական առավել զարգացած մարզերից մեկն է: 2019 թ. մարզում գյուղատնտեսական հողատարածքները կազմել են 156.6 հազ. հա, որից վարելահողերը՝ մոտ 25 հազ. հա:

Մարզի ԳՀԱ-ի կառուցվածքում բուսաբուծությունը 2019 թ. ցուցանիշներով ավելի քան 3 անգամ գերազանցել է անասնապահությանը: Գտնվելով Երևանյան ագլոմերացիայի ագդեցության գոտում՝ մարզի գյուղատնտեսությանը բնորոշ է նաև **մերձքաղաքային մասնագիտացման ուղղվածությունը:** Մարզի հազարավոր գյուղացիական տնտեսություններ իրենց արտադրանքն իրացնում են առավելապես Երևանի շուկաներում:

Մարզի երկրագործությունը գրեթե ամբողջովին ոռոգովի է, որն ապահովում են Արտաշատի ու Արաքսից սկզբնավորվող ջրանցքները, արտեզյան տասնյակ ջրհորները, պոմպակայանները (Մխչյանի և այլ), Ագատի ջրամբարը: **Բուսաբուծության առաջատար ճյուղերն են բանջարաբուծությունը, պտղաբուծությունը**

և խաղողագործությունը, բուստանայինների մշակությունը: Բան-ջարաբոստանային ցանքատարածքները մարզում 2019 թ. կազմել են 4928 հա, միջին բերքատվությունը՝ 399ց/հա: Դրանց համախառն արտադրանքով մարզը զիջում է միայն Արմավիրին: Բոստանային ցանքատարածքներով Արարատը 2019 թ. ավելի քան 2.7 անգամ զիջում էր Արմավիրի մարզին՝ նկատելիորեն առաջ անցնելով ՀՀ մյուս մարզերից, իսկ դրանց միջին բերքատվության ցուցանիշով Արարատը 2015-2019 թթ. ընթացքում առաջ է եղել Արմավիրից: 2014-2019 թթ. մարզում նվազել են ինչպես բանջարանոցային, այնպես էլ բուստանային մշակաբույսերի ցանքատարածքները, ինչի հետևանքով նվազել է դրանց համախառն բերքը:

Պտղի և հատապտղի ցանքատարածքներով Արարատի և Արմավիրի մարզերի միջև տարբերությունը մեծ չէ: 2015-2019 թթ. բերքատվության միջին ցուցանիշի տատանման պատճառով դրանցում համախառն բերքը ևս տարբեր է եղել: Արարատն Արմավիրին զիջում է նաև խաղողի տնկարկների տարածքներով (4.6 հազ. հա և 5.9 հազ. հա): **2015-2019 թթ. մարզում խաղողի բերքատվությունն ավելի բարձր է եղել, քան Արմավիրում,** ինչի շնորհիվ մարզն առանձին տարիների ավելի շատ խաղողի բերք է ստացել, քան Արմավիրի մարզը: 2019 թ. մարզում արտադրվել է 80 հազ. տ պտուղ և խաղող:

Մարզի երկրագործության կառուցվածքում իրենց դերն ունեն նաև **վաղահաս կարտոֆիլի, հացահատիկային և հատիկալընդեղենային մշակաբույսերի աճեցումը:** Հացահատիկի ու հատիկալընդեղենների ցանքատարածքները մարզում 2018 թ. կազմել են 3.3 հազ. հա, համախառն բերքը՝ 12.4 հազ. տ, վաղահաս կարտոֆիլի ցանքատարածքները՝ 619 հա, համախառն բերքը՝ 16.4 հազ. տ:

Մարզի տարածաշրջաններից Արարատը և Արտաշատը առավել շատ մասնագիտացված են պտղաբուծությամբ ու խաղո-

դագործությամբ, Մասիսի տարածաշրջանը՝ բանջարաբուստանայինների մշակությամբ, ջերմոցային տնտեսություններում՝ նաև ծաղկաբուծությամբ:

Արարատի մարզի գյուղատնտեսության մեջ **անասնապահության** տեսակարար կշիռը համեմատաբար փոքր է արոտավայրերի և խոտհարքների փոքր մակերեսների պատճառով: Մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ անասնապահության համախառն արտադրանքի մոտ 7 %-ը: Արարատին բաժին են ընկնում ՀՀ ԽԵԱ-ի գլխաքանակի 7 %-ը, խոզերի գլխաքանակի 11.4 %-ը, ոչ-խարների և այծերի 13.2 %-ը:

Մարզում անասնաբուծական առավել զարգացած շրջաններն են Արարատի ու Արտաշատի տարածաշրջանների լեռնային հատվածները, որտեղ կան արոտավայրերի ու խոտհարքների զգալի տարածքներ:

Մարզում կան ձևավորված **ֆերմերային խոշոր տնտեսություններ և ջերմատներ:** Վերջին մեկ տասնամյակում մարզի գյուղացիական տնտեսություններում նկատելիորեն կրճատվել են հացահատիկայինների ցանքատարածքները, և գյուղական բնակավայրերն իրենց արտադրական մասնագիտացմամբ գրեթե ամբողջությամբ կրկնում են նախկինում (մինչև 1990-ականների սկիզբը) ունեցած ուղղությունները (այգեպտղաբանջարաբուծական տնտեսություններ՝ անասնապահությանը զուգակցված):

Մարզի գյուղական որոշ բնակավայրերի համար եկամտի լրացուցիչ աղբյուր է արհեստական լճակներում իրականացվող **ձկնաբուծությունը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային գոտու գյուղերի համար՝ **մեղվապահությունը:**

Արարատի մարզի տրանսպորտային գլխավոր ուղիները **հանգուցային դեր են կատարում** ՀՀ հյուսիսից հարավ ձգվող տրանսպորտային մայրուղիներում: Թեև մարզի տարածքով ձգվում է Երևան–Արտաշատ–Արարատ–Երասխ–Նախիջևան–

Մեղրի-Միջնավան-Կապան երկաթուղին, սակայն Ադրբեջանի կողմից ՀՀ տրանսպորտային շրջափակման պատճառով այն կորցրել է իր նախկին նշանակությունը, և այժմ գործում է միայն Երևան-Երասխա հատվածը: **Մասիս կայարանը** ՀՀ երկաթուղային խոշորագույն հանգույցներից մեկն է: Առանձնակի կարևորություն ունի Երևան-Երասխա-Եղեգնաձոր-Վայք-Գորիս-Կապան-Մեղրի միջպետական նշանակության ավտոմայրուղին:

Արարատի մարզի տնտեսության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն **շինարարությունը և ոչ արտադրական ոլորտը**: 2019 թ. մարզում իրականացվել է ՀՀ-ում կատարված շինարարական աշխատանքների 5.6 %-ը, մանրածախ առևտրի 4,1 %-ը և ծառայությունների 1.7 %-ը: Մարզում գործում ավելի քան 1890 մանրածախ առևտրի օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 81, հանրակրթական 112, երաժշտական արվեստի, **գեղարվեստի դպրոցներ** ու մանկապատենական ստեղծագործական 22 կենտրոն, 3 նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և 4 միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություն: Արտաշատում գործում է **պետական թատրոն**, մարզում կան գործող երկու թանգարան, 88 գրադարան, 6 մարզական կազմակերպություն: 2019 թ. մարզն ուներ 457 բժիշկ և 986 միջին բուժանձնակազմ, հիվանդանոցային մահճակալների թիվը կազմել է 488 հատ: Մարզում գործում է 60 առողջության առաջնային պահպանման ծառայություն մատուցող հաստատություն: 10.000 բնակչին բաժին են ընկնում 18 բժիշկ, 38 միջին բուժանձնակազմ, 19 հիվանդանոցային մահճակալ:

Արարատի մարզի **գյուղական բնակավայրերը** ՀՀ-ում **առանձնանում են սոցիալ-մշակութային և կենցաղային սպասարկման համեմատաբար բարձր մակարդակով**: Բացառությամբ Սուրենավան, Արմաշ, Պարույր Սևակ և Զանգակատուն գյուղերի՝ մնացածները գազաֆիկացված են: Բացի Մասիսի տարա-

ծաշրջանի Միփանիկ, Ռանչպար և մի քանի այլ գյուղերից՝ մարզի մնացած բոլոր գյուղերն ունեն կենտրոնացված ջրամատակարարում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Արարատի մարզի բնառեսուրսային ներուժի վերլուծություն և գնահատում:

2. Հայաստան աշխարհում Արարատի տարածքը բնակցման ի՞նչ դերակատարություն է ունեցել:

3. Բնութագրե՛ք Արարատի տարաբնակեցման համակարգը: Կատարե՛ք մարզի գյուղական բնակավայրերի խմբավորում և դասակարգում:

4. Ի՞նչ դեր ունեն ենթակառուցվածքային տարրերը Արարատի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում:

5. Կատարե՛ք Արարատի գյուղատնտեսության մասնագիտացման և տարածքային կազմակերպման վերլուծություն:

6. Բնութագրե՛ք Արարատի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքն ու տեղաբաշխումը:

7. Առաջիկա տարիներին զբոսաշրջության ի՞նչ ուղղություններ կարող են ձևավորվել և զարգանալ Արարատի մարզում:

8. Շրջակա միջավայրի պահպանության ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան Արարատի մարզում:

5.4. Արմավիրի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Արմավիրի մարզը գտնվում է ՀՀ արևմտյան հատվածում: Այն կազմավորվել է Արմավիրի, Բաղրամյանի և Էջմիածնի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: Մարզի հարավային և արևմտյան մասով անցնում է Թուրքիայի հետ ՀՀ պետական սահմանը: **Արաքսի միջին հոսանքում (Մարգարա գյուղի մոտ) կառուցված է ավտոճանապարհային կամուրջ, որը ՀՀ-ն կապում է Թուրքիայի հետ:** Հյուսիսից սահմանակցում է Արագածոտնի, արևելքից՝ Արարատի մարզերին, հյուսիսարևելյան մասում՝ մայրաքաղաքին:

Արմավիրը ՀՀ-ում տարածքով ամենափոքր մարզն է, զբաղեցնում է 1242 կմ² տարածք (ՀՀ տարածքի 4.2 %-ը): **ՀՀ առավել խտաբնակ մարզն է և բնակչության քանակով ամենամեծը:** Այստեղ 2020 թ. ապրում էր ՀՀ մշտական բնակչության 8.9 %-ը, գյուղական բնակչության՝ 17.0 %-ը: Արարատից հետո երկրորդն է ՀՀ-ում գյուղական բնակչության թվաքանակով:

Արմավիրն զբաղեցնում է Արարատյան գոգավորության արևմտյան հատվածը և ունի հիմնականում հարթավայրային մակերևույթ (800-1100 մ բարձրությամբ): Հյուսիս-արևմուտքից մարզը եզրավորված է **Կարմրաշենի ու Շամիրամի լավային սարավանդներով**, որտեղ տեղանքի առավելագույն բարձրությունները հասնում են մինչև 1300 մ: **Մարզի տարածքի մոտ 81 %-ը գտնվում է ծովի մակարդակից մինչև 1000, մնացածը՝ 1001-1300 մ բարձրություններում:** Մարզում մինչև 3⁰ թեքություն ունեցող շրջանները կազմում են տարածքի 83 %-ը, մինչև 5⁰ թեքություն ունեցող շրջանները՝ 92 %-ը: Դրանք առանձնանում են բնակեցման ու տնտեսության զարգացման համար ռելիեֆային առավել նպաստավոր պայմաններով:

Ի տարբերություն Արարատի՝ **Արմավիրի մարզի գրեթե ամ-**

բողջ տարածքին բնորոշ են տնական, շոգ ամառը, կարճատև գարունը և ձմեռը, տնական աշունը: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան միջին քանակը տատանվում է 250-300 մմ սահմաններում, որոնք թափվում են առավելապես գարնանն ու աշնանը: Առանձին տարիների ձմռանը մարզում դիտվում է **ջերմաստիճանային շրջադասություն:** Այստեղ ևս իշխողը կուլտուր-ռոտզելի հողերի վրա ձևավորված մարդածին լանդշաֆտներն են: Ագրոկլիմայական ռեսուրսների բերված նկարագիրը ևս խոսում է մարզի տարածքի բնակեցման ու տնտեսության զարգացման համար նպաստավոր պայմանների մասին:

Արմավիրն առանձնապես հարուստ չէ ջրային ռեսուրսներով: Այստեղ է գտնվում ՀՀ ամենացածրադիր Ակնա (Այդր) լիճը, որն ունի ստորերկրյա սնում, զբաղեցնում է 50 հա մակերես: Լճից սկիզբ է առնում Մեծամոր (Սևջուր) գետը:

Տնտեսության առանձին ճյուղերի ձևավորման, դրանց տնտեսական բազայի ամրապնդման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործընթացների վրա իրենց դրական ազդեցությունն են ունեցել նաև մարզի համեմատաբար **նպաստավոր ՏԱԴ-ը և ձևավորված արտադրական ենթակառուցվածքները:** Արմավիրը սահմանակցում է մայրաքաղաքին: Մարզով անցնում են տարանցիկ նշանակության Երևան-Վաղարշապատ-Արմավիր-Քարակերտ-Արագածավան-Գյումրի-Բավրա-Վրաստան ավտոճանապարհը և երկաթուղի: Բացառիկ դեր ունեն նաև Արաքսից սնվող Արմավիրի Մեծ, Հրազդանից սնվող Էջմիածնի և Ախուրյանի ջրամբարից սնվող Թալինի ջրանցքներն ու դրանցից սկզբնավորվող ռոտզման ողջ համակարգը, ինչպես նաև Արարատյան արտեզյան ավազանը:

Արմավիրի համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև այստեղ հայտնաբերված **տուֆերի, հրաբխային խարամի և կերակրի աղի պաշարները:** Մնացած օգտակար հանածոներով մարզն

առանձնապես հարուստ չէ: Մարզում չկան բնական անտառապատ տարածքներ: Այստեղ է գտնվում ՀՀ-ում միակ **«Որդան կարմիր»** արգելավայրը (Արագածի և Ջրառատ գյուղերի վարչական տարածքում):

Արմավիրն աղքատ է բնածին ռեկրացիոն-զբոսաշրջային ռեսուրսներով: **Սակայն այստեղ է գտնվում Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածինը:** Վերջինս նպաստում է մարզում հոգևոր-մշակութային զբոսաշրջության զարգացմանը: Պակաս նշանակություն չունեն նաև **«Զվարթնոց»** տաճարը, **Սարդարապատի ազգագրական թանգարանը**, **«Մուսալեռ»** և **«Սարդարապատ»** հուշահամալիրները, Մեծամորի և Զվարթնոցի հնագիտական թանգարանները, Սուրբ Հովհսիմե, Սուրբ Գայանե և Սուրբ Շողակաթ եկեղեցիները: **Տարածքի բնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը:**

Արմավիրի մարզի տարածքը Հայաստան աշխարհում պետականության ձևավորման օրրաններից է: Այստեղ են գտնվել հայոց առաջին մայրաքաղաք **Արմավիրը** և Երվանդունիների թագավորության վերջին **մայրաքաղաքը՝ Երվանդաշատը**, որոնք դարեր շարունակ եղել են պետական և մշակութային խոշոր կենտրոններ: Մեծամորի բլրի լանջին հայտնաբերված հինգհազարամյա մետաղաձուլարանը, ուրարտական քաղաք **Արգիշտի-խինլիի ավերակները**, Զվարթնոց տաճարի ավերակները, Վաղարշապատի վանական համալիրները և բազմաթիվ այլ պատմական հուշարձաններ վկայում են մարզի տարածքի հազարամյակներ առաջ բնակեցման մասին: Այդուհանդերձ, պատմական ճակատագրի բերումով Արմավիրում ևս ժամանակակից բնակավայրերի ցանցի հենքը ձևավորվել է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո: **1831 թ. մարզի տարածքում կար 52 գյուղական բնակավայր, որոնք միասին ունեին 14517 բնակիչ:** Այդ ժամանակ Էջմիածնի տարածաշրջանն ուներ 27 (8685 բնակչով), Արմավիրը՝ 22 (5140 բնակչով), Բաղրամյանը՝ ընդամենը

3 բնակավայր (692 բնակչով): Էջմիածնի տարածաշրջանն այդ ժամանակ (1831թ.) բնակչության թվաքանակով ՀՀ ժամանակակից տարածաշրջանների մեջ զիջում էր միայն Ախուրյանին ու Մասիսին: Բնակչության քանակով առավել խոշոր գյուղերից էին Էջմիածինը (2175 մարդ), Հոկտեմբերը (1487 մարդ), Չոբանքարան (951 մարդ), Ներքին Խաթունարիսը (870 մարդ), Ջրառատը (885 մարդ), Արշալույսը (419 մարդ), Նալբանդյանը (630 մարդ), Ալաշ-կերտը (413 մարդ) և այլն:

1831-1897 թթ. Արմավիրի բնակչությունն ավելացել է ավելի քան 3.6, գյուղական բնակավայրերի քանակը՝ 1,6 անգամ (52-ից դարձել է 81): 1897-1926 թթ. իրադարձությունների պատճառով մարզում ընդհանուր բնակչության թվաքանակը մնացել է գրեթե նույնը: Խորհրդային տարիներին մարզի ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ գյուղական բնակչությունն ունեցել է կայուն աճ: 1926 թ. համեմատությամբ 1988 թ. մարզի բնակչության ընդհանուր թիվն ավելացել է ավելի քան 4.8, իսկ գյուղական բնակչության թիվը՝ 3.4 անգամ:

1926-1988 թթ. մարզում քաղաքային բնակչությունն ավելացել է ավելի քան 12.5 անգամ, 1988-2020 թթ.՝ նվազել 1,3 անգամ: Իր նշանակությամբ բացառիկ դեր ունի Վաղարշապատ քաղաքը, որը համայն հայության հոգևոր-մշակութային գլխավոր կենտրոնն է: Վաղարշապատի տեղում հնում եղել է Վարդգեսավան քաղաքը, որը Ք.ա. 140 թ. կոչվել է Վաղարշապատ: Այն III-IV դարերում եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը: 1924 թ. հաստատվել է որպես շրջանային ենթակայության քաղաք:



Քարտեզ 26. Արմավիրի մարզը

Երկրորդ անգամ քաղաք է հաստատվել 1938 թ.: Վաղարշապատը բնակչության թվով ՀՀ 4-րդ քաղաքն է: Քաղաքի տնտեսության հիմքն են կազմում սննդի արդյունաբերությունը, սպասարկման ոլորտը և զբոսաշրջությունը: Մարզկենտրոն **Արմավիրը** քաղաքային բնակավայր է դարձել 1947 թ.: Այն թեև կորցրել է նախկին արդյունաբերական ներուժի զգալի մասը, սակայն առաջիկա տարիներին իրականացվող ծրագրերի շնորհիվ աստիճանաբար կվերականգնի իր երբեմնի արդյունաբերական ներուժի զգալի մասը: Բացի վարչական գործառույթից՝ մարզի գյուղերի համար համարվում է տարատեսակ ծառայությունների սպասարկման կենտրոն: **Արմավիրով են անցնում Երևան-Գյումրի երկաթգիծը և Երևան-Արմավիր-Արագածավան-Գյումրի ավտոճանապարհը:**

ՀՀ-ում բացառիկ դեր ունի նաև ՀԱԷԿ-ի բանավան **Մեծամոր** քաղաքը, որը ձևավորվել և զարգացել է ատոմակայանի շինարարությանը զուգընթաց: Եթե ՀՀ մնացած մարզերում մինչև 1970-ական թվականները տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի թվաքանակի նվազում, ապա Արմավիրում գյուղերի թվաքանակն ավելացել է: **Արմավիրում խորհրդային տարիներին ստեղծվել են**

առավել մեծ թվով գյուղական տիպի նոր բնակավայրեր, քան որևէ այլ մարզում: Միայն 1980-ական թթ. այստեղ ստեղծվել է 7 նոր գյուղ նորաստեղծ Բաղրամյանի տարածաշրջանում:

Արմավիրը բացառիկ է նաև մեկ այլ ցուցանիշով: Այստեղ անկախացումից հետո դիտվել է գյուղական բնակչության թվաքանակի կայուն աճ (բացառությամբ վերջին տարիների):

2020 թ. Արմավիրի մարզի բնակչության մոտ 69 %-ը ապրում էր գյուղական բնակավայրերում: Մարզի գյուղական բնակչության գրեթե 48 %-ը բաժին էր ընկնում միայն Էջմիածնի տարածաշրջանին, որն այս ցուցանիշով ՀՀ նախկին վարչական շրջանների մեջ առաջինն է:

Մարզում գերակշռում են բնակչության թվով մեծ (1001-3000 մարդ) գյուղերը (գյուղերի ընդհանուր թվի 65 %-ը), որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 55.4 %-ը: **Խոշոր ու գերխոշոր գյուղերում է ապրում Արմավիրի գյուղական բնակչության 42 %-ը:**

Արմավիրի գյուղական բնակչության գրեթե 96 %-ը տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 801-1000 մ, 3.7 %-ը՝ 1001-1200 մ և ընդամենը 0.3 %-ը՝ 1201-1400 մ բարձրության գոտիներում: Անցած տասնամյակների ընթացքում Արմավիրում տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի խոշորացման գործընթաց: Մարզին բնորոշ է **մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղային տարաբնակեցումը:** Վերջին երկու տասնամյակում (2001-2020 թթ.) մարզի բնակչության թիվը նվազել է մոտ 4.5 %-ով, քաղաքային բնակչությունը՝ ավելի քան 23 %-ով:

Տնտեսությունը: Արմավիրը ՀՀ տնտեսապես առավել զարգացած մարզերից մեկը: Այն առանձնանում է զարգացած գյուղատնտեսությամբ ու արդյունաբերությամբ: Արմավիրը 2019 թ. տվել է ՀՀ ԱՀԱ 5,2 %-ը, ԳՀԱ-ի՝ 20,9 %-ը: Մարզում 2019 թ. իրականացվել է ՀՀ-ում կատարվող շինարարական աշխատանքների

8.2 %-ը: Արմավիրին բաժին են ընկնում ՀՀ մանրածախ առևտրի 3.5 %-ը և ծառայությունների՝ 1.6 %-ը: 2015-2019 թթ. մարզի արտադրական համալիրում մեծացել է գյուղատնտեսության մասնաբաժինը: **Եթե 2015 թ. մարզը տալիս էր ՀՀ ԳՀԱ-ի 18.9 %-ը, ապա՝ 2019 թ.՝ 20.9 %-ը:**

Աղյուսակ 63

Արմավիրի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը (1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչությունը	Գյուղերի միջին մարդահամար
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	52	14517	-	14517	11,7	11,7	279
1897	-	81	53046	-	53046	42.7	42.7	655
1926	1	82	53558	8436	45122	43.1	36.3	550
1959	2	89	119187	34631	84556	96.0	68.0	950
1970	3	84	180743	57700	123043	145.5	99.0	1465
1979	3	86	220274	83706	136568	177.4	110.0	1588
1988	3	91	258961	107438	151523	208.5	122.0	1665
2001	3	95	276233	98292	177941	222.4	143.3	1873
2011	3	95	265770	85050	180720	214.0	145.5	1902
2015	3	95	267002	84995	182007	215.0	146.5	1916
2020	3	95	263900	82500	181400	212.5	146.0	1909

Մարզի ՀՆԱ-ի կառուցվածքում գյուղատնտեսությունն ավելի քան 2 անգամ գերազանցում է արդյունաբերությանը:

Արմավիրի արդյունաբերությունը մասնագիտացված է էլեկտրաէներգետիկայի, սննդի արդյունաբերության և շինանյութ-

թերի հանքավայրերի շահագործման ուղղություններով: Խորհրդային տարիներին մարզի Վաղարշապատ ու Արմավիր քաղաքներում գործում էին կահույքի, պլաստմասսաների, հաստոցաշինական, շինանյութերի և այլ ճյուղերի գործարաններ, սակայն դրանց մի մասը ներկայումս չի գործում:

Մարզի **արդյունաբերական** արտադրանքն ըստ արտադրության բաժինների ունի հետևյալ պատկերը՝ հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում՝ 0.6 %, մշակող արդյունաբերություն՝ 69.8 %, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 28.9 %, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում՝ 0.7 %: **Մարզի վերամշակող արդյունաբերությունը զարգանում է տեղական գյուղատնտեսական հումքի հիման վրա ձևավորված սննդի արդյունաբերությամբ:** Հիմնական ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են ոչ միայն Արմավիր ու Վաղարշապատ քաղաքներում, այլ նաև մարզի մի շարք գյուղերում: Վերջին տասնամյակում Բաղրամյանի տարածաշրջանում հիմնված խաղողի նոր այգիների բազայի հիման վրա ձևավորվել է կոնյակի ու գինու նոր գործարան **արգենտինահայ գործարար Է. Էռնեկյանի ներդրումների շնորհիվ:** Բաղրամյանի տարածաշրջանի **Լեռնագոգ բնակավայրում գործում են այրադաց կոմբինատ և համակցված կերերի գործարան:** Սննդի արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից են «ՄՄՊ» ընկերությունը, Վանանդի «Նոյան» պտուղ-բանջարեղենի վերամշակման գործարանը, «Արաքս» թոչնաֆաբրիկան, «Տիեռաս դե Արմենիա» (Հայաստանի հողեր) ընկերությունը: Հայտնի է նաև Շենիկի խոտալյուրի ֆաբրիկան:

Ոչ միայն Արմավիրի, այլ նաև ՀՀ էկոնոմիկայի համար առանձնահատուկ տեղ և դեր ունի Մեծամորի ատոմակայանը, որը միակն է Հարավկովկասյան տարածաշրջանում: **Մինչև ՀՀ-ում նոր ատոմակայանի կառուցումը Մեծամորի ատոմակայանի շահ-**

հագործման ժամկետը երկարացվել է մինչև 2026 թվականը համապատասխան տեխնիկական և տեխնոլոգիական վերազինման շնորհիվ: Մարզի Բաղրամյանի ու Արմավիրի տարածաշրջաններում գործում են շինանյութերի արդյունաբերության ձեռնարկություններ, որոնք զբաղվում են տուֆի և հրաբխային խարամի արդյունահանման ու երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների արտադրությամբ:

Վերջին տարիներին աշխատանքներ են տարվում մարզի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքի դիվերսիֆիկացման ուղղությամբ: Դա հնարավորություն կտա առավել լիարժեք և արդյունավետ օգտագործելու մարզի արդյունաբերական ներուժի առկա նախադրյալները և աշխատանքային ռեսուրսները: Մարզում ստեղծվել է այլընտրանքային արեգակնային էլեկտրակայան:

Գյուղատնտեսությունը: ԳՀԱ-ի մասնաբաժնով **Արմավիրի մարզը 2015-2019 թթ. եղել է առաջինը ՀՀ-ում** (մինչև այդ առաջինը Գեղարքունիքն էր): Մարզում գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածքները կազմում են ավելի քան 97 հազ. հա (41.2-ը՝ վարելահողեր), որը կազմում է մարզի ընդհանուր տարածքի ավելի քան 78 %-ը: **Վարելահողերի մասնաբաժինը գյուղատնտեսական հողատարածքներում 42.4 % է, բազմամյա տնկարկներինը՝ 7 %:** Այս ցուցանիշով **Արմավիրը ՀՀ-ում առաջիններից է:** Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի մոտ 6 %-ը կազմում են խաղողի այգիները, 22 %-ը՝ արոտավայրերը, 0.3 %-ը՝ խոտհարքները, 22.5-ը՝ այլ հողատեսքեր: Արմավիրի գյուղատնտեսության կառուցվածքում բուսաբուծությունն արտադրանքի ծավալով ավելի քան 2.5 անգամ գերազանցում է անասնաբուծությանը: **Երկրագործական զարգացած ուղղություններ են պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը, բանջարաբուծությունը և բոստանայինների աճեցումը**, որոնք ամբողջո-

վին հիմնված են արհեստական ռոռզման վրա: Մարզում գյուղատնտեսությունը զարգանում է նաև մերձքաղաքային մասնագիտացմամբ:

Թեև վերջին տարիներին մարզում նվազել են բանջարաբուստանային մշակաբույսերի ցանքատարածքները, սակայն դրանց մակերեսով (8.9 հազ. հա) ՀՀ-ում Արմավիրը առաջինն է: Այստեղ է գտնվում ՀՀ բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածքների ավելի քան 41 %-ը: Մարզում արտադրվում է բանջարանոցային մշակաբույսերի ՀՀ համախառն բերքի ավելի քան 45-50 %-ը: Դրանց ցանքատարածքներն առավելապես գտնվում են Արմավիրի ու Էջմիածնի տարածաշրջաններում:

Արմավիրին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում մշակվող բոստանային մշակաբույսերի (ձմերուկ, սեխ և այլն) ցանքատարածքների ավելի քան 66 %-ը: Դրանք առավել մեծ մակերես են զբաղեցնում Բաղրամյանի ու Էջմիածնի տարածաշրջաններում: Արմավիրի մարզում արտադրվում է բոստանային մշակաբույսերի ՀՀ համախառն բերքի 60 %-ը: Արմավիրն առաջինն է ՀՀ-ում նաև պտղի ու հատապտղի տնկարկների տարածքներով (ՀՀ 22 %-ը), իսկ դրանց համախառն արտադրանքով գրեթե հավասար է Արարատի մարզին:

Արմավիրը ՀՀ հիմնական խաղողագործական շրջանն է: Մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ խաղողի այգիների ավելի քան 43 %-ը (6.9 հազ. հա): Այստեղ արտադրվում է ՀՀ խաղողի ընդհանուր բերքի 45-48 %-ը: Խաղողի տնկիների առավել մեծ մակերեսներով առանձնանում են Արմավիրի ու Էջմիածնի տարածաշրջանները: Երիտասարդ այգիներ են հիմնվել Բաղրամյանի տարածաշրջանում:

Արմավիրի երկրագործության մեջ պակաս նշանակություն չունեն նաև հացահատիկային և հատիկաբնդեղենային մշակաբույսերը: Այստեղ տարեկան արտադրվում է այդպիսի պարենա-

մթերքի ՀՀ համախառն արտադրանքի 4.5-5.5 %-ը: Մարզում վերջին տարիներին նկատվում են դրանց ցանքատարածքների կրճատում ու առավել եկամտաբեր մշակաբույսերի ցանքատարածքների ավելացում: Վաղահաս կարտոֆիլի ցանքատարածքները մարզում տատանվում են 1.3-1.4 հազ. հա-ի, համախառն բերքը՝ 45-55 հազ. տ-ի սահմաններում:

Խորհրդային տարիներին մարզի շուրջ 10 գյուղերում մշակում էին խորդենի: Վերջինիս վերականգնումը տնտեսապես հիմնավոր էր և նպատակահարմար:

Արմավիրում անասնաբուծության զարգացման հնարավորությունները սահմանափակ են. քիչ են արոտավայրերը և խոտհարքները: Սակայն այն որոշակի դեր ունի մարզի գյուղատնտեսության կառուցվածքում և տալիս մարզի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 25-29 %-ը, ՀՀ անասնապահական արտադրանքի՝ 9-10 %-ը: **ԽԵԿ-ի գլխաքանակով մարզն ունի միջին տեղ ՀՀ-ում (2019 թ.՝ 51 հազ. գլուխ), իսկ ՄԵԱ-ի գլխաքանակով առաջինն է ՀՀ-ում:** Մարզին բաժին է ընկնում ՄԵԱ-ի գլխաքանակի ավելի քան 15.7 %-ը (2019 թ.): Արմավիրն առաջինն է ՀՀ-ում նաև խոզերի գլխաքանակով (25.2 հազ.): Մարզին բաժին է ընկնում դրանց գլխաքանակի 14 %-ը: ՄԵԱ-ի և խոզաբուծության զարգացմամբ առավել հայտնի է Բաղրամյանի տարածարջանը (նախկին համավիրն ուներ 54 հազ. գլուխ խոզ): Արմավիրը ՀՀ-ում հայտնի է նաև զարգացած թռչնաբուծությամբ: Մարզում արտադրվում է ՀՀ թռչնի ձվի 18 %-ը: Մարզը ՀՀ-ում հայտնի է նաև բրդի արտադրությամբ (ՀՀ 17.5 %-ը):

Մարզի գյուղերն ունեն այգեպտղաբանջարաբուծական արտադրական մասնագիտացման ուղղություն, որը, ըստ տարածաշրջանների, ունի հետևյալ պատկերը՝ **Արմավիրի տարածաշրջան**՝ խաղողագործություն, պտղաբուծություն և բանջարաբուծություն, **Էջմիածնի տարածաշրջան**՝ բանջարաբուծություն և

խաղողագործություն, **Բաղրամյանի տարածաշրջան**՝ բուստանայինների (առավելապես՝ ձմերուկ և սեխ) մշակություն, խաղողագործություն ու պտղաբուծություն: Մարզի գրեթե բոլոր գյուղերում երկրագործության վերը նշված ճյուղերը զուգակցվում են կաթնային տավարաբուծության, առանձին գյուղերում՝ ոչխարաբուծության հետ:

Բնակչության թվաքանակի և տնտեսական զարգացման մակարդակին համապատասխան՝ մարզի մասնաբաժինը շինարարության, ծառայությունների ու մանրածախ առևտրի ոլորտներում ՀՀ միջին ցուցանիշների համեմատ բավական ցածր է, ինչը բացատրվում է մայրաքաղաքի մոտիկությամբ և վերջինիս՝ շրջակա մարզերի վրա ազդեցությամբ: Մարզում ծառայությունների ծավալը մեկ շնչի հաշվով մոտ 5, իսկ մանրածախ առևտրինը՝ 4.5 անգամ փոքր են ՀՀ միջին ցուցանիշներից: Մարզում գործում են մանրածախ առևտրի ավելի քան 758 օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 105, պետական հանրակրթական 118, ոչ պետական հանրակրթական 2, մշակութային 21, միջին մասնագիտական՝ 5 հաստատություն, 11 մշակույթի պալատ, 5 թանգարան, 2 մարզադաշտ, տուն-թագարան և պատկերասրահ:

Մարզի զարգացման ժամանակակից հիմնախնդիրների շարքում առաջնային են համարվում.

1) արտահանման նշանակություն ունեցող գյուղատնտեսության ճյուղերի ինտենսիվացումը և արտահանման ծավալների ավելացումը,

2) սննդարդյունաբերության արտահանման ծավալների մեծացումը,

3) արդյունաբերության դիվերսիֆիկացումը՝ նոր ճյուղերի ձևավորումը և զարգացումը,

4) ագրոկլիմայական ներուժի առավել արդյունավետ օգտագործումը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Արմավիրի մարզի SUՂ-ի վերլուծություն և գնահատում:
2. Բնութագրե՛ք Արմավիրի բնառեստրսային ներուժը:
3. Բնառեստրսային ներուժի օգտագործման ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան Արմավիրի մարզում:
4. Կատարե՛ք Արմավիրի մարզի բնակեցման պատմաաշխարհագրական վերլուծություն: Բնութագրե՛ք մարզի քաղաքային բնակավայրերը:
5. Ի՞նչ գործոններ են նպաստել Արմավիրում խորհրդային տարիներին նոր բնակավայրերի առաջացմանը: Առանձնացրե՛ք մարզի խոշոր, գերխոշոր և հայտնի գյուղերը:
6. Վերլուծե՛ք Արմավիրի տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը և տեղաբաշխումը:
7. Մատնանշե՛ք Արմավիրի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ժամանակակից հիմնախնդիրները:

5.5. Շիրակի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Շիրակի մարզը կազմավորվել է Ախուրյանի, Ամասիայի, Անիի, Արթիկի և Աշոցքի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: Զբաղեցնում է 2680 կմ² տարածք (ՀՀ տարածքի 9 %-ը): Մարզը հիմնականում համապատասխանում է Շիրակի սոցիալ-տնտեսական շրջանին: **Շիրակն ընդգրկում է գերազանցապես Ախուրյանի ավազանի ձախափնյակը՝** միջին հոսանքի սահմաններում, վերին հոսանքում՝ նաև նրա աջափնյա մի հատվածը: 2020 թ. այստեղ ապրում էր ՀՀ 7.8, քաղաքային 7.2, գյուղական բնակչության 8.9 %-ը: Շիրակում է գտնվում ՀՀ մշտական բնակչություն ունեցող գյուղերի 13.6 %-ը: Երկրորդն է ՀՀ-ում գյուղական բնակավայրերի թվաքանակով (127 գյուղ):

Շիրակի տնտեսության զարգացման ու տարածքային կազմակերպման համար առաջնային նշանակություն ունի **տարածքի ընդհանուր բարձրադիր դիրքը**: Մարզում ծովի մակարդակից 1500 մ-ից բարձր գտնում է ընկած տարածքի 88.4, իսկ 1500-2500 մ բարձրության գտնում՝ 75.4 %-ը: Բնակեցման ու տնտեսական գործունեության համար առավել բարենպաստ պայմաններ ունի Շիրակի տարածքի 50 %-ը:

Շիրակում շատ ավելի բարենպաստ են տափարակ և մեղմաթեք հարթությունները (մինչև 3⁰), ինչպես նաև մեղմաթեք լանջերը (3-8⁰), որոնք զբաղեցնում են տարածքի 80 %-ը: Չնայած դրանց որոշ մասն ընկած է 2200 մ-ից բարձր շրջաններում, այդուհանդերձ մակերևույթի թեքությունները Շիրակում տնտեսության զարգացման խոչընդոտող գործոն չեն: Մարզին բնորոշ է համեմատաբար հարթ և սակավ մասնատված տարածքների գերակշռությունը: Հյուսիսում ընկած է **Աշոցքի բարձրադիր սարահարթը**, հարավում՝ համեմատաբար ցածրադիր, հարթ և թույլ մաս-

նատված **Շիրակի սարահարթը**: Մեծ մասնատվածություն ունեցող և զառիթափ լանջերով ընդարձակ տարածքներն ընկած են մարզը եզրավորող լեռնալանջերում: Հյուսիս-արևմուտքից **Եղնախաղի**, հյուսիս-արևելքից **Ջավախքի** հրաբխային լեռնավահաններով եզրավորվում է **Աշոցքի բարձրադիր սարահարթը**:

Մարզի կլիման բարեխառն է, աչքի է ընկնում ցամաքայնությամբ և ըստ բարձրության՝ դառնում է խիստ: Բնակեցման համար աննպաստ են մարզի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան հատվածի՝ Աշոցքի սարահարթի կլիմայական պայմանները: Վերջինս առանձնանում է կարճատև, զով ամառներով և երկարատև ու ցուրտ ձմեռներով, որն իր անմիջական ազդեցությունն է թողնում տարածքի յուրացման վրա: Այստեղ է գտնվում ոչ միայն ՀՀ, այլ նաև Հայկական լեռնաշխարհի **«ցրտի բևեռը»:** Պաղակնում գրանցվել է մեր լեռնաշխարհի բացարձակ նվազագույն ջերմաստիճանը՝ **-42° C**: Մարզի հարավում ամառը տաք է ու չոր (+22°), հյուսիսում՝ զով՝ +15°: Շիրակը ՀՀ առավել ձնառատ շրջաններից է: Աշոցքի սարահարթում հունվարյան միջին ջերմաստիճանը -10°C է, հարավում՝ -5°C: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան միջին քանակը հարավում 550-600 մմ է, հյուսիսում՝ 700 մմ: **Շիրակի մարզի Արագածի մերձգագաթային շրջանները համարվում են ՀՀ ամենախոնավ շրջաններից, որտեղ տարեկան թափվում են 900-1100 մմ տեղումներ:** Նույնքան տեղումներ թափվում են նաև Ջավախքի լեռների բարձրադիր հատվածներում:

Շիրակի ջրագրական ցանցի հիմնական միավորը **Ախուրյան գետն** է, որը սկիզբ է առնում **Արփի լիճ-ջրամբարից**: Գետի ակունքի շրջանում ամբարտակի կառուցման պատճառով լիճը վերածվել է ջրամբարի, և մակերեսը մեծացել է ավելի քան 7 անգամ՝ կազմելով մոտ 22 կմ²: Ախուրյանի վտակներից Մանթաշը, Գյումրիգետը և Ջաջուռգետը ամռանը գրեթե ցամաքում են: **Խորհրդային տարիներին Թուրքիայի հետ միասին Ախուրյանի**

վրա կառուցվել է ջրամբար, որն ունի 525 մլն մ³ ծավալ և առայժմ խոշորագույնն է ՀՀ-ում: Ախուրյանի միջին հոսանքի շրջանից սկսվում և Գյումրին արևելքից շրջանցելով՝ անցնում է **Շիրակի ջրանցքը**:

Շիրակն առավել հարուստ է հրաբխածին շինանյութերի (տուֆի, պեմզայի, բազալտի, հրաբխային խարամի) և կրաքարի պաշարներով: Միայն Արթիկի տարածաշրջանում կան երկուսուկես տասնյակ տուֆի հանքավայրեր, Ջաջուռում՝ կրաքարեր և տեղական նշանակության ածխի, Անիպեմզայում ու Պեմզաշենում՝ պեմզայի պաշարներ և այլն:

Շիրակի համար բացառիկ կարևորություն ունեն **բերրի սևահողերը**, որոնք ՀՀ-ում հացահատիկի մշակության հիմնական տարածքներից են: Նշանակալի տեղ ունեն **ալպյան և մերձալպյան** մարգագետինները, որոնք բազա են անասնապահության զարգացման համար: Մարգում բնական անտառային տարածքները բացակայում են:

Շիրակի տարածքն աչքի է ընկնում զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն ռեսուրսներով: Այդպիսիք են նախևառաջ **Վահրամաբերդի ուրարտական ամրոցը, Մարմաշենի և Հառիճի վանքերը, Երեբույքի եկեղեցին:** Զբոսաշրջային գրավչությամբ աչքի է ընկնում **Գյումրի քաղաքը՝ իր ճարտարապետական կառույցներով, եկեղեցիներով, թանգարաններով, արհեստագործության և արվեստի ոլորտի օբյեկտներով (Գյումրի արգելոց-թանգարանը):** Բացառիկ դեր ունեն Շիրակի բնածին ռեկրեացիոն ռեսուրսները՝ մաքուր օդը, գեղատեսիլ վայրերը, լեռնատափաստանային լանդշաֆտները, կազդուրիչ կլիման, ձմեռային սպորտաձևերի և հանգստի կազմակերպման բացառիկ հնարավորությունները և այլն («Արփի լիճ-ջրամբար» ազգային պարկը):

Մարգում գերակշռողը լեռնատափաստանային ու ալպյան բնական լանդշաֆտներն են՝ լեռնային սևահողերի և լեռնամար-

գագետնային հողածածկով:

Չնայած եզրային դիրքին՝ Շիրակի SUԴ-ը կարելի է համարել նպաստավոր: **Մարզն ունի կարևոր տարանցիկ նշանակություն ՀՀ տրանսպորտային ցանցում և հանգուցային դեր է կատարում:** Այստեղով են անցնում Հայաստանը Վրաստանին կապող գլխավոր երկաթուղին և ավտոճանապարհներից մեկը: Հաղորդակցության նշված ուղիները վերջին ավելի քան 120 տարվա ընթացքում իրենց դրական դերն են ունեցել Շիրակ աշխարհի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Մայրուղիների երկայնքով և դրանց ազդեցության շրջաններում ձևավորվել են բնակավայրեր, յուրացվել են հազարավոր հեկտար հողատարածքներ: Վրաստանի հետ պետական սահմանը և սահմանամերձ գոտում նորմալ տնտեսական գործունեությունը սահմանամերձ առևտրի և տարանցիկ փոխադրումների շնորհիվ սահմանային այդ հատվածում գտնվող մի շարք բնակավայրերի համար ներկայումս ևս զարգացման բարենպաստ նախադրյալներ կարող են համարվել:

Տարածքի բնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Շիրակի բնակեցման համար կարևոր դեր է խաղացել պատմական գործոնը: Այն ՀՀ հնագույն հայաբնակ տարածքներից է: Շիրակի ներկայիս տարածքը կազմում է պատմական **Շիրակ գավառի արևելյան մասը:** Նրա ներկայիս բնակչության նախնիներն այստեղ հաստատվել են XIXդարի առաջին տասնամյակներից, երբ Շիրակը մտավ Ռուսական կայսրության կազմի մեջ: Ներգաղթողների թվում գերակշռում էին Կարսից, Կարինից, Բիթլիսից, Մուշից, Վանից, Դիարբեքիից, Բասենից և Սասունից տեղափոխված հայ ընտանիքները: Կարճ ժամանակամիջոցում նոր բնակեցված տարածքը շենացավ: **1837 թ. հնագույն Կումայրի գյուղից արևմուտք՝ Ախուրյանի ձախափնյակում, հիմնադրվեց նոր բերդաքաղաք և կոչվեց Ալեքսանդրապոլ, որը դարձավ ռուսական զորանիստ-կենտրոն:**

1831 թ. Շիրակի մարզում կար 73 գյուղական բնակավայր, որոնց բնակչության թիվը կազմում էր 19743 մարդ: Գերակշռում էին մանր և միջին մեծության գյուղական բնակավայրերը: Հազարից ավելի բնակչություն ունեւր ընդամենը երկու բնակավայր՝ Կումայրին (Գյումրին)՝ 3444 և Ագատանը՝ 1450 բնակիչ: Բնակչության միջին խտությունը կազմում էր 7.5 մարդ/քկմ: Խիտ էին բնակեցված ներկայիս Ախուրյանի և Արթիկի տարածաշրջանները:

Շիրակի բնակչության թիվը 1831թ. համեմատությամբ 1897 թ. ավելացել է ավելի քան 4 անգամ, իսկ բնակավայրերի թվաքանակը՝ կրկնապատկվել: Այդ ընթացքում գյուղական բնակչության թիվն ավելացել է մոտ 4.7 անգամ: Բնակչության և բնակավայրերի թվաքանակի նման աճը պայմանավորված էր ինչպես բնական շարժով, այնպես էլ շարունակվող ներգաղթով:

Շիրակի մարզում խորհրդային տարիներին տեղի է ունեցել բնակչության թվաքանակի համեմատաբար կայուն աճ: Այն 1926-1979 թթ. ավելացել է մոտ 2.5 անգամ: Հետագա 10 տարիների ընթացքում ևս տեղի է ունեցել բնակչության թվաքանակի ավելացում: 1988 թ. երկրաշարժը զգալի ազդեցություն թողեց մարզի բնակչության թվի հետագա շարժընթացի վրա:

1989-2001 թթ. մարզում մշտական բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 36 հազարով, 2001-2020 թթ.՝ գրեթե 52.2 հազարով: Խորհրդային տարիներին Շիրակում առավել արագ տեմպերով աճել է քաղաքային բնակչությունը: Մարզի ներկայիս տարածքում 1897 թ. գյուղական բնակչության թվաքանակը 3.1 անգամ գերազանցում էր քաղաքային բնակչությանը, իսկ 1926 թ.՝ 2.2 անգամ: Շիրակը XIX դարի վերջերին ՀՀ առավել ուրբանացված տարածքն էր: Դեռևս 1897 թ. Գյումրին բնակչության թվով (30616) գերազանցում էր Երևանին: 1926-1989 թթ. մարզում քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է ավելի քան 5 անգամ: Երկրաշար-

Ժից առաջ Գյումրու բնակչության թիվն անցնում էր 230 հազարից: Երկրաշարժի պատճառած նյութական հսկայական վնասը և ԽՍՀՄ վերացումից հետո տնտեսական ներուժի մեծ մասի կորուստը պատճառ դարձան մարզի, մասնավորապես Գյումրու քաղաքային բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազման:

1988-2020 թթ. ընթացքում Գյումրու բնակչության թիվը նվազել է գրեթե 130 հազարով: 1989 թ. համեմատ մարզում ուրբանացման մակարդակը նվազել է ավելի քան 8 տոկոսային կետով:

Աղյուսակ 64

*Շիրակի մարզի բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացը
(1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]*

Տարեվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյումրու բնակչության թիվը	Գյումրու բնակչության խտությունը
	գյուղ	քաղաք	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	73	-	19743	-	19743	7.5	7.5	270
1897	147	1	125475	30616	94859	47.0	36.0	645
1926	148	1	135130	42313	92817	50.4	35.0	627
1959	139	4	214294	122235	92059	80.0	35.0	662
1970	128	5	286241	184932	101309	207.0	39.0	791
1979	128	5	332606	229650	102956	124.0	39.0	8
1989	122	5	319643	213415	106228	119.0	41.0	870
2001	128	3	283389	182460	100929	106,0	38,0	788
2011	128	3	282300	169500	112800	105,0	42,0	881
2015	128 ²	3	246400	143500	102900	99.0	41.0	829
2020	127	3	231200	135400	95800	86.2	36.0	780

Գյումրին մարզի տարածքում զբաղեցնում է կենտրոնական դիրք և դարձել է ոչ միայն մարզի վարչական, այլ նաև տնտեսական, մշակութային ու տրանսպորտային խոշոր կենտրոնը: Մինչ 1991 թվականը քաղաքի հայտնի արդյունաբերական ձեռնարկություններից էին տեքստիլ կոմբինատը, բամբակամանվածքային ֆաբրիկան, էլեկտրաշարժիչների և քարհատ հաստոցների գործարանները, մսի կոմբինատը և այլն: Գյումրիի արդյունաբերական բազայի վրա խորհրդային տարիներին ձևավորվեց և զարգացավ Գյումրիի արդյունաբերական հանգույցը, որն ընդգրկում էր նաև Արթիկ, Մարալիկ Պեմգաշեն, Անիպեմզա քաղաքները և կից շրջանների գյուղերը: **Արդեն 30 տարի է, ինչ Գյումրիի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը չի աշխատում:** Աշխատանքներ են տարվում քաղաքի արտադրական ներուժի վերականգման և առկա սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Գյումրիում գործում են մի քանի բուհեր, բազմաթիվ մշակութային օջախներ: Այն նաև հայտնի տրանսպորտային հանգույց է, ՀՀ մշակութային մայրաքաղաքը և **հռչակվել է ԱՊՀ մշակութային մայրաքաղաքներից մեկը:** Շիրակի մարզի մյուս երկու քաղաքներից առավել մեծը և տնտեսական առումով հայտնին **Արթիկն է:**

Շիրակն առանձնանում է բնակչության անհավասարաչափ տեղաբաշխմամբ: Չնայած մարզը բնակչության խտությամբ (86 մարդ/կմ²) մոտ է ՀՀ միջին ցուցանիշին, սակայն դա չի արտահայտում մարզի տարածքի իրական բնակեցվածության ու տարածքային ռեսուրսների օգտագործման աստիճանը: **Գյումրին իր շրջակա բնակավայրերի հետ միասին զբաղեցնում է մարզի տարածքի մոտ 23 %-ը, սակայն այստեղ կենտրոնացված է Շիրակի բնակչության ավելի քան 65 %-ը:** Այստեղ բնակչության խտությունը կազմում է 300 մարդ/կմ², իսկ առանց Գյումրիի՝ 75 մարդ/կմ²: Եթե մինչև 1980-ական թվականները Շիրակին, ըստ գերակշռող մարդաքանա-

կի, բնորոշ էր մեծ, միջին և փոքր գյուղային տարաբնակեցումը, ապա՝ ներկայումս՝ մեծ, միջին ու խոշոր գյուղային տարաբնակեցումը: Շիրակում վերջին շուրջ 100 տարվա ընթացքում տեղի է ունեցել բարձրադիր լեռնային գոտու բնակչության ու բնակավայրերի թվաքանակի նվազում և ցածրադիր գոտում բնակչության և՛ բացարձակ թվաքանակի, և՛ տեսակարար կշռի ավելացում: Այդ տարիներին մարզի ծովի մակարդակից 2000 մ-ից բարձր շրջաններում գյուղական բնակչության բացարձակ թիվը ոչ միայն չի ավելացել, այլև 2020 թ. 1926 թ. համեմատությամբ նվազել է մոտ 1.8 անգամ, իսկ գյուղերի թիվը նվազել է 7-ով:

Մարզի գյուղական բնակչության մոտ 40 %-ը բաժին է ընկնում Ախուրյանի տարածաշրջանին, 72 %-ը՝ Ախուրյանի և Արթիկի տարածաշրջաններին:

Մարզի 43 %-ը զբաղեցնող Ամասիայի ու Աշոցքի տարածաշրջաններում ապրում է գյուղական բնակչության ընդամենը 14 %-ը: Չնայած գյուղատնտեսական հողահանդակների մասնաբաժինը ՀՀ միջին ցուցանիշից բարձր է 1.3 անգամ, սակայն գյուղերի միջին մարդաշատությամբ (780 մարդ) Շիրակը մոտ 1.5 անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին:

Շիրակի բնակչության գրեթե 70 %-ը տեղաբաշխված է մինչև 1600 մ բարձրության գոտում: Նոսր է բնակեցված 1800-2200 մ բարձրության գոտին: Գյուղական բնակչության թվաքանակի նվազումն առավել բնորոշ է 1801-2000 մ բարձրության գոտուն: Այստեղ են գտնվում մարզի գյուղերի մոտ 50 %-ը, 2001-2200 մ բարձրության գոտում՝ ավելի քան 19 %-ը: Բարձրադիր այդ գոտում գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատությունն ավելի քան 2,8 անգամ զիջում է մարզի միջին ցուցանիշին: Շարժընթացի նման միտումների պահպանումը կարող է հանգեցնել այդ գոտում տասնյակ գյուղերի աստիճանաբար բնազրկմանը և տարածքային ռեսուրսների ոչ արդյունավետ օգտագործմանը:



Քարտեզ 27. Շիրակի մարզը

Տեսնետությունը: ԽՍՀՄ տարիներին Շիրակն իր տնտեսական ներուժով ՀՀ-ում գրավում էր երկրորդ տեղը՝ Արարատյան տնտեսական շրջանից հետո: 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժի և դրան հաջորդած ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով առաջացած

տնտեսական ճգնաժամը վերջին 30 տարում էապես փոխել են մարզի տեղն ու դերը ՀՀ-ում: **2019 թ. ՀՀ-ում արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով Շիրակը վեցերորդն էր մարզերի մեջ, գյուղատնտեսական արտադրանքով՝ չորրորդը:** Նախկին տնտեսական ներուժի այդպիսի կտրուկ անկումն իր անմիջական ազդեցությունն է թողել մարզի հասարակական կյանքի ու սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր կողմերի վրա:

ԽՍՀՄ փլուզումը կիսատ թողեց մարզի տնտեսության վերականգնման աշխատանքները, և մինչև այժմ էլ ՀՀ կառավարության առաջնահերթություններից մեկը Աղետի գոտում առկա խնդիրների լուծումն է:

Խորհրդային տարիներին մարզի արտադրական դեմքը բնորոշում էին թեթև և սննդի արդյունաբերությունը, մեքենաշինությունը: Այս ոլորտում համախառն արտադրանքի մոտ կեսը բաժին էր ընկնում տեքստիլ-տրիկոտաժելենի և կոշկեղենի արտադրություններին: **ԽՍՀՄ-ում և ՀՀ-ում հայտնի ձեռնարկություններ էին Գյումրու տեքստիլ կոմբինատը և Մարալիկի բամբակամանվածքային ֆաբրիկան:** Գյումրիի մեքենաշինական ձեռնարկությունները թողարկում էին տարբեր տեսակի հաստոցներ, էլեկտրատեխնիկական սարքեր ու գործիքներ, հեծանիվներ: **Ինչպես Գյումրին, այնպես էլ մարզի մյուս երկու քաղաքները հիմնականում կորցրել են իրենց արտադրական ներուժի նախկին հզորությունները: Բազմաթիվ գործարաններ չեն աշխատում:**

Շիրակի տնտեսության հիմնական հատվածների բաժինը ՀՀ համապատասխան ճյուղերի ընդհանուր ծավալում բավական փոքր է: **Մարզին 2019 թ. բաժին էին ընկնում ՀՀ արդյունաբերության 3.3 %-ը, գյուղատնտեսության 10,4 %-ը, շինարարության 6.3 %-ը, մանրածախ առևտրի 3.9 %-ը և ծառայությունների 1.6 %-ը:** 2014-2019 թթ. մարզի տեսակարար կշիռը ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում նվազել է 1.4 տոկոս-

սային կետով:

Շիրակի **արդյունաբերական** ձեռնարկությունների թիվը անցնում է 80-ից, և դրանց մեծ մասը գտնվում է Գյումրիում: Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ըստ արտադրության բաժինների ունի հետևյալ պատկերը՝ հանքագործական արդյունաբերություն՝ 0.3 %, մշակող արդյունաբերություն՝ 89.6 %, էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի արտադրություն և բաշխում՝ 8.3 %, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում ու վերամշակում՝ 1,8 %: Վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերից մարզում առավել զարգացած է **սննդամթերքի ու խմիչքների** արտադրությունը: Դրանց բաժին են ընկնում մշակող արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 91.5 %-ը և միայն սննդամթերքի արտադրությանը՝ 86 %-ը: Երրորդն իր նշանակությամբ այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների արտադրությունն է՝ 4.5 %, չորրորդը՝ հագուստի արտադրությունը՝ 2.5 %:

Մինչև Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը Շիրակի մարզում արտադրված շաքարի ճակնդեղն օգտագործվում էր Սպիտակի շաքարի գործարանում: Ախուրյան գյուղում կառուցված շաքարի նոր գործարանը լրիվ հզորությամբ գործելու դեպքում կդառնա մարզի սննդի արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններից մեկը, միաժամանակ կնպաստի մարզի տարածքում շաքարի ճակնդեղի մշակության նախկին ծավալների վերականգնմանը:

Նախկինի համեմատությամբ նվազել է նաև մարզում բնական շինանյութերի (տուֆի, պեմզայի) արդյունահանումը: **Մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում արդյունահանվող տուֆի ավելի քան 45 %-ը:** Առավել խոշորն Արթիկի տուֆի արդյունահանման ձեռնարկությունն է: Անիպեմզայում և Պեմզաշենում կատարվում է պեմզայի արտադրություն: Մարզում աշխատանքներ են տարվում արդյունաբերության նոր ճյուղերի ու ձեռնարկությունների

ստեղծման, հենքի վերականգնման ուղղությամբ: Առաջին քայլերից մեկը Մարալիկի բանբակամանվածքային ֆաբրիկայի վերագործարկումն էր:

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքով Շիրակը միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում: Այն այժմ մարզի տնտեսության հիմնական ճյուղն է: 2019 թ. մարզում համախառն արտադրանքի ծավալով գյուղատնտեսությունը 1.3 անգամ գերազանցում էր արդյունաբերությանը: Գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքում բուսաբուծության ու անասնաբուծության հարաբերակցությունը 2019 թ. կազմել է 36.4 % և 63.6 %: 2015-2019 թթ. մարզի բուսաբուծության համախառն արտադրանքը նվազել է 20.8 մլրդ դրամով, իսկ անասնապահական արտադրանքի ծավալը՝ աճել մոտ 4.2 մլրդ դրամով: Մարզում գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են 210.9 հազ. հա, որից 78.2-ը՝ վարելահողեր: Չնչին մակերես են զբաղեցնում բազմամյա տնկարկները:

Շիրակի մշակովի հողատարածքների ոռոգումն իրականացվում է Արփի լիճ-ջրամբարի, Կառնուտի, Մանթաշի, Վարդաքարի, Սառնաղբյուրի և Թավշուտի ջրամբարների, ինչպես նաև Շիրակի ու Աջափնյա ջրանցքների ջրերով: Մարզի ոռոգելի հողատարածքների ընդհանուր մակերեսը կազմում է 20 հազ. հա, որը մշակելի հողատարածքների 25,5 %-ն է:

Հացահատիկայինների ցանքատարածքները թեև 2015-2019 թթ. նվազել են, սակայն դրանք զբաղեցնում են մարզի վարելահողերի հիմնական տարածքները (2019 թ.՝ 43.9 հազ. հա): Այդ ընթացքում նվազել են նաև կարտոֆիլի ցանքատարածքները: **Հացահատիկի և հատիկաբնույթի արտադրությամբ Շիրակն առաջինն է ՀՀ-ում և տալիս է ՀՀ արտադրանքի 25-32 %-ը:**

Մարզը ՀՀ-ում առաջատար է նաև կարտոֆիլի համախառն բերքով: Այս ցուցանիշով այն մոտ 2-2.5 անգամ զիջում է Գեղարքունիքին: Մարզում արտադրվում է ՀՀ-ում կարտոֆիլի համա-

խառն բերքի մոտ 17 %-ը: Շիրակում բուսաբուծության մեջ կարևոր դեր և տեղ ունի նաև **բանջարանոցայինների** մշակությունը:

Շիրակի բուսաբուծական առավել զարգացած շրջանը Շիրակի դաշտն է, որտեղ ոռոգման պայմաններում զարգացած ուղղություն է հացահատիկի ու կարտոֆիլի մշակությունը:

Շիրակը ՀՀ առավել զարգացած անասնապահական շրջաններից է: ԽԵԿ-ի գլխաքանակով, մսի և կաթի արտադրությամբ **Գեղարքունիքից հետո այն երկրորդն է ՀՀ-ում:** Մարզին 2019 թ. բաժին էին ընկնում ՀՀ ԽԵԿ-ի գլխաքանակի ավելի քան 15 %-ը, խոզերի՝ 10 %-ը, ոչխարների և այծերի 12 %-ը: Շիրակը տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող մսի ավելի քան 13, կաթի՝ 16, ձվի 6 և բրդի՝ 10 %-ը: **Անասնաբուծական առավել զարգացած շրջաններ են Առոցքի, Ամասիայի և Արթիկի տարածաշրջանների բարձր լեռնային տարածքները, որոնք ունեն փարթամ արոտավայրեր ու խոտհարքներ:**

Ըստ տարածաշրջանների՝ մարզի գյուղական տարածքների արտադրական մասնագիտացումն ունի հետևյալ պատկերը՝ **Ախուրյանի տարածաշրջան՝** հացահատիկայինների ու կարտոֆիլի մշակություն, բանջարաբուծություն ու անասնապահություն, **Անիի տարածաշրջան՝** հացահատիկայինների ու կերային մշակաբույսերի աճեցում, անասնապահություն, **Առոցքի տարածաշրջան՝** անասնապահություն, կերային մշակաբույսերի և հացահատիկայինների (գարի, վարսակ) աճեցում, **Ամասիայի տարածաշրջան՝** անասնապահություն, կերային մշակաբույսերի աճեցում, ցածրադիր հատվածի մի քանի գյուղերում՝ նաև ցորենի մշակություն, **Արթիկի տարածաշրջան՝** հացահատիկայինների ու կերային մշակաբույսերի աճեցում, անասնապահություն, մի շարք գյուղերում՝ նաև բանջարաբուծություն:

Շիրակի տրանսպորտային համակարգի առանցքը երկաթուղային և ավտոմոբիլային ուղիներն են: Գյումրիից երկաթուղա-

գծերը ձգվում են դեպի մայրաքաղաք Երևան, Վրաստան և Թուրքիա: **Գյումրիի ՀՀ ամենահին երկաթուղային հանգույցն է:** Գյումրիից երկաթուղային բազուկ է ձգվում Արթիկ և Պեմգաշեն–Մարալիկ: Մարզի տարածքով է անցնում միջպետական նշանակության Գյումրի–Բավրա–Նինոծմինդա ավտոմայրուղին: Գործում է Գյումրիի օդանավակայանը, որտեղից թռիչքներ են իրականացվում Ռուսաստանի Դաշնություն:

Շիրակի տնտեսության ոչ արտադրական ոլորտը ՀՀ միջինի համեմատությամբ թույլ է զարգացած: 2019 թ. գործում էին մանրածախ առևտրի 1280 օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 115, պետական հանրակրթական 159, ոչ պետական հանրակրթական 5, մշակութային ոլորտի 30, նախնական մասնագիտական 4, միջին մասնագիտական 9, պետական բարձրագույն ուսումնական 1 հիմնարկ, պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատության 5 մասնաճյուղ: Գյումրիում գործում են 2 թատրոն, 8 թանգարան և տուն-թանգարաններ: Մարզում գործում է առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող 32 հաստատություն: Մարզի 10,000 բնակչին բաժին են ընկնում 25 բժիշկ, 56 միջին բուժանձնակազմ, 36 հիվանդանոցային մահճակալ: Այս ցուցանիշներով մարզերի մեջ առաջինն է և զիջում է միայն Երևանին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Շիրակի մարզի ՏԱԴ-ի վերլուծություն և գնահատում:
2. Գնահատե՛ք Շիրակի բնառեսուրսային ներուժը: Բնութագրե՛ք մարզի բնառելքեացիոն ռեսուրսները:
3. Վերլուծե՛ք Շիրակի բնակեցման պատմական ընթացքը:
4. Կատարե՛ք Շիրակի տարաբնակեցման համակարգի վերլուծություն: Բնութագրե՛ք մարզի քաղաքները և խոշոր ու հայտնի գյուղերը:

5. Ի՞նչ տեղ և դեր ունեւր Շիրակը ՀՀ տնտեսության մեջ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը:

6. Կատարե՛ք Շիրակի մարզի տնտեսության վերլուծություն: Մատնանշե՛ք առավել սուր հիմնախնդիրները:

7. Կատարե՛ք Շիրակի տրանսպորտային համակարգի վերլուծություն:

8. Ինչպիսի՞ն էք տեսնում Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն առաջիկա տարիներին:

5.6. ԼճՈՒ ՄԱՐՈՂ

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: ԼճՈՒ մարզը կազմավորվել է Գուգարքի, Թումանյանի, Ստեփանավանի, Սպիտակի և Տաշիրի նախկին վարչական շրջանների միավորումից և զբաղեցնում է 3799 կմ² տարածք (ՀՀ 12.8 %-ը): Մարզում 2020 թ. ապրում էին ՀՀ բնակչության 7.2 %-ը, գյուղական բնակչության 8.2 %-ը և քաղաքային բնակչության 6.7 %-ը: Մարզն ունի 8 քաղաք և 122 գյուղ:

Լճոին հյուսիսից սահմանակցում է Վրաստանին, արևմուտքից՝ Շիրակի, արևելքից՝ Տավուշի, հարավից Արագածոտնի ու Կոտայքի մարզերին: Այն ընդգրկում է Դեբեդի ավազանը և բնական սահմաններով (Զավախքի, Վիրահայոց, Գուգարաց և Փամբակի լեռնաշղթաներով) բաժանված է հարևան տարածքներից: Մարզի կենտրոնական մասով ձգվում են համեմատաբար ցածրադիր Բազումի լեռները: Վերջինիս վրա գտնվող Պուշկինի լեռնանցքի տակով անցնող թունելով Վանաձորը կապվում է Ստեփանավանին: **Մարզի կենտրոնական մասով անցնում է ՀՀ գլխավոր երկաթուղին՝ ստեղծելով նպաստավոր ՏԱԴ մարզի համար:** Դա հնարավորություն է տալիս մարզին կապվելու հարևան Վրաստանի, Շիրակի մարզի, Երևանի, անհրաժեշտության դեպքում՝ Թուրքիայի հետ: Առաջիկա տարիներին ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի ընդլայնման ու զարգացման պայմաններում էլ ավելի է մեծանալու մարզի ՏԱԴ-ի դերը:

Լճոին առանձնանում է մակերևույթի սուր հակադրություններով: Մակերևույթը ծալքաբեկորավոր լեռների, հրաբխային զանգվածների, բարձրադիր հարթավայրերի ու սարավանդների, միջլեռնային գոգավորությունների, նեղ ու խորը գոգահովիտների մի համակցություն է: Տեղանքի բացարձակ բարձրությունները տատանվում են 380-3196 մ-ի միջև: Բազումի լեռնաշղթայով և

Դեբեդի հովտով մարզի տարածքը բաժանվում է երկու մասի՝ **Լոռվա սարահարթի** ու **Փամբակի հովտի**: Լոռու մակերևույթի նման բնույթն իր անմիջական և միջնորդավորված ազդեցությունն է թողել տարածքի բնակեցման, տնտեսության ու բնակավայրերի զարգացման վրա:

Լոռիում առավել մեծ բաժին ունեն ծովի մակարդակից 1500-2000 մ բարձրության շրջանները, որոնք կազմում են տարածքի գրեթե 43 %-ը: Այդ սահմաններում է գտնվում նաև մարզի տարածքի առավել ընդարձակ և բնակեցման ու տնտեսական զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ ունեցող Լոռվա սարավանդը: Մինչև 2000 մ բացարձակ բարձրություն ունեցող տարածքներին բաժին է ընկնում մարզի ավելի քան 72 %-ը: Համեմատաբար փոքր է ծովի մակարդակից մինչև 1000 մ բարձրություն ունեցող տարածքների բաժինը (5.1 %): Բնակեցման և տնտեսական գործունեության համար առավել նպաստավոր պայմաններ ունեցող մինչև 8⁰ թեքություն ունեցող տարածքները Լոռիում կազմում են տարածքի 25.8 %-ը, ոչ բարենպաստ (16⁰-ից բարձր թեքության) տարածքները՝ 42.5 %-ը, իսկ բավարար պայմաններ ունեցող շրջանները (8-16⁰)՝ 31.7 %-ը: Մակերևույթի խիստ կտրատվածության, տարբեր ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթաների և դիրքադրությունների տարբերությունների պատճառով Լոռիում **կլիմայական տիպերի ավելի մեծ բազմազանություն է նկատվում, քան հարևան Շիրակում:** Մարզի տարածքի մեծ մասի համար բնորոշ են չափավոր ցուրտ, չափավոր ցամաքային, չափավոր տաք, համեմատաբար խոնավ և չոր մերձարևադարձային կլիմայական տիպերը: **Մարզի միջին և բարձրադիր գոտում կլիման բարեխառն լեռնային է՝ տևական, ցուրտ ձմեռներով:** Տարվա ընթացքում ձևավորվում է կայուն ձնածածկույթ: Ամառը տաք է, համեմատաբար խոնավ: Նախալեռներում կլիման մերձարևադարձային է (ձմեռը մեղմ է և կարճատև, ամառը՝ շոգ ու երկարատև): Մարզում մթնոլորտային տեղումների տարեկան քա-

նակը տատանվում է 500-800 մմ-ի սահմաններում: Կլիմայական նշված պայմանները բավարար նախադրյալներ են ստեղծում հացահատիկայինների, կարտոֆիլի, շաքարի ճակնդեղի, բանջարանոցային առանձին մշակաբույսերի և այգեգործության որոշ ճյուղերի զարգացման համար:

Մարզի տարածքին առավել բնորոշ են **անտառների, լեռնային (մարգագետնային) տափաստանների և ալպյան մարգագետինների լանդշաֆտները**: Անտառածածկ է մարզի մոտ 27 %-ը: Այստեղ է գտնվում **ՀՀ անտառային ծածկույթի 30 %-ը**: Անտառապատվածությունը մեծ է Թումանյանի, Ստեփանավանի ու Գուգարքի տարածաշրջաններում: Տարածված ծառատեսակներից են հաճարենին, կաղնին, բոխին և սոճին: Կան նաև լոբենի, կեչի, թեղի և հացենի: Մարզում են գտնվում **«Գյուլագարակի», «Մարգահովտի» և «Կովկասյան մրտավարդի»** արգելավայրերը, մեկ բուսաբանական այգի և 2 դենդրոպարկ:

Լոռուն բաժին է ընկնում ՀՀ գյուղատնտեսական հողատարածքների 12.3 %-ը: Դրանք կազմում են մարզի տարածքի 66 %-ը: Գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածքների 16.8 %-ը վարելահողեր են, 58 %-ը՝ արոտավայրեր, 14 %-ը՝ խոտհարքներ, 0.2 %-ը՝ բազմամյա տնկարկներ, 11 %-ը՝ այլ հողատեսքեր: Դրանց ընդհանուր մակերեսը կազմում է 251 հազ. հա: Մարզում ոռոգելի հողատարածքները կազմում են մոտ 9.6 հազ. հա:

Օգտակար հանածոների պաշարներով Լոռին երկրորդն է ՀՀ-ում: Շատ են ինտրուզիվ ծագման քարատեսակները, պղինձը, մոլիբդենը և ոսկին: **Շահագործվում են Շամլուղի պղնձի, Թեղուտի պղնձամոլիբդենային, Մղարթի ու Արմանիսի ոսկի-բազմամետաղային հանքավայրերը**:

Լոռու տարածքը գտնվում է սեյսմիկ վտանգավորության գոտում: Սողանքավտանգ են Վանաձոր քաղաքին հարող Փամբակի լեռնաշղթայի լանջերը:

Լոռին հարուստ է զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն բացառիկ ռեսուրսներով: Գեղատեսիլ բնության հետ միասին կան **3000-ից ավելի պատմամշակութային կոթողներ և հուշարձաններ**: Դրանց թվում են **Մանահինի և Հաղպատի վանական համալիրները**, որոնք ընդգրկված են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային մշակութային ժառանգության ցանկում:

Լոռու մարզի բնաաշխարհագրական պայմանները նպաստավոր են հացահատիկայինների, կարտոֆիլի և կերային մշակաբույսերի աճեցման համար: Լեռնային խոտհարքներն ու հյուրալի արոտավայրերը ծառայում են բազա տավարաբուծության ու ոչխարաբուծության զարգացման համար:

Տարածքի բնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը:

Թեպետ Լոռին բնակեցված է եղել քարեդարյան ժամանակներից, սակայն իրադարձությունների բերումով բնակավայրերի ցանցի ձևավորումը կատարվել է XIX դարի 20-ական թվականներից: **Մարզի բնակչության հիմնական մասը տեղաբնիկներ՝ արմատական հայ բնակիչներ են**, որոնք հաստատվել են այստեղ պատմական հնագույն ժամանակներից: Լոռեցիներն իրենց ինքնատիպ էթնիկաբարբառային հատկանիշներով հիմնականում պահպանվել են անաղարտ, կարողացել են դիմագրավել և փրկել երկիրն օտար նվաճողների ասպատակություններից:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկահայքից այստեղ ներգաղթեց հայ բնակչության ստվար մի զանգված: XVIII դարի երկրորդ կեսերից (1763 թ.) Լոռի են գաղթել **հույներ** (Ալավերդի, Ախթալա և այլն) Գյումուշխանեից (Տրապիզոնի վիլայեթ): **1840 թվականից Լոռիում ապրում են նաև ռուս աղանդավորներ (մոլոկաններ)**, որոնք այստեղ հիմնել են ազգագրական ինքնատիպ առանձնահատկություններով աչքի ընկնող մի շարք գյուղական բնակավայրեր: Քանի որ Լոռին կապող օդակ էր Հայաստանի մնացած

տարածքների և Ռուսաստանի միջև, ապա ռուսների բնակեցումը հիմնականում տեղի էր ունենում ռազմավարական և տնտեսական նշանակություն ունեցող ճանապարհների երկայնքով:

Լոռու բնակչությունը 1831 թ. կազմում էր 11130 մարդ, բնակավայրերի թիվը՝ 54, բնակչության միջին խտությունը՝ 2.9 մարդ/կմ²: Գերակշռում էին բնակչության թվով մանր և փոքր (մինչև 200 մարդ) գյուղերը: Հինգ հարյուր մարդուց ավելի բնակիչ ունեին Օձունը, Շնողը և Մեծ Պարնին: Համեմատաբար խիտ էին բնակեցված Գուգարքի ու Սպիտակի, նոսր՝ Տաշիրի ու Թումանյանի տարածաշրջանները:

1877-1878 թթ. թուրքերի կազմակերպած ջարդերի պատճառով հատկապես Մուշից, Բասենից, Ալաշկերտից, Խնուսից, ինչպես նաև Ղարաբաղից և Շուլավերից ներգաղթած հայ բնակչության մի մասը հաստատվել են նաև Լոռիում: Լոռու տարածքում բնակչության թվի ավելացման գործում մեծ դեր է խաղացել XIX դարի երկրորդ կեսին մարզում արհեստների, առևտրի և արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զարգացումը: Այդ տարիներին մարզում գյուղական բնակավայրերի ձևավորման համար վճռորոշ դեր է խաղացել նաև հաղորդակցության ուղիների ստեղծումը: Երևան-Մեծ Ղարաքիլիսա-Թիֆլիս երկաթուղու և Երևան-Ապարան-Ղարաքիլիսա-Դիլիջան խճուղիների անցկացումը խթանեցին նոր գյուղերի ձևավորումն ու մինչ այդ գոյություն ունեցող գյուղերի խոշորացումը:

Լոռու մարզի բնակավայրերի ու բնակչության թվի
շարժընթացը (1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարե- թվեր	Բնակավայրե- րի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության նկատվող միջակայ	Գյուղական նրբաբնակչության նկատվող միջակայ	Գյուղերի միջին մարդահամար
	գյուղա- կան	քաղա- քային	ընդա- մենը	քաղա- քային	գյուղա- կան			
1831	54	-	11130	-	11130	2.9	2.9	209
1897	118	-	88823	-	88823	23.5	23.5	753
1926	162	1	130207	8640	121567	34.0	33.0	750
1959	128	8	217916	94210	123706	57.6	33,4	966
1970	119	9	296088	170367	125721	78.2	34.0	1056
1979	119	9	339326	215540	123786	90.0	33.5	1040
1989	113	9	309518	198521	110997	82.0	30.0	982
2001 թ. մարդա- համ.	122	8	286408 253351	169953 148684	116455 104667	76.0 67.0	31.5 28.8	945 858
2011	122	8	235537	137784	97753	64.0	26.4	801
2015	122	8	227999	134310	93689	61.6	25.3	768
2020	122	8	213200	126000	87200	56	23.0	71.5

1831-1989 թթ. մարզի բնակչության թիվն ավելացել է ավելի քան 35 անգամ: XX դարի 20-ական թվականներից առավել բարձր տեմպերով աճել է քաղաքային բնակչությունը (1926-1989 թթ. 23 անգամ): Այդ տարիներին գյուղական բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 10.5 հազարով: **1989-2020 թթ. Լոռու մարզի բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 31 %-ով կամ 96.3 հազարով:** Առա-վել մեծ չափով նվազել է քաղաքային բնակչության թիվը՝ 36.5 %-ով կամ 72.5 հազարով: Այդ ընթացքում մարզի գյուղական բնակչու-

թյան թիվը պակասել է 23.8 հազարով կամ 21.4 %-ով: Լոռին ուրբանացման մակարդակով (59.2 %, 2020 թ.) Սյունիքից հետո երկրորդն է ՀՀ-ում: **Մարզկենտրոն Վանաձորը բնակչության թվով և արտադրական ներուժով ՀՀ երրորդ քաղաքն է:**

1988 թ. երկրաշարժին հաջորդած ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում քաղաքի բնակչության թիվը նվազել է մոտ 2.2 անգամ: Վանաձորը տնտեսական արագ զարգացում է ունեցել 1950-ական թվականներից հետո, երբ մեկը մյուսի հետևից շահագործման են հանձնվել արդյունաբերական մի քանի խոշոր ձեռնարկություններ: Դրանց շնորհիվ **Վանաձորը դարձավ մեր հանրապետության արդյունաբերական և տնտեսական խոշոր կենտրոններից մեկը:** Խորհրդային վերջին չորս տասնամյակի ընթացքում այստեղ ձևավորվեց և զարգացավ Վանաձորի արդյունաբերական հանգույցը՝ ներառելով նաև Սպիտակ քաղաքը, Ջորադետ քաղաքատիպ ավանը և դրանց միջև ընկած բնակավայրերը: **Անկախության տարիներին վերջինս կորցրել է իր արդյունաբերական ներուժի զգալի մասը:** Դեռևս խորհրդային տարիներին Վանաձորում կային բուհական, մշակութային և գիտահետազոտական հիմնարկներ, ռեկրեացիոն և զբոսաշրջային հաստատություններ: Քաղաքն ունի նպաստավոր ՏՄԴ: Այստեղով են անցնում Երևան-Գյումրի-Թբիլիսի երկաթգիծը, միջպետական և հանրապետական նշանակության ավտոճանապարհներ: Մշակվել և աստաճանաբար իրականացվում են տարբեր ծրագրեր քաղաքի տնտեսական ներուժի վերականգման, ինչպես նաև սոցիալ- տնտեսական առկա խնդիրների լուծման ուղղությամբ: **2020 թ. Վանաձորին բաժին էին ընկնում Լոռու մարզի մոտ 37 %-ը, ՀՀ քաղաքային բնակչության 4.1 %-ը և ամբողջ բնակչության 2.6 %-ը:**

Ոչ միայն Լոռիում, այլ նաև ՀՀ-ում իրենց տնտեսական նշանակությամբ **հայտնի են նաև Ալավերդի, Սպիտակ, Ստեփանավան, Ախթալա, Տաշիր, Թումանյան և Շամլուղ քաղաքները:**

Լոռու մարզում բնակչությունը տեղաբաշխված է խիստ անհավասարաչափ: Միջին խտությունը կազմում է 56, գյուղական բնակչության խտությունը՝ 23 մարդ/կմ²: Մարզի բնակչության 70-75 %-ը կենտրոնացված է Փամբակ, Ձորագետ և Դեբեդ գետերի ավազաններում: Գյուղական բնակչության խտությունն ավելի բարձր է Սպիտակի ու Գուգարքի տարածաշրջաններում:

Մարզի բնակավայրերի գերակշռող մասը կենտրոնացված են Երևան-Վանաձոր-Թբիլիսի երկաթուղու մերձակա տարածքներում:

Սպիտակի, Գուգարքի և Թումանյանի տարածաշրջանների գյուղերի 71 %-ը գտնվում է կա՛մ երկաթուղու անմիջական հարևանությամբ, կա՛մ նրանից մինչև 3 կմ հեռավորության վրա: Ունենալով ծովի մակարդակից բարձրությունների մեծ տարբերություններ և մասնատված լինելով Փամբակ, Ձորագետ և Դեբեդ գետերի ու նրանց վտակների հովիտներով՝ Լոռին աչքի է ընկնում նաև գյուղական բնակավայրերի խիստ անհավասարաչափ տեղաբաշխմամբ: Մշտական բնակության տարածքը մարզում տատանվում է ծովի մակարդակից 505-1930 մ բացարձակ բարձրությունների միջև: **Մարզի գյուղական բնակավայրերի շուրջ 80 %-ն ընկած է 1200-1800մ բացարձակ բարձրություններում:** Նշված գոտում ապրում է Լոռու գյուղական բնակչության ավելի քան 76 %-ը: Եթե 1926 թ. մարզի համար առավել բնորոշ էր մեծ և միջին մեծության գյուղական տարաբնակեցումը, ներկայումս՝ **մեծ և գերխոշոր գյուղային տարաբնակեցումը:** Վերջիններիս թեև բաժին է ընկնում գյուղերի թվի ընդամենը 33 %-ը, սակայն գյուղական բնակչության՝ 65 %-ը:

մարզի տեսակարար կշիռը վերջին տարիներին կրել է կտրուկ փոփոխություններ (2015 թ.՝ 5.8%, 2016 թ.՝ 9.1 %, 2019 թ.՝ 4.2 %): Դա բացատրվում է Ալավերդու և Թեղուտի մետաղաձուլական ձեռնարկություններում 2018-2019 թթ. առաջացած խնդիրներով: Խորհրդային տարիների ձևավորված **Ալավերդու արդյունաբերական հանգույցը** չունի նախկին արտադրական հզորությունները:

2019 թ. մարզի արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքն ըստ արտադրության բաժինների ուներ հետևյալ պատկերը՝ հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում՝ 1.8 %, մշակող արդյունաբերություն՝ 62.8 %, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 10.4 %, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում ու վերամշակում՝ 1.4 %:

Մարզում արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվն անցնում է 100-ից: Առավել մեծ թվով ձեռնարկություններ կան Վանաձորում, սակայն դրանց զգալի մասը, ինչպես և մարզի մյուս քաղաքներում, կա՛մ չեն գործում, կա՛մ էլ գործում են փոքր հզորություններով: **Առավել հայտնի արդյունաբերական ձեռնարկություններից են Վանաձորի ջեկը, Ձորագետի ջրեկը, Ալավերդու «Մանես» պղնձաձուլական գործարանը, Շամլուղի և Ախթալայի պղնձի ու բազմամետաղների հանքահարստացուցիչ կոմբինատները:** Վերջիններիս արտադրանքը հումք է ծառայում Ալավերդու պղնձաձուլարանի համար, իսկ հումքի որոշ մասն էլ ստացվում է Սյունիքի մարզից և ԱՀ-ից: Վերջին տարիներին շահագործման հանձնվեց Թեղուտի պղնձամոլիբդենային հանքավայրը, որն արդեն երկու տարի է՝ բնապահպանական խնդիրների պատճառով չի շահագործվում: Մարզում գործող ձեռնարկությունների շարքում հայտնի են նաև Վանաձորի **«Գլորիա»** և **«Մարտոն»** կարի ֆաբրիկաները, **«Թեղուտ» ՓԲԸ-ն**, Վանաձորի **«Ավտոգեն Մ» ՍՊԸ-ն**, բետոնյա կոնստրուկցիաների արտադրու-

թյան բազան, «Դիեռ» ՄՊԸ-ն, Տաշիրի կաթի վերամշակման ձեռնարկությունը:

Խորհրդային տարիներին մարզի **քիմիական ձեռնարկությունները** թողարկում էին քիմիական պարարտանյութեր, քիմիական թելեր, պղնձարջասպ, կալցիումի կարբիդ, ծծմբական թթու և այլ նյութեր: Դրանց ձեռնարկությունները գտնվում էին Վանաձորում ու Ալավերդիում: Մարզի քիմիական արտադրատեսակների զգալի մասը արտահանվում էր ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ և արտասահման: **Ներկայումս մարզի քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկություններն աշխատում են ոչ լրիվ հզորությամբ:** Վանաձորի քիմիական կոմբինատի բազայի հիման վրա ստեղծվել է «**Վանաձոր Քիմպրոմ**» ձեռնարկությունը:

Խորհրդային տարիներին Լոռու տարածքում ձևավորվել և զարգանում էին նաև մեքենաշինական, սննդի ու թեթև արդյունաբերության, փայտամշակման, կահույքի և այլ արտադրություններ: Հայտնի էին Վանաձորի «**Ավտոմատիկա**» և «**Ավտոգենմաշ**» մեքենաշինական, Սպիտակի վերելակների և շաքարի, Թումանյանի հրակայուն աղյուսների, Վանաձորի մորթի-մուշտակեղենի և Մեծավանի գորգագործական ձեռնարկությունները: Թվարկածների մեծ մասը ներկայումս չեն գործում, դրանց զգալի վնաս հասցրեց Սպիտակի երկրաշարժը: **Մարզի Տաշիրի տարածաշրջանում և այլ քաղաքներում գործում են կաթի վերամշակման ձեռնարկություններ (Տաշիրում, Ստփանավանում, Կաթնառատում և այլն):**

Գյուղատնտեսությունը: Մարզի գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքի, մասնագիտացման և տարածքային կազմակերպման վրա իրենց անմիջական ազդեցությունն է թողնում տարածքի ագրոկլիմայական ռեսուրսների բազմազանությունը: Լոռիում բարենպաստ նախադրյալներ կան ինչպես երկրագործության, այնպես էլ անասնապահության տարբեր ճյուղերի զար-

գացման համար: **Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքով Լոռին միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ մարզերի թվում:** 2015-2019 թթ. տարիներին մարզի միջին ցուցանիշը ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում կազմել է ավելի քան 8 %: Գյուղատնտեսական արտադրանքի մեջ անասնապահության տեսակարար կշիռը երկրագործության համեմատ ավելի է 2-2.2 անգամ: **Մարզի Տաշիրի և Ստեփանավանի տարածաշրջանները, ՀՀ տոհմային տավարաբուծության հիմնական ու զարգացած շրջաններն են:** 2017-2019 թթ. մարզում ԽԵԿ-ի գլխաքանակը նվազել է (81-67.8 հազ.), ինչի պատճառով նվազել է նաև կովերի գլխաքանակը (39.8-33.3 հազ.): Այդ ընթացքում նվազել է նաև ոչխարների ու այծերի գլխաքանակը (37.4-26.5 հազ.): Մարզը ՀՀ-ում առաջիններից է (Տավուշի հետ) ձիերի գլխաքանակով (ՀՀ 22.4 %-ը):

Լոռին Գեղարքունիքից և Շիրակիից հետո ՀՀ-ում երրորդն է մսի ու կաթի արտադրությամբ: Վերջին տարիներին մարզը տալիս էր ՀՀ-ում արտադրվող մսի 11-12, կաթի՝ 12-12.5 %-ը: Վերջին տարիներին նկատվում է նաև ձվի արտադրության ավելացում: Լոռուն բաժին է ընկնում ՀՀ խոզերի գլխաքանակի մոտ 7.5 %-ը: Մարզն առաջիններից է ձիերի գլխաքանակով:

Երկրագործության զարգացած ճյուղերից են **հացահատիկային տնտեսությունը և կարտոֆիլի մշակությունը:** Հացահատիկայինների ցանքատարածքները 2015-2019 թթ. կազմել են 12.5-13 հազ. հա, միջին բերքատվությունը՝ 28-30 գ/հա: Դրանց համախառն բերքով մարզը 3-4-րդ տեղում է ՀՀ-ում: **Գեղարքունիքից ու Շիրակից հետո երրորդն է ՀՀ-ում կարտոֆիլի համախառն բերքով (55-75 հազ. տ):** Մարզի երկրագործության կառուցվածքում իր նշանակությամբ երրորդը **պտղաբուծությունն է:** Դրանց տնկարկները մարզում կազմում են մոտ 2.3-2.4 հազ. հա: 2017-2019 թթ. պտղաբուծության համախառն արտադրանքը մարզում

կազմել է ՀՀ համապատասխան արտադրանքի մոտ 2 %-ը: Մարզում արտադրվում է բանջարանոցայինների՝ ՀՀ համախառն բերքի 2.5-3.2 %-ը:

Լոռու տարածաշրջանների գյուղացիական տնտեսությունները մասնագիտացված են **Գուգարքի տարածաշրջանում**՝ խոշոր և մանր եղջերավոր անասնապահություն, կարտոֆիլի և հացահատիկի մշակություն, բանջարաբուծություն, **Ստեփանավանի, Տաշիրի ու Սպիտակի տարածաշրջաններում**՝ կարտոֆիլի և հացահատիկի մշակություն, տավարաբուծություն և սպառողական նշանակության բանջարաբուծություն, **Թումանյանի տարածաշրջանում**՝ պտղաբուծություն, անասնապահություն, բանջարաբուծություն:

Լոռիում սոցիալական ոլորտի ճյուղերից առավել զարգացած է **առողջապահությունը**: Մարզը ՀՀ-ում երկրորդն է 10,000 բնակչին բաժին ընկնող բժիշկների (24), չորրորդը՝ միջին բուժանձնակազմի թվաքանակով: Մարզում գործում են պետական նախադպրոցական 94, պետական հանրակրթական 163, մշակութային ոլորտի 24, նախնական մասնագիտական 4, միջին մասնագիտական 9, բարձրագույն 1 կրթական հաստատություններ, բուհի 2 մասնաճյուղ: **Երևանից և Գյումրիից հետո Լոռին ՀՀ մշակութային առումով առավել զարգացած մարզն է**: Վանաձորում գործում են 3 թատրոն, 8 թանգարան, տուն-թանգարան և 74 գրադարան, պատկերասրահ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Աշխարհագրական դիրքի, մակերևույթի բնույթի և բնառեսուրսային ներուժի ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Լոռու մարզը:

2. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Լոռու ՏԱԴ-ի առանձին բաղադրիչները:

3. Կատարե՛ք Լոռու և Շիրակի մարզերի բնակեցման ու տարաբնակեցման համակարգերի համեմատական-աշխարհագրական վերլուծություն:

4. Կատարե՛ք Լոռու քաղաքների տնտեսաաշխարհագրական համալիր վերլուծություն և գնահատում:

5. Վերլուծե՛ք Լոռու տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքը: Առանձնացրե՛ք զարգացման առավել հեռանկարային ճյուղերը:

6. Բնօգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանության ի՞նչ առաջնահերթ հիմնախնդիրներ կան Լոռու մարզում:

7. Գնահատե՛ք Լոռու մարզի տեղն ու դերը ՀՀ միասնական տնտեսական համակարգում:

5.7. Կոտայքի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Կոտայքը զբաղեցնում է 2086 կմ² տարածք (ՀՀ 7%-ը): Այն կազմավորվել է Հրազդանի, Աբովյանի և Նաիրիի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: **Ներառում է Հրազդան գետի միջին հոսանքի ավազանը և Մարմարիկի ջրհավաք ավազանն ամբողջությամբ:** Մարզի տարածքը հիմնականում համապատասխանում է պատմական Այրարատ աշխարհի **Կոտայք, Մազազ, Նիգ, Վարաժնունիք և Արագածոտն գավառների տարածքներին:** Պարսկական տիրապետության տարիներին մարզի տարածքը կազմել է Երևանի խանության մաս, իսկ մինչև 1930 թ. վարչատարածքային բաժանումը մտնում էր **Նոր Բայազետի, Էջմիածնի և Երևանի** գավառների մեջ: 2020 թ. մարզին բաժին էին ընկնում ՀՀ բնակչության 8.5 %-ը, գյուղական բնակչության 10.7 %-ը, քաղաքային բնակչության 7.2 %-ը:

Կոտայքի տարածքը բնակեցման և տնտեսական գործունեության տեսանկյունից գնահատելիս պետք է նախևառաջ նկատի ունենալ մարզի **նպաստավոր ՏԱԴ-ը:** Այն կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում ՀՀ տարածքում, և միակ մարզն է, որը չունի արտաքին սահմաններ: Ունի ընդարձակ սահմանագիծ մայրաքաղաքի հետ: Մարզի կենտրոնական մասով են անցնում ՀՀ-ի համար առանցքային նշանակության **Երևան–Հրազդան–Սևան–Դիլիջան–Իջևան ավտոմայրուղին և Արարատ–Երևան–Հրազդան–Սևան–Սոթք երկաթգիծը:** ՏԱԴ-ի նշված կողմերը հատկապես խորհրդային վերջին 4-5 տասնամյակներին նպաստել են Կոտայքի տարածքի բնակեցմանը և սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը:

Կոտայքի մակերևույթի բացարձակ բարձրությունները տատանվում են 1060-ից (Մրգաշեն գյուղի մոտակայքում) 3597 մ-ի (Աժդահակ լեռ) սահմաններում: Ծովի մակարդակից մինչև

2000 մ բարձրություն ունեցող շրջանները կազմում են տարածքի մոտ 48 %-ը, 2001-2500 մ-ը՝ 30 %-ը, 2500 մ-ից բարձրը՝ 22 %-ը: Բնակեցման և տնտեսական գործունեության համար նպաստավոր պայմաններ ունեն **Եղվարդի, Կոտայքի և Հրազդանի սարավանդները**: Առաջին երկուսն ունեն ծովի մակարդակից 1350-1550 մ բարձրություն և հյուսիսից եզրավորում են Արարատյան գոգավորությունը: Կոտայքի կենտրոնական հատվածը զբաղեցնում է **Հրազդանի սարահարթը**, որն ունի ծովի մակարդակից 1700-1800 մ բարձրություն: Մարզի տարածքն արևելքից եզրավորվում է **Գեղամա**, հյուսիսից՝ **Փամբակի**, հյուսիս-արևմուտքից՝ **Ծաղկունյաց լեռնաշղթաներով**:

Կոտայքի հարավային շրջաններին (Կոտայքի և Եղվարդի սարավանդներին) բնորոշ է չոր ցամաքային, միջին բարձրություններին՝ բարեխառն լեռնային, ավելի բարձրադիր շրջաններին՝ ցուրտ կլիման: Ցածրադիր վայրերում ամռանը շոգ է, առավելագույն ջերմաստիճանը հասնում է +40-41°, միջին բարձրություններում՝ չափավոր տաք, լեռներում՝ զով: Մարզի տարածքում արևափայլքի տարեկան տևողությունը տատանվում է 1900-2400 ժամի սահմաններում: Տարեկան գումարային ջերմաստիճանները ցածրադիր սարավանդային շրջաններում հասնում են 2800-3000⁰-ի, նախալեռնային և լեռնային շրջաններում՝ նվազում մինչև 1500-1000⁰: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը տատանվում է 550-900 մմ-ի միջև:

Կոտայքը բացառիկ հարուստ է ջրային ռեսուրսներով: Մարզում հրաբխային ապարների մեջ ներծծվող ջրերն աղբյուրների տեսքով դուրս են գալիս լեռների ստորոտներում՝ Հրազդան և Ազատ գետերի կիրճերում: **Հայտնի են Քառասունակնի, Արգնիի և Գառնիի, Կաթնաղբյուրի, Սուլակի, Ալափարսի, Նուռնուսի, Արգականի, Արգելի, Մաքրավանի աղբյուրները**: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև տեղական (Հրազդան գետի ու նրա վտակներ-

րի) և տարանցիկ ջրային ռեսուրսները: Կան նաև հանքային ջրերի մի շարք (Արգնու, Բջնիի, Արզականի, Մարմարիկի, Հանքավանի և այլն) աղբյուրներ, որոնք ունեն տնտեսական և ռեկրեացիոն բացառիկ նշանակություն: Մարզի ջրագրական ցանցի առանցքը **Հրազդանն է**, որի վտակներից են **Մարմարիկը, Աղվերանը, Դալարը, Բջնին**: Հայտնի են նաև **Գետառ** ու **Ագատ** գետերը: Մարզի գետերն ունեն արդյունաբերական, էներգետիկ, ոռոգիչ, ինչպես նաև ռեկրեացիոն նշանակություն: Հրազդանի ջրերից սնվող **Արգնի-Շամիրամի** և **Կոտայքի** ջրանցքները Կոտայքի սարավանդում և Արարատյան գոգավորության նախալեռնային շրջանում ոռոգելի են դարձրել մոտ 100 հազ. հա տարածք: Հրազդանի վրա կառուցված են մի քանի ջրամբար, որոնցից խոշորը **Սիսլարակի** ջրամբարն է՝ 6 մլն մ³ ծավալով: Հայտնի է նաև **Արգելի (Գյումուշի)** ջրամբարը: Նշված ջրամբարներն ունեն կարգավորող էներգետիկ նշանակություն: **Իր տնտեսական նշանակությամբ մարզի երկրորդ գետը Մարմարիկն է**, որի ջրերը Հրազդան քաղաքի արդյունաբերական հանգույցի ձևավորման գլխավոր նախապայմաններից են: Այդ նպատակով դեռևս խորհրդային տարիներին **Մարմարիկի վրա կառուցվել էր 30 մլն մ³ ծավալով ջրամբար**: Վերջինս, սակայն, շահագործման չհանձնվեց նախագծային ու շինարարական թերությունների պատճառով: Ներկայումս ջրամբարը վերակառուցվել է 15 մլն մ³-ի սահմաններում և բացի էներգետիկ նշանակությունից՝ ունի նաև ռեկրեացիոն արժեք: Կոտայքի մարզի ջրագրական ցանցի բաղկացուցիչ մասն են կազմում նաև **Գեղամա լեռների հրաբխային խառնարաններում առաջացած լճերը**: Դրանց ջրերն օգտագործում են ինչպես խմելու, այնպես էլ ամառային արժույթային ջրարբիացման համար: Առավել հայտնի է 3032 մ բարձրության վրա գտնվող **Ակնա լիճը**:

Կոտայքի ընդերքը հարուստ է բազմատեսակ օգտակար հա-

նածոներով: Մետաղայիններից հայտնաբերված է բարձր որակի, 28-30 % մետաղի պարունակությամբ երկաթի հանքաքար (Կապուտան), որի հաստատված պաշարները կազմում են շուրջ 244 մլն տ, հեռանկարայինը՝ 400 մլն տ: **Երկաթաքար** կա նաև Հրազդան քաղաքի մերձակայքում: Գունավոր մետաղային ռեսուրսներից արդյունաբերական նշանակություն ունի **Մեղրաձորի ոսկու** հանքավայրը: Հայտնաբերվել են նաև **պղնձամոլիբդենային** պաշարներ: Այլումինի հումքի՝ **նեֆելինային սիենիտների** մեծ պաշարներ կան Հրազդանի արդյունաբերական հանգույցին հարող շրջանում (**Թեժ լեռ**): Մարզի տարածքը **շատ հարուստ է ոչ մետաղային բազմապիսի օգտակար հանածոներով:** Ամենուրեք տարածված են բազալտի, լիթոլիդային պեմզայի (պեռլիտներ), անդեզիտաբազալտների, հրաբխային խարամների հանքավայրեր: Դրանցից խոշորներն են **Ջրաբերինը** (Աբովյանի տարածաշրջան) և Չարենցավանինը: Մարմարի պաշարներ կան **Արզական-Աղվերանի և Մայմեխի** շրջանում: Հանքավանի գոտում՝ Երևան-Սևան խճուղու երկու կողմում, հայտնի է **Դամիլիկի օբսիդիանի հանքավայրը:**

Մարզի տարածքը հարուստ է ինչպես բնական, այնպես էլ մարդածին **ռելիեֆային ռեսուրսներով:** Առանձնանում են Ազատու Հրազդան գետերի հովիտները: Ազատ գետի հովիտը (Գառնիի ձորում) առանց հավելումների բնական և պատմական հուշարձանների թանգարան է բաց երկնքի տակ: Այստեղ է գտնվում աշխարհահռչակ **«Քարերի և իմֆոնիան»**՝ կազմված ռումբաձև և սյունաձև բազալտներից: Ազատի հովտի այս հատվածում են դուրս գալիս Գեղամա լեռներում ներծծված ու հրաբխային ապարներով զտված **Գառնիի սառնորակ ու բարձրորակ աղբյուրները:** Նման պատկեր կա նաև Հրազդանի կիրճում (Արզնի-Բջնի տեղամասը): Այստեղ մեկ ընդհանրություն են կազմում լավային գոյացումները, քաղցրահամ ու սառնորակ և հանքային տաք աղ-

բյուրները:

Կլիմայական, լանդշաֆտային և հանքային ջրերի ռեկրեացիոն մեծ ներուժ ունի Ծաղկաձոր-Մեղրաձորի գոտին: Այդ ռեսուրսների բազայի վրա գործում են ՀՀ և միջազգային նշանակության հանգստի տարբեր օբյեկտներ: **Դեռևս քիչ օգտագործվող ռեկրեացիոն մեծ ներուժ կա Գեղամա, Արայի և Ծաղկունյաց լեռներում** (հրաբխային լճերը և կոները, գագաթները, լեռնային և ձմեռային տուրիզմի զարգացման բացառիկ հնարավորությունները):

Մարզի տարածքը հարուստ է **պատմամշակութային հուշարձաններով:** Այստեղ գրանցված են ավելի քան 2024 պատմամշակութային օբյեկտներ և հուշարձաններ: Դրանց մի մասը ոչ միայն լոկ հուշարձան են, այլև մեր երկրի համար կարևոր զբոսաշրջային ռեսուրս: Մեծ արժեք է ներկայացնում Հայկական հելլենիստական մշակույթի գլուխգործոցը՝ Արևի աստված Միհրին նվիրված, չորս կողմից պոնապարդ **Գառնիի տաճարը:** Քրիստոնեական շրջանի հայկական վիմափոր ճարտարապետության եզակի և բարձրարվեստ կոթող է **Այրիվանք-Գեղարդը:** Հայտնի են նաև Եղվարդի հոյակերտ երկհարկանի եկեղեցին, Կապուտանի երկհարկանի եկեղեցին, **Կեչառիսի (Ծաղկաձոր) վանական համալիրը,** Բջնիի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, Բջնիի բերդը: Մարզի երկրաբանական, ձևաչափական և կլիմայական պայմանները հիմք են հանդիսացել խայտաբղետ հողային և բուսական ծածկույթի ձևավորմանը: Մարավանդերում գերակայում են **շագանակագույն բերի հողերը և արիդ տափաստանային լանդշաֆտները:** Մարզում **սևահողերը** տարածվում են լեռնալանջերին, որտեղ տարածված են ալպյան և մերձալպյան փարթամ բուսականությամբ ամառային արոտավայրերն ու խոտհարքները:

Կոտայքը երկրագործության զարգացման համար նպաստավոր հողածածկույթով համեմատաբար նվազ ապահովվածու-

թյուն ունի (0,15 հա/մարդ): Առավել արգավանդ հողերը տարածված են Եղվարդի և Կոտայքի սարավանդներում: Անտառապատվածությամբ մարզը ՀՀ-ում միջին ցուցանիշ ունի: **Անտառները զբաղեցնում են մոտ 23 հազ. հա, որից 405 հա-ը արգելոցապարակային է:** Հիմնական ծառատեսակներ են լորենին, թխկին, կաղնին, արոսենին և այլն: **Անտառային գոտին զբաղեցնում է հիմնականում Մարմարիկի հովտի և Ծաղկաձորին հարող տարածքների մինչև 1900 մ բարձրությունները:** Կենդանական աշխարհը մարզում համեմատաբար լավ է պահպանվել անտառային գոտում:

Կոտայքի մարզի անտառային գոտին ՀՀ-ում հայտնի է որպես առավել ակտիվ ռեկրեացիոն շրջաններից մեկը:

Տարաբնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Կոտայքը ևս մեր երկրի վաղ բնակեցված շրջաններից է, որի մասին են վկայում այստեղ առկա բազմաթիվ հուշարձաններ: Տարածքի տարբեր շրջաններում կան երեքհազարամյա կենդանակերպ **քարե հսկաներ՝ «վիշապներ»:**

Մարզի բնակչության ձևավորման վրա մեծ դեր է ունեցել 1828-1830 թթ. պարսկահայքից և Արևմտյան Հայաստանից (Բայազետից, Ալաշկերտից, Մուրմալուից, Էրզրումից, Մուշից և այլ շրջաններից) բնակչության ներգաղթը Կոտայքի մարզի տարածք: Ըստ առկա սկզբնաղբյուրների տվյալների՝ այստեղ **1831 թ. եղել է 53 գյուղական բնակավայր, որոնք բոլորը միասին ունեցել են 7964 բնակիչ:** Առավել խտաբնակ էր Հրազդանի տարածաշրջանը: Մինչև XIX դարի վերջը (1831-1897 թթ.) մարզի տարածքում բնակչության թիվն ավելացել է 6.8 անգամ, իսկ գյուղերի թիվը 53-ից հասել է 94-ի:

Կոտայքը ՀՀ այն մարզերից է, որտեղ 1950-ական թվականներից հետո տեղի է ունեցել արդյունաբերության բուռն զարգացում, որը հանգեցրել է դեպի մարզ բնակչության մեծ ներհոսքի ՀՀ այլ

շրջաններից, հարևան Վրաստանի և Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններից: 1926-1988 թթ. մարզի բնակչության թիվն ավելացել է 4.6 անգամ: **Միայն 1959-1988 թթ. մարզի քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է 8.8 անգամ:** Եթե մինչև 1950-ական թթ. կեսերը մարզում չկար քաղաքի կարգավիճակ ունեցող ոչ մի բնակավայր, ապա 1988 թ. այդպիսիք ութն էին: Ավելի քան 60 տարում (1926-1988 թթ.) մարզի գյուղական բնակչության թիվն ավելացել է ընդամենը 1.7 անգամ: 1950-ական թթ. քաղաքի (կամ քաղաքատիպ ավանի) կարգավիճակ են ստացել Հրազդանը (ներառելով նաև շրջակա մի քանի այլ գյուղեր), Արզնին, Չարենցավանը (նախկինում՝ Լուսավան), Լուսակերտը (Արգել), Նոր Հաճնը: **1961 թ. Էլար գյուղի տեղում հիմնադրվել է Աբովյան քաղաքը:** Այնուհետև կազմավորվել են նաև **Բյուրեղավան քաղաքը, քաղաքի կարգավիճակ է ստացել Ծաղկաձորը:** 1996 թ. քաղաքի կարգավիճակ է ստացել նաև Եղվարդը, իսկ Արզնին և Արգելը նորից դասվել են գյուղերի շարքը: ՀՀ անկախացումից հետո մարզում դադարեցին գործել տասնյակ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, ինչի պատճառով կտրուկ մեծացավ գործազրկության մակարդակը: 1988 թվականից հետո մարզի բնակչության թիվը ոչ միայն չի ավելացել, այլև 2020 թ. դրությամբ նվազել է ավելի քան 20.6 հազարով (7.6 %-ով): Մարզում բնակչության թվի նվազումը տեղի է ունեցել առավելապես քաղաքային բնակչության հաշվին (1988-2020 թթ. այն նվազել է ավելի քան 34000-ով կամ 20 %-ով): Այդ տարիներին մարզում դիտվել է գյուղական բնակչության թվի 13.4 % աճ: 2020 թ. Կոտայքը բնակչության ընդհանուր թվով երրորդն էր ՀՀ-ում՝ Արմավիրից և Արարատից հետո, իսկ գյուղական բնակչության թվով՝ չորրորդը:

Աղյուսակ 66

Կոտայքի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը
(1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեթվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչության խտությունը	Գյուղերի միջին մարդաբաշխում
	ընդամենը	գյուղական	ընդամենը	ընդամենը	գյուղական			
1831	-	53	7964	-	7964	3,8	3,8	151
1897	-	94	54118	-	54118	26,0	26,0	576
1926	-	82	59528	-	59528	28,5	28,5	726
1959	6	69	78615	19356	59259	37,7	28,4	859
1970	7	59	149580	75415	74165	71,7	35,6	1257
1979	8	59	213682	124869	88813	102,4	42,6	1505
1988	8	61	271588	170985	100603	130,2	48,2	1649
2001	7	62	272469	153981	118489	130,6	56,8	1911
2011	7	62	254397	137481	116916	122,0	56,0	1886
2015	7	62	254990	138465	116525	122,2	55,9	1879
2020	7	62	250900	136800	114100	120,0	54,7	1840

Կոտայքն առաջինն է ՀՀ-ում քաղաքային բնակչության բացարձակ թվով (ուրբանացման մակարդակը՝ 54.5 %): Իրենց տնտեսական ներուժով և նշանակությամբ ՀՀ-ում հայտնի արդյունաբերական կենտրոններ են Հրազդանը, Աբովյանը և Զարենցավանը: Ռեկրեացիոն ներուժով և զբոսաշրջային գրավչությամբ ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ արտերկրում մեծ ճանաչում ունի Ծաղկաձորը:

Մարզն առանձնանում է գյուղերի համեմատաբար մեծ միջին մարդաքանակով (1840 մարդ): Այս ցուցանիշով Կոտայքը եր-

որոնք է ՀՀ-ում Արարատից և Արմավիրից հետո: Մարզում առավել մեծ թիվ են կազմում բնակչության թվով մեծ (1001-3000 մարդ) գյուղերը, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության ավելի քան 44 %-ը, խոշոր և գերխոշոր գյուղերին՝ մոտ 50 %-ը:

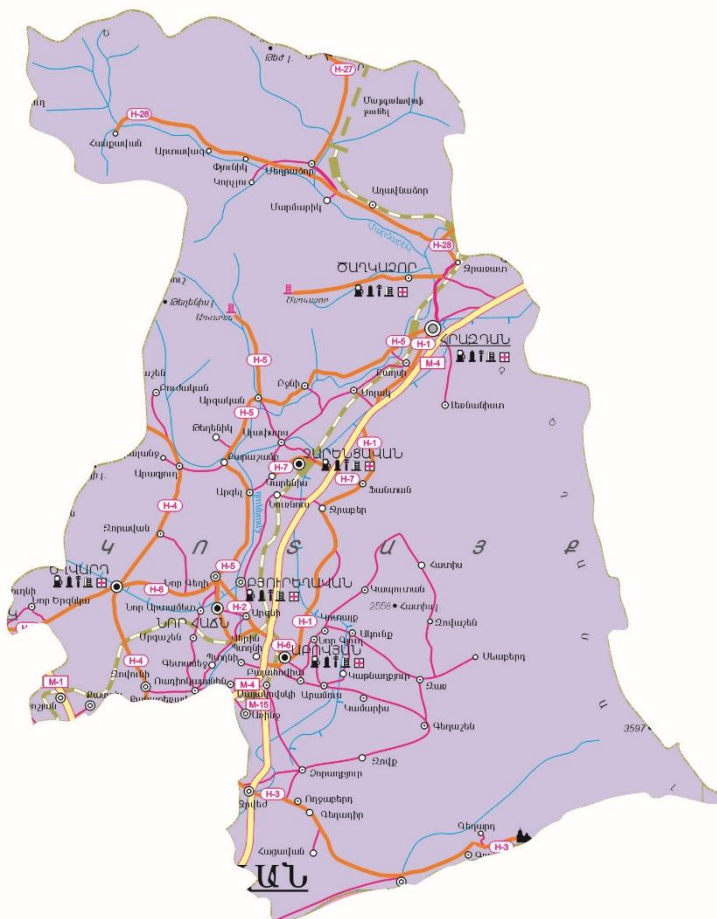
Կոտայքում բնակչությունը տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 1100-2040 մ բարձրության շրջաններում: **Ամենացածրադիրը Զովունի գյուղն է** (1100 մ), **բարձրադիրը՝ Սևաբերդը** (2040 մ): Գյուղական բնակավայրերի 63 %-ը տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 1201-1600 մ բարձրության շրջաններում: Մինչև 1200 մ բարձրության տարածքներում կա ընդամենը հինգ գյուղ, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 16 %-ը, 2000 մ-ից բարձր շրջաններում՝ երեք գյուղ:

1926-2020 թթ. մարզում կտրուկ նվազել են մինչև 1000 բնակիչ ունեցող գյուղերի թվի ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական մեծությունները: Մյուս կողմից՝ տեղի է ունեցել մեծ, խոշոր ու գերխոշոր գյուղերի թվի և դրանց բնակչության մասնաբաժնի կտրուկ ավելացում:

Տնտեսությունը: Կոտայքը ՀՀ առավել զարգացած տնտեսություն ունեցող մարզերից է: Մարզի տնտեսության մեջ առաջատարն արդյունաբերությունն է, որի համախառն արտադրանքի ծավալով վերջին տարիների 2.5-3.0 անգամ գերազանցում էր գյուղատնտեսությանը: 2019 թ. Կոտայքի բաժինը ՀՀ տնտեսության հիմնական հատվածների մեջ ուներ հետևյալ պատկերը՝ արդյունաբերություն՝ 10.5 %, գյուղատնտեսություն՝ 8.3 %, շինարարություն՝ 5.9 %, մանրածախ առևտուր՝ 4.6 %, ծառայություններ՝ 6.1 %: Մարզի **արդյունաբերության** առաջատար ճյուղը **էլեկտրաէներգետիկան** է, որին բաժին է ընկնում ճյուղի համախառն արտադրանքի 35 %-ը: Այստեղ են գտնվում էլեկտրաէներգիայի արտադրության երկու խոշոր կազմակերպություններ՝

«Հրազդան ջէկը» և «Հրազդան-5» էներգաբլոկը: Կոտայքում է կենտրոնացած ՀՀ ջերմաէներգետիկ հզորությունների 66 %-ը (1580 հազ. կՎտ): Այն ոչ միայն էլեկտրաէներգիայի արտադրության, այլև էլեկտրաէներգիայի բաշխման գլխավոր հանգույցն է ՀՀ-ում: Մարզի տարածքում գործում են **Հրազդանի, Արգելի և Արգնիի ջրէկները** և 16 փոքր ջրէկներ: 1960-ական թվականներից Կոտայքի և Գեղարքունիքի տարածքում ձևավորվեց և զարգացավ Հրազդան-Սևանի արդյունաբերական հանգույցը, որի առանցքը էներգետիկ տնտեսությունն էր: Այն ընգրկում էր Հրազդան, Սևան և Չարենցավան քաղաքները և հարակից գյուղերը: Ներկայումս այս հանգույցը ևս չունի նախկին արտադարական հզորությունները:

Մարզի ԱՀԱ-ի 63 %-ը տալիս է մշակող արդյունաբերությունը, 2 %-ը բաժին է ընկնում արդյունահանող արդյունաբերությանն ու ջրամատակարարմանը, կոյուղուն, թափոնների կառավարմանը և վերամշակմանը: Կոտայքի մշակող արդյունաբերության զարգացած ուղղություններից են **մսի, մսամթերքի մշակումը և պահածոյացումը, մրգերի և բանջարեղենի մշակումն ու պահածոյացումը, կաթնամթերքի, ալյուրի ու ըմպելիքի արտադրությունը, ապակու և դրանից պատրաստվող իրերի, ցեմենտի արտադրությունը, պողպատի ու թուջի ձուլումը, կահույքի ու ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրությունը**: Մշակող արդյունաբերության մեջ առաջատար դեր ունեն **Չարենցավանի, Հրազդանի, Աբովյանի և Նոր Հաճնի մեքենաշինական ձեռնարկությունները**:



Քարտեզ 29. Կոտայքի մարզը

Շինանյութերի արդյունաբերության մեջ մեծ մասնաբաժին ունեն Հրազդանի ցեմենտի, Բյուրեղավանի քարի մշակման և Ջրաբերի լիթոիդային պեմզայի արդյունահանման, Արթուրյանի ապակե տարաների ձեռնարկությունները: 2018-2019 թթ. մարզում շահագործման են հանձնվել թեթև, տեքստիլ և կերամիկական իրերի արտադրության ձեռնարկություններ:

Մարզի սննդի արդյունաբերության մեջ առաջատար տեղ են զբաղեցնում **«Արզնի»** և **«Բջնի»** հանքային ջրերի շշալցումը, ինչպես նաև **Աբովյանի, Լուսակերտի, Արզնու և Գետամեջի թոչնամսի արտադրության ձեռնարկությունները**: Կաթի վերամշակման կենտրոններ են Հրազդանը (պանրի) և Աբովյանը (կաթնամթերքի): Գառնի գյուղը հայտնի է մրգահյութերի նախնական մշակմամբ: Աբովյանը հայտնի է գարեջրի արտադրությամբ:

Գյուղատնտեսությունը: Մարզի ագրոկլիմայական ռեսուրսները նպաստավոր են ինչպես ջերմասեր (խաղող, ծիրանենի, դեղձենի և այլն), այնպես էլ բարեխառն գոտու մշակաբույսերի աճեցման ու անասնապահության զարգացման համար: Այս ամենը զուգակցվում է **մերձքաղաքային գյուղատնտեսության** մասնագիտացման հնարավորություններով, որը պայմանավորված է ոչ միայն Երևանի շուկայի պահանջով, այլև սեփական քաղաքային բնակչությանը և մարզի ռեկրեացիոն գոտուն թարմ մթերքներով ապահովելու անհրաժեշտությամբ:

Կոտայքը ԳՀԱ-ի տեսակարար կշռով միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում: Ճյուղի արտադրանքի մեջ **առավել բարձր է անասնապահության մասնաբաժինը (71.4 %, 2019 թ.): Հացահատիկի և հատիկաբնդեղենային** մշակաբույսերի ցանքատարածքները մարզում տատանվում են 11.5-12 հազ. հա-ի սահմաններում, միջին բերքատվությունը 20-25 գ/ հա է: Մարզը տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող հացահատիկայինների 6.5-8 %-ը: Դրանց մշակության հիմնական տարածքներն ընկած են սարավանդային ու լեռնատափաստանային շրջաններում: Մշակվող հիմնական հացահատիկայիններից են **աշնանացան և գարնանացան ցորենը, գարին, հաճարը և վարսակը**: Կարտոֆիլի ու բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածքները մարզում համեմատաբար փոքր մակերես են զբաղեցնում: Կոտայքի երկրագործության մեջ առավել զարգացած ճյուղը **պտղի ու հատապտղի** արտադրությունն է:

Մարզը տալիս է ՀՀ-ում պտղի ու հատապտղի 10 %-ը: Այստեղ **տարեկան արտադրվում են 20-35 հազ. տ պտուղ ու հատապտուղ:** Տարածման հիմնական շրջանները մինչև 1500 մ բարձրության տարածքներն են (Նաիրիի և Աբովյանի տարածաշրջաններում):

Կոտայքին բաժին են ընկնում ՀՀ ԽԵԿ-ի գլխաքանակի ավելի քան 9 %-ը (53 հազ. գլուխ, 2019 թ.), խոզերի գլխաքանակի 1.2 %-ը և ոչխարների ու այծերի գլխաքանակի 6 %-ը: Զարգացած է **կաթնատու և կաթնամսատու տավարաբուծությունը:** Մարզը տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող կաթի 10 %-ը, մսի 10.5 %-ը, ձվի ավելի քան 17 %-ը: Այստեղ գործում են **Լուսակերտի, Արզնու և Գետամեջի ՀՀ մասշտաբով խոշոր թռչնաֆաբրիկաները:** Դրանց արտադրանքի որոշ մասը արտահանվում է:

2017-2019 թթ. մարզում ՄԵԱ գլխաքանակը նվազել է մոտ 6 հազարով: Անասնապահության այս ճյուղն առավել զարգացած է Կոտայքի բարձր լեռնային գյուղական բնակավայրերում:

Կոտայքը գյուղատնտեսական մի շարք ցուցանիշներով և մթերքների արտադրությամբ ՀՀ-ում զբաղեցնում է առաջնակարգ տեղ, մասնավորապես **ձվի և խոզի մսի արտադրությամբ և խոզերի գլխաքանակով:** Պտղատու այգիների տարածքով Կոտայքը զիջում է Արմավիրի, Արարատի ու Արագածոտնի մարզերին:

Կոտայքի ագրոկլիմայական ռեսուրսները, ՏՄԴ-ի և տնտեսության մեջ զբոսաշրջության ու ռեկրեացիայի նշանակալից դերն իրենց ազդեցությունն են թողել գյուղերի արտադրական մասնագիտացման վրա: **Աբովյանի տարածաշրջանի** բարձրադիր գոտու գյուղերն ունեն առավելապես տավարաբուծական մասնագիտացում (երկրագործությանը զուգակցված), միջին և ցածրադիր գոտու գյուղերը մասնագիտացված են այգեգործության ու բանջարաբուծության ուղղություններով: **Հրազդանի տարածաշրջանում** բարձրադիր գյուղերն ունեն անասնապահական մաս-

նագիտացում, ցածրադիր գոտում՝ հացահատիկայինների (աշնանացան ցորենի, գարու և հաճարի)՝ անասնապահությանը զուգակցված: **Նաիրիի տարածաշրջանում** Արագյուղը և Բուժականը, որոնք բարձրադիր են, ունեն անասնապահական (երկրագործությանը զուգակցված), մնացածները՝ այգեգործական ու բանջարաբուծական մասնագիտացում:

Վերջին 25 տարում մարզի գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացման մեջ վերացել է ծխախոտի մշակությունը, և ձևավորվել են ջերմատնային տնտեսություններ:

Կոտայքն ունի զարգացած տրանսպորտային համակարգ: Այն ապահովում է ոչ միայն բեռների և ուղևորների տեղափոխումը մարզի բնակավայրերի ու հանգստյան տների միջև, այլև տարանցիկ դեր ունի ինչպես ՀՀ այլ տարածքների, այնպես էլ հարևան Վրաստանի ու Իրանի հետ տրանսպորտային հաղորդակցության տեսանկյունից: Առաջիկայում նման նշանակություն կստանա մարզի տարածքով անցնող Իրանից դեպի Հայաստան-Վրաստան-Ռուսաստանի Դաշնություն բարձրավոլտ (400 հազ. կՎտ) էլեկտրահաղորդման գիծը:

Մայրաքաղաքի մոտիկությունը ազդել է Կոտայքի սպասարկման ոլորտի զարգացման վրա: Այստեղ 10 հազ. բնակչի հաշվով բժիշկների քանակը 1.4 անգամ պակաս է միջին հանրապետականից (56), հիվանդանոցային մահճակալների թիվը՝ ավելի քան 2 անգամ: Առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող օբյեկտների քանակով գերազանցում է ՀՀ միջին ցուցանիշը (1.9 և 1.7): 2019 թ. գործում էին մանրածախ առևտրի 1317 օբյեկտ, նախադպրոցական 54, հանրակրթական 101, նախնական մասնագիտական 7 մշակութային 25, միջին մասնագիտական 6 հաստատություններ: Կոտայքում կան մասնագիտացված 2 պետական թատրոն, 5 թանգարան, 57 գրադարան: **Մարզի սպասարկման ոլորտում բավականին մեծ է բանկային ծառայությունների դերը:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Կոտայքի մարզի սահմանները և ՏՄԴ-ի բաղադրիչները:

2. Կատարե՛ք Կոտայքի բնառեսուրսային ներուժի վերլուծություն և գնահատում:

3. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Կոտայքի տարաբնակեցման համակարգը: Կատարե՛ք մարզի քաղաքների գործառության ղասակարգում և վերլուծություն:

4. Կոտայքի տնտեսության ո՞ր ճյուղերն ունեն հանրապետական նշանակություն: Հիմնավորե՛ք պատասխանը: Առանձնացրե՛ք առավել խոշոր և հայտնի արտադրական ձեռնարկությունները:

5. Ի՞նչ պայմաններ և գործոններ են նպաստել Կոտայքի ինդուստրացմանը:

6. Կատարե՛ք Կոտայքի բնառեկրեացիոն ներուժի վերլուծություն: Ի՞նչ դեր ունի զբոսաշրջային ինդուստրիան մարզի տնտեսության մեջ:

7. Շրջակա միջավայրի պահպանության ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան Կոտայքի մարզում:

8. Կոտայքի մարզի հեռանկարային զարգացման ի՞նչ առաջնահերթություններ կառանձնացնեք:

5.8. Գեղարքունիքի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Տարածքի մակերեսով Գեղարքունիքն ամենամեծն է ՀՀ-ում (5349 կմ², 1280 կմ²-ը՝ Սևանա լիճը): **Մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքի մոտ 18 %-ը:** 2020 թ. մարզին բաժին էին ընկնում ՀՀ բնակչության 7.7 %-ը, գյուղական բնակչության 15.1 %-ը, քաղաքային բնակչության 3.5 %-ը: Գեղարքունիքում է գտնվում ՀՀ մշտական բնակչություն ունեցող գյուղերի 9.6 %-ը (89 գյուղ): Մարզում կան մշտական բնակչություն չունեցող 4 գյուղ (այդ թվում՝ նաև Արծվաշենը):

Գեղարքունիքն ընդգրկում է Գավառի, Մարտունու, Կրասնոսելսկի, Սևանի և Վարդենիսի տարածաշրջանները և հիմնականում համապատասխանում է **Սևանի սոցիալ-տնտեսական շրջանի** տարածքին: Արևելյան մասում սահման ունի Ադրբեջանի (Կրասնոսելսկի հատվածում) հետ, հյուսիսից սահմանակցում է Տավուշի, հարավից՝ Վայոց ձորի, արևմուտքից՝ Կոտայքի, հարավ-արևմուտքից՝ Արարատի մարզերին: **Սևանի, Վարդենյաց և Սոթքի** լեռնանցքներով Գեղարքունիքը տրանսպորտային կապ է հաստատում հարևան մարզերի և ԱՀ-ի հետ, Դիլիջանի թունելով կապված է Տավուշին: Մարզի տարածքի ձգվածությունը հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք 115 կմ է, արևմուտքից արևելք՝ 85:

Մարզի տարածքը եռանկյունաձև գոգավորություն է, որի հատակը զբաղեցնում է Սևանա լիճը, որի հայելու մակերեսը գտնվում է ծովի մակարդակից 1900.57 մ բարձրության վրա: Սևանա լճի թափվող գետերից առավել հայտնի են **Արզիճին, Գավառագետը, Մասրիկը, Չկնագետը:** Մարզում հայտնի են **Աժդահակի** և **Արմաղանի** խառնարանային լճերը, որոնք ունեն մինչև 50 մ տրամագիծ և 15 մ խորություն:

Գեղարքունիքում մեծ տարածք են զբաղեցնում Սևանա լիճը

եզրավորող տափարակ դաշտերը և մեղմաթեք լանջերը, որոնք աչքի են ընկնում բնակեցման ու տնտեսության զարգացման համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններով: **Գեղարքունիքը ՀՀ ամենաբարձրադիր մարզն է: Գոգավորության հատակը Արարատյան հարթությունից բարձր է մոտ 1000 մ: Մինչև 1500 մ բարձրության տարածքները կազմում են մարզի 2.4 %-ը, 1501-2000 մ-ը՝ 21.1 %-ը, 2001-2500 մ-ը՝ 46.8 %-ը և 2500 մ-ից բարձրը՝ 29.7 %-ը: Մարզում մինչև 8⁰ թեքությունները կազմում են տարածքի շուրջ 48 %-ը, իսկ 20⁰-ից բարձր՝ 10.8 %-ը: Տարածքի նման ուղղաձիգ բաշխվածության պատճառով էլ Գեղարքունիքում տիրապետողը լեռնատափաստանային ու ալպյան լանդշաֆտներն են՝ բերրի սևահողերով, որոնք բարձր լեռնային գոտում փոխարինվում են մարգագետնային հողերով:**

Մարզում Արեգունու և Սևանի լեռնաշղթաների դեպի լիճն ուղղված լանջերը զառիթափ են, ժայռոտ, խիստ կտրտված են ձորերով: Գեղարքունիքի արևմտյան մասում լանջային տարածքները մեղմաթեք են: **Մարզի ամենահարթ տեղամասերը գտնվում են հարավային և հարավարևելյան մասում՝ 1900-2200 մ բարձրություններում, որոնք ունեն բնակեցման և տնտեսության զարգացման համար լավ ու նպաստավոր պայմաններ:** Այստեղ լճի և լեռնագանգվածի միջև ընկած է **Մասրիկի եռանկյունաձև դաշտը**, որը ծածկված է լճային հզոր, ալյուվիալ ու պրոլյուվիալ նստվածքներով, որոնք օգտագործվում են կա՛մ որպես վարելահողեր, կա՛մ որպես արոտավայրեր: Տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ ունեն նաև **Արգիճիի և Գավառագետի դաշտերը**, որոնք ծածկված են արգավանդ հողերով: **ՀՀ-ում հողային ռեսուրսներով Գեղարքունիքն առավել ապահովված մարզերից է: Մեկ շնչի հաշվով գյուղատնտեսական հողատարածքները կազմում են 1.5, վարելահողերը՝ 0.35 հա:**

Գեղարքունիքի կլիմայական պայմանները բավական խիստ

են և ձմեռային ամիսներին միջբնակավայրային տրանսպորտային կապի որոշակի խնդիրներ են առաջացնում: ԼՃի ափամերձ հատվածում միջին հունվարյան ջերմաստիճանը -5° - -6° C է, մարզի տարածքի մեծ մասում գերակայում են մինչև -8° C ջերմաստիճանները: Ամառը բավականին տաք է, հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը $+18-20^{\circ}$ C: **Գեղարքունիքն ՀՀ-ում առանձնանում է արևափայլքի տարեկան միջին տևողության առավելագույն բարձր ցուցանիշով (2700 ժամ):** Վերջինս կարող է օգտագործվել ինչպես էներգետիկ, այնպես էլ ռեկրեացիոն նպատակներով: Տեղումների տարեկան քանակը մարզի մեծ մասում տատանվում են 350-600 մմ-ի սահմաններում՝ Գեղամա և Վարդենիսի լեռներում հասնելով մինչև 900մմ-ի: **Առավել ցուրտ ձմեռներին Սևանա լիճը սառցակալում է:**

Մարզի տարածքը հարուստ է **ռսկու** (Սոթք), **քրոմիտի** (Շորժա), **բազալտի** տարբեր տեսակների, **պեռլիտի**, **հրակայուն կավերի**, շինանյութերի այլ տեսակների, **հանքային ջրերի** (Լիճք, Գավառ, Սևան) պաշարներով: ՀՀ-ի համար բացառիկ նշանակություն ունեն **Սևանա լճի քաղցրահամ ջրի պաշարները** (ավելի քան 34 մլրդ խմ), ինչպես նաև Սևանի ավազանի **գեղատեսիլ բնությունը**, **լողափերը**, **խառնարանային լճերը**, **չինգիլները**, **Նորատուսի խաչքարերը**, **նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանի բերդերի**, **ամրոցների**, **բնակավայրերի մնացորդները**: Լճաշեն գյուղի մերձակայքում լճից ազատված տարածքներում հայտնաբերվել են 5000-ամյա դամբարաններ և այլ առարկաներ:

Տարաբնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Գեղարքունիքը բնակեցված է պատմական հնագույն ժամանակներից: Այդ մասին են վկայում մարզում հայտնաբերված կիկլոպյան ամրոցները, Ուրարտական ժամանակաշրջանի բերդերը, **Ռուսաթագավորի սեպագիր արձանագրությունները** և հարյուրավոր այլ հուշարձաններ:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Ալաշկերտից, Մուշից, Բալազետից, Իգդիրից, Բուլանըղից և Պարսկահայքից (հիմնականում Մակուից) հարյուրավոր հայ ընտանիքներ հիմնադրվեցին այստեղ: **1831 թ. Գեղարքունիքի ներկայիս տարածքում գոյություն ուներ 69 գյուղական բնակավայր, որոնց բնակչության թիվը կազմում էր 17915 մարդ:** Համեմատաբար խիտ էին բնակեցված Սևանի և Գավառի տարածաշրջանները: Դրանցում էլ գտնվում էին առավել մարդաշատ գյուղական բնակավայրերը (Նոր Բայազետ՝ 1346, Կարմիրգյուղ՝ 709, Նորատուս՝ 605, Սարուխան՝ 700, Ծովագյուղ՝ 845 մարդ): Նուր էին բնակեցված Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջանները: **1897 թ. մարզի բնակչության թիվն անցնում էր 101 հազարից:** 1850 թ. լինելով նոր կազմավորված Երևանի նահանգի վարչական միավորներից մեկի կենտրոն՝ **Նոր Բայազետը** դարձել էր գավառական քաղաք: Գեղարքունիքի մեջ մտնող տարածաշրջանների բնակավայրերը ավանդաբար աչքի են ընկել բնակչության համեմատաբար բարձր բնական աճով: 1959-1989 թթ. ընթացքում մարզում բնակչության թիվն ավելացել է մոտ 92.5 հազարով կամ ավելի քան 57 %-ով: Հետագա ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում տեղի է ունեցել մարզի բնակչության թվի նվազում, որը բացարձակ թվով կազմել է 26.6 հազար կամ 10.5 %: Ինչպես ամբողջ ՀՀ-ում, այստեղ ևս բնակչության թվի նվազման հիմնական պատճառն այդ տարիներին եղել է գործազրկության մակարդակի բարձրացմամբ պայմանավորված արտագաղթողների թվի ավելացումը: Բացի այդ՝ նվազել է նաև բնական հավելաճի ցուցանիշը: Որոշակի դեր է ունեցել նաև մարզին բնորոշ, դեռևս խորհրդային տարիներին ձևավորված արտագնա աշխատանքի մեկնողների համեմատաբար բարձր տեսակարար կշիռը, որի հետևանքով դրանց որոշակի մասը հիմնական արտագաղթել է:

Բնակչության խտությամբ Գեղարքունիքը 1.8 անգամ զիջում

է ՀՀ միջին ցուցանիշին, գյուղական բնակչության խտությամբ մոտ է ՀՀ միջինին: Բնակչության խտության տարբերությունները բավական մեծ են: Խիտ են բնակեցված Սևանի արևմտյան ու հարավարևմտյան մերձլճային տարածքները, նոսր՝ լճի հարավարևելյան ու արևելյան շրջանները:

Աղյուսակ 67

Գեղարքունիքի մարզի բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացը (1831-2020 թթ) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեթվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչության խտությունը	Գյուղերի միջ. մարդաքանակը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	69	17915	-	17915	4.4	4.4	260
1897	1	107	101169	8486	92683	24.8	22.7	866
1926	1	115	121701	8447	113254	29.9	27.8	985
1959	1	122	161872	8751	153121	39.7	37.6	1255
1970	5	96	209276	48789	160486	51.4	39.4	1672
1979	6	89	238145	71902	166243	58.4	40.8	1868
1989	6	89	254363	90287	164076	62.4	40.2	1844
2001	5	93	237650	78957	158693	58.3	39.0	1783
2011	5	93	235075	71423	163662	57.7	40.0	1839
2015	5	93	232988	70194	16274	57.0	40.0	1829
2020	5	93	227700	66600	161100	56.0	39.6	1831

Գեղարքունիքը ՀՀ առավել թույլ ուրբանացված մարզերից է:

Մինչև 1961 թվականը մարզում քաղաքային միակ բնակավայրը Գավառն էր: Ուրբանացման առավել բարձր մակարդակ մարզն ունեցել է 1980-ական թթ. վերջերին (1989 թ.՝ 35.5 %): Վերջին երեք տասնամյակի ընթացքում մարզում տեղի է ունեցել քաղաքաբնակների ինչպես բացարձակ թվի, այնպես էլ հարաբերական

մեծության նվազում: **1989-2020 թթ. մարզում քաղաքային բնակչության բացարձակ թիվը նվազել է մոտ 23.7 հազարով կամ ավելի քան 26 %-ով:** Մարզի ներկայիս 5 քաղաքները մինչև 1995 թ. վերջը համարվում էին համապատասխան վարչական շրջանների կետրոններ: Բացի վարչականից՝ դրանք իրականացնում էին նաև տնտեսաարտադրական, սոցիալ-կենցաղային, առողջապահական, մշակութային, կրթական և այլ կարգի ծառայություններ վարչական տարածքի գյուղական բնակավայրերի համար: Դրանց զգալի մասը ներկայումս ևս իրականացվում է այդ քաղաքների կողմից: Մինչ 1995 թ. վերջը քաղաքատիպ ավանի կարգավիճակ ունեցող **Գագարին** բնակավայրը դարձել է գյուղական բնակավայր և ինչպես նախկինում, մտնում է Սևան քաղաքի վարչական ենթակայության տակ: Իրենց տնտեսական նշանակությամբ, ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես էլ հիմա, ոչ միայն Գեղարքունիքի մարզում, այլ նաև հանրապետությունում հայտնի են մարզկենտրոն Գավառը և Սևան քաղաքը: Մարզկենտրոն Գավառը նախախորհրդային ժամանակաշրջանի ՀՀ 5 քաղաքներից մեկն է: Գեղարքունիքում բնակչությունը տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 1201-2350 մ բարձրություններում: **Բնակչության ավելի քան 79 %-ը ապրում է 1801-2000 մ բարձրության գոտում:** Այստեղ են ընկած, բացի **Ճամբարակից**, մնացած բոլոր քաղաքային բնակավայրերը և մշտական բնակչություն ունեցող գյուղական բնակավայրերի 51 %-ը, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության ավելի քան 73 %-ը: **Գեղարքունիքի տարածքի 1801-2000 մ բարձրության գոտին հանրապետության առավել խիտ բնակեցված շրջաններից մեկն է:** Այստեղ բնակչության խտությունը կազմում է 195, գյուղական բնակչության խտությունը՝ մոտ 100 մարդ/կմ²:



Քարտեզ 30. Գեղարքունիքի մարզը

Վերջինս ՀՀ գյուղական բնակչության միջին խտությունից բարձր է մոտ 2.5 անգամ: **Գյուղական բնակչության քանակով հաջորդը ծովի մակարդակից 2001-2200 մ բարձրությամբ գոտին է, որտեղ ապրում է մարզի ամբողջ գյուղական բնակչության մոտ 25 %-ը:** Այստեղ է գտնվում մարզի մշտական բնակչություն ունեցող գյուղերի 36 %-ը: Չնայած գյուղական բնակչության խտությամբ այս գոտին զգալիորեն զիջում է նախորդ գոտուն, սակայն ՀՀ տարածքում 2001-2200 մ բարձրության գոտու առավել խիտ բնակեցված շրջաններից է (փոքր մեծությամբ զիջում է Արագածոտնի մարզի համապատասխան գոտուն):

Մարզի գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի ցանցի ձևավորման վրա իր ազդեցությունն է թողել Սևանա լիճը: Այստեղ բնակավայրերը տեղաբաշխված են հիմնականում մերձլճային հարթություններում: Առանձին շրջաններում գյուղերի միջև եղած հեռավորությունը չի անցնում 3-4 կմ-ից, գերակշռում են բնակչության թվով մեծ ու խոշոր գյուղերը: **Գեղարքունիքում գերխոշոր գյուղերում ապրում է մարզի գյուղական բնակչության գրեթե 40 %-ը, իսկ մարզի խոշոր ու գերխոշոր գյուղական բնակավայրերին (3000-ից ավելի բնակիչ ունեցող գյուղերին) բաժին է ընկնում գյուղական բնակչության ավելի քան 70 %-ը:** Ոչ միայն Գեղարքունիքի մարզի, այլ նաև հանրապետության գերխոշոր գյուղերից են **Վարդենիկը, Մարուխանը, Ներքին Գետաշենը, Զուլաքարը, Նորատուսը և այլն:**

1926-2020 թթ. Գեղարքունիքում գյուղական բնակչության բաշխումն ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության գոտիների էական փոփոխություններ չի կրել: **Եթե նախկինում, ըստ գերակշռող մարդաբանակի, Գեղարքունիքին բնորոշ էր մեծ ու խոշոր, ապա ներկայումս՝ գերխոշոր, խոշոր ու մեծ գյուղային տարաբնակեցումը:**

Իրենց արտաքին տեսքով, բարեկարգվածության աստիճանով և սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով Գեղարքունիքի գյուղերն (մասնավորապես՝ Մարտունու և Գավառի տարածաշրջանների) ակնառու տեղ են գրավում ՀՀ-ում: Նախկին խարխուլ գյուղերն արմատապես վերափոխվել են, դարձել բարեկարգ բնակավայրեր: Բացի տեղային ռեսուրսներից (Սևանա լճի ձկնային հարստությունները եկամտի լրացուցիչ աղբյուր են եղել ավազանի բազմաթիվ գյուղերի համար)՝ այդ գործընթացում էական դեր են ունեցել նաև դեռևս խորհրդային տարիներին ձևավորված և այժմ ավելի մեծ ծավալների հասած **արտագնա աշխատանքից ստացված բնակչության եկամուտները:** Գեղարքունի-

քում հատակորեն առանձնանում են տարաբնակեցման արեալներ, որոնք համընկնում են լեռնային գոգահովիտների հետ (Արգիճի, Ծակքար, Գավառագետ, Գեղարքունիջուր, Մասրիկ և այլ գետերի) և տարածված են գոգավորության առավել հարթ շրջաններում, որտեղ կան մշակելի հողերի խոշոր զանգվածներ: Գեղարքունիքին առավել բնորոշ է **տարաբնակեցման խմբային ձևը**: Հանդիպում են նաև շղթայաձև ու գծային տարաբնակեցման ձևերը:

Տնտեսությունը: Մարզի տնտեսության կառուցվածքում առաջատարը գյուղատնտեսությունն է: Վերջինիս համախառն արտադրանքով մարզը 2014 թ. առաջինն էր հանրապետությունում (18.1 %), 2019 թ.՝ երրորդը (13.2 %)՝ Արմավիրից և Արարատից հետո: 2109 թ. Գեղարքունիքին բաժին էին ընկնում ՀՀ ԱՀԱ-ի 3.3 %-ը, ԳՀԱ-ի 13.2 %-ը, շինարարական աշխատանքների 5 %-ը, մանրածախ առևտրի 1.8 %-ը, ծառայությունների 0.8 %-ը:

Գյուղատնտեսությունը: Մարզի գյուղատնտեսության մեջ առաջնային նշանակություն ունեն **հացահատիկային տնտեսությունը, կարտոֆիլի, բանջարեղենի և անասնաբուծական մթերքների արտադրությունը**: Վերջին հինգ տարիներին ագրոկլիմայական պայմանների ոչ կայուն վիճակի պատճառով մարզի բուսաբուծական և անասնաբուծական համախառն արտադրանքների հարաբերակցությունը ԳՀԱ-ի կառուցվածքում կրել են փոփոխություններ: 2014 թ. երկրագործության տեսակարար կշիռը մարզի գյուղատնտեսության մեջ կազմել է շուրջ 66 %, 2019 թ.՝ 35 %: Հացահատիկի և հատիկալոնդեղենների ցանքատարածքները թեև վերջին հինգ տարիներին նվազել են մոտ 15 հազ. հա-ով, սակայն դրանց մակերեսով մարզը ՀՀ-ում զիջում է միայն Շիրակին: **Գեղարքունիքը տալիս է ՀՀ հացահատիկային և հատիկալոնդենային մշակաբույսերի համախառն բերքի մոտ 15-16 %-ը**: Երկրագործության այս ճյուղի գլխավոր խնդիրը բերքատվության մի-

ջին ցուցանիշի բարձրացումն է: Այս ցուցանիշով Գեղարքունիքը զիջում է ՀՀ մարզերի մեծ մասին: Դրանց մշակութային առավել ընդարձակ տարածքներն ընկած են Մարտունու, Վարդենիսի և Գավառի տարածաշրջաններում: Գեղարքունիքը **ՀՀ-ում առաջինն է կարտոֆիլի ցանքատարածքներով**, սակայն սրանց ցանքատարածքները ևս 2015-2019 թթ. նվազել են մոտ 9 հազ. հա-ով: Մարզին բաժին է ընկնում **ՀՀ կարտոֆիլի ցանքատարածքների և համախառն բերքի մոտ 40 %-ը**, իսկ միջին բերքատվությամբ զիջում է Արարատին, Արմավիրին, Շիրակին ու Արագածոտնին:

Գեղարքունիքի ագրոկլիմայական պայմաններում առավել զարգացած է քիչ թե շատ **ցրտադիմացկուն կաղամբի և գազարի** մշակությունը: Դրանց թե՛ ցանքատարածքներով, թե՛ համախառն բերքով Գեղարքունիքը զիջում է Արմավիրի ու Արարատի մարզերին (առանձին տարիներին՝ նաև Շիրակին): Մարզում արտադրվում է ՀՀ բանջարանոցային մշակաբույսերի համախառն արտադրանքի 5.6 %-ը:

Գեղարքունիքում զբաղվում են նաև **ցրտադիմացկուն պտուղների** (տանձի, խնձորի) աճեցմամբ: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածքների 3.4 %-ը և համախառն բերքի 3.5-4.5 %-ը (Արարատյան դաշտում ցրտահարության տարիներին՝ մինչև 9-10 %-ը): **Մարզի համեմատաբար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ ունեցող տարածքներում հիմնվել են նաև ծիրանի այգիներ:** Խաղողի և բուսանային մշակաբույսերի աճեցումը մարզում բացակայում է:

Գեղարքունիքում վերջին տարիներին աշխատանքներ են տարվում մարզի ագրոկլիմայական ռեսուրսների և գյուղատնտեսության զարգացման առկա ներուժի առավել արդյունավետ օգտագործման ու տնտեսության այս ճյուղի դիվերսիֆիկացման ուղղությամբ: Մարզը մեծ հնարավորություններ ունի նաև ջերմոցային տնտեսության զարգացման համար:

Մարզի գյուղական բնակավայրերի ցանքատարածքների ոռոգման համար օգտագործվում են տեղական ջրային ռեսուրսները (Մասրիկի ջրանցք, գետերի ջրեր, պոմպակայաններով Սևանից ջրի օգտագործում և այլն): Նախատեսվում է կառուցել նոր ջրամբար Արգիճի գետի վրա, որը հնարավորություն կտա ոռոգելու Գեղիովիտ, Մադինա, Վ. Գետաշեն, Ն. Գետաշեն գյուղերի և Մարտունի քաղաքի հողատարածքները:

Գեղարքունիքի լճափյա գյուղական բնակավայրերի համար եկամտի լրացուցիչ աղբյուր են **Սևանի ձկնային պաշարները և ռեկրեացիոն ռեսուրսները**, գյուղական և ագրոգրոսաշրջության զարգացման նախադրյալները:

Գեղարքունիքին բաժին է ընկնում **ՀՀ-ում ԽՇԿ-ի գլխաքանակի մոտ 18 %-ը** (2019 թ.): Այս ցուցանիշով Գեղարքունիքն առաջինն է ՀՀ-ում, ոչխարների և այծերի գլխաքանակով զիջում է միայն Սյունիքի ու Արմավիրի մարզերին, երրորդն է ձիերի գլխաքանակով (1.3 հազ.): **Անասնաբուծական հիմնական արտադրանքների արտադրությամբ (մսի և կաթի) Գեղարքունիքը 2019 թ. առաջինն էր ՀՀ-ում:** Մարզը տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող մսամթերքի շուրջ 16 %-ը և կաթի 18-19 %-ը, բրդի մոտ 14 %-ը:

Տասնամյակներ շարունակ Գեղարքունիքը եղել և մնում է ՀՀ-ում **թարմ ձկան մատակարարման հիմնական շրջանը**: 1990-ական թթ. ՀՀ բնակչությանը պարենամթերքով ապահովելու և մարզի բնակչության սոցիալական խնդիրների լուծման նպատակով Սևանի ձկնային պաշարները զգալիորեն կրճատվեցին, վտանգվեց առանձին ձկնատեսակների վերարտադրության կանոնավոր ցիկլը: Այդ երևույթը շարունակվեց նաև հետագա շուրջ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում (մինչև 2014-2015 թվականները): **Վերջին տարիներին նկատվում են լճում ձկնային պաշարների ավելացման միտում ու արժեքավոր ձկնատեսակների պաշարների ավելացում:**

Մարզի գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացման մեջ անկախացումից հետո տեղի ունեցած հիմնական փոփոխությունը **Վարդենիսի և Մարտունու տարածաշրջաններում ծխախոտագործության փոխարեն կարտոֆիլի ու հացահատիկի մշակության ընդլայնումն է:**

Արդյունաբերությունը: Մարզի արդյունաբերության կառուցվածքում առաջատարը **հանքագործական ուղղությունն է:** Կարևոր դեր ունի նաև մշակող արդյունաբերությունը, որտեղ առավել մեծ տեսակարար կշիռ ունի **սննդամթերքի արտադրությունը:** 2015-2019 թթ. մարզում արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ավելացել է շուրջ 33 %-ով, սակայն դրա մասնաբաժինն ՀՀ-ում արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում ավելացել է ընդամենը 0.2 %-ով: Մարզի արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը, ըստ արտադրության բաժինների, 2019 թ. ուներ հետևյալ պատկերը՝ հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում՝ 33.3 %, մշակող արդյունաբերություն՝ 57.8 %, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 7.9 %, ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում՝ 1.0 %:

Սոթքում հանքանյութի արդյունահանման ծավալներն առայժմ ամենամեծն են ՀՀ-ում: Դրանք վերամշակվում են **Արարատի ոսկու կորզման ֆաբրիկայում:** Այս ոլորտում մնացած ճյուղերի բաժինը զգալիորեն պակաս է:

Մշակող արդյունաբերության ճյուղերից մարզում առավել զարգացած են տեղական հումքի բազայի վրա զարգացող կաթնամթերքի և մսամթերքի արտադրությունը, հանքային ջրերի շշալցումը, ալյուրի արտադրությունը, հացաբուլկեղենի, գարեջրի և այլ արտադրությունները:

Մարզի արդյունաբերական հայտնի և եզակի կառույցներից է **Սևան-Հրազդան կասկադի ջրէկներից Սևանի ստորգետնյա ջրէկը:**

Գեոևս խորհրդային տարիներին մարզի աշխատանքային ռեսուրսների ու արդյունաբերական հումքի պաշարների արդյունավետ օգտագործման նպատակով Գեղարքունիքի բոլոր քաղաքներում և մի շարք գյուղական բնակավայրերում ստեղծվել ու գործում էին **Երևանի և այլ քաղաքների մեքենաշինական ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր**, շինանյութերի, թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ (գորգագործական, կարի, սարքաշինական և այլն): Հայտնի պատճառներով դրանց զգալի մասը ներկայումս չի գործում, մի մասն էլ գործում է շատ փոքր հզորություններով:

Գեղարքունիքի համար առաջնահերթ խնդիրներ են մարզի նախկինում ունեցած արդյունաբերական ներուժի վերականգնումը, տեղական ռեսուրսների բազայի վրա վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերի ընդլայնումն ու զարգացումը:

Գեղարքունիքի տնտեսության զարգացման համար բացառիկ դեր կարող են ունենալ **տրանսպորտային համակարգի զարգացումն ու կատարելագործումը**: Մարզի տարածքով անցնող միջպետական 283 և հանրապետական նշանակության 113 կմ ավտոմայրուղիների բարեկարգումը, ինչպես նաև նորերի ստեղծումն էլ ավելի կմեծացնեն Գեղարքունիքի ՏՄԴ-ի ներուժը և բարենպաստ հնարավորություններ կստեղծեն տնտեսության զարգացման համար, ինչն էականորեն կավելացնի նաև դեպի Գեղարքունիքի մարզ զբոսաշրջային այցելությունների թիվը և զբոսաշրջային տնտեսության զարգացման հնարավորությունները: Մարզի տարածքով է անցնում Երևան-Սոթք երկաթուղին, որն ունի կարևոր նշանակություն:

Մարզի տարածքում է գտնվում **«Մևան ազգային պարկը»**: **Գեղարքունիքը, իր բնակչության թվաքանակին համապատասխան, սոցիալական ոլորտի առանձին ուղղություններում ՀՀ-ում ունի զգալիորեն փոքր ցուցանիշներ**: Մարզին բաժին են ընկնում

ՀՀ-ում ծառայությունների 0.9 %-ը և մանրածախ առևտրի 2 %-ը: Մարզում գործում են մանրածախ առևտրի շուրջ 757 օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 49, հանրակրթական 125, մշակութային ոլորտի 19, նախնական մասնագիտական 4, միջին մասնագիտական 7, բարձրագույն 1 կրթական հաստատություններ: 10 հազ. բնակչին բաժին ընկնող հիվանդանոցային մահճակալների քանակով (730) Գեղարքունիքը զիջում է միայն Շիրակին, իսկ բժիշկների ու միջին բուժանձնակազմի ցուցանիշով՝ մնացած մարզերին: Մարզում գործում են առողջության առաջնային պահպանման ծառայություն մատուցող 40 հաստատություն: Այստեղ գործում են պետական 1 թատրոն, երկրագիտական 2 թանգարան, պատկերասրահի մասնաճյուղ, 55 գրադարան, մարզական 8 կազմակերպություն, մշակույթի բազմաթիվ պալատներ:

Առաջիկա տարիներին Գեղարքունիքի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթ խնդիրներից են առկա տնտեսական ներուժի ու մարդկային կապիտալի արդյունավետ օգտագործումը, Սևանի ավազանի և լճի էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանումը: Մարզն ունի բոլոր հնարավորություններն արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության ճյուղերը դիվերսիֆիկացնելու, ինտենսիվացնելու և զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն ռեսուրսներն առավել արդյունավետ օգտագործելու համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սահմանների, մակերևութի բնութի և ՏՄԴ-ի ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Գեղարքունիքի մարզը:
2. Գնահատե՛ք Գեղարքունիքի բնառեսուրսային ներուժը, ինչպե՞ս է այն օգտագործվում:
3. Կատարե՛ք Գեղարքունիքի բնառեկրեացիոն ռեսուրսների վերլուծություն:

4. Ո՞րն է Սևանա լճի հիմնախնդրի էությունը, և դրա լուծման ի՞նչ ուղիներ եք տեսնում:

5. Վերլուծե՛ք Գեղարքունիքի բնակեցման ընթացքը: Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի մարզի տարաբնակեցման ժամանակակից համակարգը:

6. Կատարե՛ք Գեղարքունիքի քաղաքների համեմատական աշխարհագրական վերլուծություն:

7. Ի՞նչ գործոններ են նպաստել Գեղարքունիքում խոշոր և գերխոշոր գյուղերի ձևավորմանը:

8. Վերլուծե՛ք Գեղարքունիքի տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքը, առանձնացրե՛ք մասնագիտացման նշանակություն ունեցող ճյուղերը:

9. Ի՞նչ տեղ և դեր ունեն ենթակառուցվածքները Գեղարքունիքի տնտեսության մեջ:

10. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման և բնապահպանական ի՞նչ առաջնահերթություններ կառանձնացնեք Գեղարքունիքի մարզում:

5.9. Մյունիքի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Մյունիքն ընկած է ՀՀ հարավարևելյան մասում, զբաղեցնում է 4506 կմ² տարածք (ՀՀ 15.1 %-ը): Հյուսիսից սահմանակցում է Վայոց ձորին, հարավում ՀՀ պետական սահմանն է Իրանի հետ (42 կմ), արևելքից սահմանակից է Ադրբեջանին (272 կմ), արևմուտքում՝ Ադրբեջանի Նախիջևանի Ինքավար Հանրապետությանը (110 կմ): **Զանգեզուրի լեռնաշղթայի վրա գտնվող լեռանցքներով Մյունիքը կապվում է Վայոց ձորին (Որոտանի լեռնանցք) և Նախիջևանին (Միսիանի լեռնանցք):**

Մարզի հյուսիսարևելյան մասում ընկած է **Մյունիքի հրաբխային բարձրավանդակը**, որի ստորոտներին ընկած են **Միսիանի, Գորիսի և Շոաբլի բերրի սևահողային սարավանդերը:** Մյունիքն ընդգրկում է Որոտան և Ողջի գետերի վերին ու միջին հոսանքների ավազանները և Զանգեզուրի լեռնաշղթայի արևելյան լանջերը: Այն համընկնում է «**Զանգեզուր**» բնաաշխարհագրական միավորին, պատմական առումով՝ **Մյունիք (Միսական) նահանգի** մի հատվածին: Կազմավորվել է Գորիսի, Կապանի, Մեղրու և Միսիանի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: Այստեղ 2020 թ. ապրում էր ՀՀ մշտական բնակչության 4.6 %-ը, գյուղական բնակչության՝ 4.1 %-ը, քաղաքային բնակչության՝ 4.9 %-ը: Գյուղերի թվով առաջինն է ՀՀ-ում (131 գյուղ):

Մյունիքը բնության հակադրությունների երկիր է: Այն ՀՀ առավել մասնատված մակերևույթ ունեցող տարածքներից է: Ըստ հորիզոնական մասնատվածության՝ առանձնացվում են չմասնատված (21 %), թույլ (5.3 %), միջին (14.1 %), ուժեղ և խիստ (53.5 %) մասնատված մակերևույթ ունեցող տեղանքներ [10]: Գյուղատնտեսական օգտագործման ու բնակեցման համար նպաստավոր համարվող 0-16⁰ թեքություն ունեցող հողահան-

դակներն այստեղ կազմում են տարածքի 44, ոչ պիտանի (30⁰-ից բարձր) հողահանդակները՝ 13.6 %-ը: Տարածքի 77 %-ն ընկած է ծովի մակարդակից 1500 մ-ից բարձր, իսկ 2000 մ-ից բարձր տարածքը զբաղեցնում է մարզի 53.6 %-ը: Տարածքի ընդամենը 6.4%-ն ունի ծովի մակարդակից մինչև 1000 մ բարձրություն [26]: Մակերևույթի բարձրաչափական նիշերի տարբերությունն անցնում է 3500 մ-ից: Տարածքի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից 2200 մ է, որը ՀՀ միջին ցուցանիշից ավելի է 350 մ-ով:

Ըստ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրության՝ Սյունիքում միմյանց են հաջորդում **չոր մերձաբևադարձային, չափավոր տաք, չափավոր ցուրտ կիսախոնավ, բարեխառն կիսաչոր, չափավոր տաք լեռնային, լեռնատունդրային կամ ալպյան և ցուրտ կլիմաները:** Մեղրու, Կապանի և Գորիսի տարածաշրջանների ցածրադիր-հովտային տարածքներն ունեն **մերձաբևադարձային չոր կլիմայական պայմաններ:** Միջին բարձրություններում կլիման համեմատաբար տաք և չափավոր խոնավ է, հյուսիսային լեռնատափաստանային շրջաններում՝ ցուրտ, բարեխառը լեռնային, Սյունիքի բարձրավանդակի և Զանգեզուրի լեռնաշղթայի բարձրադիր հատվածներում՝ ցուրտ լեռնային: **Արևափայլքի** տարեկան տևողությունը մարզում տատանվում է 2120 (Գորիս)-2700 ժամի (Մեղրի) սահմաններում: Տարվա ամպամած օրերի միջին թիվը կազմում է 40 օր: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը մարզում տատանվում է 260 (Մեղրի)-830 մմ-ի (Սիսիանի լեռնանցք) սահմաններում: Ցածրադիր հովտային շրջաններում հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը $+25-26^{\circ}$ է, հունվարյան միջինը՝ $0-+1$, լեռնային շրջաններում հունվարյան միջինը -9.8° (Գորայք), հուլիսյանը՝ $+14$: Մարզի ցածրադիր հովտային տարածքներում կայուն ձնածածկույթ չի առաջանում: **Մեղրու տարածաշրջանում 1998 թ. օգոստոսին դիտվել է ՀՀ-ի համար առավելագույն բարձր ջերմաստիճանը՝ $+43.6^{\circ}\text{C}$:** Մեղրու մերձաբաքայան

հատվածը ՀՀ ամենատաք վայրն է: Ձմռանը լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում հաճախակի են ձնաբքերը, որոնք երբեմն փակում են լեռնանցքները:

Սյունիքում ծովի մակարդակից մինչև 900 մ բարձրության տարածքներում տարածված են լեռնաշագանակագույն, հրաբխային սարավանդներում՝ լեռնային սևահողերը, բարձրադիր լեռնային շրջաններում՝ լեռնամարգագետնային, անտառապատ շրջաններում՝ լեռնային դարչնագույն հողերը:

Տարածքի մասնատվածությունը, մայրական ապարների, ռելիեֆի, կլիմայի և դիրքադրությունների մեծ տարբերությունները հիմք են հանդիսացել մարզում **լանդշաֆտների և կենսաբազմազանության ձևավորմանը**: Մարզի **ցածրադիր շրջաններից մինչև 2200-2400 մ բարձրություններում տարածված են անտառներ**, որոնք զբաղեցնում են Սյունիքի տարածքի մոտ 20 %-ը: Դրանցում հիմնական ծառատեսակներն են արաքսյան կաղնին, հաճարենին, բոխին, հացենին, լոբենին, սոսին, հունական ընկուզենի, արաքսյան կաղնին, հունական շրջահույսը, թավշային իլենին և այլ տեսակներ: **Անտառներում շատ են ընկուզենու, խնձորենու, կեռասի, տանձենու, զկեռի, սալորի և տկոդնու վայրի պտղատու ծառերը: Կան նաև մռչի ու մասրենու թփուտներ:** Մարզի կենդանական աշխարհը հարուստ է էնդեմիկ անողնաշարավորների տեսակներով:

Կապանից հարավ-արևելք՝ **Ծավ գետի հովտում**, գտնվում է «**Մոսու պուրակ**» պետական արգելավայրը (64.2 հա): Մա Կովկասում **արևելյան բնական սոսիների** ամենախոշոր ռելիկտային պուրակն է: Այստեղ կան մինչև 3 մ բնի հաստություն և 30-35 մ բարձրության հասնող մի քանի հարյուր տարեկան ծառեր: Մոսու պուրակը սահմանակից է թավուտ անտառներով «**Շիկահողի**» պետական արգելոցի տեղամասին: Սյունիքում են գտնվում նաև «**Խուստուփ**» պետական արգելավայրը՝ 6.9 հազ. հա մակերեսով,

և «Արևիկ» ազգային պարկը: Հայտնի են նաև «**Բողաքար**» (Զանգեզուրի լեռնաշղթայի 1400-2000 մ բարձրություններում), «**Զանգեզուր**» և «**Սև լիճ**» արգելավայրերը:

Սյունիքը ՀՀ **ջրային ռեսուրսներով** համեմատաբար ապահովված մարզերից է: Մարզում կան շուրջ 170 մեծ և փոքր գետեր: Այն մեկ շնչի հաշվով ջրային ռեսուրսներով զիջում է միայն Վայոց ձորին: Մարզի ջրային ռեսուրսներն առավել մեծ չափով օգտագործվում են արդյունաբերության մեջ: Այստեղով է հոսում ՀՀ առավել ջրառատ և էներգետիկ ռեսուրսներով հարուստ **Որոտան** գետը, որի վտակներից են **Միսիանը**, **Վարարակը** և **Շաքին**: Որոտանի հովտում է գտնվում ՀՀ ամենախորը կիրճը (մինչև 800մ): **Կապույտ լճից սկիզբ է առնում Մեղրի** գետը և անցնելով Մեղրի քաղաքով՝ թափվում է Արաքսի մեջ: Կապույտջուղի հալոցքաջրերից սկիզբ է առնում **Կապույտջուղ** գետը: Վերջինիս և **Քաջարանց** գետի միախառնումից ձևավորվում է **Ողջին**, որն անցնում է **Քաջարան** և **Կապան** քաղաքներով՝ իր մեջ ընդունելով **Գեղի** վտակը: Մարզում հայտնի են **Սև**, **Ալ** և **Կապույտ լճերը**, որոնք ընկած են բարձրադիր լեռնային գոտում: Ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման նպատակով կառուցվել են **Սպանդարյանի**, **Տոլորսի**, **Շամբի**, **Անգեղակոթի** և **Գեղիի** ջրամբարները: Որոտանի ջրերը Սպանդարյանի ջրամբարից **Որոտան-Կեչուտ** ջրանցքով հասնում են **Կեչուտի ջրամբար**:

Սյունիքը **հողային ռեսուրսներով** ՀՀ-ում **առավել ապահովված մարզերից է**: Դրանց ընդհանուր մակերեսով այն զիջում է միայն Գեղարքունիքին, իսկ մեկ շնչի հաշվով՝ Վայոց ձորին: Վառելահողերի ապահովվածությամբ մարզը միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում (0.3 հա՝ մեկ շնչի հաշվով): Դրանց ընդարձակ տարածքներն ընկած են Գորիսի ու Միսիանի տարածաշրջաններում:

ՀՀ-ում Սյունիքը **մետաղային օգտակար հանածոներով ամենահարուստ մարզն է**: Առավել հայտնի են **Քաջարանի** և **Ագարա-**

կի պղնձամուլիբդենային և Կապանի պղնձի հանքավայրերը: Սվարանցում կան երկաթաքարի պաշարներ: Հայտնի են նաև Լիճքի ու Դաստակերտի մետաղային հանքավայրերը, Շվանիձորի նեֆելինային սիենիտները: Մարզն աչքի է ընկնում նաև շինարարական և երեսպատման քարերի, բազալտների, կրաքարի, այրվող թերթաքարերի, մարմարի, գրանիտի, պեռլիտի, դիատոմիտների և կավի պաշարներով: Առանձնակի կարևորություն ունեն Միսիանի ու Գորիսի տարածաշրջաններում գտնվող բազալտի և հրաբխային խարամի պաշարները:

Սյունիքի համար բացառիկ դեր ունեն ռեկրեացիոն-գրոսաշրջային ռեսուրսները: Առանձնանում են Որոտանի և Ողջիի հովիտները՝ իրենց գրոսաշրջային գրավչություններով, անտառային լանդշաֆտները, կազդուրիչ կլիման, լեռնագրական գեղատեսիլ վայրերը: Հայտնի են նաև Գորիսի և Խնձորեսկի բուրգերն ու քարայրները, Շաքիի ջրվեժը (18 մ), «Մատանի կամուրջը» և այլն: Մարդածին ռեկրեացիոն-գրոսաշրջային ռեսուրսներից մարզում առավել հայտնի են Տաթևի վանական համալիրը, «Զորաց քարեր» հուշարձանախումբը, Բաղաբերդի, Հալիձորի, Որոտնաբերդի ամրոցները, Որոտնա և Բղենո վանքերը, Վահանավանքի և Երիցավանքի վանական համալիրները, «Տաթևեր» ճոպանուղին, Հին Խնձորեսկի կախովի կամուրջը («Ճոճվող կամուրջը») և այլն:

ՀՀ տարածքում Սյունիքն ունի ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող դիրք: Մարզի հարևանությունը Արցախի, Իրանի և Նախիջևանի հետ կարևորում և մեծացնում է Սյունիքի ՏԱԴ-ի և ՔԱԴ-ի դերը, ինչպես բուն մարզի, այնպես էլ ՀՀ-ի համար, քանի որ այստեղով է անցնում ՀՀ Արցախի հետ կապող ռազմավարական նշանակության Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոմայրուղին, ինչպես նաև Իրանի հետ ցամաքային հաղորդակցության ուղին:

Տարաբնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Մակերևույթի մասնատվածությունը, մեծ թեքություններն ու դիրքադրությունները, ինտենսիվ էրոզիոն և սելավային գործընթացները, ինչպես նաև մարդու տնտեսական գործունեությունը պայմանավորել են Սյունիքի տարաբնակեցման առանձնահատկությունները: Մարզի բնակավայրերի մեծ մասը կենտրոնացած է Որոտան, Շաքի, Վարաբակ, Սիսիան, Դարբաս, Գորիս, Մեղրի, Գեղի և Ողջի գետերի հովիտներում, որոնք աչքի են ընկնում գյուղատնտեսության զարգացման համար առավել նպաստավոր պայմաններով:

Սյունիքը ՀՀ ամենավաղ բնակեցված տարածքներից է: Այն համեմատաբար քիչ է ենթարկվել օտար նվաճողների հարձակումներին և ավերածություններին, ինչը բացատրվում է մարզի աշխարհագրական դիրքով ու լեռնային բարդ ռելիեֆով:

Սյունիքի բնակավայրերի ներկայիս ցանցը հիմնականում ձևավորվել է XIX դարի երկրորդ կեսին: Գյուղական բնակավայրերի և բնակչության կայուն աճ է սկսվել միայն 1830-ական թթ., երբ Պարսկաստանից և Թուրքիայից Արևելյան Հայաստան տեղափոխված բազմաթիվ հայեր բնակություն հաստատեցին Սյունիքում: Մարզի բնակչության թիվը 1831-1897 թթ. աճել է մոտ 6 անգամ: Այդ տարիներին էլ արագ զարգացում են ունեցել տարածաշրջանային, առևտրային և մշակութային կենտրոն **Գորիս** քաղաքը և պղնձաարդյունաբերական կենտրոն **Կապանը:** 1831-1897 թթ. մարզում գյուղական բնակավայրերի թիվն ավելացել է 97-ով: **Վերջին շուրջ հարյուր տարում այստեղ գյուղական բնակավայրերի թիվը զգալիորեն նվազել է:** Այդ գործընթացն առավել ինտենսիվ է եղել հատկապես 1950-1970 թթ., երբ մարզում մեծ վերելք էր ապրում **արդյունաբերությունը:** Բացառությամբ 1831-1897 թթ. ընկած ժամանակահատվածի՝ հետագա տասնամյակների ընթացքում Սյունիքում գյուղական բնակչության թիվը մշտապես նվազել է:

Սյունիքի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը
(1831-2020 թթ., հազ. մարդ) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեթվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչությունը	Գյուղերի միջ. մարդաբանակը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	116	14032	-	14032	3.1	3.1	121
1897	-	213	87252	-	87252	19.4	19.4	410
1926	1	206	77883	2690	75193	17.3	16.7	365
1959	7	160	117385	51941	65444	26.0	14.5	409
1970	7	126	138476	72058	66418	30.7	14.7	527
1979	7	126	140136	81103	59033	31.1	13.1	469
1989	7	122	147441	98650	48791	32.7	10.8	400
2001	7	127	152684	104147	48537	33.9	10.8	418
2011	7	127	141771	95170	46601	31.5	10.3	402
2015	7	127	140182	94430	45752	31.1	10.2	394
2020	7	131	137300	93200	44100	30.5	9.8	368

Եթե 1926 թ. Սյունիքի մարզում ապրում էր մեր երկրի գյուղական բնակչության 10.5 %-ը, ապա՝ 2020 թ.՝ ընդամենը 4.1%-ը: Մարզի գյուղական բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի վրա, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ մեծ ազդեցություն են թողնում բնակչության միգրացիոն շարժերը: Արդյունաբերության զարգացման ոչ բավարար մակարդակը, աշխատուժի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությունները, մշակելի հողերի սակավությունը և ծայրամասային աշխարհագրական դիրքը, XIX դարի վերջերից սկսած, պայմանավորել են Սյունիքի գյուղական բնակչության արտահոսքը նախ դեպի Բաքվի արդյունաբերական շրջան, խորհրդային տարիներին՝ Երևան և նրա մերձակա արդյունաբերա-

կան կենտրոններ: Գյուղատնտեսության զարգացման ոչ բարձր մակարդակի և օգտագործվող հողատարածությունների փոքր չափերի պատճառով Սյունիքում գերակշռում են փոքր գյուղերը: Գյուղական բնակավայրերի առավել փոքր մարդաքանակով առանձնանում են Կապանի ու Մեղրու տարածաշրջանները: Կապանի տարածաշրջանում չկա հազարից ավելի բնակիչ ունեցող ոչ մի գյուղ: Տարածաշրջանը ոչ միայն Սյունիքի, այլ նաև ՀՀ-ում գյուղական բնակավայրերի ամենափոքր միջին մարդաքանակ ունեցողն է: Մարզում գյուղերի յմեծ մարդաքանակ ունեն Գորիսի ու Սիսիանի տարածաշրջանները: Ներկայումս մարզում գերակշռում են մինչև 200 բնակիչ ունեցող գյուղական բնակավայրերը: Համեմատաբար խոշոր գյուղերից են Շինուհայրը, Վերիշենը, Տեղը, Բոնակոթը, Անգեղակոթը և Խնձորեսկը: Դրանք բոլորն էլ գտնվում են մարզի հյուսիսում՝ առավել հարթավայրային հատվածներում, հարավային լեռնային մասում զգալի են մինչև 200 բնակիչ ունեցող գյուղերը:



Քարտեզ 31. Մյունիքի մարզը

Մյունիքը Հայաստանի ամենանոսր բնակեցված մարզն է (35 մարդ/կմ²): Միաժամանակ աչքի է ընկնում բնակչության խիստ անհավասարաչափ տեղաբաշխմամբ: Բնակչությունը տեղաբաշխված է 620-2150 մ բարձրությունների միջև: Գյուղերի ճնշող

մեծամասնությունն (մշտական բնակչություն ունեցող գյուղերի 36 %-ը) ընկած է 1001-2000 մ բարձրության գոտիների միջև, որտեղ ապրում է մարզի գյուղական բնակչության մոտ 92 %-ը:

Գյուղերի մարդաքանակը մեծ է 1401-1800 մ բարձրության գոտում և մյուս բոլոր գոտիներին գերազանցում է 1.3-1.7 անգամ: Բարձրության այդ գոտին աչքի է ընկնում անասնապահության և երկրագործության զարգացման համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններով և ընդարձակ մակերեսով: Ցածրադիր գոտում ռելիեֆի մասնատվածության, մեծ թեքությունների և հողակտորների փոքր չափերի պատճառով գյուղերն հիմնականում փոքր են:

Սյունիքը ՀՀ ամենաուրբանացված մարզն է: Քաղաքներում է ապրում մարզի բնակչության մոտ 68 %-ը: Մարզի տնտեսական, կրթական, մշակութային և սպասարկման ոլորտում առանձնահույզ էր և տեղ ունեն մարզկենտրոն Կապանը և Գորիսը: **Կապանը** ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերության և գունավոր մետաղաձուլության առավել հին ու խոշոր կենտրոնն է: **Գորիսը** ոչ միայն կրթական և մշակութային հայտնի կենտրոն է, այլև մոտակա հեռանկարում այն կդառնա ՀՀ զբոսաշրջային հայտնի կենտրոններից մեկը: Պակաս դեր չունեն նաև ՀՀ հարավային դարպասներ **Մեղրին** և **Ագարակը**, ինչպես նաև տարանցիկ նշանակություն ունեցող **Միսիանը**:

Տնտեսությունը: 2019 թ. ՀՀ տնտեսության մեջ Սյունիքին բաժին էին ընկնում ԱՀԱ-ի 16.6 %-ը, ԳՀԱ-ի 6.9 %-ը, շինարարության 4.3 %-ը, մանրածախ առևտրի 1.5 %-ը, ծառայությունների 1.3 %-ը: Մարզում առանձնակի դեր ունեն **հանքարդյունաբերությունը**, **սննդամթերքի** և **էլեկտրաէներգիայի արտադրությունները**: Զարգացած են **հացահատիկայինների, կարտոֆիլի և մերձարևադարձային պտուղների մշակությունը**, **խոշոր և մանր եղջերավոր անասնաբուծությունը**: Մեկ շնչի հաշվով **ԱՀԱ-ով Սյու-**

նիքը մոտ 2.9 անգամ գերազանցում է ՀՀ միջինը, իսկ ԳՀԱ-ով՝ 1.5 անգամ:

Արդյունաբերությունը: 2019 թ. Սյունիքի մարզում հանքագործական արդյունաբերությանը և բացահանքերի շահագործմանը բաժին էր ընկնում 81.6 %-ը, մշակող արդյունաբերությանը՝ 9.7 %-ը, էլեկտրականության, գազի, ջուրը և լավորակ օդի մատակարարմանը՝ 8.4 %-ը, ջրամատակարարմանը, կոյուղու, թափոնների կառավարմանը և վերամշակմանը՝ 0.3 %-ը: Մարզի արդյունաբերությունն աճի առավել բարձր տեմպեր է ունեցել խորհրդային տարիներին, երբ տեղական մետաղական հումքերի ու ջրաներգետիկ ռեսուրսների հիման վրա ստեղծվում են արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ, վերակառուցվում են նախկինում գոյություն ունեցող արտադրական հզորությունները: **Խորհրդային տարիներին ստեղծված արդյունաբերական հայտնի ձեռնարկություններից են Զանգեզուրի (Քաջարանի) և Ագարակի պղնձամոլիբդենային կոմբինատները, Որոտանի կասկադի ջրէկները և այլն:**

Մինչև 1936 թվականը Սյունիքում գունավոր մետաղաձուլությունը ներկայացված էր Կապանի պղնձաձուլական գործարանով: Ներկայումս այն ներկայացված է **Քաջարանի և Ագարակի պղնձամոլիբդենային հանքանյութի հանքահարստացուցիչ կոմբինատներով, Կապանի պղնձի լեռնահարստացուցիչ կոմբինատով:** Դեռևս խորհրդային տարիներին այստեղ ձևավորվել և զարգացել է **Կապան-Քաջարանի արդյունաբերական հանգույցը**, որը հանրապետությունում առանձնանում էր խիստ արտահայտված նեղ մասնագիտացումով՝ գունավոր մետաղաձուլությամբ և տնտեսության ոչ համալիր զարգացմամբ: Մարզի տարածքում հարստացած պղնձի հանքանյութը մշակվում է Ալավերդու կոմբինատում: Մոլիբդենի խտանյութի մի մասը արտահանվում է, մյուս մասը մշակվում է տեղում, և Երևանի փոշեմետալուրգիա-

կան կոմբինատում արտադրվում է **Ֆերոմոլիբդեն**: Մարզում օգտակար հանածոների արդյունահանում իրականացվում է 4 մետաղական և 17 ոչ մետաղական հանքերից, ընթացքի մեջ են ևս 4 մետաղական հանքի շահագործման աշխատանքները:

Բացի գունավոր մետաղաձուլությունից՝ Սյունիքում զարգացում է ունեցել նաև **մեքենաշինությունը**, Կապանում և Սիսիանում գործում էին Երևանի էլեկտրալիամպերի գործարանի մասնաճյուղեր, Գորիսում կար միկրոտրանսֆորմատորների գործարան: Խորհրդային տարիներին մարզում աննախադեպ զարգացում է ունեցել **էլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը**՝ ստեղծվել է Որոտանի ջրէկների կասկադը՝ 400 հազ. կՎտ գումարային հզորությամբ: Մարզի տնտեսության համար պակաս դեր չունեն նաև **տեղական հումքի վրա զարգացող շինանյութերի արդյունաբերության ճյուղերը** (Կապանում, Գորիսում և Սիսիանում բազալտի վերամշակման ձեռնարկությունները, խարամի արդյունահանումը, երկաթբետոնե կոնստրուկցիաների արտադրությունը և այլն):

Սյունիքում սննդի արդյունաբերությունը զարգանում է **տեղական գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման հիման վրա**: Հայտնի են Սիսիանի, Գորիսի և Կապանի տարածաշրջաններում կաթնամթերքի (հատկապես պանրի) արտադրության ձեռնարկությունները, Կապանի ու Մեղրիի տարածաշրջաններում՝ պահածոների ու չրերի, Մեղրիում՝ գինու արտադրությունը:

Գյուղատնտեսությունը: Սյունիքում գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են տարածքի մոտ 68 %-ը, որից վարելահողերը կազմում են գյուղատնտեսական հողատարածքների մոտ 14.4 %-ը: **Բնական պայմանների բազմազանությունը պայմանավորել է Սյունիքի գյուղատնտեսության բազմաճյուղ կառուցվածքը**: Ագրոկլիմայական ռեսուրսներն առավել մեծ հնարավորություններ են տալիս մարզում **արտադրել անասնապա-**

հույթյան ու հացահատիկային տնտեսության զարգացման համար: Ցածրադիր-հովտային շրջաններում բավարար նախադրյալներ կան **պտղաբուծության, խաղողագործության ու բանջարաբուծության առանձին ճյուղերի** զարգացման համար: ԳՀԱ-ի կառուցվածքում 2019 թ. բուսաբուծության ու անասնաբուծության ճյուղերի հարաբերակցությունը կազմել է 23.4 և 76.6 %: 2015-2019 թթ. մարզում տեղի է ունեցել բուսաբուծության համախառն արտադրանքի կայուն կերպով նվազում: Այդ ընթացքում անասնաբուծության համախառն արտադրանքն աճել է ավելի քան 10 %-ով: Վերջին տարիներին Սյունիքում հացահատիկային ու հատիկալնդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածքները կրճատվել են ավելի քան 38 %-ով (24.3-15.1 հազ. հա), որի պատճառով կրճատվել է նաև դրանց համախառն բերքը: Այս մշակաբույսերի համախառն բերքով Սյունիքը գերազանցում է Տավուշի, Վայոց ձորի, Կոտայքի, Արարատի և Արմավիրի մարզերին՝ միջին տեղ զբաղեցնելով ՀՀ-ում: Այդ տարիներին մարզում նվազել են նաև կարտոֆիլի ցանքատարածքները և համախառն բերքը: Մարզում բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածքները վերջին տարիներին տատանվել են 1000-750 հա-ի սահմաններում, համախառն բերքը նվազել է ավելի քան 1.8 անգամ (17.6-9.6 հազ. տ): Սյունիքում վերջին տարիներին պտղի ու հատապտղի տնկարկների տարածքները էական փոփոխություններ չեն կրել (2.5-2.6 հազ. հա), սակայն նկատվել է համախառն բերքի նվազում: Ագրոկլիմայական կայուն տարիներին մարզում արտադրվում է **ՀՀ պտղի և հատապտղի 4.5-5 %-ը:** Խաղողի տնկարկները Սյունիքում կազմում են մոտ 180 հա, և այդտեղ արտադրվում է ՀՀ բերքի 0.5-1 %-ը:

Սյունիքին բաժին են ընկնում ՀՀ ԽԵԿ-ի գլխաքանակի 24.5 %-ը (49.4 հազ. գլուխ), ոչխարների և այծերի 16.6 %-ը, ձիերի 19 %-ը, խոզերի 8.8 %-ը: Մարզը տալիս է ՀՀ ում արտադրվող մսի

10-11 %-ը, կաթի 10-10.5 %-ը, ձվի 6-6.2 %-ը, բրդի 15.5 %-ը:

Ըստ առանձին տարածաշրջանների՝ մարզի գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացումն ունի հետևյալ պատկերը՝ **Մխիթանի տարածաշրջանը** մասնագիտացած է մանր ու խոշոր եղջերավոր անասնապահության, խոզաբուծության, մեղվաբուծության, հացահատիկի (աշնանացան ցորեն և հաճար), կարտոֆիլի ու կաղամբի մշակության ուղղություններով: Գետահովիտներում առկա է նաև այգեգործություն՝ հիմնականում խնձորի և ուշահաս կեռասի մշակությամբ: Ընդարձակ վարելահողային տարածքներ հատկացված են կերաբույսերին: **Գորիսի տարածաշրջանին** գյուղատնտեսության մասնագիտացումը նման է Մխիթանին: Տարածաշրջանի ընդհանուր պատկերից տարբերվում է նրա մի փոքր մաս կազմող Որոտանի առափնյա հատվածը, որն ինչ-որ տեղ համանման է Մեղրու ու Կապանի ցածրադիր հատվածներին: **Կապանի տարածաշրջանի** գյուղացիական տնտեսություններն առավելապես էքստենսիվ, սպառողական մանր տնտեսություններ են, որոնք զբաղված են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասնապահությամբ, խոզաբուծությամբ, բանջարաբուծությամբ, պտղաբուծությամբ: Ձևավորվել են թռչնաբուծական երկու և անասնաբուծական մեկ համալիրներ: **Մեղրու տարածաշրջանը** ՀՀ ամենասակավաճող, ամենատաք ու չոր հատվածն է: Գյուղատնտեսության հիմնական ուղղություններից է խաղողի սեղանի տեսակների և մերձարևադարձային պտուղների (նուռ, թուզ, արքայանարինջ) մշակությունը:

Տրանսպորտը: Խորհրդային վերջին տասնամյակներից Սյունիքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման խնդիրների շարքում առանձնակի կարևորություն ուներ տրանսպորտային համակարգի զարգացման հարցը: Այստեղ տրանսպորտային համակարգի զարգացմանը խոչընդոտող ազդեցիկ գործոնները մասնատված ռելիեֆային պայմաններն են: Մարզի տարածքով անցնում է միջ-

պետական **Երևան-Վայք-Սիսիան-Գորիս-Մեղրի-Իրան** ավտոմայրուղին: Գորիսից այս մայրուղին հասնում է նաև **Բերձոր-Շուշի և Ստեփանակերտ**: Չեն գործում մարզում առկա երկաթուղագծերը (Երևան-Նախիջևան-Մեղրի-Սիջնավան-Կապան): Վերագործարկվել է **Կապանի օդանավակայանը**: Առայժմ չի գործում Գորիսի և Սիսիանի համատեղ օդանավակայանը: Օդային հաղորդակցության վերականգնումը բացառիկ դեր կունենա մարզի տնտեսական, հատկապես տուրիզմի զարգացման համար: **Մարզում կառուցվել է նաև ռազմավարական նշանակության այլընտրանքային ավտոմայրուղի՝ Կապան-Ծավ-Մեղրի**:

Սյունիքի տարածքում կան նաև էլեկտրահաղորդման ու գազամուղների ցանցեր: **Ազարակում ստեղծվել է ազատ տնտեսական գոտի՝ Իրանի հետ իրականացվող առևտրի մաքսային կենտրոն**: Մարզի և հանրապետության հեռանկարային զարգացման համար կարևոր դեր կունենա նաև Իրանի հետ **Արաքսի վրա համատեղ ջրէկի շինարարությունը**:

Մարզում առկա տրանսպորտային ուղիների բարեկարգումը, ներմարզային նոր ուղիների ստեղծումը և տրանսպորտային համակարգի առաջանցիկ զարգացումը կարևոր դեր կունենան ինչպես ՀՀ-ի, այնպես էլ մարզի արտաքին տնտեսական կապերի ու զբոսաշրջային ինդուստրիայի զարգացման համար:

Սոցիալական ոլորտի զարգացման մակարդակով Սյունիքը միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում: Մանրաձախ առևտրի ու ծառայությունների ոլորտները ՀՀ տնտեսության համապատասխան հատվածներում ունեն համեմատաբար փոքր մասնաբաժիններ՝ 1.6 % և 2.5 %: Մեկ բնակչին բաժին ընկնող մանրաձախ առևտրի շրջանառությունը 4, ծառայությունների ծավալը 3 անգամ փոքր են ՀՀ միջին ցուցանիշներից: Մարզում 2019 թ. կային 510 մանրաձախ առևտրի օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 51, հանրակրթական 117, մշակութային ոլորտի 17, նախնական մասնա-

գիտական 5, միջին մասնագիտական 7, պետական բարձրագույն 1 ուսումնական հաստատություններ և, 1 բուհի 1 մասնաճյուղ: Մարզում գործում է առողջության առաջնային պահպանման 17 հաստատություն: Տասը հազար բնակչի հաշվով բժիշկների քանակը մարզում 19-ն է (միջին տեղ է զբաղեցնում ՀՀ-ում), միջին բուժանձնակազմը՝ 54 (այս ցուցանիշով զիջում է Երևանին և Շիրակի մարզին), իսկ հիվանդանոցային մահճակալների ցուցանիշով (31) մարզերից զիջում է միայն Շիրակին (35) և Գեղարքունիքին (32): Սյունիքում գործում են պետական 2 թատրոն, պատմական և երկրագիտական 2-ական թանգարան, 72 գրադարան:

Հաշվի առնելով Սյունիքի մարզի տարանցիկ աշխարհագրական դիրքը, տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար բազմազան ռեսուրսների առկայությունը՝ ՀՀ տարածքային զարգացման առաջնահերթ խնդիրներից մեկը պետք է դառնա Սյունիքի մարզի ռեսուրսային ողջ ներուժի օգտագործումն ինչպես մարզի, այնպես էլ ՀՀ հեռանկարային զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Աշխարհագրական դիրքի ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Սյունիքի մարզը: Գնահատե՛ք մարզի ՏԱԴ-ը միկրոմակարդակում և մեզոմակարդակում:

2. Կատարե՛ք Սյունիքի մակերևութի տնտեսական գնահատում:

3. Վերլուծե՛ք Սյունիքի բնառեսուրսային ներուժն ըստ առանձին տարրերի:

4. Ի՞նչ ընթացք են ունեցել Սյունիքի բնակեցումը և տարաբնակեցման համակարգի ձևավորումը:

5. Ի՞նչ յուրահատուկ գծեր ունեն Սյունիքի բնակչության ու բնակավայրերի տեղաբաշխումն ու տարաբնակեցման համակարգը:

6. Կատարե՛ք Սյունիքի քաղաքների ՏԱԴ-ի վերլուծություն:

7. Ի՞նչ դեր է ունեցել հանքագործական արդյունաբերությունը Սյունիքի տնտեսության ձևավորման ու զարգացման գործում:

8. Ճյուղային կազմի և մասնագիտացման ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Սյունիքի գյուղատնտեսությունը:

9. Շրջակա միջավայրի պահպանության ի՞նչ խնդիրներ կան Սյունիքում:

10. Գնահատե՛ք Սյունիքի դերը ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման գործում:

5.10. Վայոց ձորի մարզը

Տնտեսության զարգացման ռեսուրսային նախադրյալները: Վայոց ձորի մարզը կազմավորվել է նախկին Վայքի և Եղեգնաձորի վարչական շրջանների միավորումից: Այն ընդգրկում է Արփա գետի վերին ու միջին հոսանքների ավազանները և Նախիջևան գետի Ջահուկ վտակի վերնագավառը, զբաղեցնում է 2308 կմ² մակերես: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ տարածքի 7.8 %-ը և բնակչության 1.6 %-ը: Այն երեք կողմից շրջապատված է բարձր լեռներով, ջրբաժան լեռնաշղթաներով, որոնք, յուրահատուկ բնական պատենշներ հանդիսանալով մարզի և հարևան տարածքների միջև, այն դարձնում են աշխարհագրական մի ամբողջություն: Հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից սահմանակցում է Գեղարքունիքի, արևմուտքից՝ Արարատի, արևելքից՝ Սյունիքի մարզերին, հյուսիս արևելքից՝ Ադրբեջանին, հարավից՝ Նախիջևանի Բնակավար Հանրապետությանը: Հարևան մարզերի հետ կապված է Վարդենյաց, Թուխ մանուկի և Որոտանի լեռնանցքներով, Նախիջևանի հետ՝ Արփայի հովտով, Մարտիրոսի ու Սիսիանի լեռնանցքներով:

Վայոց ձորի տարածքն առանձնանում է մակերևույթի խիստ կտրտվածությամբ: Այն խորը ձորերի և բարձր լեռների երկիր է: **Շատ են լեռկ ժայռերը:** Տարածքի ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությունների տարբերությունները հասնում են 2600 մ-ի: Վայոց ձորի տարածքի ընդամենը 16,5 %-ն է ընկած ծովի մակարդակից մինչև 1500 մ բարձրություններում, 2000 մ-ից բարձր շրջանները կազմում են 53 %-ից ավելին: **Մակերևույթում գերակշռում են 8-20⁰ թեքություն ունեցող տարածքները (մոտ 60 %):** Բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերություններից բացի՝ մարզի ռելիեֆին բնորոշ են նաև ուղղաձիգ ու հորիզոնական մասնատվածությունը, ինտենսիվ երոզիան ու դենուդացիան, ինչպես

նաև ակտիվ սելավային երևույթները:

Մարզի կլիման ընդհանուր առմամբ ցամաքային է՝ ցուրտ կամ չափավոր ցուրտ ձմեռներով և շոգ կամ տաք ամառներով: Առավել բարձրադիր վայրերում կլիման ցուրտ լեռնային է: Ձմռանը մարզի բարձրադիր տարածքներում տեղում է առատ ձյուն, որի շերտի հզորությունը երբեմն հասնում է 1մ-ի: **Օդի առավելագույն ջերմաստիճանը հարավային շրջաններում հասնում է +41° C-ի, բացարձակ նվազագույնը՝ -35°C-ի:** Տեղումների տարեկան քանակը տատանվում է 300-700 մմ-ի սահմաններում: Արևափայլքի տարեկան միջին տևողությունը 2400-2700 ժամ է, անարև օրերի թիվը՝ 30-40 օր:

Մարզի տարածքում հստակորեն առանձնանում են ուղղաձիգ **լանդշաֆտային գոտիներ:** Մինչև 1500 մ բարձրություններում **կլիսաանապատային լանդշաֆտային են**, որոնք ձևավորվել են չոր ցամաքային կլիմայի պայմաններում: 1500-1800 մ բարձրություններում տարածված են **չոր լեռնատափաստանային լանդշաֆտները՝** դարչնագույն հողերով և չորասեր (ֆրիգանոիդ) բուսականությամբ: 1800-2300 մ բարձրության շրջաններում առանձին հատվածներով հանդիպում են **լեռնատափաստանային լանդշաֆտներ**, ավելի բարձրադիր տարածքներում՝ **լեռնամարգագետնային:** Վերջիններս ունեն ալպյան բուսականություն և հիմք են արոտային անասնապահության զարգացման համար:

Մարզում ամենախոշոր գետը **Արփան** է, որը 92 կմ հատվածով անցնում է Վայոց ձորի տարածքով: Հայտնի վտակներից են **Եղեգիսը և Դարբը:** Մարզի տարածքով հոսող գետերն ունեն մեծ թեքություն և անկում, աչքի են ընկնում ջրաէներգետիկ ռեսուրսներով: Արփայի ջրերի մի մասը **Արփա-Սևան ջրատար թունելով** հասնում են Սևանա լիճ (տարեկան մինչև 250 մլն մ³): Արփայի ջրերը մեծ չափով օգտագործվում են նաև ոռոգման նպատակով:

Վայոց ձորը մակերևութային ջրերի ապահովվածությամբ ա-

ռաջինն է ՀՀ-ում: Այս ցուցանիշով այն 6 անգամ գերազանցում է ՀՀ միջինը: Դրան հակառակ՝ **մարզը ջրօգտագործման ցուցանիշով վերջին տեղն է ՀՀ-ում:** Ջրօգտագործման 90 %-ից ավելին բաժին է ընկնում գյուղատնտեսությանն ու ձկնաբուծությանը:

Վայոց ձորը հարուստ է բազմապիսի հանքային ռեսուրսներով: Մետաղային ռեսուրսներից հայտնի են **Ղազմայի** (Եղեգնաձորի տարածքում) և **Ամուլսարի** ոսկու հանքավայրերը: Կան նաև **Ֆելզիտային տուֆի** (Մարտիրոսի հանքավայրը), **բազալտի, կրաքարի, գրանիտի, մարմարի, կվարցային ավազի (ապակու հումք), հրաբխային խարամի պաշարներ:** Մարզը ՀՀ-ում և Հարավային Կովկասում նախևառաջ հայտնի է **Ջերմուկի հանքային բուժիչ ջրերով:** Դրանք ունեն նաև ռեկրեացիոն կարևոր նշանակություն: Մարզի ռեսուրսային ներուժի կառուցվածքում առանձնակի կարևորություն ունեն նաև **Արփայի և Եղեգիսի հովիտների գեղատեսիլ վայրերը, Մոզորովի, Մագիլի քարանձավները և անձավայի բնակավայրերը, գուլալ ու սառնորակ աղբյուրերը, Ջերմուկի ջրվեժը:**

Մարզն առանձնանում է ՀՀ-ի համար **հազվագյուտ ու էնդեմիկ բուսատեսակների ու կենդանիների** առկայությամբ՝ բեզուարյան այծ, վայրի ոչխար (մուֆլոն), վայրի խոզ, գորշ արջ, կարմրախայտ, բեղլու, կողակ, արժեքավոր դեղաբույսեր: Այստեղ են գտնվում **Հերիերի գիհու նոսրանտառային և Ջերմուկի անտառային** արգելավայրերը: Հարուստ բնառեկրեացիոն ռեսուրսների հետ միասին մարզն աչքի է ընկնում նաև պատմամշակութային հարուստ ժառանգությամբ: Մարզում են գտնվում համաշխարհային ճանաչում ունեցող **Նորավանքի ու Գնդեվանքի** պատմաճարտարապետական համալիրները, **Գլաձորի միջնադարյան համալսարանը, Մելիմի քարավանատունը, Պոռշաբերդը, Մոզ բնակավայրի** ավերակները, բազմաթիվ բերդերի, կամուրջների ավերակներ կամ մնացորդներ, խաչքարեր և այլն:

Տարաբնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը:

Դարեր շարունակ Վայոց ձորի բարձր լեռնալանջերում գտնվող կարստային ու վիմափոր քարանձավները ծառայել են ժամանակավոր պաշտպանական բնակավայրեր: Քարանձավային զառիթափ լանջերի ստորոտներում և ձորակների հարմարավետ հատվածներում կառուցվել են բազմաթիվ գյուղակներ՝ մի քանի տասնյակ բնակչով, որոնք հաղորդակցվել են իրար հետ թշնամու համար անմատչելի լեռնային կածաններով: **Արփայի դարավանդներում եղել են ծաղկուն բնակավայրեր՝ կառուցված Զաքարյանների ու Օրբելյանների կողմից:** Սրանք հետագայում՝ օտարերկրյա տիրապետության տարիներին, պարբերաբար լքվել են բնակչության կողմից:

Վայոց ձորի ներկայիս բնակավայրերը հիմնականում վերականգնվել և բնակեցվել են XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած, առավել ինտենսիվ՝ 1830-ական թվականներից Խոյից, Սալմաստից և Թավրիզից ներգաղթածների շնորհիվ: 1831 թ. Վայոց ձորում կար 70 գյուղ, որոնցում ապրում էր 6728 մարդ: 1926 թ. մարզի գյուղերի մոտ կեսն ունեցել է մինչև 200 բնակիչ, դրանց մասնաբաժինը գյուղական բնակչության ընդհանուր թվում կազմել է մոտ 12 %: **Վայոց ձորը գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվով ՀՀ-ում ամենափոքր մարզն է:** 2020 թ. այստեղ ապրում էր ՀՀ գյուղական բնակչության ընդամենը 3.0 %-ը, որը բաշխված էր մշտական բնակչություն ունեցող 45 գյուղում: **Սյունիքից հետո Վայոց ձորը ՀՀ ամենանոսր բնակեցվածն է:** Տարածքի խիստ կտրտվածության, լեռնալանջերի մեծ թեքությունների, հողմահարված տարածքների գերակշռության պատճառով մարզում մշակովի հողակտորներն շատ փոքր են, որի հետևանքով սահմանափակ են նաև գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի ընդարձակման, խոշորացման ու զարգացման հնարավորությունները: **Գերակշռում են բնակչության թվաքանակով փոքր ու**

միջին մեծության գյուղերը: Մարզի գյուղական տարածքներն աչքի են ընկնում ծովի մակարդակից ունեցած բացարձակ բարձրությունների մեծ տարբերություններով (1000-2250 մ): Գյուղերի հիմնական մասն (74.5%) ընկած է ծովի մակարդակից 1401-2000 մ բարձրության գոտում: 2000 մ-ից բարձր շրջաններում կա մշտական բնակչություն ունեցող ընդամենը չորս գյուղ: Ըստ գերակշռող մարդաքանակի՝ մարզին բնորոշ է **մեծ, խոշոր և միջին մեծության** գյուղային տարաբնակեցումը:

Աղյուսակ 69

Վայոց ձորի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թիվի շարժընթացը (1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեթվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչ. խտությունը	Գյուղերի միջ. մարդաքանակը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	70	6728	-	6728	2.9	2.9	96
1897	-	112	42080	-	42080	18.2	18.2	376
1926	-	81	30074	-	30074	13.0	13.0	371
1959	2	55	39659	3225	36434	17.2	15.8	662
1970	3	54	53154	12032	41122	23.0	17.8	761
1979	3	50	54800	15897	38816	23.7	16.8	776
1989	3	49	64472	23960	40512	28.0	17.6	827
2001	3	52	55997	19605	36392	24.3	15.8	791
2011	3	52	52324	18449	33875	22.7	14.7	736
2015	3	52	51406	18090	33316	22.3	14.4	724
2020	3	52	48500	17100	31400	21.0	13.6	698

Չնայած զբաղեցրած փոքր տարածքին՝ մակերևույթի մասնատվածության և բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերությունների պատճառով մարզում գյուղերի մորֆոլոգիական տիպերը, տարաբնակեցման ձևերը և համալիրային տիպերը բազմազան են: **Մի շարք գյուղեր տեղադրված են խորը ձորերի և ձորակների ցածրադիր մասերում, որտեղ կան մշակելի հողատարածություններ և ոռոգման հնարավորություններ:** Մարզի տարածքի բնակեցվածության աստիճանը բարձր չէ:

Առանձնանում են Արփայի և Եղեգիսի գոգավորությունները, որտեղ էլ գտնվում են գյուղերի մեծամասնությունը: Վայոց ձորում ևս վերջին 30 տարում ստեղծված իրավիճակի պատճառով թուլացել է գյուղերի արտադրատնտեսական ու սոցիալական բազան, նվազել է բնակչության թիվը, ստեղծվել է բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի ու բնական շարժի ոչ բարենպաստ իրավիճակ: Մարզի քաղաքային երեք բնակավայրում 2020 թ. մշտական բնակչության թիվը կազմել է 17.1 հազ. մարդ (մարզի բնակչության 35.3 %-ը): 2001-2020 թթ. քաղաքաբնակների բացարձակ թիվը նվազել է ավելի քան 2.5 հազարով կամ 12.8 %-ով:

Տնտեսությունը: Վայոց ձորը ՀՀ-ում տնտեսական զարգացման մակարդակով և ՀՆԱ-ով զբաղեցնում է վերջին տեղը: ՀՀ տնտեսության տարածքային կառուցվածքում մարզը 2019 թ. ուներ հետևյալ ցուցանիշները՝ արդյունաբերություն՝ 1.3 %, գյուղատնտեսություն՝ 2.5 %, շինարարություն՝ 1.5 %, մանրածախ առևտուր՝ 0.5 %, ծառայություններ՝ 0.6 %: Մարզի տնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալում գերակշռող **արդյունաբերությունն** է: Մարզի արդյունաբերության կառուցվածքը 2019 թ. ուներ հետևյալ պատկերը՝ հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում՝ 1.4 %, մշակող արդյունաբերություն՝ 75.4 %, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 22.0 %, ջրամատակարարում, կոյու-

դի, թափոնների կառավարում և վերամշակում՝ 1.1 %: Խորհրդային տարիներին **Եղեգնաձոր** քաղաքն ուներ զարգացած արդյունաբերություն: Նախկիններից գործում է միայն ռեփեի գործարանը՝ իր հնարավորությունների 30 %-ի չափով: Քաղաքում կան կահույքի, քարերի և շինանյութերի, գինու տակառների, գինիների և պահածոների արտադրության ձեռնարկություններ: **Վայքում** գործում են հանքային ջրերի, ոչ ալկոհոլային խմիչքների, շինանյութերի և քարերի արտադրական ձեռնարկությունները: Կան նաև սպասարկման ոլորտի ձեռնարկություններ (հյուրանոցներ, ռեստորաններ, սրճարաններ և այլն): **Ջերմուկը** դեռևս 1970 թ. համամիութենական նշանակության առողջարանային քաղաք էր: Քաղաքի արդյունաբերության հիմնական ճյուղերն են հանքային ջրերի շշացումը և ձկնաբուծությունը:

Մարզում թողարկվող արդյունաբերական արտադրանքի մոտ 70 %-ը բաժին է ընկնում սննդի արդյունաբերությանը, կարևոր են նաև ձեռագործ գորգերի, կաթնամթերքի և էներգիայի արտադրությունները: Մարզը հայտնի է նաև որակյալ գինիների (**«Արենի»**, **«Վերնաշեն»**) արտադրությամբ: Մարզում գործում են 30 փոքր ջրեկ, կառուցվում է ևս 12-ը:

Գյուղատնտեսությունը: Մարզի տարածքի 82.5 %-ը կազմում են գյուղատնտեսական հողատարածքները: Մշակելի հողատարածքների բաժինը գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի մեջ կազմում է ընդամենը 8.5%: Առավել մեծ բաժին ունեն արոտավայրերը (մոտ 49 %) և այլ հողատեսքեր (39.2 %), բազմամյա տնկարկները կազմում են 0.7 %, իսկ խոտհարքները՝ 2.6 %:



Քարտեզ 32. Վայոց ձորի մարզը

Վայոց ձորը գյուղացիական տնտեսությունների թվով ամենափոքրն է ՀՀ-ում: Տարածքի ագրոկլիմայական ռեսուրսների բազմազանությունը պայմանավորել է գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական գործունեության մեջ տարբեր ուղղությունների առկայությունը: Այդ տարբերություններն առկա են ինչպես տարածաշրջանների, այնպես էլ ծովի մակարդակից բարձրության տարբեր գոտիների միջև: Մարզի գյուղատնտեսությունը հիմնականում մասնագիտացված է տավարաբուծությամբ, պտղի և խաղողի մշակությամբ: ԳՀԱ-ի մեջ անասնապահությունը մոտ 3.3 անգամ գերազանցում է բուսաբուծությանը: 2019 թ. մարզում ԽԵԿ-ի գլխաքանակը կազմել է 19.4 հազ., որից 8.1-ը՝ կովեր: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ ԽԵԿ-ի 3.4 %-ը, ոչխարների

և այծերի 2.3 %-ը, ձիերի 4.7 %-ը: Այն տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող մսամթերքի 3 %-ը, կաթնամթերքի 3.5 %-ը, բրդի 2.4 %-ը, ձվի 3.2 %-ը: Անասնապահության զարգացման հիմնական շրջաններն են մարզի լեռնային ու բարձր լեռնային տարածքները, որտեղ բավարար պայմաններ կան ինչպես ոչխարաբուծության, այնպես էլ տավարաբուծության զարգացման համար: Զարգանում են նաև մեղվաբուծությունն ու ձիաբուծությունը:

Վայոց ձորում պտղի, հատապտղի և խաղողի մշակությունն ունի հազարամյակների պատմություն: Այդ մասին են վկայում այստեղ հայտնաբերված գինու հնձանները, մառանները և այլն: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ պտղի և հատապտղի տնկարկների 5.9 %-ը և դրանց համախառն բերքի 1.3-2.2 %-ը: Դրանց բերքատվությամբ մարզը զգալիորեն (2.5-3.5 անգամ) զիջում է Արմավիրի, Արարատի և Արագածոտնի մարզերին: Մշակվող հիմնական պտուղներից են ծիրանը, դեղձը, սալորը, խնձորը, կեռասը, ընկույզը:

Վայոց ձորն ՀՀ-ում առավել բարձր մասնաբաժին ունի խաղողի տնկարկներով ու համախառն բերքով: Մարզին են ընկնում դրանց տնկարկների 7.2 %-ը և համախառն բերքի 2.5-3 %-ը: **Խաղողի միջին բերքատվությամբ ևս ՀՀ-ում Վայոց ձորը զիջում է (2.5-3 անգամ) Արարատյան դաշտի տարածքներին: Խաղողագործական հիմնական շրջաններն ընկած են Արփայի հովտում:**

Մյուս մարզերի համեմատությամբ այստեղ զգալիորեն փոքր են հացահատիկի ու հատիկաընդեղենայինների, կարտոֆիլի և բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածքները:

Եղեգնաձորի տարածաշրջանն առավել մեծ չափով մասնագիտացված է խաղողագործության, այգեգործության և անասնապահության ճյուղերով: **Վայքի տարածաշրջանի** ցածրադիր գոտու (մինչև 1700 մ) մի քանի գյուղեր ունեն այգեգործական և անասնապահական մասնագիտացում, մնացած գյուղերը, որոնք

ընկած են ծովի մակարդակից 1700-2100 մ բարձրությունների վրա, ունեն անասնապահական, հացահատիկայինների մշակության և այգեգործության մասնագիտացում: Գնդեվազ գյուղում կան նաև թռչնաբուծական ֆաբրիկա, որը թռչնամիս և ձու է մատակարարում Ջերմուկ առողջարանային քաղաքին:

Ոռոգման համար օգտագործվում են մարզի տարածքով հոսող Արփայի և նրա վտակների ջրերը, որոնք գործող մեկ տասնյակից ավելի ջրհան կայանների միջոցով մղվում են ավելի բարձրադիր շրջաններում գտնվող տարածքներ և բաշխվում մշակելի հողատարածքներին: Այդ նպատակին են ծառայում նաև **Հերիերի և Կեչուտի ջրամբարները**:

Մարզի գյուղատնտեսության զարգացման գլխավոր խնդիրը անասնապահության մթերատվության և մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացումն է՝ ինտենսիվացումը, ինչպես նաև անմշակ հողատարածքները գյուղատնտեսական շրջանառության մեջ մտցնելը: Մարզի ագրոկլիմայական ռեսուրսները թույլ են տալիս նաև հիմնել ջերմոցային տնտեսություններ:

Վայոց ձորի տնտեսության առավել արագ զարգացող ոլորտներից է **զբոսաշրջությունը**: Վերջին տարիներին մարզում նկատվում է անցում պասիվ հանգստի ձևերից ակտիվ ձևերին: **Բացի առողջարանային-ռեկրեացիոն և պատմամշակութային տուրիզմից՝ մեծ հնարավորություններ կան նաև գյուղական և ագրոզբոսաշրջության, էկոզբոսաշրջության, գիտական, արկածային ու անձավագիտական տուրերի, լեռնային տարածքներով ձիավարության ու հետիոտն երթուղիների անցկացման համար**: Դրանց զարգացումն առավել խթանելու համար անցկացվում են ամենամյա փառատոներ:

2019 թ. մարզում գործում էին մանրածախ առևտրի 361 օբյեկտ, պետական նախադպրոցական 33, հանրակրթական 48, մշակութային 8, նախնական մասնագիտական 1, միջին մասնա-

գիտական 1 կրթական հաստատություններ և բուհի 1 մասնաճյուղ: Մարզում կա առողջության առաջնային պահպանման 8 օբյեկտ: 10000 բնակչին բաժին են ընկնում 21 բժիշկ, 44 միջին բուժանձնակազմ և 17 հիվանդանոցային մահճակալ: Մարզում գործում են պատկերասրահի մասնաճյուղեր ու թագարաններ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Վայոց ձորի մարզի սահմանների և ՏԱԴ-ի վերլուծություն:
2. Վերլուծե՛ք Վայոց ձորի բնառեսուրսային ներուժը՝ ըստ առանձին տարրերի:
3. Գնահատե՛ք Վայոց ձորի բնառեկրացիոն ներուժը: Պատմական և հոգևոր-մշակութային ի՞նչ կառույցներ կան մարզում:
4. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի Վայոց ձորի տարաբնակեցման համակարգը:
5. Ի՞նչ պայմաններ և գործոններ են պայմանավորել Վայոց ձորի մարզի տնտեսության զարգացումն ու տեղաբաշխումը:
6. Կատարե՛ք Վայոց ձորի տնտեսության առանձին ճյուղերի զարգացման և տեղաբաշխման վերլուծություն:
7. Բնօգտագործման և բնապահպանության ի՞նչ հիմնախնդիրներ կան Վայոց ձորի մարզում:

5.11. Տավուշի մարզը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Տավուշի մարզը ընկած է ՀՀ հյուսիս-արևելքում և զբաղեցնում է 2704 կմ² տարածք (ՀՀ 9.1 %-ը): Կազմավորվել է Իջևանի, Տավուշի (նախկին Շամշադինի) և Նոյեմբերյանի վարչական շրջանների միավորումից: Արտաքին պետական սահման ունի Ադրբեջանի (300 կմ) և Վրաստանի (50 կմ) հետ: Հարավում սահմանակից է Գեղարքունիքի և Կոտայքի, արևմուտքում՝ Լոռու մարզերին: Մարզին բաժին են ընկնում ՀՀ բնակչության 4.1 %-ը, գյուղական բնակչության 6.6 %-ը և քաղաքային բնակչության 2.7 %-ը:

Խորհրդային տարիներին Տավուշի տարածքը ՀՀ-ի համար **գլխավոր դարպասի դեր է կատարել:** Այստեղով էին Հայաստան մուտք գործում գլխավոր երկաթուղիները, ավտոմայրուղին, գազատարը: Մարզով էր անցնում ՀՀ Անդրկովկասի միասնական էներգահամակարգին կապող էլեկտրահաղորդման գիծը: Աշխարհագրական դիրքով պայմանավորված ենթակառուցվածքային նշված տարրերի ստեղծումը, անշուշտ, իր դրական դերն է ունեցել մարզի տարածքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Արդեն 30 տարի է՝ Ադրբեջանի կողմից ՀՀ տրանսպորտային շրջափակման և միջպետական հաղորդակցության բացակայության պայմաններում Տավուշի մարզի ՏԱԴ-ի վերը նշված հնարավորությունները, ըստ էության, սառեցված են և չեն ծառայում մարզի տնտեսական զարգացմանը: **ՀՀ անկախացումից հետո մարզի տնտեսության զարգացմանը խոչընդոտող գործոն է դարձել Ադրբեջանի հետ սահմանակից լինելը**, որն առաջացնում է հավելյալ անվտանգության ռիսկեր մարզի հողերի, ընդերքի, ջրային պաշարների օգտագործման և բնակչության համար: **Ներկայումս Տավուշի պետական սահմանը Վրաստանի հետ կատարում է միավորման գործառույթ.** սահմանամերձ բնակավայրերը

առևտրի և տարանցիկ փոխադրումների շնորհիվ աճի նախադրյալներ են ստանում, **Ադրբեջանի հետ՝ բաժանարար:** Մարզի բնակավայրերից 47-ը **սահմանամերձ է:** Դրանցում ապրում է մարզի բնակչության կեսից ավելին, գյուղական բնակչության՝ 72 %-ը:

Տավուշը ՀՀ ամենալեռնոտ և մասնատված մակերևույթ ունեցող մարզերից է: Մարզի ռելիեֆին բնորոշ են զառիվեր լանջերով խորը ձորերն ու կիրճերը, ուղղորդ քարափային լանջերն ու սեղանաձև լեռնակատարները: Այստեղ, ըստ հորիզոնական մասնատվածության, աստիճանի առանձնացվում են թույլ ($0.2-0.6$ կմ/կմ²), միջին ($0.6-10$ կմ/կմ²) և ուժեղ մասնատված ($1.0-1.6$ կմ/կմ²) տարածքներ [41]: Տարածված են 12^0 -ից բարձր թեքություն ունեցող լանջերը, և միայն հովիտների հատակային, ոչ ընդարձակ տարածքներն են պիտանի բնակեցման համար: Տավուշում մշակության համար պիտանի հողատարածքները և գրեթե ամբողջ բնակչությունը կենտրոնացված են գետահովիտներում: Ծովի մակարդակից մինչև 1000 մ բարձրություն ունեցող շրջանները կազմում են տարածքի մոտ 29 %-ը, իսկ մինչև 1500 մ-ը՝ շուրջ 60 %-ը: 2000 մ-ից բարձր է մարզի տարածքի ընդամենը 7-8 %-ը:

Տավուշի տարածքում են գտնվում Փոքր Կովկասի արտաքին շարի մաս կազմող, 2000-3000 մ բարձրության հասնող **Գուգարաց, Միափորի, Արեգունու և Փամբակի** լեռնաշղթաները: Տարածքը, ըստ բարձրության, հարավից հյուսիս ցածրանում է (2993-380 մ): Մարզի համար բնական սահման են համարվում արևմուտքում և հյուսիս-արևմուտքում Գուգարաց լեռները, հարավում և հարավ-արևմուտքում՝ Փամբակ-Արեգունու լեռնային համակարգը: Տավուշն ընդգրկում է հիմնականում Աղստևի, ինչպես նաև Կուրի վտակներ **Ոսկեպար, Հախում և Տավուշ** գետերի վերին ու միջին հոսանքների ավազանները: Մարզի մակերևույթն առանձնանում է էրոզիոն ներգործության հետևանքով առաջա-

ցած ռելիեֆի ձևերով: Առանձին տարածքներում հանդիպում են ռելիեֆի **կարստային ձևեր և սողանքային տեղամասեր**: Սողանքներն առավել ակտիվ են Հաղարծնի, Գոշի, Վազաշենի, Աչաջրի, Գետահովտի, Ակնաղբյուրի, Այրումի, Գանձաքարի գոտիներում: Տավուշի տարածքում կարևոր տեղ ունի **Աղստևի հովիտը**, որտեղով անցնում է ՀՀ-ի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող **Դիլիջան-Իջևան-Նոյեմբերյան-Վրաստան միջպետական ավտոմայրուղին**:

Մարզի տարածքի մեծ մասն ունի **բարեխառն տաք և չափավոր խոնավ կլիմա**: Ցածրադիր տարածքներում կլիման մերձարևադարձային է: Տարածքի մեծ մասում հունվարյան միջին ջերմաստիճանը -2°C -ից չի իջնում և միայն սահմանային լեռնաշղթաների մերձկատարային հատվածներում հասնում է -6°C -ի: Արևափայլքի տարեկան տևողությունը 1900-2100 ժամ է: **Տավուշը ՀՀ-ում առաջինն է ամպամած օրերի թվով (Իջևանում՝ 67 օր)**: Հուլիսյան միջին ջերմաստիճանը տատանվում է $+18-22^{\circ}\text{C}$ -ի, մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը՝ 450-800 մմ-ի սահմաններում:

Տավուշն ունի գետային խիտ ցանց: **Խոշոր գետն Աղստևն է՝ Գետիկ վտակով**: Մարզի հյուսիսային մասով անցնում է Դեբեդ գետը, հայտնի է նաև **Հախում** գետը: Նշանավոր լճերից են **Պարզ** և **Գոշ** լճերը: Դեռևս 1970-1980-ական թթ. մարզի ջրային ռեսուրսներն արդյունավետ օգտագործելու նպատակով կառուցվել են **Ոսկեպարի, Հախումի, Տավուշի, Այգեձորի և Խաշթառակի ջրամբարները** (մոտ 66 մլն մ³ ընդհանուր ծավալով): Հայտնի են **Բլդասնի հանքային ջրերը**:

Տավուշում մեծ տարածում ունեն **լեռնաանտառային հողերը**: Ցածրադիր հովիտներում գերիշխում են չոր տափաստանների լեռնաշագանակագույն, բարձրադիր հովիտներում՝ լեռնաանտառային տափաստանացված հողերը: Նախկին անտառապատ ա-

ռանձին հատվածներ հատվել են և դարձել մշակելի հողատարածքներ: Լեռների բարձրադիր մասերում հողերը լեռնամարգագետնային դարչնագույն են, իսկ ժայռոտ տեղամասերում դրանք լրիվ բացակայում են:

Տավուշը ՀՀ ամենաանտառապատ մարզն է՝ մոտ 38 %: Հիմնական ծառատեսակներն են **հաճարենին և կաղնին**, որոնք տարածվում են 900-1600 մ բարձրությունների վրա: Տիրապետողը հաճարենին է: Հանդիպում են նաև **թելի, բոխի**, ինչպես նաև **սոճու** փոքրիկ պուրակներ:

Հողակլիմայական համեմատաբար բարենպաստ պայմանների ու անտառային հարուստ ռեսուրսների համեմատ մարզն աղքատ է հանքահումքային ռեսուրսներով: **Տավուշը ՀՀ-ում առանձնանում է բազմազան ռելիեֆիոն-գրոսաշրջային ռեսուրսներով:** Բնառելիեֆիոն ներուժի մեջ առանձնակի կարևորություն ունեն **առողջարար մեղմ կլիման, թթվածնով հարուստ մաքուր օդը, անտառապատ լանդշաֆտները, հանքային բուժիչ ջրերը, գեղագիտական արժեք ներկայացնող բնապատկերները, էքստրիմի ու զվարճանքների կազմակերպման համար տարածքների առկայությունը** և այլն: Էկոլոգիական գրոսաշրջության կազմակերպման համար լիարժեք հնարավորություններ կան **Դիլիջանի ազգային պարկում և Իջևանի անտառային այգում** (Դենդրոպարկում): Մարզի տարածքը հարուստ է նաև պատմա-ճարտարապետական և հոգևոր մշակութային արժեքներով: Միջազգային ճանաչում ունեն հատկապես **Հաղարծնի, Գոշավանքի Աղավնավանքի և Մակարավանքի** վանական համալիրները: Տավուշում արդյունաբերական նշանակություն ունեն **բենտոնիտային կավը, կրաքարերը, վիմագրական քարերը, դոլոմիտը, բազալտը, ֆելզիտը, ցեոլիտը** և այլն: Ոսումնասիրման կարիք ունեն մարզում առկա **ոսկու, մանգանի, պղնձի և քարածխի** պաշարները: Աղստևի հովտում կան հանքային ջրերի պաշարներ:

Տարաբնակեցումը, բնակչությունը և բնակավայրերը: Տավուշում հարյուրամյակներ շարունակ ավերվել և կործանվել են բազմաթիվ բնակավայրեր, նվազել են բնակավայրերի թիվը և մարդաքանակը, փոփոխություններ է կրել բնակչության ազգային կազմը: Մինչև XVIII դարի վերջը Հայաստանի հյուսիսարևելյան գավառները եղել են ռազմատենչ ցեղերի ու աշխարհակալ տերությունների արյունալի ընդհարումների և անվերջանալի ասպատակությունների թատերաբեմ: **XVIII դարի երկրորդ կեսից Արցախից արտագաղթած տասնյակ հազարավոր հայերի մի զգալի մասը հաստատվել է նախորդ տասնամյակների ընթացքում հայազգի բնակչության մեծ մասը կորցրած Տավուշի տարածքներում:** Մարզի բնակեցման նոր ալիքը կապված է 1828-1830 թթ. ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների հետ, որոնք առաջացրին բնակչության զանգվածային ներգաղթ նաև դեպի Տավուշի մարզ: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին ռազմավարական բնույթի ճանապարհների շինարարությունը (Երևան-Սևան-Դիլիջան-Իջևան-Թիֆլիս, Վանաձոր-Դիլիջան-Իջևան-Նոյեմբերյան-Այրում), ինչպես նաև բազմաթիվ այլ բանուկ ճանապարհների վերակառուցումը մեծ դեր են խաղացել մարզի բնակեցման, բնակավայրերի ձևավորման ու զարգացման գործում: Մեծ դեր ունեցան նաև երկաթուղագծերի շինարարությունը: Դրանց կառուցման բանավանները և կիսակայարանները հետագայում վերածվեցին կայարանամերձ ավանների: Մարզի բնակեցման ու զարգացման համար առանձնահատուկ դեր է խաղացել նաև նրա ՏԱԴ-ը: Բնակչության միջին խտությամբ (45 մարդ/կմ²) Տավուշն ավելի քան 2.1 անգամ զիջում է ՀՀ միջին ցուցանիշին: Բնակչության 42 %-ը ապրում է քաղաքներում: **Իջևան և Դիլիջան քաղաքներին բաժին են ընկնում քաղաքաբնակների մոտ 74 %-ը, մարզի բնակչության 31 %-ը:** Մինչև 1970-ական թվականները Տավուշում, ըստ մարդաքանակի, մեծ թիվ էին կազմում

մանր և փոքր (մինչև 500 մարդ) գյուղական բնակավայրերը: 1970-2020 թթ. գյուղական բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 14.8 հազարով: Ներկայումս մարզում առավել ընդգծված է դառնում մեծ ու խոշոր գյուղերի դերի մեծացումը՝ ըստ գերակշռող մարդաբանակի:

Աղյուսակ 70

Տավուշ մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը (1831-2020 թթ.) [8, 12, 14, 15, 16, 26, 29, 40]

Տարեթվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչ. խտությունը	Գյուղերի միջ. մարդաքանակը
	քաղաքային	գյուղական	ընդամենը	քաղաքային	գյուղական			
1831	-	36	12201	-	12201	4.5	4.5	339
1897	-	62	43401	-	43401	17.5	16.0	700
1926	-	100	62620	-	62620	23.2	23.2	626
1959	2	112	99124	19051	80073	36.7	29.6	715
1970	5	63	127436	42574	84862	47.1	31.4	1347
1979	6	64	135305	53686	81619	50.0	30.2	1275
1989	6	61	137527	61902	75625	50.9	30.0	1240
2001	4	61	134376	50721	83655	49.7	30.9	1417
2011	5	62	128609	54186	74423	47.6	27.5	1240
2015	5	62	126677	53536	73141	46.9	27.0	1219
2020	5	61	121500	51400	70100	44.9	25.9	1188

ՀՀ-ում մինչև 800 մ բարձրություններում ապրող գյուղական բնակչության մոտ 77 %-ը և գյուղերի թվի 67 %-ը գտնվում են Տավուշի մարզում: Տավուշին առավելապես բնորոշ է **գետահովտային և ավազանային տիպի տարաբնակեցումը:** Բնակավայրերը կուտակված են լեռնահովիտներում և գետահովիտների ավելի ցածրադիր հատվածներում, ինչպես նաև՝ ճանապարհների եր-

կայնքով: **Գետահովիտներում ձևավորվել են տարաբնակեցման խմբային ձևեր:**

Տնտեսությունը: Տավուշը ՀՀ-ում տնտեսական զարգացման համար առավել փոքր ներուժ և սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակ ունեցող մարզերից մեկն է: Մարզի մեկ բնակչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմում է ՀՀ միջին ցուցանիշի 50 %-ը: Տավուշի տնտեսության հիմնական հատվածները ՀՀ տնտեսության մեջ 2019 թ. ունեն հետևյալ մասնաբաժինները՝ արդյունաբերություն՝ 1.5 %, գյուղատնտեսություն՝ 4.4 %, շինարարություն՝ 3.8 %, մանրածախ առևտուր՝ 2.4 %, ծառայություններ՝ 1.0 %: Մեկ շնչի հաշվով ԳՀԱ-ի և շինարարության գծով մարզի ցուցանիշները մոտ են ՀՀ միջինին, մանրածախ առևտրի գծով ցածր է կրկնակի, իսկ արդյունաբերության և ծառայությունների գծով պակաս է մոտ 4 անգամ:

Տավուշի տնտեսական ներուժին և զարգացմանը չափազանց մեծ վնաս հասցրին շուրջ 10 հազ. աշխատատեղ ապահովող արդյունաբերական համալիրի քայքայումը, 1990-ական թթ. պատերազմական գործողությունները, ականապատված հողերի առկայությունը և հաճախակի դարձած բնական աղետները:

Չնայած մարզում գյուղատնտեսական հողատարածքների սակավությանը և մակերևույթի խիտ մասնատվածությանը՝ **Տավուշը ՀՀ առավել ագրարային մարզերից մեկն է:** Թեև 2015-2019 թթ. մարզում ԳՀԱ-ի ծավալը նվազել է ավելի քան 19 %-ով, իսկ ԱՀԱ-ի ծավալն ավելացել է 54 %-ով, այդուհանդերձ 2019 թ. մարզի ԳՀԱ-ի ծավալն արդյունաբերության ցուցանիշին գերազանցում էր ավելի քան 1.2 անգամ: Մարզի արդյունաբերական արտադրանքից արտաքին շուկա են հանվում **գինիները, հանքային ջուրը, պահածոները, կարի արտադրանքը:**



Քարտեզ 33. Տավուշի մարզը

Արդյունաբերության մեջ առաջատարը մշակող արդյունաբերության ճյուղերն են: Դրանց 2019 թ. բաժին էր ընկնում մարզի ԱՀԱ-ի մոտ 82 %-ը: Առավել զարգացած են **սննդի արդյունաբերությունն ու փայտամշակումը:** Արտադրում են բենտոնիտի, երեսպատման սալիկներ, գինիներ և այլ խմիչքներ, պահածոներ, կարի արտադրանք: Արդյունաբերական հիմնական ձեռնարկությունները գտնվում են Իջևանում («Քարառ» Բենտոնիտ, օդու, գինու և պահածոների գործարաններ), Դիլիջանում (հանքային ջրեր, վերջին տարիներին՝ նաև զարեջուր), Բերդում: Բերդում գործում է Երևանի կոնյակի գործարանի մասնաճյուղ, Չորաթան

գյուղում՝ կարի ֆաբրիկա (**«Տավուշ տեքստիլ»**): Վերջին տարիներին սկսել է աշխատել **Այրումի** պահածոների նախկինում հայտնի գործարանը: Մարզում գործում են 15 փոքր ջրէկներ (24 հազ. կՎտ հզորությամբ) և տարեկան արտադրում են մինչև 80 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա, որը կազմում է ՀՀ փոքր ջրէկների կողմից արտադրվածի մոտ 8 %-ը:

Տավուշի **գյուղատնտեսության** համախառն արտադրանքի կառուցվածքում վերջին տարիներին տեղի է ունեցել փոփոխություն: Եթե 2015-2016 թթ. բուսաբուծության և անասնապահության հարաբերակցությունը կազմում էր 48 /52, 2019 թ.՝ 27/73 %: Գյուղատնտեսության ճյուղերի միջև հարաբերակցության այդպիսի փոփոխությունը պայմանավորված է վերջին տարիների մարզում հացահատիկային և հատիկալնդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածքների 2.2 անգամ նվազմամբ:

Տավուշը տալիս է ՀՀ-ում արտադրվող պտղի և հատապտղի 3-4 %-ը: Դրանց տնկարկները վերջին տարիներին ավելացել են մոտ 170 հա-ով: Պտուղներից մարզում առավել շատ մշակում են դեղձ, սալորի տեսակներ, արքայանարինջ: Մարզում խաղողի տնկարկները վերջին տարիներին կազմել են մոտ 1.4 հազ. հա: **Տավուշին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում արտադրվող խաղողի բերքի 5-5.5 %-ը:** Խաղողի մշակությամբ աչքի են ընկնում Իջևանի և Տավուշի տարածաշրջանները: Բանջարանոցային և բուստանային (դդում) մշակաբույսերի մասնաբաժինը մարզի բուսաբուծության համախառն արտադրանքում շատ փոքր է:

Խորհրդային տարիներին Տավուշի երկրագործության մեջ առաջատարներից էր **ծխախոտագործությունը:** Վերջինս 1990-ական թթ. զգալի անկում ունեցավ, իսկ վերջին երկու տասնամյակում վերականգնվում է՝ պայմանավորված ՀՀ-ում ծխախոտի արդյունաբերության վերականգնմամբ ու զարգացմամբ: Ծխա-

խոտի մշակությամբ առավելապես զբաղվում են Տավուշի տարածաշրջանի գյուղերում:

Տավուշում ԽԵԿ-ի գլխաքանակը կազմում է ավելի քան 30 հազ., որից 13.3 հազարը կովերն են: 2019 թ. մարզին բաժին էին ընկնում ՀՀ-ում ԽԵԿ-ի գլխաքանակի 5.3 %-ը, մսի արտադրանքի 5.5 %-ը, կաթի արտադրանք՝ 5.7 %-ը: Տավուշը ՀՀ-ում հայտնի է **խոզաբուծությամբ**: Վերջին տարիներին դրանց գլխաքանակը մարզում կազմել է 16.5-17.7 հազ. (ՀՀ մոտ 9 %-ը): 2017-2019 թթ. մարզում ոչխարների և այծերի գլխաքանակը նվազել է 2.7 հազարով (16.9-14.2 հազ.): Մարզին բաժին էր ընկնում ՀՀ-ում ՄԵԱ-ի գլխաքանակի 2.2 %-ը: ՀՀ-ում Տավուշը Լոռու մարզի հետ առաջատար է ձիերի գլխաքանակով (2.4 հազ.): **Տավուշին բաժին է ընկնում ՀՀ-ում ձիերի գլխաքանակի 22 %-ը**: Մարզի անասնաբուծության կարևոր ճյուղերից է նաև **թռչնաբուծությունը**, որն ապահովում է ՀՀ-ում արտադրվող ձվի մոտ 7 %-ը:

Տավուշում, հատկապես վերջին տասնամյակում, աճի բարձր տեմպեր ունեն **զբոսաշրջությունը և ռեկրեացիան**: Դիլիջանում, Իջևանում, Ենոքավանում և մարզի այլ բնակավայրերում ստեղծվել են բազմաթիվ հյուրանոցներ, սննդի օբյեկտներ, հանգստյան տներ, առողջարաններ, ժամանցի և զվարճությունների վայրեր:

Մարզի տրանսպորտային համակարգում առանձնահատուկ դեր ունի ավտոմոբիլային տրանսպորտը: Աղստևի հովտով անցնող **Իջևան-Հրազդան երկաթուղին չի գործում**: Մարզի տարածքով Հայաստան է մուտք գործում **Հյուսիսային Կովկաս-Վրաստան-Հայաստան գազատարը**: Ճանապարհային ցանցը բաղկացած է 153 կմ միջպետական, 337 կմ հանրապետական և 300 կմ մարզային նշանակության ուղիներից: Մարզում է գտնվում **Այրում երկաթուղային կայարանը**, որը մարզի տնտեսության ակտիվացման ժամանակ կարող է մեծ դեր ունենալ բեռնափոխադ-

րումների իրականացման գործում: Այրումի և Բագրատաշենի փոքր օդանավակայաններն առայժմ չեն գործում:

Զբոսաշրջության զարգացման հետ կապված՝ մարզում ստեղծվել են մանրածախ առևտրի օբյեկտներ (ավելի քան հազար), գյուղատնտեսական և սպառողական ապրանքների շուկաներ, տարբեր ծառայություններ:

Մարզն ապահովված է նաև նախակրթական, հանրակրթական և մշակութային, միջին մասնագիտական, կրթական հաստատություններով: Այստեղ գործում է բուհերի 2 մասնաճյուղ: Առողջապահական հաստատությունների ցուցանիշներով մարզը միջին տեղ է զբաղեցնում հանրապետությունում: Մարզն ունի առաջնակարգ մարզադաշտ, երկրագիտական 2 թանգարան, պատկերասրահի մասնաճյուղ:

Տավուշում առկա է տնտեսական զարգացման խիստ անհամաչափություն: Զարգացման առավել բարձր տեմպեր ունի Դիլիջան քաղաքը: Այստեղ են կենտրոնացված մարզի հիմնական հյուրանոցային կառույցները, ստեղծվել են ֆինանսական կառույցների մասնաճյուղեր, ՀՀ կենտրոնական բանկի ուսումնական բազա, զբոսաշրջային կազմակերպություններ և այլն:

Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առավել հրատապ խնդիրներից են սահմանամերձ բնակավայրերի ամրապնդումը, դրանց տնտեսաարտադրական ներուժի հզորացումը, ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, բնակչության սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը և արտագաղթի դադարեցումը: Այդ ամենը կնպաստեն սահմանամերձ բնակավայրերի զարգացմանը և ՀՀ հյուսիսարևելյան սահմանների պաշտպանունակության ամրապնդմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է Տավուշի մարզի ՏԱԴ-ի առանձնահատկությունը և կարևորությունը ՀՀ-ի համար:

2. Բնական պայմանների ի՞նչ առանձնահատկություններով է աչքի ընկնում Տավուշ մարզը:

3. Բնառեսուրսային ի՞նչ ներուժ ունի Տավուշը:

4. Գնահատե՛ք Տավուշի տրանսպորտաաշխարհագրական դիրքը:

5. Վերլուծե՛ք Տավուշի տարաբնակեցման համակարգը:

6. Որո՞նք են Տավուշի մարզի տնտեսության մասնագիտացման հիմնական ճյուղերը: Հիմնավորե՛ք պատասխանը:

7. Բնօգտագործման և բնապահպանության ի՞նչ առաջնահերթություններ կան Տավուշի մարզում:

5.12. Մայրաքաղաք Երևանը

Տնտեսության զարգացման նախադրյալները: Երևանը ՀՀ խոշորագույն վարչաքաղաքական, տնտեսական, գիտական և մշակութային կենտրոնն է: Մայրաքաղաք է դարձել 1918 թ.: Հայաստանի 13-րդ մայրաքաղաքն է:

Երևանը զբաղեցնում է 223 կմ² տարածք (ՀՀ 0.7 %-ը) [16]: Այն գտնվում է Արարատյան գոգավորությունում և եզրավորող սարավանդներում՝ Հրազդանի ավերին՝ ծովի մակարդակից 860-1390մ բարձրությունների վրա: **Երևանն ունի համեմատաբար նպաստավոր աշխարհագրական դիրք՝ ՀՀ մնացած տարածքների համեմատ:** Ընկած է ՀՀ տարածքի երկրաչափական կենտրոնից ոչ մեծ հեռավորության վրա՝ Արարատյան դաշտից նախալեռնային սարավանդների անցման գոտում՝ ամֆիթատրոնաձև, հյուսիսից հարավ իջնող Երևանյան գոգավորությունում: Երևանի տարածքն ընդարձակվել է հատկապես 1950-ական թվականներից հետո, երբ տնտեսական արագ աճի պատճառով այն տարածվեց դեպի Արարատյան դաշտի համեմատաբար ցածրադիր մասերը, հյուսիս, հյուսիս-արևելք և հյուսիս-արևմուտքի բարձունքները: Ձևավորվեցին քաղաքի Նոր Նորք, Ավան-Առինջ, Արաբկիր, Հարավարևմտյան, Դավթաշեն, Շենգավիթ, Աջափնյակ և այլ թաղամասերը: Երևանի սահմանները հասան Եղվարդի և Կոտայքի սարավանդներին, քաղաքն ընդգրկեց Նորքի բարձունքները, ինչպես նաև հարակից այլ տարածքներ [9]: **Երևանի առավելագույն ձգվածությունը հյուսիսից հարավ շուրջ 20 կմ է, արևմուտքից արևելք՝ 19 կմ:**

Տնտեսական արագ զարգացումը, ինչպես նաև մայրաքաղաքային գործառույթի իրականացումը զգալի դեր են ունեցել Երևանի ՏԱԴ-ի բարելավման և հետագա զարգացման համար (**բնակավայրերը կամ տարածքները պատմական զարգացման ընթացքում կերտում են իրենց ՏԱԴ-ը**): ՀՀ տարածքի նկատմամբ կենտ-

րոնական դիրքը, տնտեսական, վարչական, գիտակրթական և սոցիալ-մշակութային սպասարկման առումով ձգողական մեծ ներուժն ապահովել են Երևանի տարածաժամանակային մատչելիությունը ՀՀ գրեթե բոլոր տարածքների և բնակչության համար: **Բացի միկրոյից՝ Երևանն ունի նաև բարենպաստ մեզո SUՂ:** Այն կարող է դառնալ ցամաքային և օդային տարանցիկ կարևոր կետ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, Արևմուտքի և Արևելքի, ինչպես նաև Հյուսիսի և Հարավի միջև: Այդ գործընթացին կարող է նպաստել նաև ԵԱՏՄ շրջանակներում ՀՀ դերի մեծացումը՝ որպես ԵԱՏՄ և այլ երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը նպաստող տարանցիկ երկիր կամ տարածք:

Երևանի տարածքի մակերևույթը կազմված է երիտասարդ հրաբխային ու նստվածքային ապարներից: Քաղաքի զգալի հատվածների ընդերքում կան բազալտային շերտեր, իսկ Ավան և Ջրվեժ թաղամասերում՝ տուֆի ու հրաբխային խարամի պաշարներ, Ավան թաղամասի և հարակից տարածքների ընդերքում՝ կերակրի աղի հարուստ և բարձրակարգ պաշարներ, որոնք արդյունահանվում են, իսկ առաջացած ստորգետնյա տարածքներն օգտագործվում են որպես բուժարաններ թոքային առանձին հիվանդությունների բուժման համար: Քաղաքի ծայրամասային առանձին՝ հարավային և հարավարևմտյան տարածքներում իրականացվում է նաև բազալտի արդյունահանում:

Երևան քաղաքի ռելիեֆը բավական բարդ և կտրտված է, որը քաղաքաշինական առումով ստեղծում է լրացուցիչ ծախսեր ու դժվարություններ, սակայն ճիշտ լուծումների միջոցով քաղաքը ձեռք է բերում առավել գրավիչ տեսք և կենսագործունեության կազմակերպման համար բավարար պայմաններ: **Ժամանակակից պայմաններում ներգնա զբոսաշրջության համար առանձնահատուկ գրավչություն է համարվում նաև բնակավայրի տեղա-**

դիրքը՝ արտաքին ձևաբանական նկարագիրը կամ բնակավայրի կառուցապատման ու քաղաքաշինական տարրերի «հարմավածությունը» ռելիեֆի տարրերի հետ: Երևանն այս առումով բավական շահեկան դիրքերում է և ապահովում է ներգնա զբոսաշրջային հոսքեր տարբեր երկրներից:

Երևանի տարածքին բնորոշ են բարեխառն ցամաքային և մերձարևադարձային կիսաչոր կլիմայական պայմանները: Այստեղ պարզ արտահայտվում են կլիմայական չորս եղանակները: Առավել երկարատև է ամառը՝ մայիսի կեսերից մինչև հոկտեմբերի 10-15-ը: Ամռանը հիմնականում շոգ է, միջին ջերմաստիճանը տատանվում է 23.7-25.8-ի սահմաններում, առավելագույն բարձր ջերմաստիճանը գրանցվել է մոտ 42°C: Ամենացուրտ ամիսը հունվարն է, որի միջին օրեկան ջերմաստիճանը -3.6°C է, բացարձակ նվազագույնը՝ -28.2°C: Միջին տարեկանը՝ 11.9 [48]: Տեղումների միջին տարեկան քանակը մոտ 300 մմ է, որոնք առավել շատ թափվում են գարնանը, մասամբ՝ աշնանը: Ձմռանը հիմնականում առաջանում է կայուն ձնածածկույթ: Որոշ տարիների դեկտեմբերի վերջին տասնօրյակից մինչև հունվարի վերջերը լինում են մառախլապատ ցուրտ եղանակներ, և դիտվում է ջերմաստիճանի շրջադասություն (ինվերսիա): Գարունը համեմատաբար կարճատև է և տաք: Հաճախակի լինում են ցրտաշունչ ձմեռներ: Օդի հարաբերական խոնավության միջին տարեկան ցուցանիշը 62 % է: Այն առավել բարձր է նոյեմբերից փետրվար ամիսներին (73, 79, 81 և 74 %՝ ըստ ամիսների), առավել ցածր՝ հուլիս-օգոստոս ամիսներին (47 %): Արևափայլքի միջին տարեկան տևողությունը 2696 ժամ է, հուլիս ու օգոստոս ամիսներին այն կազմում է 359 և 352, իսկ դեկտեմբեր և հունվար ամիսներին՝ 89 և 90 ժամ [10]:

Հարակից տարածքների ռելիեֆով պայմանավորված՝ գարնան վերջերից և ամբողջ ամռան ընթացքում Գեղամա լեռներից և

Արագածից դեպի Երևան են փչում **լեռնահովտային գով քամիներ**, որոնք երեկոյան ու գիշերային ժամերին յուրահատուկ միկրոկլիմա են առաջացնում՝ ցերեկային ժամերի շոգերից հետո:

Տարածքի ռելիեֆային պայմանների բազմազանության և տարբեր հատվածների միջև շուրջ 550 մ բացարձակ բարձրությունների տարբերությունների պատճառով քաղաքի ցածրադիր և բարձրադիր շրջանների միջև տարվա տարբեր սեզոններին նկատելի են եղանակային տարրերի, ինչպես նաև **միկրոկլիմայական պայմանների տարբերություններ**: Քաղաքի տարբեր հատվածներում միկրոկլիմայական պայմանների տարբերություններ են առաջանում՝ կախված շրջակա միջավայրի բնույթից, ինչպես նաև կառուցապատման խտությունից և մարդածին այլ ազդակներից:

Երևանի տարածքով է անցնում Հրազդան գետը: Վերջինիս Գետառ, Ջրվեժ և Մուշաղբյուր (Շոռբուլաղ) վտակներն ունեն **սելավավտանգավորություն** և վերցվել են արհեստական հուների մեջ: Հրազդանի վրա կառուցվել է (1967 թ.) արհեստական ջրամբար («Երևանյան լիճ» ջրամբարը), որն օգտագործվում է ոռոգչական նպատակով, ինչպես նաև կարգավորում է Հրազդան գետի հոսքը: Երևանի տարածքում կան նաև բնական կամ արհեստական այլ լճակներ, որոնց մի մասը սնվում է ստորգետնյա արտեզյան աղբյուրներից: Այդպիսին է օրինակ Էրեբունի թաղամասում գտնվող «Աղի» լճակը: Վերջինիս ջուրն ունի նաև բուժիչ նշանակություն:

Երևանը գրեթե ամբողջությամբ ապահովված է խմելու ու ոռոգման ջրագծերով: Քաղաքի ջրամատակարարումը իրականացվում է Գառնու ու Ապարանի բարձունքներից և Արարատյան արտեզյան ավազանից քաղաք հասնող սնման աղբյուրների միջոցով: Քաղաքի տարբեր հատվածներում ստեղծվել են բազմաթիվ շատրվաններ և հարյուրավոր ցայտաղբյուրներ:

Երևանի տարածքի հողային ծածկույթում տիրապետում են **կրաքարային, կավային քարքարոտ հողատիպերը**: Քաղաքի հողային ծածկույթը զգալի փոփոխություններ է կրել մարդու գործունեության պատճառով: Կատարվել են հողաբարելավման աշխատանքներ, ստեղծվել են արհեստական բուսածածկ տարածքներ, զբոսայգիներ, կանաչ տարածքներ, արհեստական անտառաշերտեր և այլն: Այժմ աշխատանքներ են տարվում 1990-ական թթ. քաղաքի վերացված անտառաշերտերի վերականգնման ուղղությամբ: Կարելի է ասել, որ **Երևան քաղաքի գրեթե բոլոր կանաչ տարածքները մարդածին լանդշաֆտներ են**:

Պատմաաշխարհագրական ակնարկ: Հնագիտական աղբյուրները վկայում են, որ **Երևանը ներկայումս աշխարհում առկա քաղաքների մեջ ամենահիններից մեկն է**:



Նկ.14. Երևանի համայնապատկերը

Այն հիմնադրվել է Ք.ա. 782 թ. Արգիշտի թագավորի կողմից և անվանվել **Երեբունի**: Մարդը Երևանի տարածքում ապրել է տասնյակ հազարավոր տարիներ առաջ: Այստեղ տարբեր ժամանակներում առաջացել և կործանվել են բազմաթիվ բնակավայրեր (Երևանյան քարայրը, Շենգավիթը և այլն): Չնայած հազարամյա պատմությանը և տարածքի վաղ բնակեցմանը՝ Երևանը սկսել է առավել հայտնի դառնալ 1440 թվականից, երբ այն դարձել է **Հայաստանի վարչաքաղաքական, առևտրական և արհեստագործական կենտրոններից մեկը**: Այնուհետև՝ 1500-ական թվականներից մինչև 1918 թվականը, Հայաստան աշխարհում տեղի ունեցած քաղաքական ու տնտեսական փոփոխություններին զուգընթաց Երևանն ունեցել է տարբեր կարգավիճակներ՝ լինելով **Երևանի կուսակալության, Երևանի խանության, Հայկական մարզի, Երևանի նահանգի վարչաքաղաքական կենտրոնը** (մանրամասն տե՛ս Թ. Հակոբյանի և ուրիշների «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» «Երևան» հոդվածը): 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերից հետո վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը, և Երևանը դարձավ նորանկախ ՀՀ մայրաքաղաքը:

Երևանի հազարամյա պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում խորհրդային շրջանը: Այդ տարիներին Երևանը դարձավ բազմագործառության և աճի բարձր տեմպեր ունեցող քաղաք: Այն ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ նաև ԽՍՀՄ մասշտաբով վարչաքաղաքական, արդյունաբերական, գիտական, ուսումնական, մշակութային հայտնի կենտրոն էր, տրանսպորտային խոշոր հանգույց: Երևանի տնտեսական արագ զարգացումն իր արտացոլումը գտավ նաև քաղաքի բնակչության թվի աճի մեջ (1897-2020 թթ. ընթացքում Երևանի բնակչության թվի աճի մասին մանրամասն տե՛ս Աղ. 24-ը): Այդ տարիներին Երևանի բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճը պայմանավորված էր ոչ

միայն մայրաքաղաքային գործառույթներով, այլ նաև տնտեսության արագ աճին համապատասխան ստեղծվում էին նոր աշխատատեղեր, ինչը նպաստում էր ՀՀ այլ քաղաքներից ու շրջաններից դեպի Երևան բնակչության ներհոսքին: Երևանի աճին նպաստում էին նաև Վրաստանից ու Ադրբեջանից հայ բնակչության ներհոսքը, 1920-ական թվականներից սկսված և հետագայում շարունակվող հայրենադարձությունը, ինչպես նաև ուրբանացման գործընթացները: Եթե մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանից զգալի թվով հայ բնակչություն աշխատանք և ապրուստի միջոցներ էին որոնում Թիֆլիսում, Բաքվում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլ քաղաքներում ու երկրներում, ապա **1920-ական թվականներից Հայաստանն ու մայրաքաղաք Երևանը դարձան արտասահմանյան տարբեր երկրներում ապրող տասնյակ հազարավոր հայերի համար հուսալի ապաստան:** 1924-1926 և 1932-1936 թթ. Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Իրանից և այլ երկրներից Հայաստան են վերադարձել մոտ 75 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը տեղավորվել է Երևանում [2]: Այդ նպատակով Երևանի շուրջը հիմնվեցին **Նոր Արաբկիր, Նոր Մալաթիա, Նոր Մեքաստիա** և այլ ավաններ, որոնք հետագայում դարձան Երևանի առանձին թաղամասեր: 1946-1949 թթ. Սիրիայից, Իրաքից, Լիբանանից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Իրանից և այլ երկրներից ՀՀ ներգաղթած ավելի քան 96 հազ. հայերի զգալի մասը բնակություն է հաստատել Երևանում [1,2,9]: **Երևանի շուրջը հիմնվեցին Նոր Արեշ, Կիլիկիա, Զեյթուն թաղամասերը:** Խորհրդային տարիներին Երևանի բնակչության աճի գործում իր դերն է ունեցել նաև **բնական հավելաճը:** Բնական և մեխանիկական բարձր աճի շնորհիվ 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով **Երևանի բնակչության թիվն անցավ մեկ միլիոնից:** Հարկ է նկատել, որ բնակչության այդպիսի քանակ Երևանը, ըստ գլխավոր հատակագծի, պետք է ունենար 2000 թ.: 1970-ական թթ. մայրա-

քաղաքի բնակչության միջին տարեկան աճը կազմել է մոտ 30 հազ., իսկ 1980-ական թթ.՝ մոտ 17 հազ.: Խորհրդային տարիներին Երևանի բնակչության թիվն ավելացել է մոտ 40 անգամ: **Երևանի բնակչության թվաքանակի ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 1992 թ.՝ 1254.3 հազ. մարդ:** 1992-2012 թթ. Երևանի բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 193 հազարով: Դա պայմանավորված էր երկրում ծայր առած տնտեսական խորը ճգնաժամով: Արդյունաբերական բազմաթիվ ձեռնարկությունների փակման կամ ոչ լիարժեք հզորությամբ աշխատելու հետևանքով տարեցտարի մեծանում էր գործազրկության մակարդակը, ինչը հանգեցրեց բնակչության արտահոսքի դեպի արտերկիր:

Եթե նկատի ունենանք, որ ԽՍՀՄ վերջին տասնամյակում Երևանի բնակչության թիվը տարեկան աճել է միջին հաշվով 17.0 հազարով, ապա իրադարձությունների բնականոն ընթացքի դեպքում մեր մայրաքաղաքը 2000 թ. պետք է ունենար առնվազն 1.370 հազ. բնակիչ, 2020 թ.՝ ավելի քան 1.8 մլն: **2013 թվականից սկսած՝ Երևանի բնակչության թվաքանակը, չնայած դանդաղ, բայց կայուն կերպով աճել է և 2021 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 1091.7 հազ. մարդ:** Վերջին տարիներին մայրաքաղաքի բնակչության թվաքանակի աճը պայմանավորված է տնտեսական իրավիճակի քիչ թե շատ բարելավմամբ, մարզերի համեմատությամբ զբաղվածության առավել բարձր մակարդակով, մարզերից դեպի մայրաքաղաք բնակչության միգրացիայի դրական մնացորդով: Չնայած այդ ամենին, ինչպես ՀՀ-ից, այնպես էլ մայրաքաղաքից շարունակվող արտագաղթի պատճառով միգրացիայի մնացորդը դեռևս բացասական է, և **Երևանի բնակչության թվի ավելացման գործում ներկայումս առավել մեծ դեր ունի բնական հավելաճը:** Երևանում, հատկապես վերջին տարիներին, բնակչության բնական հավելաճն ավելի բարձր է, քան մարզե-

Խորհրդային վերջին տարիներին Երևանին բաժին էր ընկնում Հայկական ԽՍՀ-ի բնակչության մոտ 35 %-ը (ներկայումս՝ 36.6 %-ը): Ավելացել է նաև մայրաքաղաքի բնակչության բաժինը ՀՀ քաղաքային բնակչության ընդհանուր թվաքանակում: **Եթե 1980-ական թթ. վերջերին մայրաքաղաքին բաժին էր ընկնում քաղաքային բնակչության մոտ 52 %-ը, ապա՝ 2021 թ.՝ 57.6 %-ը:** Բնակչության թվի այդպիսի կենտրոնացումը մայրաքաղաքում և քաղաքային բնակչության մեջ այդպիսի բարձր մասնաբաժինը հազվադեպ երևույթ են աշխարհում (բացառությամբ գաճաճ պետությունների): Այդպիսի իրավիճակ չկա հետխորհրդային ոչ մի երկրում:

Խորհրդային առաջին մի քանի տասնամյակներին բնակչության թվի արագ աճը և Երևանի տնտեսական, գիտակրթական, մշակութային և այլ բնագավառներում առավել արագ զարգացումն ինչ-որ առումով արդարացված էին ու նպաստում էին երկրի մասշտաբով միասնական տնտեսաարտադրական համալիրի ձևավորմանը: 1970-ական թվականներից մայրաքաղաքում բնակչության թվաքանակի այդպիսի համակենտրոնացումը երկրի մասշտաբով սկսեց ծնել տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական և այլ հիմնախնդիրներ: Խնդիր դրվեց սահմանափակելու Երևանի բնակչության թվի մեխանիկական աճը, ապահովելու հանրապետության մնացած քաղաքների ու վարչական շրջանների տնտեսության առավել արագ զարգացումը և բնակչության թվի ավելացումը: Այդ հիմնախնդիրները խիստ արդիական են նաև մեր օրերում:

2007-2019 թթ. Երևան քաղաքում բնակչության ծնելիության գործակիցը տատանվել է 12.4-15.1, մահացության գործակիցը՝ 7.9-8.7 ‰-ի սահմաններում: 2007-2019 թթ. մայրաքաղաքում բնական հավելաճն ավելի բարձր է եղել, քան ՀՀ միջինն է: 2017 և 2019 թթ. ՀՀ-ում այն կազմել է 3.5 և 3.4 ‰, մայրաքաղաքում՝ 5.2 և

4/9 %: Հարկ է նկատել, որ 2014-2019 թթ. ոչ միայն ընդհանուր, այլ նաև քաղաքային բնակչության կտրվածքով մայրաքաղաքն ունեցել է բնական հավելաճի ավելի բարձր ցուցանիշ:

Մայրաքաղաքում բնակչության թվով ամենախոշոր վարչական շրջանը Շենգավիթն է, որտեղ 2021 թ. բնակչության թիվը կազմել է 141.9 հազ. մարդ, հաջորդը՝ Մալաթիա-Սեբաստիան է՝ 140.6 հազ. մարդ, երրորդը՝ Նոր Նորքը՝ 134.0 հազ. մարդ, չորրորդը՝ Էրեբունին՝ 130.0, հինգերորդը՝ Կենտրոնը՝ 126.2 հազ. մարդ: Բնակչության թվով փոքր վարչական շրջաններն են՝ Նուբարաշենը՝ 9 հազ. մարդ, Նորք Մարաշը՝ 11.9 հազ. մարդ, Դավիթաշենը՝ 43.1 հազ. մարդ, Ավանը-Առինջը՝ 53.2 հազ. մարդ, և Քանաքեռ-Զեյթունը՝ 74.9 հազ. մարդ [42]:

Մայրաքաղաքի բնակչության բաշխումը՝ ըստ հիմնական տարիքային խմբերի, 2019 թ. ուներ հետևյալ պատկերը՝ 0-15 տարեկան՝ 222294 մարդ (20.5 %), 16-62 տարեկան՝ 682472 մարդ (63.1 %) և 63 ու ավելի տարեկան՝ 177108 (16.4 %): **Ըստ սեռային կազմի՝ Երևանի բնակչության 46.2 %-ը կազմում են տղամարդիկ, մնացածը՝ կանայք:** Տղամարդ բնակչության 23.4 %-ը կազմում են 0-15 տարեկանները, 62.3-ը՝ 16-62 տարեկանները, 14.3-ը՝ 63 և ավելի տարեկանները: Կանանց բաշխումը՝ ըստ տարիքային հիմնական խմբերի, ունի այսպիսի պատկեր՝ 0-15 տարեկաններ՝ 18.1, 16-62 տարեկաններ՝ 63.7 և 18.2 %-ը՝ 63 և բարձր տարիքի: **Այսպիսով՝ Երևանի մինչաշխատունակ բնակչության մեջ տղամարդիկ տոկոսային 5.3 կետով ավելի են, քան կանայք (բացարձակ թվով այն կազմում է շուրջ 11.2 հազ. մարդ):** Տարիքային հաջորդ խմբում (16-62 տարեկաններ) կանայք 1.4 տոկոսային կետով գերազանցում են տղամարդկանց (59.6 հազարով), իսկ **63 և ավելի տարիքային խմբում կանայք շուրջ 1.5 անգամ գերազանցում են տղամարդկանց կամ տոկոսային 3.9 կետով ավելի են տղամարդկանցից:**

2019 թ. Երևանի բնակչության մեջ աշխատանքային ռեսուրսների մասնաբաժինը կազմել է մոտ 60 %: Երևանում աշխատանքային ռեսուրսների մասնաբաժինը բնակչության թվաքանակում տոկոսային 7.7 կետով փոքր է ՀՀ միջին ցուցանիշից (ՀՀ-ում՝ 67.5 %): Երևանի աշխատանքային ռեսուրսների մոտ 59 %-ը կազմում է **աշխատուժը**, 41.5 %-ը՝ **աշխատուժից դուրս բնակչությունը**:

Տնտեսությունը: Երևանը նախախորհրդային շրջանից ժառանգել էր քայքայված գինու-կոնյակի գործարաններ, մի քանի տասնյակ տնայնագործական ու արհեստագործական ձեռնարկություններ և 4-5 այլ կարգի մանր «գործարաններ»: Արդեն 1925-1926 թթ. քաղաքի արդյունաբերությունը ոչ միայն վերականգնված էր, այլև իր արտադրանքով գերազանցում էր նախապատերազմյան մակարդակը: 1926 թ. գործարկվեց **Երևանի առաջին ջրէկը**, իսկ 1927-1929 թթ.՝ կարբիդի գործարանը, կարի ֆաբրիկան, հացի գործարանը, մեխանիկական նոր գործարանը, ծխախոտի և կոշիկի ֆաբրիկաները և այլ ձեռնարկություններ: **1930-ական թթ. Երևանում դրվեցին քիմիական և մեքենաշինական արդյունաբերության հիմքերը:** Հիմնվեցին շինանյութեր արտադրող մի քանի գործարաններ, արագ տեմպերով զարգանում էին սննդի և թեթև արդյունաբերության ճյուղերը, վերակառուցվում էին հները, ստեղծվում՝ նորերը: 1941-1945 թթ. ևս Երևանում ստեղծվել են արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ:

Երևանի տնտեսությունը բուռն վերելք է ապրել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո: Արագ տեմպերով զարգանում էին **մեքենաշինությունը, գունավոր մետաղաձուլության, քիմիական, թեթև և սննդի արդյունաբերության ճյուղերը:** Երևանի ձեռնարկություններում թողարկվում են կաբելներ, այլումին, այլումինե իրեր և առարկաներ, ավտոմեքենաներ, գեներատորներ, ԷՀՄ-եր, հիդրոտուրբիններ, գեներատորներ,

տրանսֆորմատորներ, մետաղահատ հաստոցներ, էլեկտրալամպեր, ավտոդողեր և ավտոպահեստամասեր, ներկեր, լաքեր, պլաստմասսաներ, կահույք, ժամացույցներ, էլեկտրաչափիչ սարքեր, շինանյութեր, թեթև և սննդի արդյունաբերության զանազան արտադրատեսակներ և այլն:

1960-ական թվականներից հետո **Երևանի տնտեսական արագ զարգացումը հանգեցրեց ՀՀ մասշտաբով տնտեսական կամ արդյունաբերական խոշոր հանգույցի ձևավորմանը**, որը խոշորներից մեկն էր նաև Անդրկովկասում: Այն ընդգրկում էր ՀՀ հզորագույն արդյունաբերական կենտրոն Երևանը, խոշոր ու միջին կենտրոններ և կետեր Աբովյանը, Արզնին, Նոր Հաճնը, Բյուրեղավանը, Էջմիածինը, Արմավիրը, Արտաշատը, Մասիսը, Աշտարակը և դրանց հետ միասին՝ տարաբնակեցման միասնական համակարգ կազմող քաղաքատիպ ավաններն ու գյուղերը՝ Երևանից մինչև 40-50 կմ հեռավորության վրա: **Երևանի արդյունաբերական հանգույցը ավելի քան 300 կոմբինատների, գործարանների, ֆաբրիկաների, հանքերի, էլեկտրակայանների մի հզոր համալիր էր, որն ուներ էլեկտրակենտրոնային, գազի, մասամբ՝ ջրի միասնական մատակարարում, տրանսպորտային ուղիների միասնական ցանց** [28]: Երևանի արդյունաբերական հանգույցին բաժին էր ընկնում Հայկական ԽՍՀ բնակչության մոտ 45-46 %-ը (1.5 մլն մարդ): Այն տալիս էր մեր երկրի արդյունաբերական արտադրանքի 75 %-ից ավելին: Եթե մինչև 1940-ական թվականները Երևանում զարգանում էին առավելապես հումքատար ու ջրատար, հետագա տարիներին՝ աշխատատար ու գիտատար արտադրությունները:

Խորհրդային առաջին տասնամյակներին Երևանի մասնաբաժինը ՀՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքում բավական բարձր էր, իսկ 1960-1970 թթ. այն կազմում էր 40-45 %: Դա պայմանավորված էր Երևանի նպաստավոր ՏՄԴ-ով, զարգա-

ցած ենթակառուցվածքներով, բարձրորակ աշխատուժով, բազմաթիվ գիտական ու նախագծային ինստիտուտների, նախագծային բյուրոների առկայությամբ և այլ գործոններով:

Խորհրդային վերջին երեք տասնամյակի ընթացքում Երևանը ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև ԽՍՀՄ մասշտաբով դարձել էր արդյունաբերական նշանավոր կենտրոն: Այն էլեկտրատեխնիկական մեքենաշինության, հաստոցաշինության, սարքաշինության, քիմիական, թեթև և սննդի արդյունաբերության հայտնի կենտրոն էր ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում, այլ նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Քաղաքի բազմաթիվ ձեռնարկություններում արտադրվում էին ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության համալիրի ապահովման համար տարբեր սարքավորումներ, դետալներ և հանգույցներ: Երևանն արտադրական սերտ կապերի մեջ էր ԽՍՀՄ հարյուրավոր արտադրական ձեռնարկությունների և միութնական մյուս հանրապետությունների հետ:

1980-ական թթ. ՀՀ տարածաշրջաններում արդյունաբերության համեմատաբար բարձր տեմպերով աճի և նոր ձեռնարկությունների ստեղծման պատճառով Երևանի տեսակարար կշիռը մեր երկրի արդյունաբերության մեջ որոշակիորեն նվազեց: 1990-ական թթ. երկրում ստեղծված տնտեսական ճգնաժամն առավել մեծ հարված հասցրեց շրջանների արդյունաբերական ձեռնարկություններին (հատկապես Գյումրուն և Վանաձորին), ինչի հետևանքով Երևանի մասնաբաժինը Հայկական ԽՍՀ արդյունաբերության մեջ նորից բարձրացավ: 1998 թ. այն կազմել է 43.5 %, 1999 թ.՝ 46 %, 2001 թ.՝ 49.3 %: **2019 թ. Երևանին բաժին էին ընկնում ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի 37.7 %-ը, գյուղատնտեսության՝ 1.2 %-ը, շինարարության՝ 53,2 %-ը, մանրածախ առևտրի՝ 73,3 %-ը, ծառայությունների՝ 83,4 %-ը [16]:**

Երևանի արդյունաբերության հիմնական ուղղությունները սննդամթերքի, ծխախոտի, խմիչքի տարբեր տեսակների և հիմ-

նային մետաղների արտադրություններն են: **Ըստ արտադրության բաժինների Երևանի արդյունաբերության 84.7 %-ը կազմում են մշակող արդյունաբերության ճյուղերը, 12 %-ը բաժին է ընկնում էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի արտադրությանը և բաշխմանը, 2.4 %-ը՝ ջրամատակարարմանը, կոյուղուն, թափոնների կառավարմանը և վերամշակմանը, 0.9 %-ը՝ հանքագործական արդյունաբերությանը:**

Վերջին տարիներին մայրաքաղաքում աշխատանքներ են տարվում **արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի ստեղծման և զարգացման ուղղությամբ:** Դեռևս խորհրդային վերջին տասնամյակներին, ինչպես նաև անկախության անցած տասնամյակների ընթացքում ՀՀ-ում ստեղծվել են նախադրյալներ արդյունաբերության գիտատար, աշխատատար ու բարձր տեխնոլոգիաների վրա հիմնված ճյուղերի զարգացման համար: Այս առումով Երևանը գտնվում է առավել շահեկան վիճակում: Այստեղ են կենտրոնացված ՀՀ գիտահետազոտական հաստատությունների մեծամասնությունը, գիտակրթական կենտրոնները և ՀՀ որակյալ աշխատուժի մեծ մասը: Ծրագրեր են մշակվում մայրաքաղաքում բարձր տեխնոլոգիաների վրա հիմնված արտադրությունների կազմակերպման (արտասահմանյան ներդրումների հիման վրա), ինչպես նաև Երևանի և ՀՀ-ի համար բացառիկ նշանակություն ունեցող առանձին արտադրությունների վերաբացման ուղղությամբ: Այդ առումով բացառիկ նշանակություն կունենա **«Նաիրի-տի» վերագործարկումը:**

Մայրաքաղաքի տարածքում առավել արդյունաբերական հատվածը Շենգավիթ վարչական շրջանն է: Այստեղ կենտրոնացված է Երևանի արտադրական ներուժի ավելի քան 25 %-ը: 2019 թ. այս վարչական շրջանին բաժին էր ընկնում մայրաքաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի ավելի քան 37 %-ը: Երկրորդը Կենտրոն վարչական շրջանն է՝ ավելի քան 18 % ցու-

ցանիշով [16]: Այս առումով հայտնի են նաև Արաբկիր, Մալաթիա-Սեբաստիա և Էրեբունի վարչական շրջանները: Հասկանալի է, որ առաջիկա տարիներին ինչպես ՀՀ, այնպես էլ Երևանի արդյունաբերության կառուցվածքում տեղի են ունենալու փոփոխություններ, որոնց հետևանքով կձևավորվեն մայրաքաղաքի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքի նոր համամասնություններ: Փոփոխություններ կլինեն նաև մայրաքաղաքի արդյունաբերության տեղաբաշխման ու տարածքային կազմակերպման մեջ:

Երևանի տարածքում դեռևս խորհրդային տարիներին ձևավորվել էին նաև **գյուղատնտեսական արտադրական ձեռնարկություններ**: Զիշտ է, դրանց մեծ մասը ներկայումս չկան, սակայն մայրաքաղաքի տարածքում կան **3349 հա գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, որոնցից 945 հա-ն վարելահողեր են** [16]: Դրանք հիմնականում նախկինում գյուղական բնակավայրի կարգավիճակ ունեցող Հաղթանակ, Ներքին Չարբախ, Ջրաշեն, Մուշավան Սպանդարյան (այժմ՝ Երևանի Սիլիկյան թաղամաս) գյուղերի և Նուբարաշեն վարչական շրջաններում գտնվող գյուղատնտեսական նշանակության հողերն են: 2019 թ. Երևանին բաժին էր ընկնում ՀՀ ԳՀԱ-ի 1.2 %-ը: Երևանը նշանակալից բաժին ունի **խոզաբուծության և թռչնաբուծության բնագավառներում**: 2019 թ. մայրաքաղաքին բաժին էր ընկնում ՀՀ խոզերի գլխաքանակի 8.6 %-ը:

Երևանը ՀՀ խոշորագույն տրանսպորտային հանգույցն է: Այստեղից դուրս են գալիս գլխավոր երկաթուղագծերը, հանրապետական և միջպետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհները: Երկաթուղին Երևան մուտք է գործել 1902 թ.: Խորհրդային տարիներին երկաթուղով Երևան էին հասնում անհրաժեշտ հացահատիկը, վառելիքի տարբեր տեսակներ, տարբեր տեսակի մեքենաներ և սարքավորումներ, այստեղից

արտահանվում էին արդյունաբերական տարբեր տեսակի ապրանքներ: Անկախության տարիներին Ադրբեջանի կողմից ՀՀ տրանսպորտային շրջափակման պատճառով Երևան մուտք գործող և Երևանից դուրս եկող երկաթուղագծերը աշխատում են ոչ լիարժեք ծանրաբեռնվածությամբ և կատարում են տեղական նշանակության բեռնափոխադրումներ և ուղևորափոխադրումներ: **Զբոսաշրջային սեզոնին աշխատում է նաև Երևան-Բաթումի ուղևորատար երկաթգիծը:** Սնծովյան նավահանգիստներից երկաթուղով Հայաստան և Երևան են հասցվում բենզին, կերոսին, տարբեր տեսակի բեռներ և հացահատիկ: **Գործում են նաև Երևան-Գյումրի, Երևան-Մասիս-Արարատ-Երասխ ուղևորատար գծերը:** Երևանից դուրս եկող ավտոմոբիլային ճանապարհներով ՀՀ-ն կապվում է Վրաստանի, Իրանի, ԱՀ-ի և Ռուսաստանի հետ: Առավել մեծ դեր ունեն Երևան-Ապարան-Վանաձոր-Ալավերդի, Երևան-Սևան-Դիլիջան-Իջևան-Նոյեմբերյան, Երևան-Արտաշատ-Վայք-Գորիս-Ստեփանակերտ (Գորիս-Կապան-Մեղրի), Երևան-Թալին-Գյումրի-Բավրա ավտոճանապարհները: Երևանը ՀՀ **գլխավոր օդային դարպասն** է, միաժամանակ տարածաշրջանում օդային տրանսպորտի խոշոր հանգույցներից մեկը: **«Զվարթնոց» օդանավակայանը** վերակառուցվել է և համապատասխանում է միջազգային չափորոշիչներին: Այստեղից ՀՀ-ն կապ է հաստատում աշխարհի տասնյակ երկրների ու քաղաքների հետ:

Երևանի տրանսպորտային համակարգի կարևոր մասն են կազմում **մետրոպոլիտենը և տրոլեյբուսային ուղիները**, որոնք զգալիորեն թեթևացնում են ներքաղաքային ուղևորափոխադրումները և էկոլոգիական առումով անվնաս են: Առաջիկա տարիներին ներքաղաքային տրանսպորտի այս երկու տեսակները ավելի մեծ տեղ են ունենալու Երևանի ուղևորափոխադրումների

մեջ, քանի որ նախատեսված է կառուցել մետրոպոլիտենի նոր կայարան Աջափնյակ թաղամասում:

Անցած հարյուրամյակի ընթացքում Երևանի աննախադեպ զարգացման շնորհիվ այն դարձել է նաև մեր երկրի **գիտակրթական, առողջապահական և մշակութային օջախների խոշորագույն կենտրոնը**: Երևանում են գտնվում **ՀՀ ԳԱԱ-ն՝ իր ճյուղային, մասնագիտական մի քանի տասնյակ ինստիտուտներով, 46 բուհեր, որից 15-ը՝ պետական**, միջպետական բուհեր: Վերջիններս, բացի տարբեր մասնագիտությունների գծով կադրերի պատրաստումից, զբաղվում են նաև գիտահետազոտական գործունեությամբ: Այս առումով առաջատարը **Երևանի պետական համալսարանն է**, որի 100-ամյակը լրացավ 2019 թ. մայիսին: Երևանում գործում են 253 հանրակրթական դպրոցներ, որոնցից 215-ը՝ պետական, 38-ը՝ մասնավոր, 220 նախադպրոցական կրթօջախներ (170-ը՝ պետական), 50 երաժշտական, արվեստի և գեղարվեստի դպրոցներ, մանկապատանեկան ստեղծագործական կենտրոններ, միջին մասնագիտական 32 և արհեստագործական 10 հաստատություններ [16]:

Երևանը ՀՀ խոշորագույն **առողջապահական** կենտրոնն է: Այստեղ գործում են առողջապահական առաջնային ծառայություն մատուցող ՀՀ 501 հաստատություններից 144-ը: Մայրաքաղաքի 10.000 բնակչի հաշվով բժիշկների թիվը կազմում է 90 (ՀՀ-ում միջինը 46 է), միջին բուժանձնակազմինը՝ 78.5, հիվանդանոցային մահճակալների քանակը՝ 73 (ՀՀ-ում՝ 41):

Երևանում են գտնվում մեր երկրի մշակութային առավել հայտնի օջախները, որոնցից շատերն ունեն նաև միջազգային ճանաչում (**Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնը, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տունը, Ա. Մյասնիկյանի անվան ազգային գրադարանը, Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտա-**

կան ինստիտուտը (Մատենադարանը) և այլն): Երևանում են գտնվում ՀՀ-ում գործող 23 թատրոններից 18-ը, 104 թանգարաններից՝ 67-ը:

Դեռևս խորհրդային տարիներին մայրաքաղաքի տարբեր վարչական շրջաններում ստեղծվել են **գրադարաններ, ստեղծագործական կենտրոններ, մարզական կազմակերպություններ, ժամանցի օբյեկտներ, զբոսայգիներ և բնակչության հոգևոր-մշակութային և կենցաղային սպասարկման այլ հաստատություններ**: Մայրաքաղաքի սպասարկման ոլորտի կարևորագույն մասն են կազմում **մեծածախ ու մանրածախ առևտրի հազարավոր օբյեկտները**, գյուղատնտեսական շուկաները, տոնավաճառները, հասարակական սննդի տարբեր կարգի օբյեկտները: Երևանում գործում են մանրածախ առևտրի շուրջ 9100 օբյեկտներ (խանութներ և կրպակներ):

Երևանում են գտնվում ՀՀ նախագահի, կառավարության, օրենսդրական և դատական իշխանության բարձրագույն մարմինների նստավայրերը, արտասահմանյան դեսպանատները, ՀՀ-ում գործող միջազգային կազմակերպությունների գրասենյակները, ՀՀ կենտրոնական բանկը, առևտրական բանկերի և ապահովագրական ընկերությունների գլխամասային գրասենյակները:

Մայրաքաղաքի կառուցապատման հիմքերը դրվել են 1920-ական թվականների կեսերից նշանավոր ճարտարապետ **Ա. Թամանյանի կազմած գլխավոր հատակագծի հիման վրա**: Հետագայում քաղաքի կառուցապատման աշխատանքներում հիմնականում պահպանվել են քաղաքի՝ **Ա. Թամանյանի կողմից առաջ քաշված հեռանկարային զարգացման մտահղացումները**: Մայրաքաղաքում պահպանվել են հին Երևանից որոշ թաղամասեր՝ **Կոնդը, Սարի թաղը, Նորքը, Ձորագյուղը**, ինչպես նաև քաղաքի կենտրոնական հատվածում առանձին շենքեր ու շինություններ:

Երևանի **Հանրապետության հրապարակից** (որի տակ հայտնաբերվել են հին Երևանի առանձին կառույցներ) ճառագայթաձև դուրս են գալիս քաղաքի տրանսպորտային հիմնական ուղիները: Հանրապետության հրապարակից 1-1.5 կմ շառավղով ընկած է Երևանի **«Փոքր Կենտրոն»** կոչված քաղաքաշինական հատվածը: Այստեղ են գտնվում մայրաքաղաքի կարևորագույն մի շարք կառույցներ, բուհեր, բանկային և ապահովագրական հիմնարկների գլխամասեր, նախարարություններ, համապետական նշանակության այլ օբյեկտներ: Մայրաքաղաքի բազմաթիվ թաղամասեր ձևավորվել և քաղաքաշինական-ճարտարապետական զարգացում են ստացել 1930-ականներից հետո, առավել ինտենսիվ՝ 1980-ական թվականներից: Այդպես են ձևավորվել **Նոր Արեշ, Մալաթիա-Մեքաստիա, Արաբկիր, Մարաշ, Զեյթուն, Աջափնյակ, Ավան-Առինջ, Նոր Նորք, Դավիթաշեն, Հարավարևմտյան, Նոյ և այլ թաղամասերը:**

Մայրաքաղաքին առանձին շուք են տալիս բազմաթիվ զբոսայգիները, շատրվանները և ցայտաղբյուրները: **Արարատյան գոգավորության և Մասիսների համայնապատկերը** կարելի է վայելել **Ծիծեռնակաբերդի** բարձունքից, որտեղ կառուցված է **Մեծ Եղեռնի զոհերին նվիրված հուշահամալիրը:** Երևանի տարբեր հատվածներ, որոնք ընկած են քաղաքով անցնող Հրազդան գետի տարբեր ափերին, միմյանց հետ կապված են **«Հաղթանակ», «Հրազդան Մեծ», «Դավիթաշեն» կամուրջներով:** Երևանի գիշերային համայնապատկերին առանձնակի շուք են տալիս **«Մայր Հայաստան» հուշարձանը, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում կառուցված Կ. Դեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրը, Նորքի բարձունքում վեր խոյացող հեռուստատեսության աշտարակը (318 մ), Հանրապետության հրապարակի շատրվանները, Երևանի 2800-ամյակին նվիրված նորակառույց զբոսայգին, ճարտարապետական այլ կառույցներ ու շինություններ:** Այդ ամենի

շնորհիվ Երևանը դարձել է ՀՀ զբոսաշրջային հիմնական կենտրոնը՝ իր բազմաթիվ հյուրանոցներով, հյուրընկալության ու ժամանցի վայրերով և զբոսաշրջային այլ գրավչություններով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կատարե՛ք Երևանի աշխարհագրական դիրքի բաղադրիչների վերլուծություն ու գնահատում՝ միկրոմակարդակով, մեզոմակարդակով և մակրոմակարդակով:

2. Կատարե՛ք Երևանի ժամանակակից քաղաքաշինական պատկերի ձևավորման վերլուծություն:

3. Ի՞նչ գործոններ են նպաստել Երևանի ՏԱԴ-ի քանակական ներուժի մեծացմանը:

4. Կատարե՛ք Երևանի տարածքի բնառեսուրսային ներուժի վերլուծություն:

5. Կատարե՛ք Երևանի՝ որպես վարչական, տնտեսական և քաղաքական կենտրոնի պատմաաշխարհագրական վերլուծություն:

6. Ի՞նչ դեր է ունեցել մայրաքաղաքային գործառույթը Երևանի զարգացման համար:

7. Կատարե՛ք Երևանի բնակչության թվի շարժընթացի վերլուծություն:

8. Ի՞նչ գործոններ են նպաստել Երևանի բնակչության թվի արագ աճին խորհրդային տարիներին:

9. Կատարե՛ք Երևանի բնակչության կառուցվածքի վերլուծություն:

10. Կատարե՛ք Երևանի տնտեսության զարգացման վերլուծություն՝ ըստ փուլերի՝ 1. նախախորհրդային, 2. 1920-1940 թթ., 3. 1945-1970 թթ., 4. 1970-1990 թթ., 5. 1990-2020 թթ.:

11. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես արդյունաբերական հանգույց:

12. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես գիտակրթական և մշակութային կենտրոն:

13. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես վարչաքաղաքական կենտրոն:

14. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես տրանսպորտային հանգույց:

15. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես ՀՀ տարաբնակեցման ենթակարգային համակարգի կենտրոն:

16. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես տարաբնույթ ծառայությունների և առևտրի կենտրոն:

17. Բնութագրե՛ք Երևանը որպես զբոսաշրջային կենտրոն:

18. Ինչպիսի՞ն է Երևանի տնտեսարտադրական միասնական համակարգի տարածքային կառուցվածքը:

19. Տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական և էկոլոգիական զարգացման ի՞նչ հիմնախնդիրներ ունի Երևանը:

20. Ինչպե՞ս էք տեսնում Երևանի զագացման տեսլականը մոտակա հեռանկարում:

ԳԼՈՒԽ 6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Համաշխարհային տնտեսության ձևավորման ու կայացման գործում առանձնահատուկ տեղ և դեր է ունեցել աշխատանքի տարածքային կամ աշխարհագրական բաժանումը, մասնավորապես՝ աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանումը **(ԱՄԱԲ)**: Վերջինս ձևավորվել ու զարգացել է աշխատանքի հասարակական բաժանմանը, արտադրության մասնագիտացմանը, տնտեսական կապերի զարգացմանն ու խորացմանը զուգահեռ: Առանձին երկրների, տարածաշրջանների և մայրցամաքների միջև կանոնավոր տնտեսական ու առևտրային կապերի զարգացման ու խորացման շնորհիվ վերջ տրվեց ազգային տնտեսական մեկուսացվածությանը, ձևավորվեց և զարգացավ **աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանումը**: Այն առանձին երկրների մասնագիտացման և մասնագիտացված ապրանքներով ու ծառայություններով փոխանակություն կատարելու գործընթացն է: ԱՄԱԲ բաղկացուցիչներն են մասնագիտացումը (յուրաքանչյուր երկրում միջազգային մասնագիտացման ճյուղերի ձևավորումը) և ապրանքների ու ծառայությունների միջազգային փոխանակությունը՝ միջազգային առևտրի և միջազգային տնտեսական կապերի այլ ձևերով: Միջազգային տնտեսական կապերի զարգացումն ու խորացումը տեղի են ունենում երկկողմանի տնտեսական օգուտի դեպքում, որի հիմքում ընկած է ապրանքի գնի տարբերությունն արտադրության ու սպառման երկրներում: Ընդ որում՝ այդ տարբերությունը պետք է մեծ լինի տեղափոխման

ծախսերից: Մաթեմատիկոսներն այն արտահայտվում է հետևյալ կերպ՝ $CV > CP + t$, որտեղ CV -ն ապրանքի գինն է սպառման երկրում, CP -ն՝ ապրանքի գինն է արտադրող երկրում, t -ն՝ տրանսպորտային ծախսերը [38]: ԱՄՄԲ-ը ձևավորվում և զարգանում է, երբ.

ա) տվյալ երկիրն արտահանում է այնպիսի ապրանքներ, որոնց արտադրությունը շահավետ է,

բ) երկիրը ներմուծում է ապրանքներ, որոնց արտադրությունը այս կամ այն պատճառներով անհնար է տեղում կազմակերպել,

գ) երկիրը ներմուծում է այնպիսի ապրանքներ, որոնց արտադրությունը տեղում շահավետ չէ կամ տնտեսապես ձեռնտու չէ,

դ) ապրանքների փոխանակման համար երկրների միջև գործում են էժան ու հարմար տրանսպորտային ուղիներ:

Հայաստան իր խաչմերուկային դիրքի շնորհիվ հարյուրամյակներ շարունակ հանգուցային դիրք է ունեցել հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք տանող առևտրային ճանապարհների վրա և առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ է եղել Չինաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Միջագետքի, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Եվրոպական շատ երկրների հետ: Արևելքի երկրների շատ ապրանքատեսակներ Եվրոպան ստանում էր Հայաստանով անցնող **«Մետաքսի ճանապարհով»:**

Երկարատև ժամանակաշրջան պատմական Հայաստանից արտահանվել են հացահատիկ, չորացրած մրգեր, բամբակ, մետաղատեսակներ, աղ, ձկնատեսակներ, ձիեր, կտորեղեն և այլ ապրանքատեսակներ:

Աղյուսակ 71

*ՀՀ արտահանման կառուցվածքում առավել մեծ մասնաբաժին ունեցող
ապրանքատեսակները (%-ով)[17]*

Ապրանքատեսակները	2016	2017	2019
1. Հանքաքար, խարամ և մոխիր	22,4	26.8	25.1
2. Ոգելից և ոչ ոգելից խմիչքներ, քացախ	9,8	10,8	11.1
3. Բնական կամ արհեստական մարգարիտ, թանկարժեք քարեր կամ կիսաթանկարժեք իրեր, թանկարժեք մետաղներ	8,8	13.0	15.7
4. Ծխախոտ և ծխախոտի արդյունաբերական փոխարկիչներ	11.7	10.6	11.0
5. Տեքստիլ հագուստ և հարակից իրեր	4.3	4.3	4.7
6. Սև մետաղներ	3.5	3.8	5.7
7. Պղինձ և դրանից պատրաստված իրեր	3.6	3.4	0.3
8. Ալյումին և դրանից պատրաստված իրեր	4,7	4.6	3.8
9. Հանքային վառելանյութեր, նավթ և նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութեր	3.7	3.2	2.6
10. Կերային հատապտուղներ, ընկույզ, ցիտրուսներ և այլ բոստանային մշակաբույսեր	1,7	1.1	2.1
11. Ժամացույցներ և դրանց մասեր	1.3	1.1	1.5
12. Բանջարեղեն, կերային այլ արմատապտուղներ և հատապտուղներ	1.6	0.6	1.5
13. Բանջարեղենի, պտուղների և բույսերի մասերի վերամշակումից մթերք	1.1	1.1	1.0
14. Վիրաբուժական սարքեր և պարագաներ	-	0.7	2.1

Արտաքին աշխարհի հետ Հայաստանի առևտրատնտեսական հարաբերություններն էլ ավելի են զարգացել, երբ մեր տարածաշրջանում ձևավորվել են շուկայական տնտեսական հարաբերություններ, բարեկարգվել են հաղորդակցության ուղիները, ստեղծվել են նորերը: Դրանք առավել ինտենսիվ սկսել են զարգանալ XIX դարի վերջին քառորդից, երբ ՀՀ ներկայիս տարածքում տեղի էր ունենում պղնձաձուլության, գինեգործության, կոնյակագործության, պանրայտղագործության և այլ ճյուղերի ապրանքային արտադրանքի ծավալների աճ: Բացի այդ՝ XIX դարավերջին և XX դարի սկզբներին երկաթուղին մուտք գործեց Հայաստանի տարածք: Այս ժամանակաշրջանում մեր երկրից արտահանվող հիմնական ապրանքատեսակներից էին կոնյակը, գինին, սև պղինձը, օղին, ցորենը, գարին, սպիրտը, բուրդը, բամբակը, տեսակային պանիրները, չրերը, գորգերը, կենդանի անասունները, քիչ քանակությամբ՝ պահածոները: Հայաստան ներմուծվում էին տարբեր տեսակի գործիքներ, գործվածքներ, շաքար, թուզ, պողպատ, քարածուխ, ցեմենտ, փայտանյութ, քիմիական նյութեր, թուղթ, ապակեղեն, լուցկի և այլ ապրանքներ [24]:

Աղյուսակ 72

ՀՀ ներմուծման կառուցվածքն ըստ առավել մեծ մասնաբաժին ունեցող ապրանքատեսակների (%-ով) [17]

	2016	2017	2019
1. Միս և մսամթերք	1.4	1.7	1.5
2. Կաթ, կաթնամթերք, թռչնի ձու, բնական մեղր և այլն	1.0	1.1	0.9
3. Հացահատիկներ	2.2	1.9	1.3
4. Կենդանական և բուսական ծագման յուղ	1.3	1.2	0.9
5. Շաքար և հրուշակեղեն՝ շաքարից	1.1	1.4	0.6
6. Կակաո և դրանից պատրաստված իրեր	1.3	1.1	0.9
7. Ոգելից խմիչք	1.9	1.6	1.0
8. Ծխախոտ	3.1	1.8	2.7

9. Դեղագործական մթերք	3.5	4.5	3.8
10. Պարարտանյութեր	1.3	0.7	0.8
11. Եթերային յուղեր, օծանելիք և այլն	1,5	1.4	1.1
12. Պլաստմասսա և դրանից պատրաստված իրեր	2.8	2.7	2.7
13. Կաուչուկ, ռետին	1.2	1.5	1.1
14. Փայտ	1.1	1.0	1.1
15. Թուղթ և ստվարաթուղթ	1,8	1.7	1.6
16. Տեքստիլ հագուստ	1,8	1,9	1,3
17. Բնական կամ արհեստական մարգարիտ, թանկարժեք քարեր	4.9	5.7	5.4
18. Իրեր՝ սև մետաղներից	1,9	2.0	1,7
19. Միջուկային ռեակտոր, կաթսաներ, տրանսֆորմատորներ, և մեխանիկական մասեր	7,6	9.1	8.9
20. Էլեկտրական մեքենաներ և սարքավորումներ, ձայնագրող ապարատներ, դրանց մասեր	6.7	6.3	6.7
21. Վերգետնյա տրանսպորտային միջոցներ	4.9	6.0	13.5
22. Օպտիկական, լուսանկարչական սարքավորումներ, բժշկական և վիրաբուժական սարքեր	1,8	1,8	2.0
23. Կահույք	1.3	2.0	2.2
24. Հանքային վառելանյութ, նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութեր	-	15.3	13.8
25. Կերային հատապտուղներ, ընկույզ, ցիտրուսներ և բոստանային մշակաբույսեր	-	1.0	1.2
26. Ալյումին և դրանցից պատրաստված իրեր	-	2.0	2.0
27. Տրիկոտաժե հագուստ և հարակից իրեր	-	1.3	1.6

Խորհրդային տարիներին ՀՀ տնտեսությունը զարգանում էր ԽՍՀՄ-ում ձևավորված տնտեսական միասնական համակարգի սահմաններում: Մեր երկիրն այդ տարիներին ԱՄՆԲ-ին մասնակցում էր առավելապես սոցիալիստական երկրների միջև ձևավորված տնտեսական փոխօգնության խորհրդի շրջանակում (որի կազմում, ԽՍՀՄ-ից բացի, միավորված էին Եվրոպայի նախկին սոցիալիստական երկրները՝ բացի Հարավսլավիայից և Ռումինիայից, ինչպես նաև Կուբան, Մոնղոլիան, Վիետնամը), ինչպես նաև ԽՍՀՄ հանրապետություններ՝ ապրանքների արտահանմամբ ու ներմուծմամբ: Մինչև 1960-ական թվականները Հայկական ԽՍՀ առևտրաշրջանառության կառուցվածքում ներմուծումը գերազանցել է արտահանմանը: Հետագա տասնամյակների ընթացքում (1960-1990 թթ.) մեքենաշինության, քիմիական, սննդի և թեթև արդյունաբերության, գունավոր մետաղաձուլության աճի բարձր տեմպերի շնորհիվ արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքում զգալիորեն ավելացավ արտահանման բաժինը: Հայկական ԽՍՀ-ն մինչև 1990-ական թթ. սկիզբն արդյունաբերական արտադրատեսակների մեծ մասն արտահանում էր ԽՍՀՄ մյուս 14 հանրապետություններ և 80-ից ավելի արտասահմանյան երկրներ (այդ թվում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Կանադա, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Գերմանիա և զարգացած այլ երկրներ) [24]: Հայաստանից արտահանվող արտադրատեսակների թիվն անցնում էր 200-ից:

Խորհրդային տարիներին Հայաստանից արտահանվող ապրանքատեսակների մեջ գերակշռում էին բարձրարժեք ճշգրիտ մեքենաները, սարքավորումները, գունավոր մետաղները, գինին, կոնյակը և քիմիկատները: Ներմուծման մեջ գերակշռում էին վառելիքի տարբեր տեսակները, փայտանյութը, հացահատիկը, կիսաֆաբրիկատները:

1980-ական թթ. տարեկան միջին հաշվով ՀՀ-ն ներմուծում էր ավելի քան 1 մլն տոննա սև և գունավոր մետաղներ, նույնքան էլ նավթամթերք, շուրջ 1 մլն մ³ փայտանյութ, ավելի քան 1.2 մլն տոննա հացահատիկ [24], հսկայական քանակությամբ պարարտանյութեր, քիմիական, թեթև, սննդի և շինանյութերի արդյունաբերության ճյուղերի զարգացման համար հանքատեսակներ, տրանսպորտային բոլոր տեսակի մեքենաներ, տրակտորներ, գյուղատնտեսական մեքենաներ, տարբեր տեսակի տեխնոլոգիական սարքավորումներ, կենդանական ու բուսական յուղ, շաքար, ձկնամթերք, կահույք, հագուստ և գործվածքներ:

Աղյուսակ 73

ՀՀ արտահանումն ու ներմուծումն ըստ երկրների (մլն ԱՄՆ դոլար)
[17; 43]

	2016		2017		2020	
	Արտահանում	Ներմուծում	Արտահանում	Ներմուծում	Արտահանում	Ներմուծում
Ընդամենը	1891.7	3273.5	2237.7	4097.1	2544.5	4559.4
ԱՊՀ երկրներ	412.9	1120.7	595.1	1348.8	739.8	1690.5
Ոչ ԱՊՀ երկրներ	1378.8	2152.7	1642.6	2749,3	-	-
ԵՄ երկրներ	478.8	739.3	633.8	903.8	4289.8	847.5
Այլ երկրներ	-	-	-	-	1375.7	2021.4
Մնացած երկրներ	-	-	-	-	138.1	647.1

Խորհրդային տարիներին ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքում ներմուծման ավելի քան 51 %-ը և արտահանման 52 %-ը բաժին էին ընկնում Ռուսաստանի Դաշնությանը [24]: Ռուսաստանից Հայաստան ներկրվում էին սև և գունավոր մետաղներ, փայտանյութ, տրանսպորտային միջոցներ,

հացահատիկ, ձկնամթերք, գյուղատնտեսական մեքենաներ և սարքավորումներ: Հայկական ԽՍՀ արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ երկրորդ տեղում Ուկրաինան էր: Վերջինիս բաժին էին ընկնում մեր երկրի ներմուծման 19 %-ը և արտահանման 20 %-ը [նույն տեղում]: Ուկրաինայից Հայաստան ներկրվող ապրանքատեսակների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղեցնում քարածուխը, սև մետաղները, բուսական և կենդանական յուղերը, շաքարը, քիմիական հումքատեսակները, ապակին, աղը: **Հայաստանի արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ կարևոր տեղ ունեին նաև Բելառուսը, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Մերձբալթյան երկրները, Բուլղարիան, Հունգարիան, Չեխոսլովակիան, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունը:** ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ստեղծված տնտեսական համագործակցության նոր պայմաններում արմատապես փոխվել է ՀՀ արտահանման ու ներմուծման կառուցվածքը, ինչպես նաև աշխարհագրությունը: Քանի որ նախկինում Հայաստանը ԽՍՀՄ միասնական տնտեսական օրգանիզմի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր, տնտեսական կապերի կառուցվածքը և աշխարհագրությունը նախօրոք կազմվում ու հաստատվում էին ԽՍՀՄ պետականով:

Ստեղծված նոր իրավիճակում ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերը պետք է ձևավորվեին և զարգանային շուկայական տնտեսական հարաբերությունների պայմաններում ձևավորված տնտեսագիտական օրենքներով ու օրինաչափություններին համապատասխան՝ շուկայական հարաբերությունների և մրցակցության պայմաններում: Խորհրդային վերջին տարիներին ՀՀ ունեցած արտադրական ներուժի կտրուկ նվազման պատճառով **անկախության առաջին տարիներին զգալիորեն կրճատվեց նաև ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալը:**

1995 թ. այն կազմել է 944861 հազ. ԱՄՆ դոլար, որից արտահանման բաժինը կազմել է 28.7 %: Տասը տարի անց՝ 2005 թ., ՀՀ

արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալը կազմել է 2 մլրդ 775 մլն 656 հազ. ԱՄՆ դոլար, որից արտահանմանը բաժին էր ընկնում 35 %-ը [17, 24]:

Աղյուսակ 74

Հիմնական գործընկեր երկրների տեսակարար կշիռը ՀՀ արտահանման մեջ [17;43]

	2016	2017	2020
1. ՌԴ	20.9	24.9	26.6
2. Շվեյցարիա	4,2	11,7	18.4
3. Բուլղարիա	8,5	12.6	5.9
4. Իրաք	7,7	5,2	6.4
5. Գերմանիա	7.8	5.9	2.2
6. Նիդերլանդներ	2,8	4.0	3,8
7. Չինաստան	5,4	5.3	11.4
8. Իրան	4.2	3.8	3.3
9. ԱՄԷ	3.6	4,6	3.8
10. Վրաստան	8.2	6.8	2.3
11. Սիրիա	1.6	2.2	-
12. Ռումինիա	1.5	0.2	0,0
13. Իտալիա	1,8	1,9	1.6
14. Բելգիա	2.3	2.0	1.4
15. ԱՄՆ	2.2	3.0	2.7
16. Կանադա	7,8	0.7	0.1
17. Ուկրաինա	0,4	0.5	1.0
18. Բելառուս	0.7	0.3	1.3
19. Ղազախստան	0.3	0.2	0.0
20. Ֆրանսիա	0.2	0.2	0.2
21. Իսրայել	0.2	0.3	-

Ինչպես ցույց են տալիս ներմուծման և արտահանման վերը բերված ցուցանիշները, ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության

խորհրդային տարիների ակտիվ ցուցանիշներն անկախության տարիներին դարձել են խիստ պասիվ: 2005 թվականից հետո ՀՀ առևտրաշրջանառության պասիվ հաշվեկշիռն էլ ավելի է խորացել: 2015 թ. առևտրաշրջանառության ընդհանուր ծավալում ներմուծմանը բաժին էր ընկնում 68 %-ը, կամ ներմուծման ծավալներն ավելի քան 2.1 անգամ գերազանցել են արտահանմանը: Հարկ է նաև նկատել, որ 2001-2012 թթ. ներմուծման ծավալներն արտահանմանը գերազանցել են ավելի քան երեք անգամ:

Ցուրաքանչյուր երկրի արտաքին տնտեսական կապերի բնութագրական հիմնական ցուցանիշներն են արտահանման և ներմուծման կառուցվածքը ինչպես նաև դրանց աշխարհագրությունը: Վերջին տարիներին ՀՀ արտահանման կառուցվածքում առավել մեծ մասնաբաժին են ունեցել հետևյալ 13 ապրանքատեսակները և ապրանքների խումբը (Ադ. 71), որոնց բաժին է ընկել արտահանման ծավալի 84 %-ը:

2019 թ. ՀՀ առևտրաշրջանառության ծավալը կազմել է 8154.1 մլն ԱՄՆ դոլար, 2020 թ.՝ 7103.9 ԱՄՆ դոլար: 2019 թ. արտահանմանը բաժին է ընկել 32.4 %-ը, 2020 թ.՝ 35.8 %-ը: **2020 թ. ՀՀ արտահանման 29 %-ը բաժին էր ընկնում ԱՊՀ երկրներին, միայն ԵԱՀԵ երկրներին՝ 27.7%-ը, ՌԴ-ին՝ 26.6 %-ը: 2020 թ. ՀՀ ներմուծման 40.7 %-ը բաժին էր ընկնում ԱՊՀ երկրներին, միայն ԵԱՀԵ երկրներին՝ 37.5 %-ը: Ռուսաստանի Դաշնությանը բաժին էր ընկնում ՀՀ ներմուծման 35.9 %-ը: Այդ նույն ժամանակ ԵՄ երկրներին բաժին էր ընկնում ՀՀ արտահանման 16.9 և ներմուծման՝ 20.3 %-ը[43]:**

ՀՀ-ն ներմուծում է մի քանի տասնյակ տեսակի ապրանքներ և ապրանքատեսակների խմբեր: Դրանց մեջ առավել մեծ մասնաբաժին ունեն (արժեքային արտահայտությամբ) միջուկային ռեակտորները, կաթսաները և մեխանիկական սարքերը, էլեկտրական մեքենաները, սարքավորումները, վերգետնյա տրանս-

պորտային միջոցները, բնական կամ արհեստական մարգարիտը, թանկարժեք քարերը, դեղագործական մթերքները և այլն: ՀՀ ներմուծվող բոլոր ապրանքատեսակների շուրջ 62 %-ը 2019 թ. բաժին էր ընկնում քսան ապրանքի ու ապրանքատեսակների խմբին (Աղ. 72):

Աղյուսակ 75

*Հիմնական գործընկեր երկրների տեսակարար կշիռը
ՀՀ ներմուծման մեջ [17;43]*

	2016	2017	2020
ՌԴ	30.1	28.6	26.9
Չինաստան	11.2	11,7	9.6
Գերմանիա	5,7	4,9	5,2
Իրան	5,0	4,3	6.9
Թուրքիա	5,0	5,4	4,0
Իտալիա	3.9	3.9	3.7
ԱՄՆ	2.5	3.3	1,7
Ուկրաինա	3.1	2.8	2.8
Շվեյցարիա	1,4	2.4	0,7
Ֆրանսիա	1,6	1.8	1.5
ԱՄԷ	1,7	2.4	2,2
Ճապոնիա	1.6	2.0	0,3
Հնդկաստան	2.2	1.1	-
Վրաստան	3.0	2.1	7,1
Հունաստան	0.6	1.2	0.4
Բրազիլիա	1.6	1,5	0.8
Նիդերլանդներ	0,9	0,8	1,4
Վիետնամ	0,7	0.8	-
Լեհաստան	1,1	1.2	1.0
Չեխիա	0.5	0.7	0.9
Բելգիա	1,8	1,1	1.1
Միացյալ թագավորություն	0.8	0.8	0,5

Բելառուս	0,7	1.0	0.9
Իսպանիա	0,8	0.9	0.7
Կորեայի Հանրապետություն	-	0.5	0,6
Շվեյցարիա	-	2.4	1.1
Կանադա	-	1.9	0.2
Բուլղարիա	-	1.0	0.6

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ տեղ և դեր ունի ԱՄԱԲ-ը երկրների և համաշխարհային տնտեսության զարգացման գործում:

2. Բնութագրե՛ք պատմական Հայաստանի տեղն ու դերը միջազգային տնտեսական կապերում:

3. Վերլուծե՛ք Հայկական ԽՍՀ արտաքին առևտրի կառուցվածքն ու աշխարհագրությունը:

4. Վերլուծե՛ք ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքն ու աշխարհագրությունը:

5. Առաջիկա տարիներին ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերն ի՞նչ հիմնական ուղղություններով պետք է զարգանան:

6. Ձեր տարածաշրջանը, բնակավայրը արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման ի՞նչ նախադրյալներ ունեն:

7. Վերլուծե՛ք ԱՄԱԲ համակարգում ՀՀ-ն ներկայացնող հիմնական ուղղությունները: Ի՞նչ նախադրյալներ կան դրանց ընդլայնման ուղղությամբ:

Օգտագործված գրականություն և սկզբնաղբյուրներ

1. Ավագյան Գ. Ե., Սովետական Հայաստանի տնտեսական աշխարհագրություն, Երևան, 1981, 328 էջ:
2. Ավագյան Գ. Ե., Հայաստանը 1920-1990 թթ., Երևան, 1995, 417 էջ:
3. Ավագյան Գ. Ե., Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Երևան, 1975, 303 էջ:
4. Գյուղատնտեսական կենդանիների համատարած հաշվառման հանրագումարները 2019 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, նույնը՝ նաև 2020 թ. համար, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2140>: <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2366>:
5. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը, 2019 թ., <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2141>:
6. Դուլյան Ս. Ս., Վալեսյան Լ. Հ., Հայկական ՍՍՀ տնտեսական աշխարհագրության ակնարկ, Երևան, 1967, 230 էջ:
7. Խոջաբեկյան Վ. Ե., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը 19-20 ըդ դարերում, 21-րդ դարի շեմին, Երևան, 2001, 480 էջ:
8. Կորկուտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում, 1831-1931 թթ., Երևան, 1932, 186 էջ:
9. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1998, 992 էջ:
10. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1971, 469 էջ:
11. Հայաստանի ազգային ատլաս, Ա հատոր, Երևան, 2007:

12. Հայաստանի Հանրապետության 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), Երևան, 2003, 542 էջ:

13. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թ. հունվար-դեկտեմբերին, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2236>:

14. ՀՀ մշտական բնակչության թիվը 2020 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2256>:

15. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2020, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2347>:

16. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2020, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2324>:

17. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2000, 2005, 2010, 2020, <https://www.armstat.am/am/?nid=586&year=2020>:

18. Հայաստանի բնապահպանական վիճակագրությունը 2018 թ. և 2014-2018 թթ. շարժընթացը, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2205>:

19. Հայկական ՍՍՀ վարչատերիտորիալ բաժանումը (առ 1988 թ. մայիսի 1-ը), Երևան, 1988, 207 էջ:

20. Մանասյան Մ., Գրիգորյան Ա., Պոտոսյան Ա., Սյունիքի մարզ: Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Երևան, 2002, 158 էջ:

21. Մանասյան Մ., Գրիգորյան Ա., Պոտոսյան Ա., Շիրակի մարզ: Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Երևան, 2002, 132 էջ:

22. Մանասյան Մ., Գրիգորյան Ա., Եղյան Գ., Լոռու մարզ: Բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Երևան, 2002, 208 էջ:

23. Մանասյան Մ. Գ., ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը, Երևան, 2005, 400 էջ:

24. Մելքումյան Ս. Ա., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, 2007, էջ 445:

25. Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները Հայաստանի Հանրապետությունում 2018 թ., <https://www.armstat.am/am/?nid=8-2&id=2202>:

26. Պոտոսյան Ա. Հ., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Եր., 2017, 466 էջ:

27. Պոտոսյան Վ. Ա., Տարաբնակեցման զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ սահմանամերձ, լեռնային ու բարձր լեռնային տարածքներում, աշխ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2019, 159 էջ:

28. Վալեսյան Լ. Հ., Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, 1988, 456 էջ:

29. 1989 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում, Երևան, 1991, 182 էջ:

30. Ֆահրադյան Մ. Վ., Բնակչության կառուցվածքի և վերարտադրության տարածաշրջանային հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Երևան, 2010, 495 էջ:

31. Վալեսյան Լ. Հ., Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Երևան, 2004, 264 էջ:

32. Սուջյան Ս. Ա., Քաղաքական աշխարհագրություն և աշխարհաքաղաքականություն, Երևան, 2019, 228 էջ:

33. Նազարյան Խ., Վալեսյան Լ., Հայաստանի աշխարհագրություն, Երևան, 2002, 207 էջ:

34. Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1989 թվականին, վիճակագրական տարեգիրք, Երևան, 1991, 260 էջ:

35. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 2007, 520 էջ:

36. Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, 256 էջ:

37. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, 2014, 552 էջ:

38. Баранский Н. Н., Избранные труды, становление советской экономической географии, Москва: «Мысль», 1980, с. 96-128.

39. Голубчик М. М., Файбусович Э. Л., Носонов А. М., Макарян С. В., Экономическая и социальная география: основы науки, Москва, 2003, с. 85-117, 240-263.

40. Населенные пункты и население Армянской ССР за 1831-1959 годы (статистический сборник), Арм. гос. изд., Ереван, 1962, 133 с.

41. Погосян Д. А., Сельскохозяйственная оценка природных ресурсов территории Армянской ССР, Ереван, 1986, 221 с.

42. ՀՀ մշտական բնակչության թիվը 2021 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2380>:

43. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2359>:

44. Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները Հայաստանի Հանրապետությունում 2019 թ., նույնը՝ նաև 2020 թ. համար, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2420>,
<https://armstat.am/am/?nid=82&id=2301>:

45. Հայաստանի բնապահպանական վիճակագրությունը 2019 թ. և ցուցանիշների 2015-2019 թթ. շարժընթացը, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2309>:

46. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2020 թ., <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2368>:

47. Ժողովրդագրական տվյալների բազաներ, ՀՀ բնակչության բնական շարժի ցուցանիշները, <https://armstat.am/am/?nid=209>:

48. Կլիմայական տեղեկագիր, Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ իրավիճակների նախարարություն, Հայաստանի հիդրոոդերևութաբանության և մոնիթորինգի պետական ծառայություն, «Հայպետհիդրոմետ», Եր., «Լուսաբաց», 2011, I մաս: Օդի և հողի ջերմաստիճանը, 150 էջ:

49. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2020 թ., <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2414>:

50. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2021 թ.:

**ԱԿՍԵԼ ՊՈՏՈՍՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

(Բուհական դասագիրք «Աշխարհագրություն»
մասնագիտությամբ սովորողների համար)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի, Ս. Քոլյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓԲԻՆԹ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Խորենացի 4-րդ նրբ., 69 տուն

Ստորագրված է տպագրության՝ 16.04.2022:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 34.25:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am